

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 3

ТЕРНОПІЛЬ

2014

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 3. – 240 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 27 травня 2014 р. (протокол № 9).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор
Микола Стрішенець - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РИНЦ (Договір № 106-03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*
 © Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2014

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Максим Осипенко

УЧАСТЬ ПОЛОВЦІВ У МІЖКНЯЗІВСЬКИХ ВІЙНАХ ЯРОСЛАВИЧІВ ТА ЇХ ПОДАЛЬШІ ВІДНОСИНИ У 70–80 РР. ХІ СТ.

Автор досліджує участь половецьких племен в усобицях між нащадками Ярослава Мудрого у 70–80 рр. ХІ ст. Встановлено, що залучення половців не виходило за рамки традиційних форм взаємовідносин Русі з кочовиками і було вигідно останнім. У цей період русько-половецькі відносини носили здебільшого мирний характер і лише зрідка чергувалися локальними прикордонними сутичками. Побіжно розглянуто внутрішньополітичний розвиток Давньоруської держави та шляхи подолання міжкнязівських суперечок.

Ключові слова: Київська Русь, Ярославичі, міжкнязівські війни, кочовики, русько-половецькі відносини.

Русько-половецькі відносини не одноразово ставали предметом дослідження студій істориків. Серед найавторитетніших хотілося виділити праці П. Голубовського [1], М. Грушевського [2], Д. Расовського [3], С. Плетневої [4] П. Голдена [5], О. Прицака [6], П. Толочка [7] тощо. Однак, тема русько-половецьких відносин не втратила своєї актуальності, особливо це стосується їх політичних зв'язків з представниками давньоруських династій.

Перш ніж розглянути питання участі половців у міжкнязівських усобицях 70–80 рр. ХІ ст., потрібно проаналізувати внутрішньополітичну ситуацію в Київській Русі, а саме право володіння великокняжим доменом. Хоча контроль над землею перебував у однієї сім'ї – Рюриківичів, але в умовах родового сюзеренітету ні один князь, що перебував у Києві, не відчував себе повноправним правителем. Адже із-за неупорядкованості престолонаслідування, брат-співправитель у будь-який час міг висунути свої претензії на великокняжий стіл.

Ще у роки правління Володимира Великого із великокнязівського домену виділяється Полоцька земля, яка закріплюється за нащадками Ізяслава Володимировича і оформлюється у династичне володіння за його сином Брячиславом. Уся інша вотчина зберігалася в руках київського князя і не була порушена на момент смерті Ярослава Мудрого 1054 р. У свою чергу, виділення полоцьких земель не варто пов'язувати з внутрішньою ізоляцією чи незалежністю, тому що політична підпорядкованість від Києва була очевидною [2, с. 73; 8, с. 33; 9, с. 31]. Ярослав розподілив свій домен, встановивши “ряд” входження на стіл своїм синам. “И раздѣлиша землю: и взя вятшии Изяслав Киевъ и Новгород, и ины городы многы Киевскыя въ предѣлѣхъ; а Святославъ Чернигов и всю страну вѣсточную и до Мурома, а Всеволодъ – Переяславль, Ростовъ, Суждаль, Белоозеро, Поволжье” [10, с. 469]. Усе ж таки, чіткого наслідування княжого столу в Києві встановлено не було, а отже зберігалася розгалужена система [11, с. 42]. Молодший брат не тільки наслідував владу від старшого, а міг отримати контроль над усім його доменом, “відсунувши” синів покійника на другий план – у стан ізгоїв.

Серед п'яти синів Ярослава, названих літописцем, провідне становище зайняли три старших – Ізяслав, Святослав і Всеволод, які утворили так званий “тріумвірат” [12, с. 476]. “Старійшинство” у політичному утворенні мав київський князь. Хоча існування політичного союзу досить умовне, варто звернути увагу на те, що сформувався він із трьох князівських центрів Південної Русі [9, с.32]. Саме навколо цієї території розгорнеться уся політична боротьба, до якої будуть залучені половці.

Здебільшого локальний характер, який носили перші русько-половецькі контакти 50–70 рр. ХІ ст. не загрожували Русі. Тричі половці з'являлися на Дніпровському Лівобережжі (1055, 1061, 1068 рр.) та один раз на Правобережжі (1071 р.). Перша зустріч відбулася мирно, у трьох наступних використовувалася зброя, але це не призводило до загострення русько-половецьких відносин. Природні катаклізми та особливості ведення кочового господарства, які штовхали номадів на грабунок осілого населення, накладали негативний відтінок цим контактам. Основним завданням історичного розвитку половців на цьому етапі було вирішення внутрішніх “степових” проблем: встановлення гегемонії на захоплених територіях, укріплення економічної бази, подальше освоєння південноруських степів, врегулювання відносин із попередніми кочовими (печеніги, торки) та осілими (алани, слов'яни) народами степів. Відомий наступ Шарукана Старого, який намагався оволодіти степовими зонами Переяславського князівства виглядає досить авантюрно, але саме він став приводом до вересневого повстання у Києві 1068 р. [13, с. 160].

У ході заворушень в Києві тріумвірат вперше зазнав поразки, коли Ізяслава усунуто від влади й князем став Всеслав Полоцький, якого кияни звільнили із ув'язнення. Згодом союз відновився, але протиріччя всередині тріумвірату не були вирішені [9, с.32]. Ізяслав вдруге втрачає Київ у 1073 р., який займає Святослав (1073–1076 рр.) [13, с. 172; 14, с. 182]. Очевидно, на 1073 р. тріумвірат розпався, адже Ізяслав політично зближується з Всеславом Полоцьким, проти цього виступили Святослав із Всеволодом. Святослав Ярославич поширює свій вплив на Русі: Київська, Чернігово-Сіверська, Муромська, Ростовська, Суздальська, Новгородська, Псковська землі, а також Тмутаракань перебувають у його руках [2, с.61–62]. Передчасна смерть князя у 1076 р. перетворила його синів із могутніх наслідників київського столу в ізгоїв. Всеволод примирюється із Ізяславом (липень 1077 р.), що викликало новий переділ земель. Київська, Волинська, Турівська, Псковська, Новгородська землі закріплюються за Ізяславом, а Чернігово-Сіверська, Переяславська, Смоленська, Муромська, Ростовська та Суздальська – за Всеволодом [11, с. 44–45; 13, с. 190].

Скориставшись політичною дестабілізацією, Всеслав Полоцький у 1077 р. намагається звільнитися від впливу Києва і збільшити власні володіння за рахунок Новгородської землі, у якій княжив Святополк Ізяславич. Це призвело до того, що формується антиполоцька коаліція князів, яка двічі вторгалася на територію бунтівного князівства. Вперше це відбулося, ще в період номінального князювання у Києві Всеволода Ярославича (січень – липень 1077 р.), вдруге – Ізяслава Ярославича (грудень 1077 р.). Саме в ході цієї усобиці, були вперше використані половецькі війська. Володимир Всеволодович, виконуючи доручення київського князя, спільно із половцями та військами Святополка Ізяславича розоряють передмістя Полоцька та воюють під Одрськом [15, с. 458].

Подібна ситуація склалася у 1078 р., коли Всеслав Полоцький виступив проти Всеволода, тоді вже одноосібного великого князя Київського, і спалив Смоленськ. Немає підтвердження, що на відповідну акцію Володимир Мономах використав половців і в цьому випадку, але як він сам зазначав, що "вслід за Всеславом спалив я землю Полоцьку, попустошивши її до городів Лукомля і Логожська та проти Друцька воюючи" [15, с. 459]. Виявляється можливим, що кочовики прийняли участь і в цьому поході, які за дозволом В. Мономаха спустошили вказані міста.

У третій антиполоцькій кампанії у 1084 р. В. Мономах також активно залучав половців. Володимир Всеволодович, ще тоді чернігівський князь, відзначав жорстоку розправу над жителями Мінська "не оставив у ньому ні челядина, ні скотини" [15, с. 459].

У цих походах очевидна допоміжна роль половців, які не відігравали значної ролі в усобиці між Києвом та Полоцьком. Залучення їх до військових дій мало на меті підірвати економічну базу Полоцького князівства. Як бачимо, коаліція не змогла встановити контроль над Полоцьком. Всеслав Брячиславич зберіг за собою той наділ, виділений ще Володимиром Великим. Але будь-яка спроба полоцького князя розширити свій вплив на сусідні землі – Новгородську та Смоленську, вороже була зустрінута нащадками Ярослава Мудрого.

Дещо інший аспект відображений у залученні половців у суперечки між князями та ізгоями. Політичним центром останніх був віддалений Тмутаракань, який номінально підпорядковувався Чернігову. Ще у 1065 р. внук Я. Мудрого Ростислав боровся зі Святославом Ярославичем і намагався утвердитися на тмутараканському престолі [13, с. 152]. У 1057 р. помирає В'ячеслав Ярославич, князь Смоленський, його стіл займає брат Ігор, виведений з Володимира на Волині, але протримався тут три роки. Їх сини (Борис В'ячиславич та Давид Ігорович) були переведені у стан "ізгоїв", а володіння, як повідомляють пізні літописні зводи, поділені між тріумвіратом [16, с. 153]. Найактивнішими князями-ізгоями були, все ж таки, представники династії Святославичів, які згідно "ряду Ярослава", мали повне право на повернення усіх володінь батька [17, с. 50].

На початку літа 1078 р. племінники Всеволода – Олег Святославич та Борис В'ячиславич намагалися вигнати дядька з Чернігова [18, с. 446]. Князі-ізгої утворили союз, скерований проти Всеволода та його сина Володимира, адже вони володіли вотчинами Святослава (Чернігів) та В'ячислава (Смоленськ) Ярославичів. Всеволод рішуче відхилив ці претензії, після чого ізгої, наладивши контакти з кочовиками, "поидоста на Всеволода с Половце" [13, с. 191]. У цьому випадку, важливо, представники якого половецького об'єднання залучалися до усобиць. На нашу думку, це було донецько-донське об'єднання, очолюване Шаруканом Старим. Підтвердженням цьому може служити те, що після 1068 р. між Святославом Ярославичем і Шаруканом були встановлені політичні відносини. Відповідно, половецький хан підтримував претензії Святославичів, виступаючи у якості союзника.

Щоб краще зрозуміти причини цієї усобиці, варто зазначити, що у квітні 1078 р. у Заволоччі був убий Гліб, Святославів син, який займав новгородський престол, доки там не вокняжився Святополк Ізяславич [14, с.199]. Перед тим як опинитися у Тмутаракані, Олег Святославич був виведений із Володимира на Волині та "перебував у Всеволода", можливо як полонений [13, с. 190; 14, с. 199]. Ще навесні 1077 р., скориставшись відсутністю Всеволода у Києві, Борис В'ячеславич

захопив Чернігів. Зумів він протриматися тут лише вісім днів (з 4 по 12 травня), після чого втік у Тмутаракань [13, с. 190; 14, с. 199]. Очевидно, що Ізяславом та Всеволодом проводилася спроба повної ізоляції Святославичів. Досі залишається невідома доля ще двох синів Святослава – Давида та Ярослава. Якщо Ярослав Святославич, як нам відомо, не відзначався політичною активністю, то це не можна сказати про Давида. Скоріш за все, їх наділи не були переділені і в цій уособі вони зберігали нейтралітет. 25 серпня 1078 р. на р. Соржиці (Оржиці) половці розбили військо Всеволода і змусили відступити до Києва, де останній, як зазначав літописець, знайшов притулок у Ізяслава [14, с. 200]. Згідно зі свідчень В. Мономаха, Всеволод перебув у цей час в Переяславі, адже йому надіслано допомогу “із Смоленська ж прибувши, пройшов я крізь половецькі війська, б’ючись, до Переяславля, і отця тут знайшов, який з походу вернувся” [15, с. 459]. Можливо, літописець надав цій події більшій емоційності, ніж це було насправді. Ізяслав же став на захист Всеволода не тільки із-за “ряду Ярослава”. Очевидно, що була встановлена попередня домовленість між двома князями ще в процесі переділу земель після смерті Святослава Ярославича.

Спільні війська Ізяслава, Всеволода та його сина Володимира розбили союзні війська князів-ізгоїв. 3 жовтні 1078 р. відбулася битва на Нежатій Ниві, у ході якої загинули Борис В’ячеславич та великий князь Ізяслав Ярославич. За свідченням літописця, Олег втік у Тмутаракань [4, с. 50; 14, с. 202]. В. Мономах зазначав, що після битви “знову пішли ми до Переяславля і стали в городі Оброві” [15, с. 459], відповідно можна припустити, що воєнні дії продовжувалися. Зимом 1078–1079 рр. половці пограбували Стародуб [3, с. 206]. Хоча цей набіг відбувся взимку, що не характерно для кочовиків. Також він не був викликаний природними чинниками, адже у такому випадку розоренню піддалися б прикордонні області. У цій ситуації набіг скеровувався вглиб густозаселеного Чернігівського князівства і, скоріш за все, був координований Святославичами. Під Новгород-Сіверським війська Володимира Мономаха захопило “князів половецьких Асадука і Саука, а дружину їх ми перебили” і розбили “...сильне військо хана половецького Белкатгина, а захоплених ним сеймичів і здобич усю одібрали” [15, с. 459].

Після смерті Ізяслава київський престол вже законно зайняв Всеволод. Поразки, що отримали Святославичі, не підірвали їх планів. Новий похід організував Роман Святославич. 2 серпня 1079 р. він спільно із половцями підійшов до прикордонного Воїня [19, с.78]. Однак на цей раз Всеволоду вдалося уникнути зіткнення. Без відома Романа, київський князь уклав мир з половцями, після чого кочовики відійшли назад у степ, убивши Святославича [13, с. 196]. Виглядає дивним, що половці так легко були “перекуплені” Всеволодом і убили свого попереднього “замовника”. Очевидно, це не були представники донецько-донського об’єднання, адже б це означало розрив союзних відносин Святославичів та Шаруканідів. Набіг на територію Переяславської землі був вигідний іншому половецькому об’єднанню, яке ще не встановило політичних відносин з жодним князівським домом. Представники цього об’єднання сформувалися пізніше донецько-донського і в процесі розселення зайняли землі у басейні Нижнього Дніпра. Відповідно, саме з придніпровським об’єднанням уклав мир Всеволод, повторення якого половці бажали вже після смерті князя 1093 р., але який був рішуче відкинутий Святополком Ізяславичем [13, с. 209].

На думку М. Грушевського, правління Всеволода Ярославича в Києві характеризувалося тільки протистоянням між ним та ізгоями [2, с. 71]. Літописець дав свою оцінку князю: “Съдящю бо ему Киевъ, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти ов сея, ово же другик. Сей же, омиряя ихъ, раздаваше власти имь” [20, с. 91–92]. І дійсно, вже після укладання миру з придніпровськими половцями, не без ініціативи київського князя, схоплено Олега й вислано з Тмутаракані у Візантію [2, с. 73; 13, с. 196]. У кримських володіннях Русі ситуація залишалася не спокійна. У травні 1081 р. ставленика київського князя воєводу Ратибора зміщено Давидом Ігоревичем та Володарем Ростиславичем [14, с. 204].

У 1084 р. із чотирирічного заслання повертається Олег, заручившись підтримкою імператора Олексія I Комніна, і захоплює Тмутаракань у Давида Ігоревича [14, с. 205; 19, с. 78; 21, с. 30]. Утративши кримські володіння, ізгой Давид починає шантажувати Всеволода. Він захоплює гирло Дніпра (Олешшя) і грабує торгові каравани, які йшли з Києва на Балкани [22, с.15]. Щоб укласти з ним мир київський князь виділив йому в княжіння Дорогобуж [13, с. 196]. Також Всеволоду постійно приходилося рахуватися з бунтівними Ростиславичами, які намагалися закріпитися у Галицькій та Волинській землях і у 1084 р. висунули претензії на Володимир, що належав Ярополку Ізяславичу. Всеволод надав підтримку Ярополку, відправивши Мономаха воювати з Ростиславичами [14, с. 205].

Упродовж 1085–1087 рр. незадоволеним Всеволодовим правлінням був Ярополк Ізяславич, коли Володимира Мономаха поставив “у Переяславлі, попереду братів” [15, с.459]. Ярополк, як старший син Ізяслава, претендував на Київ після смерті Всеволода згідно з “рядом Ярослава”. Переведення ж Володимира на переяславський стіл ставило під сумнів мирне отримання великокняжого титулу. Також його не влаштувало перебування Давида Ігоревича у Дорогобужі [2, с. 76].

Між ізгоями не існувало єдності, що безперечно було вигідно Всеволоду. Київський князь вдало балансував, як сюзерен, позбавляв васала наділу, якщо той виходив з-під контролю, або роздавав землі супротивникам щоб замиритися "им же роздаяль Всеволодъ городы: Давыду Игоревичу Володимерь. Ростиславичема Перемышль Володареви, Теревовль Василькові" [20, с. 110]. Під час правління Всеволода з'являється поняття "волості" як умовного володіння, яким наразі наділяв лише київський князь, і навколо якого вестиметься уся міжкнязівська боротьба [9, с. 34].

Половецькі набіги 80-х рр. XI ст. не можна пов'язати із усобицями. У "Повчанні..." повідомлено про набіги 1084, 1085, 1086 рр. Перші два набіги здійснили донецько-донське об'єднання Шарукана, останній – половецьким об'єднанням, що кочувало в Побужжі. Реальної загрози ці вторгнення не становили, очевидна локальність конфлікту.

Літом 1084 р. Володимир Мономах скерував допомогу під Горошин, захоплений кочовиками, і "гонили ми вслід за половцями за Хорол" [15, с.459]. Горошин знаходився поблизу Посульської оборонної лінії – сталого кордону Переяславського князівства зі Степом. У цей період активно споруджуються захисні лінії на Середній Сулі [23, с. 61; 24]. Можливо, В. Мономах контролював будівництво укріплень оборонної лінії, коли половці брали Горошин і організував миттєвий удар у відповідь. Скоріш за все, відносини Всеволода із Шаруканом Старим залишалися напруженими після недавніх усобиць, де половці підтримували Святославичів. Не дивно, що у 1085 р. Всеволод переводить В. Мономаха на переяславський стіл. Восени цього ж року половці, прорвавшись через Верхню Сулу, атакували Прилуки та Білу Вежу. Мономах повідомляє про 8-ми тисячне половецьке військо. Володимир Всеволодовичу вдалося у двох битвах розбити військо кочовиків і захопити у полон двох Багубарсових братів – ханів Осіня та Сакзя [15, с. 459]. Укріплення кордонів було відповідальною, загальнодержавною справою. Тому не дивно, що Всеволод Ярославич доручав В. Мономаху контроль за будівництвом цих укріплень по обидва боки Дніпра. У 1086 р. В. Мономах спільно зі своїм братом Ростиславом воював на Правобережжі проти побузьких половців. У цей раз кочовики атакували Пороську оборонну лінію: "потім на город Святославль гонили ми вслід за половцями, а потім на Торчський город, а потім на Юр'єв услід за половцями. І знову на тій же стороні Дніпра поблизу города Красна половців ми побідили. А потім з Ростиславом коло города Варина вежі їхні ми взяли" [15, с.459]. Очевидно, що цей наступ як і наступ 1071 р. був організований на конфедератів південноруських князів – "своїх поганих", яких половці вважали своїми рабами.

Так само не можна пов'язати з усобицями "и рать велика баше ѿ Половецъ" 1092 р. на Пісочен, Переволоку та Прилук, які "многа села повоеваша" [14, с. 204]. Як бачимо, половцям вдалося прорватися через укріплення Верхньої Сули і обрушитися на Переяславське князівство. Враховуючи, що літописець свідчить про страшну засуху [14, с. 204], то цей набіг, скоріш за все, був викликаний суто природо-кліматичними умовами. Половці змушені були грабувати місцеве населення, щоб забезпечити власне існування взимку.

Вважаємо за необхідне заперечувати думки про те, що усобиці 70–80 рр. XI ст. призвели до посилення впливу половців на внутрішнє життя Русі і спричинили її політичну дестабілізацію [1, с. 90; 19, с. 80]. Незважаючи на окремі поступки своїм племінникам, Всеволоду Ярославичу вдавалося зберегти контроль над усіма руськими князівствами. Це становище залишалось незмінним аж до самої смерті князя у 1093 р. О. Толочко зазначав, що єдиновладдям Всеволода завершується епоха класичного, чистої форми, принципату на Русі [9, с. 34]. Упродовж 80-х рр. XI ст. відбувається укладення мирних договорів, які дозволили поглибити торгові відносини між Руссю та половцями [7, с. 130]. Повідомлення літописця за 1082 р. про смерть половецького князя Асеня, свідчить про обізнаність київського князя у політичних процесах, що відбувалися усередині орд.

Таким чином, залучення половців не виходило за рамки традиційних форм взаємовідносин Русі з кочовиками, тому що князі раніше користувалися послугами печенігів в усобицях і зовнішньополітичних акціях. При цьому участь половців в усобицях відбувалася за різними причинами: політична підтримка ізгоїв, бажання наживи, встановлення відносин з князями шляхом плати за збереження миру тощо. Залучивши кочовиків, князі збільшували свої шанси для досягнення поставлених цілей. Платою найманцям служило усе, що вони могли награвувати в ході усобиці. Тим самим, кочовики обходилися фактично безкоштовно, а враховуючи те, що утримувати княжу дружину було не дешево, участь в усобицях половців ставала незамінною. Між князями діяла середньовічна феодальна мораль, "отчину" можна було добувати практично будь-якою ціною. Участь в міжкнязівських суперечках була вигідною кочовикам, вигіднішою ніж самостійні набіги, яким не загрожував удар з боку князівських дружин. У той же час, русько-половецькі відносини 80 – на початку 90-х рр. XI ст., носили мирний характер і лише зрідка чергувалися локальними прикордонними сутичками.

Список використаних джерел

1. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар / П. В. Голубовский. – К.: Университетская топография, 1884. – 254 с. 2. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. –

Л.: Друкарня НТШ, 1905 – Т. 2. – 635 с. 3. Расовский Д. А. Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и Венгрии / Д. А. Расовский. – М.:ЦИВОИ, 2012. – 239 с. 4. Плетнева С. А. Половцы / С. А. Плетнева. – М.:ЛомоносовЪ, 2010. – 216 с. 5. Golden P. V. The peoples of the south Russian steppes / P. V. Golden // The Cambridge History of Inner Asia. Cambridge – New York-Port-Chester-Melborne-Sydney, 1990. – Режим доступу: <http://www.universitypublishingonline.org/cambridge/histories/chapter.jsf?bid=СВО9781139054898&cid=СВО9781139054898A013>. 6. Прицак О. Й. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім" / О. Й. Прицак. – К.: Обереги, 2008. – 359 с. 7. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 200 с. 8. Пресняков А. Е. Княжеское право в Древней Руси: Лекции по русской истории / А. Е. Пресняков. – М.: Наука, 1993. – 635 с. 9. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология / О. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с. 10. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. III. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: ЯРК, 2000. – 720 с. 11. Котляр Н. Ф. Удельная раздробленность Руси / М. Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 270 с. 12. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М.: Госиздат, 1953. – 569 с. 13. ПСРЛ. – Т. III. Ипатьевская летопись. – М.: ЯРК, 1998. – 648 с. 14. ПСРЛ. – Т. I. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – М.: ЯРК, 1997. – 497 с. 15. Літопис Руський за Іпатським списком / [Переклад Л. Махновця]. – К.: Дніпро, 1989. – 592 с. 16. ПСРЛ. – Т. XV. Тверская летопись. – М.: ЯРК, 2000. – 435 с. 17. Бордухин В. М. Державотворчі процеси у кочівників Східноєвропейського степу / В. М. Бордухин, І. В. Довжук, В. Ф. Литвиненко. – Луганськ: СУДУ, 2000. – 96 с. 18. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 600 с. 19. Марченко М. М. Київська Русь в боротьбі з кочовиками до монгольської навали / М. М. Марченко. – К.: Промінь, 2012. – 208 с. 20. Повесть временных лет / [Подг. текста, статьи и коммент. Д. С. Лихачева]. – СПб.: Наука, 1999. – 688 с. 21. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л. М. Гумилев. – М.: Эксмо, 2006. – 172 с. 22. Толочко П. П. Киевская земля / П. П. Толочко // Древнерусские княжества – М.: Наука, 1975. – С. 5–57. 23. Моця А. П. Южная "Русская земля" / О. П. Моця. – К.: Корвін-Пресс, 2008. – 270 с. 24. Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. – М.: Наука, 2009. – 304 с.

Максим Осипенко

УЧАСТИЕ ПОЛОВЦЕВ У МЕЖКНЯЖЕСКИХ ВОЙНАХ ЯРОСЛАВИЧЕЙ И ИХ ПОСЛЕДУЮЩИЕ ОТНОШЕНИЯ В 70–80 ГГ. XI В.

Автор прослеживает участие половецких племен в усобицах между потомками Ярослава Мудрого в 70–80 гг. XI в. Установлено, что привлечение половецв у межкняжеские распри не выходило за рамки традиционных форм взаимоотношений Руси с кочевниками и было им на руку. В этот период русско-половецкие отношения по большей части были мирными и только иногда чередовались локальными пограничными стычками. Параллельно рассмотрено внутривосточное развитие древнерусского государства и пути пресечения усобиц.

Ключевые слова: Киевская Русь, Ярославичи, межкняжеские войны, кочевники, русско-половецкие отношения.

Maksym Osypenko

THE PARTICIPATION OF POLOVSIAN TRIBES IN THE INTESTINE WAR OF YAROSLAVYCHI AND THEY RELATIONSHIPS IN 70–80 YEARS OF XI CENTURY

The author investigates the participation of Polovsian tribes in the intestine war between descendants of Yaroslav Mudryi in 70–80 years of XI century. It has been found out that the attraction of Polovsians into controversies between princes worked in Nomads favor. At that time Rus' and Polovsian relationships mainly had an peaceful character and only sometimes there were some local frontier controversies.

Key words: Kievan Rus', Yaroslavychi, the intestine lord wars, nomads, the Rus' and Polovsians relationships.

УДК 94(477) "1614–1620"

Ігор Мельничук

**ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА П. САГАЙДАЧНОГО З ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ**

У статті проаналізовано діяльність П. Сагайдачного зі творення української військово-політичної еліти ("значного товариства") як очільника козацької автономної держави.

Ключові слова: гетьман П. Сагайдачний, професійна армія, козацька старшинська еліта, державна ідеологія, автономія.

Актуальність дослідження ґрунтується на тому, що саме у 20-ті рр. XVII ст. в Україні склалася переломна ситуація: козацтво на чолі зі старшинською елітою, усвідомивши свою значну силу та відповідальність за українську землю, почало пошук шляхів до політичної легітимізації як еліти національної та обґрунтування національно-автономістських устремлінь. Провідником ідей прогресивної частини старшинської еліти виступив гетьман П. Сагайдачний, який у декілька етапів провів реформу козацького війська, виокремивши у ньому так зване "значне товариство" як основу майбутньої професійної армії та політичної еліти автономної держави.

Справу П. Сагайдачного із досягнення автономії України у складі Речі Посполитої після його смерті було значною мірою знівельовано польськими правлячими колами, тому сучасні дослідники почасти справедливо піддають критиці деякі аспекти та загальний напрям дипломатичних та організаційних зусиль П. Сагайдачного.

Зазначимо, що окреслена проблематика була предметом доволі значної кількості фахових праць. Діяльність козацької старшини та П. Сагайдачного висвітлювали у своїх монографіях М. Грушевський [1], І. Крип'якевич [2], Д. Яворницький [3], О. Апанович [4], В. Смолій [5], М. Котляр [6], Н. Яковенко [7] та багато інших знаних дослідників, завдяки чому заслуги П. Сагайдачного перед козацтвом та Україною належним чином оцінені, гетьман посідає гідне місце у плеяді видатних політиків свого часу. Але його здобутки як дипломата-віртуоза, будівничого майбутньої еліти держави, яка згодом, за наслідками національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, очолила Гетьманщину, під пропонованим кутом зору не розглядалися.

Основу джерельної бази дослідження складають матеріали архівів та опублікованих документів досліджуваного періоду, сеймові постанови стосовно козаків від 1607 та 1609 р., Ольшаницької 1617 р. та Роставицької 1619 р. угод козаків з поляками та ін. [8].

Першим реформаційним кроком П. Сагайдачного було проведення своєрідної люстрації козацтва, яка очистила його від випадкових елементів. Перманентні війни Речі Посполитої виплескували на прикордоння усе нові хвилі з тисяч біженців, погорільців, втікачів від панської наруги, незаможних міщан та бідної шляхти, авантюристів і шукачів швидкого заробітку, які поспішали назвати себе козаками. Ці люди ставали в нагоді і козакам, і польському уряду під час війни, коли, зорганізовані за козацьким взірцем, вони складали значні сили ополчення при проведенні військових походів. Але у мирний час "нові козаки" збивалися у ватаги й чинили грабунки й розбій серед мирного населення. Звичайно, тіль від тих лих падала й на запорожців, та ми й не можемо впевнено сказати, що їх серед розбійників не було. Крім обурення Варшави, дії "прийшлих" підривали дисципліну у війську, повертаючи його до ідеї степової вольниці, чого гетьман, з огляду на нові завдання козацької армії та її роль у майбутньому України, допустити не міг. З одного боку, за традицією, Січ приймала усіх, але з іншого, необхідно було зберегти професійне ядро майбутнього українського національного війська. Тому в Ольшаницькій угоді з поляками 1617 р. П. Сагайдачний залишив такі слова: "Ремісникам, купцям, шинкарям, війтам, бурмистрам, кафаникам, бакалезям, різникам, кравцям і іншим неосілим людям, а також усім новоприбулим, що були міщанами і від двох років ухилилися від присуду урядів та прилучилися до нашого війська, – наказуємо, щоб не називалися козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутне таких приймати не будемо" [7, с.183]. Цей наказ, з огляду на вимоги польських комісарів, було повторено й у Роставицькій угоді 1619 р. Обидві угоди містили пункти про скорочення реєстру та спалення козацького флоту – Польща потерпала від того, що кожна козацька акція проти Криму і Туреччини народжувала черговий татарський набіг на території Речі Посполитої.

Але гетьман П. Сагайдачний зупинити того, що було заплановано, не збирався – і на словах та першими діями, виконуючи польські вимоги, наступними кроками тільки нарощував козацьку потугу, достеменно знаючи: через деякий час Корона знову звернеться за допомогою запорожців, і неодмінно буде просити якнайбільше війська.

Основною тривоگوю польської еліти були не розбійницькі дії козаків, а зростаючий вплив козацтва та його військово-політичних лідерів у народі. Найбільш проникливі аналітики з числа

польської владної верхівки відразу зрозуміли, до чого може привести ця загроза. Князь Є. Збаразький "вказував на явну чи потаємну прихильність до козаків трохи не всієї Київської землі та Білорусі, де їм і шляхта, й міщани "сприяють і бажають всякого успіху" [2, с.182]. Реакція сейму не забарилася: постанова 1609 р. під страхом смертної кари забороняла містам і міщанам переходити під козацьку юрисдикцію. У цій постанові чітко окреслена найбільш небезпечна для польської державної влади тенденція – підпорядкування козаків власній адміністрації та судочинству: "Всупереч ... конституції (сеймовій конституції "Про козаків запорозьких" 1607 р. – автор) і давнім звичаям, – зазначалося в документі, – козаки чинять великі безправ'я і свавілля, не лише не визнають влади старост і своїх панів, але й мають іншу форму своєї справедливості, чим вони утискують міста і міщанство, перешкоджають владі наших урядників і уряду українного" [9, с. 465]. Трохи пізніше – у 1614 р., статтями житомирської комісії польська влада намагалася обмежити легітимне козацтво Запоріжжям, а старшого реєстру мав призначати коронний гетьман. Встановлювалася річна платня Війську Запорозькому в розмірі 10 тис. злотих і 700 поставів сукна. Заборонялося приймати у козацтво збіглих селян та городян, а також існування на волостях козацької юрисдикції, "щоб козацькі сім'ї і ті козаки, які проживають у державних, духовних чи світських маєтностях, не претендували на свою власну юрисдикцію — ніколи не бували і скасовану багатьма сеймовими постановами, а будуть підпорядковуватися своїм панам і їхнім слугам, як владі, даній від Бога" [10, с. 145].

Королівські інструкції до сеймів 1615 та 1616 рр. показали, що польська влада розуміє майбутнє, яке творить для України П. Сагайдачний та його однодумці з числа старшини, "констатуєчи "внутрішню небезпеку" в Україні, де "заводять собі удільну державу" козаки" [11, с. 182].

Другим кроком гетьмана була реформа козацького війська за зразком регулярних армій тогочасної Європи. Був введений полково-сотенний устрій, військо мало бути вписане у козацький реєстр, провадився постійний козацький вишкіл, встановлені регулярні гетьманські стройові огляди та жорстка дисципліна. Про те, що гетьман мав важку руку та суворий норов, згадують чи не усі сучасники та історики козацтва. "Дисципліну в козацьких полках Сагайдачний удержував дуже строгу, неслухняних карав на горло" – пише І. Крип'якевич [2, с.183]. Гетьман прийняв рішення значно підвищити бойовий потенціал та мобільність кожного окремого воїна також за рахунок введення замість луку сучасної зброї – рушниці та обов'язкового відтепер для козака коня.

Згадані реформи впрямую скоротили чисельність запорізького козацького війська – у професійній армії П. Сагайдачного залишилось 10600 козаків, але гетьман ніколи не забував, що козацтва у степовій зоні залишається ще багато, при потребі цю силу завжди можна рекрутувати, що охоче робив при нагоді (наприклад, кинувшись визволяти козацького улюбленця королевича Володислава з Тушинського полону, він вів у Московщину 20 тис. козаків) [2, с.184]. Козацька маса, що залишилась поза реєстром П. Сагайдачного, так само охоче приставала до чергового походу гетьмана.

У найзначнішій звитязі П. Сагайдачного – Хотинській війні 1621 р. з ним було 40 тис. козаків. Це була кульмінація особистої кар'єри гетьмана та остання і найбільш яскрава перемога козацької зброї у складі Речі Посполитої. Розлючений дошкульними випадками козаків (морські походи на чорноморські порти і Стамбул, що тривали з ранньої весни – до пізньої осені) та діями Польщі у складі антитурецької коаліції, сам султан Осман III на чолі величезної 150 тисячної армії рушив в українські землі, щоб раз і назавжди зняти проблему козацької та польської загрози. Перед Річчю Посполитою реально постало питання життя або смерті: на молдавському фронті Польща тримала лише 35 тис. жовнірів. Лише прихід перед самим початком битви козацького війська вирівняв ситуацію. Головний удар турків прийшовся на козацькі полки, які практично не виходили з кровопролитного бою упродовж всієї війни – тобто більше п'яти тижнів. Врешті 8 жовтня між сторонами було підписано мир на довоєнних умовах.

Тріумф козацької армії був і особистим тріумфом гетьмана П. Сагайдачного – справдилися його сподівання на успіх проведених ним реформ, що наочно продемонструвала стійкість і чудовий вишкіл ядра війська, запорізьких реєстрових полків, які своїм прикладом мобілізували на подвиг всю армію. Гетьману воздавали шану і у Варшаві (як славному лицарю, захиснику "спільної Вітчизни"), і у інших європейських столицях – за те, що відвернув агресію мусульманського монстра; йому та козакам стали присвячувати панегірики та оди, з'явилася європейська мода на поклоніння "степовому лицарству", шаленою популярністю користувалися будь-які звістки очевидців про нові козацькі звитязи.

Нарешті, третім вагомим кроком гетьмана П. Сагайдачного, який вкладався у загальну стратегію із відновлення Україною державних ознак, стало несподіване для польської владної еліти єднання січового товариства з Православною церквою і освітнім братським рухом. Повернувшись з походу 1618 р. на Москву, П. Сагайдачний не пішов на Січ, а раптово попрямував з усім військом до

Києва, де його було "проголошено Гетьманом над Київською Україною та Гетьманом всього війська Запорозького" [7, с.146; 12], що само по собі було зухвалим вчинком. Але П. Сагайдачний почувався скоріш не зухвало, а впевнено. Тут він реалізує два надзвичайно важливих для майбутнього України рішення: записується "з усім двадцятитисячним Військом Запорозьким до Київського братства" [3, с. 20]. Український дослідник, військовий за фахом, Л. Коваленко дає цьому факту таку яскраву оцінку: "Прийнявши братство під свою козацьку опіку і захист, Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для того часу історичний крок – поставив зброю на охорону освіти, культури і православ'я, можна сказати, гуманізував зброю" [12]. З цієї миті українська культурна та літературна спільнота, що переживала на той час ренесансний підйом, раз і назавжди стала на підтримку козацької справи, надаючи старшинській еліті могутню ідеологічну, пропагандистську та історико-філософську підтримку.

Вольовим рішенням він відновлює православну ієрархію, а Берестейську унію (1596 р.) ліквідує. П. Сагайдачний, вихованець Острога, як і брати Наливайки, був просякнутий його волелюбним патріотичним духом і сам рахувався давнім членом Львівського Ставропігійного братства [3, с. 147], тому він, як ніхто інший, розумів, що після смерті старого князя К. Острозького 1608 р. тримати знамено православ'я в Україні зі значних фігур, крім козацького гетьмана, нікому – більшість православних ієрархів перейшли до уніатів. Тому, не покладаючись більше на обіцянки польського короля якось згодом вирішити проблему православ'я, він вирішив скористатися проїздом через Україну з Москви Єрусалимського патріарха Феофана. Гетьман бере його під охорону козаків і звертається з проханням висвятити митрополита і єпископів. Патріарх Феофан довго вагався, розуміючи, що формально знаходиться на території польського короля, де до того ж активно діють єзуїти. Але П. Сагайдачному вдалося схилити патріарха Феофана на свій бік і здійснити свої наміри.

Крок цей був, безумовно, політичним, і задумувався гетьманом, як нам здається, давно – він чекав лише слушного моменту для його реалізації та наступної нагоди для закріплення угоди з польським королем. Незабаром склалася сприятлива ситуація – початок польсько-турецької війни 1620 р. Під Цецорою турки вцент розбили польське військо кращого полководця Польщі, коронного гетьмана С. Жолкевського, який загинув на полі бою. Перед початком Хотинської війни король змушений був вчергове звернутися до козаків по військову допомогу і запросив до Варшави П. Сагайдачного на особисту зустріч [3, с. 47]. Там король звернувся до гетьмана зі словами: "Я посилаю сина під Хотин і доручаю його тобі" [3, с. 48]. Під час затяжних переговорів П. Сагайдачний "виявив неабияку державну мудрість і талант дипломата; він домігся того, що уряд Речі Посполитої дав згоду задовольнити вимоги козаків: 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду; 2) визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною; 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вільностей і прав козацтва; 4) надати населенню України свободу віросповідання" [4].

Православна ієрархія (митрополит, єпископи) висвячені патріархом, мала бути визнана урядом і не повинна зазнавати гоніння від влади Речі Посполитої. Це був значний успіх: фактично визнавалася автономна козацька республіка в Україні на чолі з обраним гетьманом. Скасовано було попередні баніції, козакам повернуто Трахтемирів та право осідати у містах [1, с.186]. Після того гетьман виконав свою частину угоди – українські козаки взяли участь у Хотинській війні і фактично врятували Річ Посполиту від знищення.

Підсумовуючи реформаторську військову та державотворчу діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, можна зробити наступні висновки. Ним було створене регулярне професійне козацьке військо, устрій Січі разом з її землями було переведено на військовий полково-сотенний лад. Жорсткі обмеження вступу до козацької служби на користь старого ("значного") реєстрового козацтва надали йому контурів замкненої елітарної касти, що йшло врозріз з демократичними основами формування січового товариства. Згодом це дасться взнаки під час братовбивчих зіткнень повсталого Запоріжжя з полками фінансованого Польщею козацького реєстру, що залишалися вірними присязі королю.

Разом з тим, в умовах, за яких П. Сагайдачний починав реалізацію задуму зі створення національної армії, діяти інакше було, на нашу думку, неможливо: гетьман очистив козацтво від випадкових дестабілізуючих елементів; добився регулярної платні та допомоги у тиловому забезпеченні від польського уряду, частково за рахунок якої переозброїв та вишколив ядро майбутніх козацьких сил, що стали б, як він сподівався, основою армії нової української держави. Маневруючи завдяки непересічному дипломатичному хисту між волелюбними настроями частини старшини разом з козацькими масами та негативним відношенням до козацтва польської владної еліти, гетьман втримав мирні відносини з Річчю Посполитою, вигравши тим самим час для реформ, які, в свою чергу, прискорили перетворення козацтва на окремий елітний суспільний стан;

Вміло користуючись сприятливим політичним моментом, що склався перед Хотинською війною 1620 р., П. Сагайдачний добився від короля угоди, за якою фактично визнавалася автономна

козацька республіка в Україні на чолі з обраним гетьманом. Як показали подальші події, цей успіх виявився тимчасовим і був викликаний тактичним відступом польської владної еліти перед вимогами еліти козацької у скрутних військово-політичних умовах. Але сам факт того, що на найвищому державному рівні вперше велася мова про відновлення у такій формі української державності, був показовим для характеристики загальної внутрішньополітичної ситуації, що склалася в Україні.

Перед тим гетьман вольовим рішенням додав козацькій автономії важливих політичних ознак, відновивши Київську митрополію та ставши патроном Православної церкви та братського руху, що значно розширило духовну та соціальну базу державотворчої ідеї, забезпечило їй підтримку інтелектуальної та православної релігійної еліти в Україні. Інтелектуали-патріоти та православні теоретики витворили власну історію козацтва та обґрунтували його ідеологію, зв'язавши воєдино національний спадок киеворуських часів та сучасну їм політичну діяльність гетьмансько-старшинської еліти. Митрополит Йов Борецький у "Протестації" обґрунтовував думку, що козаки – це "... плем'я того чесного руського народу з Яфетового насіння, яке і по Чорному морю, і по суші воювало Грецьке царство. Це військо того коліна, яке за руського монарха Олега плавало на своїх човнах по морю і по землі, приладнавши колеса до човнів, і штурмувало Константинополь. Це ті ж самі, що за Володимира Великого, святого руського монарха, воювали Грецію, Македонію та Іллірію. Це ті, чії предки разом з Володимиром охрещувались і віру християнську приймали від Константинопольської церкви, і по сьогоднішній день у ній народжуються, хрестяться й живуть" [13, с. 142].

Гетьман у своїй діяльності з самого початку спирався на старі козацькі роди, "значне товариство", створюючи цій елітній групі преференції при запису в реєстр та розподілі посад. На його думку, заможне й шановане козацтво мало стати ядром політичної та управлінської еліти козацької автономії. Це викликало справедливе обурення інших елітних груп (у самому Запоріжжі далеко не усі були згодні з політикою П. Сагайдачного, що проявилось у перші ж роки після його смерті у вигляді невизначеності зовнішньополітичних устремлінь старшини і частих, у зв'язку з цим, змінах козацьких лідерів). За життя гетьмана його жорсткий стиль управління та безумовний авторитет до пори нівелювали внутрішню напругу.

Таким чином, за гетьманування П. Сагайдачного та, значною мірою, завдяки його особистим зусиллям, в Україні була побудована організаційна модель майбутньої української автономної держави на основі національної ідеології, професійної армії і флоту, власної військово-політичної еліти, що стала у нагоді наступникам гетьмана під час козацько-польських воєн 20–40-х рр. XVII ст. і подій Хмельниччини та, у кінцевому підсумку, з часом прийнято як базові компоненти козацької Гетьманської держави.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Історія України-Руси. / М. Грушевський. – Том VII. – Розділ VI. – 628 с. 2. Крип'якевич І. Запорозьке військо / Історія українського війська // І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів: Світ, 1992. – 702 с. 3. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. / Д. І. Яворницький; [З російської переклав Іван Сварник]. – Львів: Світ, 1990 – 3 т. – 321 + 392 + 456 с. 4. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / О. М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.: іл.; 5. Смолій В. Володарі гетьманської булави / В. Смолій. – К., 1994, 1995. – К.: Варта. – 560 с. 6. Котляр Н. Ф. Історія в жизнеописаннях / Н. Ф. Котляр, В. А. Смолій. – К., 1990. – 255 с. 7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. / Н. Яковенко. – К.: Генеза, 2005. – [Вид. 2, доп.]. – 585 с.; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с. 8. Густынская летопись. – ПСРЛ. – Т. 40. – СПб., 2003. – С. 153–169; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею / – СПб., 1850. – Т. 4: 1588–1688. – 619 с.; Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб, 1848. –Т. II: 1506–1544. – 657 с.; Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. III. – Т. 1. – Акты о казаках (1500–1648 гг.) / [Изд. В. Антонович]. – К., 1863. – 453 с.; Історичні раритети НБУ, ф. II, спр. 13402, арк. 312; ф. II, спр. 13402, арк. 326.; ф. II, спр. 13402, арк. 327; Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський. – К.: Ін-т історії НАН України, 2008. – У 2-х ч. – Ч.1. – 502 с.; Грушевський М. Історія України-Руси. / М. Грушевський. – Том VII. – Розділ VI. – 108 с.; Костомаров Н. И. Борьба украинских казаков с Польшей в 1 п.17 в. до Богдана Хмельницкого / Н. И. Костомаров // Отечественные записки, 1856. – № 9. – С. 193 – 254.; Леп'явко С. А. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / С. А. Леп'явко / [Редкол: Смолій (відп. ред.) та інші]. – К.: Вид. дім "Киево-Могилянська академія", 2006. – Т.1. – 800 с.; Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI-XVII ст. / В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 1991.; Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К.: Видавничий дім "ACADEMIA", 2000. – 300 с.; Augustyniak U. Historia Polski. 1572–1795. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 442 с.; Chodyncki K. Kosciol prawoslawny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370–1632. – Warszawa, 1934. – 387 с. 9. Volumina legum. – Т. 2. – S. 465. 10. Жерела до історії України-Руси / [Текст]. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 145. 11. Аркас М. Історія України-

Русі / [Передне слово П. М. Гвоздецького]. – 3-тє факс. вид. / М. Аркас. – К.: Вища школа, 1993. – 414 с. 12. Коваленко Л. Т. Петро Конашевич Сагайдачний (до 380-річчя від дня смерті) / Л. Т. Коваленко // Воєнна історія. – № 2. – 2002. – С. 103–110. 13. Жукович П. Н. Протестация митр. Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. / П. Н. Жукович // Статьи по славяноведению. – СПб., 1910. – Вып. 3. – С. 142. 14. Гуржій О. Особливості воєнно-морського мистецтва українських козаків у першій половині XVII ст. / О. Гуржій, В. Корнієнко // Воєнна історія. – № 2. – 2002. – С. 22–27.

Игорь Мельничук

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕТЬМАНА П. САГАЙДАЧНОГО ПО ФОРМИРОВАНИЮ УКРАИНСКОЙ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ

В статье проанализирована деятельность П. Сагайдачного по созданию украинской военно-политической элиты ("значительного товарищества") как руководящей силы казацкого автономного государства.

Ключевые слова: профессиональная армия, казацкая старшин элита, государственная идеология, автономия.

Igor Melnichuk

HETMAN SAGAIACHNOGO ACTIVITIES RELATED TO UKRAINIAN MILITARY AND POLITICAL ELITE

In the article activity of P. Sagaidachno is analysed on creation of the Ukrainian military-political elite ("considerable association") as leading force of the cossack autonomous state.

Key words: professional army, cossack petty officers elite, state ideology, autonomy.

УДК 338.03(477)

Микола Стрішенець

ТЕРЕБОВЛЯНЩИНА В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ГЕТЬМАНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті висвітлюється участь населення Теробовлянщини у національно-визвольній боротьбі проти польсько-шляхетського поневолення у середині XVII ст. Відмічається, що восени 1648 року народні виступи переросли у повстання. 5 жовтня 1648 р. мешканці Теробовлі, при підтримці селян з навколишніх населених пунктів, оволоділи замком, містом, скинули ненависний міський уряд і обрали нове керівництво, яке очолив міщанин І. Лавринів. Сільські повстанці здійснили погроми панських маєтків у селах Варваринці, Зарванці, Налужжжі, Кровинці, Соколові та Соснові.

Ключові слова: Б. Хмельницький, національно-визвольна боротьба, польсько-шляхетська влада, міщани, повстанці.

Українська національна революція середини XVII ст. кардинально змінила хід вітчизняної історії, призвела до утворення гетьманської держави, суттєво вплинула на геополітичний розвиток усієї Європи. Національно-визвольні змагання відбувалися й на західноукраїнських землях, зокрема на Теробовлянщині. Керівник національно-визвольного руху гетьман Б.Хмельницький з козацько-селянським військом, прямуючи на Захід, три рази проходив через територію Тернопільщини. Міщани й селяни краю активно включалися у боротьбу проти польсько-шляхетського гноблення. Аналіз цих подій допоможе зберегти пам'ять про героїчне минуле, допоможе краще використати його у період побудови суверенної Української держави.

Історики доклали значних зусиль до вивчення боротьби українського народу за своє соціальне визволення і скинення польсько-шляхетського поневолення у XVI–XVII ст. Вагоме місце в історичній літературі посідають праці видатного історика України, академіка М. Грушевського. Серед величезного доробку автора є низка праць з литовсько-польського та козацько-гетьманського періодів вітчизняної історії [3]. Важливою заслугою Михайла Сергійовича було те, що він стимулював вивчення, сколихнув уже, здавалося б, вивчені питання національно-визвольного руху на західноукраїнських теренах періоду феодалізму, створив наукову історичну школу у Львові.

Заслужують на увагу праці його учнів: І. Крип'якевича, С. Томашівського та інших учених зазначеної школи [22]. Окремі аспекти національно-визвольної боротьби населення Західної України кінця XVI–XVII ст. висвітлено у праці М. Петровського, що базується на основі використання значної кількості документальних матеріалів [18]. Помітних успіхів у вивченні

досліджуваної теми досягнуто в період підготовки до відзначення 300-річчя Переяславської угоди 1654 р. У цей час створено низку ґрунтовних праць, у яких глибоко розкривається боротьба українського народу за визволення з-під гніту панської Польщі [11–12; 17]. Цікаві питання порушила О. Компан, зосередивши основну увагу на участі міського населення, у тому числі й західноукраїнських земель у боротьбі за визволення.

Значний внесок у історіографію проблеми зробили львівські учені Я. Кісь та Є. Яцкевич [10; 26]. Останній у науково-популярній брошурі в загальних рисах висвітлив визвольні походи гетьмана Б.Хмельницького на західноукраїнські землі.

Заслугує на увагу праця івано-франківського професора В. Грабовецького про становище західноукраїнських земель, боротьбу населення за соціальне визволення з-під поневолення шляхетської Польщі у 1648–1654 рр. Автор скрупульозно аналізує архівний та документальний матеріал, подає інформацію про національно-визвольну боротьбу населення Тернопільщини, зокрема Теребовлянщини [2]. Визвольній боротьбі населення міст України проти соціального гноблення та іноземного поневолення (XVI – перша половина XVII ст.) присвячена монографія П. Михайлини [16]. Природно, що історичні події Теребовлянщини XVII ст. у названих публікаціях висвітлені переважно фрагментарно. Разом з тим, слід зазначити, що, незважаючи на марксистсько-ленінський підхід до трактування і розгляду подій, праці істориків радянської доби становлять важливий період у дослідженні названої теми.

Якісно новий етап у вивченні задекларованої проблематики розпочався із розпадом СРСР. З проголошенням незалежності України, вітчизняні дослідники отримали свободу наукової думки, можливість використовувати різні джерела, об'єктивно, неупереджено підходити до вивчення історичних процесів. У сприятливих умовах демократії та свободи наукової думки вони мали змогу глибоко висвітлити питання національно-визвольного руху XVII ст. та участі у цьому процесі козацько-селянських військ гетьмана Б.Хмельницького на Тернопільщині. Тут виділяються праці тернопільських учених, кандидатів історичних наук В. Савенка, Н. Юрчак та журналіста й публіциста Б. Мельничука [15; 19].

Вагомий внесок у дослідження теми зробили зарубіжні вчені. Професор історії Йоркського університету із Торонто (Канада) О. Субтельний характеризує повстання 1648 року, як важливу подію в житті українського народу. На його думку, за масштабами впливу на суспільне життя воно перевищувало усі інші соціальні конфлікти тогочасної Європи [21, с. 8]. Окремі проблеми національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. тією чи іншою мірою знайшли відображення у працях істориків С. Лібішовської, І. Михайловського, А. Прохаски та А. Чоловського із Польщі [27–30].

Аналіз історіографії теми дослідження засвідчує, що вона впродовж багатьох десятиліть досить інтенсивно вивчалася, особливо радянськими істориками. Характер їх праць відзначається пануючими тодішніми ідейно-теоретичними та методологічними засадами, марксистсько-ленінською ідеологією. Усе ж таки вони містять значну інформацію і, за умови критичного їх осмислення, дають можливість об'єктивніше відтворити історичну дійсність.

Питання участі населення Теребовлянщини у національно-визвольній боротьбі згадуються тут здебільшого у зв'язку із висвітленням загальних проблем. Це означає, що названа тема ще не стала предметом спеціального комплексного дослідження. До недостатньо вивчених аспектів проблеми належать питання про роль, участь міських жителів Теребовлі та населення містечок і селищ краю у національно-визвольній боротьбі українського народу проти соціального гноблення.

Історіографічний аналіз досліджуваної теми свідчить про недостатній рівень її наукової розробки. Стаття є першим спеціальним вивченням цієї проблеми. Всебічне її висвітлення дозволить з'ясувати одну із важливих сторінок визвольної війни українського народу середини XVII ст. на прикладі одного з районів нинішньої Тернопільської області – Теребовлянського.

Джерельну базу дослідження складають збірки документів, видані у різні часи. Найбільшу цінність для висвітлення подій мають збірка документів "Жерела до історії України-Руси" [6]. У яких подано інформацію про хід національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. та участь у ній населення західноукраїнських земель, зокрема Тернопільщини у 1648–1649 рр. Зміст універсалів гетьмана Б. Хмельницького, котрі закликали народ до боротьби з польсько-шляхетською владою, питання роз'яснювальної роботи козацько-селянських військ на території Тернопільщини, допомоги, котра надавалася місцевим міщанам і селянам козацьким військом у боротьбі, висвітлюють матеріали збірки "Історія України в документах і матеріалах", "Документи Богдана Хмельницького" та "Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг." [4–5; 9]. Хоча вони і були видані ще у радянський період, мають певну політичну заангажованість, але містять цікаву інформацію з досліджуваного нами питання. Для загальної характеристики національно-визвольного руху в Західній Україні, окремих його особливостей та

епізодів використовувався "Літопис Самовидця", описи України Л. Боплана, спогади П. Шевальє про війну козаків проти Польщі [1; 14; 23].

Важливу роль у вивченні досліджуваної тематики складають архівні матеріали, що зберігаються у фондах центральних державних історичних архівах України у Києві та Львові [24; 25].

Мета дослідження полягає у комплексному науковому аналізі й оцінці участі міщан Тербовлі та населення навколишніх селищ у національно-визвольному русі українського народу в середині XVII ст., ролі в цьому процесі козацько-селянських військ гетьмана Б.Хмельницького, які перебували у цей час на Тернопіллі.

У період національно-визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування в середині XVII ст., Тербовлянщина стала одним із центрів активного народного руху. У цей час вона перебувала у складі Речі Посполитої, котра була феодально-кріпосницькою державою із застарілими формами суспільно-політичних відносин. Тут посилювався процес політичної децентралізації. Можновладці прибрали до своїх рук державний апарат, не рахувалися з центральною королівською владою, володіли десятками й сотнями міст, містечок та селищ, вважали себе необмеженими господарями. Усі ці негативні явища ще виразніше проявлялися на поневолених українських землях, зокрема на Тербовлянщині [16, с. 12].

Населення Тербовлянщини було незадоволене соціальним, національним і релігійним становищем, вело боротьбу з польсько-шляхетською владою. Особливо пожвавився визвольний рух міщан і всього населення краю після перемоги козацько-селянських військ під проводом гетьмана Б. Хмельницького над армією Речі Посполитої під Пилявцями на Поділлі. Просування козацького війська до р. Збруч, на західноукраїнські землі, викликало подальше розгортання визвольної боротьби. Інформація про успіхи козацько-селянського війська підсилювала віру населення у визволення. Важливу роль у "покозаченні" місцевого населення відігравали універсали гетьмана Б. Хмельницького, у яких він закликав населення виганяти ненависне панство, вступати до козацького війська, боротися за визволення України з-під ярма шляхетської Польщі. Польський шляхтич Я.См'яровський писав: "... чернь звідусіль пливе як муравлі" до козаків [13, с. 406]. Підкреслюючи загальнонародний характер визвольного руху, Самовидець підкреслював: "Так усе, що живо, поднялося в казачество, же заледве знайшов в яком селе такого человека, жеби не мел albo сам, albo син до войска ити..., а иные килько их было вси йшли з двора, тилко одного зоставали" [14, с. 57].

Повідомлення про визвольний рух зі Східної України на Тербовлянщину, як в цілому і на західноукраїнські землі, надходили різними шляхами. Окрім листів-закликів, універсалів, гетьман відряджав сюди спеціальних посланців. У Львові шляхтичі (червень, 1648 р.) заявляли, що від "... Хмельницького вийшло сімдесят" козаків-посланців на Західну Україну для роботи по підбурювання населення до виступів проти польської влади. Це сприяло розгортанню народного повстання [16, с. 152; 20, с. 113]. Представників Б.Хмельницького усюди радо зустрічали, уважно прислухалися до їх повідомлень.

У липні-серпні 1648 року народні виступи на Тербовлянщині переростають у повстання [7, с. 33]. "У мене, – писав тербовлянський староста 18 серпня 1648 р. до львівського підкоморія, – справжня Україна. Тут ні шляхтича, ні ксьондзя, ні жида не знайдеться, навіть Гусятин так пустий, що ледве кілька десятків у ньому людей, а пан Рачинський і то коня в руках тримає, щоб скоріше втекти" [2, с. 58]. Деякі шляхтичі, переконавшись у своєму безвихідному становищі, неспроможності справитися з народними заворушеннями, залишали Тербовлянщину і втікали до Польщі.

Чим ближче підходили до р. Збруч козацькі війська, тим більше тривожилися феодали. Королівський уряд наказав місцевим органам влади посилено готуватися до оборони, зобов'язав пильно стежити за населенням. Адміністрація вживала усіх заходів, щоб не допустити поширення національно-визвольного руху. Зміцнюються стіни, бійниці, ворота фортеці у Тербовлі, на валах встановлюють додатково по декілька гармат, збільшують кількість військового гарнізону. Укріплюються підступи до замку, особливо з північного боку, звідки передбачався наступ визвольного війська та повстанських мас. Чисельність війська у фортеці була доведена до 120 осіб. Крім них, замок повинні були охороняти ще понад 60 міщан-католиків зі своєю зброєю. Українським міщанам більше 200 осіб охороняти замок тербовлянський староста не довіряв, відводив їм для оборони окопи під мурами, бо "...покладатися на них не можна було. Їх лякала найменша тривога". Щоб ізолювати міщан українського походження від центру міста і не допустити будь-якої зради та змови з повстанцями під мурами для них відведено "...окремий шанець, щоб стежити за ними і приглядатися в їх чесності, як кришталь" [2, с. 58]. Та жодні заходи, ні розташування значної кількості військових сил не змогли зупинити пориву населення до боротьби.

Піднесенню національно-визвольної боротьби Тербовлянщини сприяв прихід на Тернопілля козацького війська, яке рухалося на західноукраїнські землі декількома колонами. Головні сили прямували зі Старокостянтинова через Базалію на Збараж-Тернопіль-Зборів-Глиняни і далі до

Львова. Окремі загони йшли бічними маршрутами, надаючи допомогу селянсько-міщанським повстанцям. Один з таких загонів рухався на Теревовлю і Рогатин. Теревовлянці радо зустрічали козацьке військо і масово вступали у його ряди.

5 жовтня 1648 р. мешканці Теревовлі піднялися на повстання. Керував повстанням, на думку В. Грабовецького, міщанин І. Крипський [2, с. 58]. За прикладом козацького війська повстанців поділили на 40 десятків, котрі об'єднувалися у чотири сотні. Останні очолили вибрані з ремісників керівники: Я. Великий, К. Швець, Ф. Бориславський, І. Рудий, осавул Василь [6, с. 223–225; 19, с. 100]. Загальна чисельність повстанців становила біля 450 осіб. Серед них були і жінки. Тут виділялася “вдова Коцилиха з трьома жонатими синами” [15, с. 8]. Число повстанців постійно зростало як за рахунок жителів Теревовлі, так і населення з навколишніх селищ. Селянські повстанські групи очолювали головним чином міщани міста [16, с. 154]. При допомозі селянських повстанських загонів міщани Теревовлі здобули укріплений замок. При його взятті, наприклад, брали участь селяни Грицько, Галушка, Мельник, Процик, Семко та ін., що прибули із села Кровинка, розташованого неподалік Теревовлі. Об'єднані міщансько-селянські загони повністю заволоділи містом, захопили майна феодалів на 16 тис. злотих [2, с. 81].

Після скинення шляхетської влади у Теревовлі, уряд міста очолив міщанин І. Лавринів. Він роздавав привілеї на право володіння землею або майном, на гарантування безпеки від повстанців. Одержав він право судити й карати винних. Його помічник І. Крук стратив одного із місцевих шляхтичів. Після поразки повстання у місті Теревовлі, феодалі не визнали українського уряду І. Лавриніва: “...не будучи присяглим бургомістром, – заявляли вони, – ні згідно з правом обраним, але абсолютно бургомістрівський обов'язок виконував”. І.Лавринів був притягнутий до відповідальності, бо в період керівництва “необмежено управляв містом Теревовлею”.

Виступ міщан Теревовлі став прикладом для мешканців багатьох населених пунктів Теревовлянщини. Так, у селі Кровинка повстанці вбили ненависного пана Ю. Пекарського. У Зарваниці знищено панський двір І. Грохольського. Своїми активними діями тут виділялися такі селяни як Г. Григорович, П.Долинний, К.Куриш, М.Кушкович та інші. Повстанці в кількості 50 осіб у Буданові знищили маєтки О.Зам'єховського та Ю.Блажовського, вбили пана Ю.Семигіновського. Жителі Струсова, разом із селянами навколишніх селищ Варваринці та Налужжя, розгромили панські маєтки у Соснові та Соколові [8, с. 513]. Феодалі та місцеві чиновники свідомо перекручували події, характеризували селян та міщан як розбійників і грабіжників. Вони відмічали, що приводом до виступів була жадоба до чужого майна, а грабіж – головною метою натовпу та його проводирів [27, с. 5; 30, с. 2].

Повстанська боротьба з Теревовлянщини перекинулося й у інші райони Тернопілля. Жителі містечка Підгайці та навколишніх селищ напали на маєток феодала М.Кронського у селі Літин і майже вщент зруйнували усі його будівлі, а майно розграбили [24, арк. 12–13; 25, арк. 652–653]. На боротьбу проти міського управління піднялися мешканці містечка Янів. Допомогу їм надали селяни з села Кобиловолоки, що на Теревовлянщині. Вони навіть брали участь у розправі з ненависним шляхтичем В. Сабінським. Незважаючи на активність повстанців, виступи населення проти польсько-шляхетської влади у березні 1649 року були придушені. Влада жорстоко розправилася з повстанцями. Багато з них було заарештовано, кинуте до в'язниці [8, с. 48].

Походи гетьмана Б.Хмельницького, перехід козацько-селянських військ через територію Тернопільщини на західноукраїнські землі пробудили національну свідомість у населення краю, зокрема на Теревовлянщині, підняли їх на визвольну боротьбу проти польсько-шляхетського поневолення. У повстанських виступах, окрім жителів Теревовлі, брало участь населення близько десяти населених пунктів Теревовлянщини. Найактивнішими були бідні селяни, дрібні ремісники, поденники, слуги багатих купців, інша безправна міська біднота. Повстанці здійснювали напади на польську шляхту, їх слуг, орендарів, руйнували панські двори, здобули укріплені замки у Теревовлі, Буданові та Соколові, надавали допомогу повстанцям за межами Теревовлянщини. Селяни селищ Деренівка, Довге, Кобиловолоки та Ласківці допомагали міщанам Хоросткова й Янова у виступах проти шляхтичів, міського управління. Виступи населення Теревовлянщини проти польсько-шляхетського панування є однією зі славних сторінок визвольної боротьби українського народу проти соціального й національного гноблення.

Список використаних джерел

1. Боплан Гильон Левассер. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании / Г.Л.Боплан. – Киев, 1901. – 37 с. 2. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народновизвольної війни 1648–1654 рр. / В. В. Грабовецький. – К.: Наук. думка, 1972. – 192 с. 3. Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М.С.Грушевський // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 23–24. – С. 2–34. 4. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с. 5. Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. – Киев: Наук. думка, 1965. – 825 с. 6. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. 4. – 496 с. 7. Історія Української РСР. У восьми томах,

десяти книгах. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1979. – 615 с. 8. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах. Тернопільська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1973. – 640 с. 9. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 290 с. 10. Кісь Я.П. Участь міст західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу (1648–1654 рр.) / Я. П. Кісь // Питання історії СРСР. Збірник наукових статей. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – С. 96–106. 11. Козаченко А.И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией / А.И.Козаченко. – Москва: Госполитиздат, 1954. – 296 с. 12. Компан О.С. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. / О.С.Компан. – К.: Знання, 1954. – 96 с. 13. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П.Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 535 с. 14. Літопис Самовидця. Вид. 2-ге. – К.: Наук. думка, 1971. – 208 с. 15. Мельничук Б.І. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. Путівник / Б.І.Мельничук, Н.М.Юрчак. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ по пресі, 1991. – 58 с. 16. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.) / П. В. Михайлина. – К.: Наук. думка, 1975. – 260 с. 17. Михайлина П.В. Боротьба населення західноукраїнських міст проти польсько-шляхетського поневолення на початковому етапі визвольної війни українського народу (1648 р.) / П. В. Михайлина // Питання історії народів СРСР. Збірник наукових статей. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1966. – Вип. 3. – С. 24–32. 18. Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) / М. Н. Петровський // Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Вип. 4. – С. 86–92. 19. Савенко В.В. Тернопілля в період національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) / В.В.Савенко // Тернопільщина: сторінки історії. – Тернопіль, 1997. – С. 98–106. 20. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Т. 7. – Київ: Вид-во "Альтернативи", 1999. – 352 с. 21. Субтельний О.М. Україна. Історія / О. М. Субтельний. – К.:Либідь, 1991. – 510 с. 22. Томашівський С.Т. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. / С.Т.Томашівський // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 23–24. – С. 35–138. 23. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 197 с. 24. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1230, оп. 1, спр. 114, арк. 12–13. 25. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 9, оп. 2, спр. 339, арк. 652–653. 26. Яцкевич Є.А. Визвольні походи Богдана Хмельницького на західні землі України / Є. А. Яцкевич. – Львів: Каменяр, 1954. – 117 с. 27. Czolowski A. Z dziejow Chmielniczyzny na Podkarpacku / A.Czelowski. – Lwow, 1931. – 273 s. 28. Libiszowska Z. Stosunek polskich mas ludowych do walki narodowo-wyzwolenczej na Ukrainie w latach 1648 – 1654 r. / Z.Libiszowska // Sesja naukowa w trzechsetna rocznice zjednoczenia Ukrainy z Rosja 1654–1954. – Warszawa, 1956. – 239 s. 29. Michalowski j. Ksiega pamietnicza / J.Michalowski. – Krakow, 1864. – 489 s. 30. Prochaska A. Krowawy rok 1648 na Czerwonej Rusi / A.Prochaska // Gazeta lwowska. – 1919. – styczen 24.

Николай Стришенец

ТЕРЕБОВЛЯНЩИНА В ПЕРИОД НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ ПОД РУКОВОДСТВОМ ГЕТМАНА Б.ХМЕЛЬНИЦКОГО В СЕРЕДИНЕ XVII В.

В статье освещается участие населения Тереховляныны в национально-освободительной борьбе против польско-шляхетского угнетения в середине XVII века. Отмечается, что осенью 1648 года народные выступления переросли в восстание. 5 октября 1648 г. жители Тереховляны, при помощи крестьян близлежащих населенных пунктов, овладели замком, городом, свергнули ненавистное городское правление и избрали новое руководство, которое возглавил мещанин И.Лаврынив. Сельские повстанцы совершили погромы панских имений в селах Варварынцы, Зарва-ница, Налужья, Кровинка, Соколов и Соснов.

Ключевые слова: национально-освободительная борьба, польско-шляхетская власть, мещане, крестьяне, повстанцы.

Mykola Strishenets

Participation of Terebovlyanshchyna population in the national liberation struggle against Polish noble enslavement in the middle of 17 century is illustrated in the article. It is marked that public actions turned into rebellions in the autumn of 1648. On the 5 of October, 1648 residents of Terebovlya town with support of peasants from neighborhood settlements possessed a castle, a town, overthrew hated municipal government and elected new leadership, headed by a philistine I. Lavryniv. Peasant rebels carried out demolitions of manor seats in Varvaryntsi, Zarvanytsya, Naluzhzhya, Krovynka, Sokoliv and Sosniv villages.

Key words: national liberation struggle, Polish noble government, philistines, peasants, rebels.

УДК 94(477)

Василь Желізняк

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – СЕРЕДИНА XIX СТ.

У статті автор досліджує становлення та розвиток медицини у Волинській губернії наприкінці XVIII – середина XIX ст. та з'ясовує особливості адміністративної політики в сфері охорони здоров'я в губернії.

Ключові слова: медична допомога, "приказ громадської опіки", губернатор, Волинська губернія, Російська імперія.

Питання збереження і зміцнення життя і здоров'я людини в усі часи викликали підвищений інтерес, оскільки забезпечення отримання доступної медичної допомоги належної якості, гідних санітарно-гігієнічних умов життя покладається на державу та органи місцевого самоврядування і є одними із першочергових завдань, що стоять перед місцевими адміністраціями.

Звернення до історичного досвіду минулого здійснення управління галуззю медицини у Російській імперії є актуальним, тому що дослідження в історичному контексті особливостей правового регулювання лікарсько-санітарної справи у період її становлення, дозволяє отримати більш чітке уявлення про напрямки розвитку законодавства, реформування органів управління охороною здоров'я та про результати проведених реформ.

Аналіз наукової літератури свідчить про відсутність спеціальних досліджень з цієї проблематики. Проте розвиток охорони здоров'я у Російській імперії відображено у нормативно-правових актах, які вміщені у Повних зібраннях законів Російської імперії. Під час дослідження використовувалося також неофіційне видання Зводу законів Російської імперії, а саме том 13, у якому розміщені закони, які регулюють діяльність медичної галузі. І. Блінов з історико-юридичної позиції розглянув процес становлення інституту губернаторства, відповідно змінам у законодавстві щодо великоросійських губерній та пов'язаних із губернатором сфер діяльності, зокрема, медичної. Історико-соціальні особливості становлення медичної системи Волинської губернії було розглянуто І. Круковською, а роль духовенства у розвитку медицини в краї В. Дударем.

Мета статті – висвітлення становлення та розвитку медицини у Волинській губернії наприкінці XVIII – середина XIX ст.

У результаті трьох поділів Речі Посполитої Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії, у якій тривало реформування управлінської системи і формувалася нова система регіональних та місцевих органів влади. Ще до відкриття Волинського намісництва у місті Житомирі 1793 р. створено лікарську управу, до складу якої входили лікарняний інспектор, лікар-оператор, лікар-акушер та канцелярист, які надавали медичну допомогу людям і тваринам, заготовляли лікарські трави, виявляли осередки інфекційних захворювань, здійснювали контроль за санітарним станом населених пунктів. До лікарських управ увійшли представники з медичною освітою, котрі підпорядковувалися загальній губернській адміністрації [5, с. 121]. В обов'язки губернатора входив перепис "старих, хворих і калік жебраків і сиріт" та боротьба з епідеміями [1, с. 106]. Недоліки лікарняних управ, а саме їх обмежені можливості, викликали потребу в створенні окремих, постійно діючих органів керівництва медичними справами. Після утворення Волинської губернії 6 серпня 1796 р., згідно з "Установлень для управління губерній Всеросійської Імперії" від 7 листопада 1775 р. для організації й утримання лікарень, притулків для інвалідів та сиріт у губернії заснований "приказ громадської опіки". Крім цього приказу в губернії засновувалися дворянська опіка та сирітські суди, які діяли лише в інтересах "шляхетного" стану. З утворенням Приказів громадського піклування приватна благодійність у губернії була зведена до мінімуму. Основою соціальної діяльності стали в основному закриті заклади. Характерним було також і те, що процес формування нових інститутів піклування здійснювався за рахунок руйнування колишніх – парафіяльної і монастирської системи допомоги. Наприклад, при Житомирському шпиталі сестер милосердя, католицького монастиря ордена святого Вікентія, на громадських засадах введено посаду старшого лікаря. На початку XIX ст. при ньому шпиталі відкрито "будинок для старих", у якому утримували переважно психічно хворих. У той же час у Житомирі створюється комітет боротьби з інфекційними хворобами, що був частиною лікарської управи. Цікавлячись питаннями громадської опіки, уряд розпорядився у 1800 р. губернаторам надсилати інформацію про наявні в губернії подібні установи, за який рахунок вони утримуються, які в подальшому будуть встановлюватися збори та інше [1, с. 215].

Міністерська реформа 1802 р. значно посилила управління губерніями з центру і зробила його більш компетентним й конкретним. Після утворення міністерської системи, більшість губернських

установ підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ (далі – МВС). У маніфесті царя зазначалося: "Усім військовим, по цивільній і поліцейській частині, також Цивільним Губернаторам, як по особистій посаді, так і по приказу громадської опіки і взагалі по всіх справах, які мають відношення до Губернського правління, віднести до Міністерства внутрішніх справ" [9, с. 63].

Биокремлення у наказі "приказу громадської опіки" було досить важливим, оскільки ці установи опікувалися в губерніях початковою освітою, громадським здоров'ям, суспільною благодійністю і частково пенітенціарною системою. Під опікою "приказу громадської опіки" перебувала чимала кількість лікарень, богоділень, будинків для божевільних і тому подібних закладів. Формувався склад цієї багатофункціональної установи вибраними представниками від дворян, міських жителів і селянства, оскільки "приказ" виконував соціальну функцію та представляв інтереси усіх жителів губернії, будучи всестановим органом. На повітовому рівні ці установи повністю формувалися із виборних представників від дворян [6, с. 199]. Діяльність "приказів" поширювалася тільки на міста, а механізм утримання лікарень у селах, більшість у яких становили кріпаки, надавалося на розсуд поміщиків, і тому безпосередня медична допомога сільському населенню не надавалася.

Для виконання своїх функцій приказам громадської опіки виділяли з державної скарбниці 15 тис. карбованців (далі – крб.) з дозволом "помножувати суму шляхом позики під відсотки і прийняттям милостинь", що певною мірою прирівнювало їх до банків [4, с. 69]. МВС стимулювало "прикази" до збільшення коштів, дозволивши ведення господарських і майнових операцій таких, як: здача у найм крамниць, будинків, кузень, млинів, садів, городів, заохочення добування торфу, заготівлі дров для продажу [10, с. 21]. "Прикази" з підпорядкованими їм закладами підпорядковувалися сенату і МВС, а перед останнім звітували про витрачені кошти у своїх закладах, розписували прибутки і видатки. Губернатору заборонялося втручатися у справи "приказу", а дозволялося лише давати пропозиції. Проте ці установи не мали апарату примусу і зверталися до губернатора чи губернського правління у "випадку примушення якого не будь місця чи особи до виконання законів". Цікаво, що відповідальність у справах "приказу" у переважній більшості покладалася на губернаторів, які контролювали законність їх діяльності [8, с. 93]. Отже, "прикази громадської опіки" перейшли під безпосередній контроль МВС, проте запровадження урядом принципу їх самофінансування означало для місцевої адміністрації лише збільшення фінансового навантаження на бюджет Волинської губернії. "Приказ громадської опіки" був найбільш дотаційною установою, яка водночас залишалася непідконтрольною губернатору.

Наприкінці 1803 р. засновано медичне управління, або "Експедицію державної медичної управи", а у січні 1804 р. медичний департамент, який через свої структури займався всім спектром медичного обслуговування населення, а також боротьбою з епідеміями та антисанітарією.

Урядову політику у сфері охорони здоров'я здійснювала губернська адміністрація через поліцейський апарат. Як особливості місцевого управління можна виділити: по-перше, існуючий порядок адміністративного управління в Російській імперії, який накладав певний відбиток на управління медициною; по-друге, необмежену бюрократичну опіку держави над життям місцевих територіальних одиниць. Усе життя мешканців Волинської губернії взята під опіку уряду, через губернатора, та здійснювалося за дозволом чи наказом вищих органів влади. Наприклад, у 1834 р. міністр внутрішніх справ Д. Блудов вимагав від усіх губернаторів організації 2–3-х окружних лікарень у центрі кожної губернії, і невеликих лазаретів у повітах, посадах і "заштатних містах". Керувати ними губернатори мали як голови опікунських рад. Таким чином, губернатори отримали змогу контролювати та втручатися у діяльність медичних закладів краю.

Однією із перепон для становлення медицини у Російській імперії і Волині, стало накопичення законів, указів, розпоряджень щодо лікарсько-санітарної діяльності, які були часто не узгоджені між собою і суперечили один одному, що ускладнювало застосування їх на практиці. Першим систематизованим джерелом правового регулювання лікарсько-санітарної діяльності в Російській імперії є "Звід Установ і Статутів лікарських з цивільної частини" 1832 р. Пізніше у зв'язку з триваючим процесом вдосконалення лікарсько-санітарного законодавства "Звід Установ" і "Статутів лікарських з цивільної частини" в 1857 році був трансформований у "Статут лікарський".

У період правління імператора Миколи I вперше чітко визначено статус губернаторів і генерал-губернаторів, а також законодавчо закріплено та оформлено усі існуючі інститути місцевого управління. Точно виділені функції і повноваження губернаторів як представників вищої правлячої влади на території Російської імперії в найбільш повному вигляді містяться в Указі цивільним губернаторам від 3 червня 1837 р. [7, с. 361]. В Указі обов'язкам губернатора по відношенню до громадської опіки відводиться досить багато місця, з детальним описом ролі губернатора по запровадженню опік і нагляду за опікунами і опіками; губернатор був головуючим присутності для опосвідчення божевільних і недоумкуватих, проте кінцевий результат по запровадженні опіки вирішується Сенатом. Губернатори повинні сприяти усіма залежними від них засобами, різним благочинним товариствам і слідкувати за діями різних закладів, належавши цим товариствам, "але

головна їх роль в цьому відношенні є управління діями і закладами Приказу громадського піклування" [1, с. 215–216]. Не можна стверджувати, що указ від 1837 р. запроваджував у галузі медицини лише нові норми, оскільки він також підтверджував і Установлення 1775 р.

Волинські губернатори, за відсутності необхідної кількості медичного персоналу для забезпечення потреб губернії, використовували у цих цілях священнослужителів. Наприклад, священнослужителі мали не лише у храмі після служби пояснювати мирянам користь щеплень, але й робити це у приватних бесідах, обходячи оселі населеного пункту. Священики упродовж усього століття не забували рапортувати в консисторію про регулярне виконання цих функцій. А оскільки чимало селян прагнуло будь-що уникнути щеплень, то духовенству часом доводилося власноручно здійснювати ці заходи [3, с. 120]. Лише в другій половині XIX ст. вже майже всюди на Волині були "оспопрививателі" з осіб світського стану, серед яких переважали селяни [2, арк. 3].

Священнослужителі також повинні були у приватних бесідах із селянами пояснювати сутність різноманітних природних явищ з метою запобігання виникнення забобонів. До обов'язку священнослужителів входило здійснення особливих молебнів під час епідемій і пояснення населенню правил поведінки під час їх виникнення, розповсюдження медичних знань. Подібні заходи, за підтримки губернської влади, скеровувалися на: підвищення санітарної культури селян, запобігання соціальним заворушенням та відверненню селян від користування послугами місцевих знахарів та самолікування, саме тому духовенство переконувало мирян звертатися до лікарів у випадку хвороби. Для місцевої адміністрації настільки природною видавалася участь духовенства в охороні здоров'я, що волинський губернатор, влаштувавши у власному будинку нараду із цього приводу, поряд із титулованими медичними працівниками, запрошував із консисторії одного із протоієреїв. Співробітництво сприяло тому, що священство єпархії розповсюджувало усе більшу кількість медично-популярної літератури. Зокрема, "Вестник Российского общества Красного Креста", "Народное здравие" [3, с. 120].

Отже, організація медицини на Волині здійснювалася адміністративно-командними методами, які на початку XIX ст. не виправдали своїх завдань, оскільки кріпаки, які складали переважну більшість населення губернії були позбавлені безкоштовної медичної допомоги. Доречно зауважити і те, що для Приказів громадського піклування були характерні такі особливості як: децентралізація в області фінансової підтримки, відсутність єдиних підходів до соціального забезпечення бідних, недостатня кількість медичного персоналу і надмірна централізація з боку МВС. Усунення цих недоліків, на моє переконання, уможливилася лише після скасування кріпацтва та проведення ліберальних реформ у Російській імперії.

Список використаних джерел

1. Блинов И. А. Губернаторы: историко-юридический очерк / И. А. Блинов. – СПб.: Типо-литогр. К. Л. Пентковского, 1905. – 360 с. 2. Державний архів Тернопільської області, ф. 258, оп. 1, спр. 3925, 3 арк. 3. Дудар В. Вплив духовенства Почаївського монастиря на повсякденне життя населення Волині (друга половина XIX – початок XX століття) / В. Дудар / "Історія повсякденності: теорія та практика": матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав – Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. – Переяслав – Хмельницький, 2010. – С. 119–121. 4. Історія державної служби в Україні / Авт. колектив: Г. В. Боряк, Т. С. Водотика та інші. / Відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України; Головне управління державної служби України. У 5 т. – К.: "Ніка-Центр", 2009. – Т. 4. Документи і матеріали: 1775–1913 – 872 с. 5. Круковська І. М. Соціально-економічні та політичні передумови становлення медичної освіти на Волині (1781–1840 рр.) // Вісник ЖДУ імені Івана Франка. – Житомир. 2007. – Вип. 31. – С. 121–125. 6. Миронов Б. Социальная история России периода (XVIII – начало XX в.): в 2 т. – Т. 2 / Б. Миронов. – СПб.: Дм. Буланін. 2000. – 568 с. 7. ПСЗРИ-2. – СПб., Отд. первое. 1838., Т. 12. – № 10303. – С. 361–439. 8. Свод законов Российской Империи: [5 кн., 13 т.] / под ред. и с прим. И. Д. Мордухай-Болтовского. – СПб., Русское Книжное Товарищество "Деятель", 1912. – 395 с. 9. Скрипник А. Ю. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / А. Ю. Скрипник – К., 2006. – 245 с. 10. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. доктора істор. наук. 07.00.01 / Ф. Я. Ступак – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 48 с.

Василий Желизняк

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНЫ В ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XVIII – СЕРЕДИНА XIX В.

В статье автор исследует становление и развитие медицины в Волынской губернии в конце XVIII – середина XIX ст. и выясняет особенности административной политики в сфере здравоохранения в губернии.

Ключевые слова: медицинская помощь, "Приказ общественной опеки", губернатор, Волынская губерния, Российская империя.

Vasyl Zheliznyak

FORMATION AND DEVELOPMENT OF MEDICINE IN VOLYN PROVINCE IN THE END XVIII IS MIDDLE OF XIX CENTURY

In the article an author investigates the formation and development of medicine in the Volyn province in the end XVIII is a middle of XIX of century and finds out the features of administrative politics in the sphere of health protection in a province.

Key words: medicare, "Order social care", governor, Volyn province, Russian empire.

УДК 94(477)

Зоряна Степник

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ АКЦИЗНОГО ЗБОРУ У ВИНОКУРНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються особливості впливу акцизної системи оподаткування на розвиток винокурної промисловості Наддніпрянщини у зазначений період.

Ключові слова: акциз, винокуріння, Наддніпрянська Україна, Російська імперія, монополія.

Основною прибутковою частиною та "елементом життєдіяльності" держави є податки. За своєю сутністю вони пронизують усі сфери суспільного життя. За економічним змістом це відносно самостійне явище, але, з іншого боку, лише раціональне управлінське регулювання забезпечує створення оптимальної податкової системи та виконання поставлених завдань.

На даному етапі розвитку наше суспільство стало перед необхідністю глибоких перетворень в усіх сферах економіки. Лише завдяки системному, комплексному дослідженню соціально-економічного розвитку країни у другій половині XIX ст., з урахуванням усіх взаємозв'язків, можливо зрозуміти ті зміни, що відбувалися в економіці.

Актуальність визначається й тим, що в сучасних умовах при реформуванні економічної структури України, важливого значення набуває звернення до історичного досвіду оподаткування алкогольних виробів в українських губерніях Наддніпрянської України у другій половині XIX століття.

Одним із видів непрямих податків є акцизний збір, який у світовій практиці існує не одне століття. Податкова система Російської імперії другої половини XIX ст. включала акциз як основний канал забезпечення непрямого оподаткування, і нерідко "акциз" використовувався як синонім до усієї системи непрямих податків, а тому він мав широке розповсюдження. Це був дійсно податок на декілька груп високо реалізованих і споживчих товарів, до числа яких належали і алкогольні вироби, тому, що винокуріння було однією з провідних галузей господарства як за рівнем прибутковості, так і за кількістю зайнятого у цій сфері населення.

Такі дослідники як А.Дударов [1], В.Родкевич [2], М.Москалюк [3; 11], Л.Мельник [9; 10], О.Нестеренко [12; 13], висвітлювали різні аспекти системи акцизного оподаткування виробництва спирту в українських губерніях Російської імперії, що мають значне теоретичне та практичне значення.

Метою цієї статті є комплексний аналіз впливу акцизної системи оподаткування на розвиток винокурної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі особливостей дії акцизного збору на становище винокуріння в Наддніпрянській Україні у досліджуваний період.

Очікуване і вкрай необхідне покращення умов винокуріння – для його розвитку у доступній землевласникам формі, котрі могли б користуватися вигодами цього промислу для сільського господарства було неможливе без зміни існуючої акцизної системи, котра застосовується лише у тому випадку, коли акциз з вина становив не вище вартості останнього. Проте, враховуючи ту обставину, що у пореформений час розмір російського акцизу перевищував вартість вина учетверо, це свідчить про погіршення становища винокурного виробництва, оскільки комерційне винокуріння з раціональними розрахунками виявилось неможливим або вкрай складним. Це очевидно з того, що вино із заводів продавалося дешевше його дійсної вартості. Так, наприклад, пуд кращого житнього борошна давав не більше 40° спирту, а пуд борошна коштував 80 копійок, при чому його обробіток виробнику обходився не менше як 20 коп. Отже, вартість спирту становила 2,5 коп. за градус. Проте, враховуючи навіть законне зниження акцизу, яке отримував виробник за

перекур – 0,5 коп. за градус, виходило 2 коп. за градус. А вино продавалося із заводів по 2 коп. і дешевше [1, с. 3].

Таким чином, складається таке враження, що ця система в економічному відношенні була незадовільною. Вона призвела до посилення п'янства внаслідок поширення у селах шинків; розвинутої спекуляції та витрат на винокуріння найкращих сортів хліба; зупинки у різних губерніях сільськогосподарського винокуріння, що негативно впливало на скотарство та на сільське господарство загалом, і на кінець, у цей же час недобір питейного прибутку, розмір надходжень з якого у казну становив на 60 млн карбованців (далі – крб.) менше від тієї суми, котра повинна була б поступати від кількості вживаного населенням вина – ось у загальних рисах результати діючої з 1864 р. акцизної системи [2, с. 124].

Багато виробників вважали, що завдяки діючій акцизній системі збільшився продаж спирту за кордон. Але, якщо вникнути у суть цієї проблеми, то це далеко не так. Наявні дані про закордонну торгівлю свідчать, що збут спирту за кордон відбувався не від здешевлення його виробництва, що неможливо при перекурі дорогих припасів, а внаслідок умов винокурного виробництва, котрі сприяли тим виробникам, які продавали вино за нижчу ціну від дійсної його вартості на внутрішньому ринку. Виробник мав свою вигоду в поверненні акцизу за відправлений за кордон спирт, але чи було економічно вигідним для держави продавати у вигляді спирту найкращий хліб за половину вартості? Так, наприклад, у 1875 р. жито у Києві коштувало 75 коп. за пуд, і за такою ціною продавалося за кордон; оскільки з пуда житнього борошна вищого гатунку виходило не більше 40° спирту, котрий у цьому році продавався за кордон не дорожче 1,4 коп. за градус, то, виходить, що перероблений пуд жита у спирт збувався за кордон по 50 коп., тобто на 25 коп. дешевше, ніж у цей же час у вигляді зерна. А якщо до цього додати витрати на виробництво, котрі складали не менше 20 коп. на відро вина або на пуд жита, то приходимо до висновку, що мета не виправдовувала засоби, і до того часу, доки не покращаться умови винокуріння, неможливо думати про розвиток вигідної зовнішньої торгівлі спиртом. Таке покращення могло бути лише тоді, коли збір акцизу встановлюватиметься не з потужності заводу і сировини, а з дійсно викуреного спирту, або ж продажу вина [1, с. 4].

Державна питтєва монополія мала більше противників ніж прихильників. Але її переваги перед існуючою системою полягали у наступному: по-перше, зловживання у винокурінні були можливі тільки у вигляді таємного продажу вина із заводу при відсутності акцизного нагляду; по-друге, замість переробленого хліба використовувалися інші дешевші припаси, що здешевило виробництво спирту, що в свою чергу, сприяло вигідній його реалізації за кордон; по-третє, замість комерційно-спекулятивного винокуріння, яке мало місце при існуючій акцизній системі, з'явилася можливість чесного винокуріння; по-четверте, сільськогосподарське винокуріння, яке потерпало від спекуляції, могло відновитися навіть без будь-яких пільг з боку держави: там, де існувало сільськогосподарське винокуріння, зовсім не було комерційних винокурних заводів, так як останні не могли навіть конкурувати між собою [1, с. 5].

Проте, поряд з державною монополією, ініціатори та прихильники уведення нової акцизної системи обговорювали два наведені способи стягнення питейного прибутку, які, можливо, були б дуже практичні як у фінансовому, так і у економічному відношенні [1, с. 5].

Перший спосіб полягав у тому, щоб встановити стягнення питейного прибутку з продажу вина шляхом накладання податку на заклади, котрі у такому випадку закуплятимуть вино зі складів за цінами, дешевшими від існуючих і це не чинитиме перешкод для виноторгівлі [1, с. 5].

Враховуючи річну пропорцію вживання населенням вина – 80 млн відер по 40°, що складало суму акцизу в 256 млн крб., передбачалося, що з 1883 року кількість винних закладів буде обмежено – не більше 100 тис., оскільки на кожен заклад припадало 2,560 крб. податку [1, с. 5].

Із заводів та складів продавалося вино, не враховуючи акциз, від 70 до 80 коп. і 1 крб. 20 коп. або у середньому, 90 коп. за відро 40°, з винних закладів воно продавалося ціною від 4,5 до 6 крб. за відро та від 6 до 8 крб. і дорожче, якщо у роздріб, отже, не нижче 6 крб. за відро. Таким чином, з проданого відра виноторгівцю залишалося 5 крб. 10 коп., а так як з 80 млн відер вживаного населенням вина на кожен заклад припадало продати 800 відер, то кожен винний заклад мав 4,080 крб., і, якщо відняти ще 2,560 крб. податку, то на користь виноторговця залишалося 1,520 крб. прибутку [4, с. 37].

Розмір податку з питейних закладів мав визначатися на декілька розрядів від 1 до 3 тис. крб. і вище, відповідно до місцевості і розмірів торгівлі упродовж року, при розрахунках кількості закупленого та проданого закладами вина. При цьому виробники та оптові продавці зобов'язувалися щомісячно подавати копії книг продажу вина з вкладками щодо кількості проданого вина у кожен окремий заклад за місяць [2, с. 126].

Призначення місць, у котрих існуватимуть питтєві заклади і визначення на кожен заклад податку покладалося на земські та міські управи [2, с. 126]. Акцизному відомству відомо, яка кількість вина вживається у кожній губернії. Зі звітів минулих відкупів відомо навіть про кількість

вживання вина у кожному місті, і по цьому неважко визначити загальну суму на губернію, котру земські та міські управи повинні накласти на питтєві заклади і потім контролювати за їх поступленням у казначейство. За цю роботу земство міста отримувало 5 % із загальної суми податку [1, с. 6]. На рівні з питейними закладами податок мали платити і оптові склади та горілчані заводи, які також користувалися правом продавати вино відрами. Ті власники заводів, котрі не платили податку, не володіли таким правом [1, с. 7].

Суть другого способу полягала у тому, щоб стягувати акциз при винокурних заводах з продукту, тобто із викуреного спирту, надати повну свободу дій у винокурінні, але взяти під контроль акцизного відомства спирто-приймний чан, котрий, мав бути такої величини, щоб міг вміщувати спирт, вироблений за декілька днів [1, с. 7].

Розділивши винокурні заводи за районами, у кожен із них призначалася контрольна комісія з кількох акцизних чиновників, котра відвідувала заводи кілька разів на тиждень [1, с. 7;8].

Комісія, прибувши на завод, запрошувала кількох понятих і у їх присутності, розкривала спирто-приймний чан, вимірювала спирт і записувала кількість останнього на прихід у підвальну книгу, після чого опечатувала спирто-приймний чан. Про усе це складався акт із підписами усіх присутніх, який відправлявся у губернське акцизне управління. Здавалося, що це могло б замінити найточніший вино-вимірюючий апарат, проте, у цьому випадку можливі зловживання з боку чиновників контрольної комісії, які вели облік [1, с. 8].

Проте, розглянуті варіанти акцизного збору насправді залишилися на рівні теоретичного обговорення. Згідно зі спеціальним циркуляром від 23 квітня 1864 р., припинялася видача грошових позичок на гуральництво. Право винокуріння залишалось за казною та дворянством, а буржуазії доводилося брати гуральні в оренду. У 1865 р. Міністерство фінансів підвищило розмір патентного збору вдвічі [3, с. 64].

Таким чином, уведена 1864 р. акцизна система оподаткування здебільшого негативно впливала на розвиток винокурної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. Поставлені у не вигідні умови виробники алкогольних напівків були противниками державної монополії у цій галузі виробництва та обговорювали можливість альтернативних способів оподаткування цієї продукції. Проте, державна питтєва монополія мала і позитивні для економічного становища наслідки.

Список використаних джерел

1. Дударов А. Доклад по вопросу о винокурении / А. Дударов. – СПб, 1883. – 10 с.
2. Родкевич В. Очерки по акцизно-винокурному делу / В. Родкевич. – Винница, 1911. – 146 с.
3. Москалюк М. Развитие переработной промышленности у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX століття / М. Москалюк. – Тернопіль: Видавництво "Рада", 2009. – 336 с.
4. Справочная книжка по винокурению. – Одесса, 1903. – 223 с.
5. Ананьич Б. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. Ананьич, Р. Ганелин. – Российская академия наук. Институт Российской истории. – СПб., 1999. – 430 с.
6. Вебер К. Интересы сельскохозяйственного и промышленного винокурения / К. Вебер. – Спб., 1889. – 17 с.
7. Егоров А. Вопросы виноделия / А. Егоров. – М., 1955. – 236 с.
8. Кеппен П. О виноделии и винной торговле в России / П. Кеппен. – Спб., 1832. – 48 с.
9. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX с. / Л. Мельник – К.: Видавництво Київського університету, 1972. – 240 с.
10. Мельник Л. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) / Л. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 73–79.
11. Москалюк М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк – Тернопіль: Видавництво Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2007. – 257 с.
12. Нестеренко О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
13. Нестеренко О. Развитие промышленности на Україні. У 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2. Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. – 580 с.

Зоряна Степник

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ АКЦИЗНОГО СБОРА В ВИНОКУРЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ПРИДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В статье анализируются особенности влияния акцизной системы взимания налогов на развитие винокурной промышленности Приднепровья в указанный период.

Ключевые слова: акциз, винокурение, Приднепровская Украина, Российская империя, монополия.

Zoryana Stepanyk

**FEATURES FUNCTIONING OF EXCISE DUTY IN DISTILLERY INDUSTRY OF
NADDNIPRANSKA UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY**

This article analyzes the peculiarities of the excise tax system on the development distilling industry in Naddnipranska Ukraine on noted period.

Key words: excise, distillation, Naddnipranska Ukraine, Russian Empire, monopoly.

УДК 332.821: 329.15

Оксана Делія

**“...БЫВШИЙ ИМУЩИЙ КЛАСС НЕ МОЖЕТ УДОВЛЕТВОРИТЬ
ПРЕДЪЯВЛЕННЫМ ТРЕБОВАНИЯМ...”: ДО ПРОБЛЕМИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО
НАДЗВИЧАЙНОГО ОПОДАТКУВАННЯ**

Із черговою спробою встановлення більшовицького режиму в Україні до постреволюційного громадянського словника увійшов термін “контрибуція”, у контексті надзвичайного оподаткування майнових верств населення. Прийняття декрету про надзвичайне революційне оподаткування давало право владним структурам здійснювати фінансовий тиск на представників буржуазії. Згодом, численні спроти населення, масові письмові оскарження надзвичайного оподаткування, зниження купівельної спроможності карбованця змусили більшовицьку владу відмовитися від контрибуцій. Попри це, більшовицька політика надзвичайного оподаткування у відношенні до внутрішнього ворога залишалася актуальною до 1921 р.

Ключові слова: контрибуція, надзвичайне оподаткування, буржуазія, більшовики, радянська влада.

Чергова спроба утвердження більшовицької політичної системи на українських землях передбачала калькування методів соціалістичного будівництва та нормативно-правової бази, продукуючої російським більшовицьким урядом. Йдеться про декрет Всеросійського центрального виконавчого комітету (далі – ВЦВК) від 30 жовтня 1918 р. “Про надзвичайний революційний податок”. Декрет став останньою спробою ранньобільшовицької влади уникнути фінансової катастрофи шляхом безпосереднього оподаткування. Податок стягувався через розподілення грошових сум в губерніях. На губвиконком покладалася подальша розкладка – між містами, повітами й волостями. Низовим радам, за участю комнезамів, потрібно було зайнятися персональним поділом сум податку. Декрет вводився у дію з моменту його опублікування, усю роботу із розверстки слід було закінчити до 1 грудня, а стягнення здійснити до 15 грудня 1918 р.

Декрет переслідував не стільки фіскальні, скільки політичні цілі. Конфіскація ймовірно збережених буржуазією грошових коштів мала б підірвати її економічне становище. І як наслідок – зміцнити соціальну базу нової влади. Класова спрямованість надзвичайного податку визначалася й умовами оподаткування: від обкладання звільнялися особи, які мали прибуток менше 1500 крб. і не мали грошових запасів. Середні верстви обкладалися невеликими ставками. Російський Наркомфін вважав, що у містах буде залучено до сплати в середньому 6–8 % жителів, на селі – 10–12 %. У селах списки осіб, що підлягали обкладенню, повинні були складати податкові комісії з двох членів волвиконкому та трьох членів комнезаму [1]. Проблема фінансово-податкової політики більшовиків стала предметом наукового пошуку низки вітчизняних та зарубіжних дослідників. Особливо слід відзначити цикл монографічних видань Р. Пайпса, присвячених встановленню та розвитку більшовизму на теренах колишньої Російської імперії. На увагу заслуговують праці російських дослідників Є. Соколова [1] та Н. Харченка [5], у яких подано ґрунтовний аналіз складових більшовицької політики щодо перерозподілу власності та оподаткування. Серед вітчизняних праць останніх років історіографічну цінність має студія В. Ревеґука [2, с. 100–110]. Попри беззаперечну дослідницьке значення зазначених студій та науковий авторитет їх авторів, проблема надзвичайного оподаткування заможних верств населення на українських землях у перші роки встановлення радянської влади висвітлена фрагментарно та потребує спеціальних досліджень.

Метою нашої публікації є аналіз на основі архівних та документальних джерел стрижневих тенденцій податкової політики більшовицької влади в перші роки її існування, зокрема, дослідження, на матеріалах Київської губернії, системи революційного надзвичайного оподаткування соціальної групи “колишніх”. Із черговою спробою встановлення більшовицького

режиму в Україні до словника увійшов термін "контрибуція", у контексті надзвичайного оподаткування майнових верств населення.

На думку дослідників, контрибуція мала низка суттєвих відмінностей від звичайного оподаткування за сукупністю цілей: класово-політичне підґрунтя; спрямованість на послаблення сільськогосподарського капіталу; зумовленість потребами Червоної армії; орієнтація на посилення купівельних позицій карбованця та примушення виробників, які будуть позбавлені обігових коштів, продавати продукти [2, с. 100–110].

Прийняття декрету про надзвичайне революційне оподаткування, а згодом, декрету "Про одноразові надзвичайні революційні податки, які стягуються місцевими радами депутатів" давало право владним структурам здійснювати фінансовий тиск на представників буржуазії, останню це не звільняло від сплати інших численних радянських податків. Слід зазначити, що першій досвід контрибуційних виплат у 10 млн крб. буржуазія Києва отримала у січні 1918 р. Попри тиск і погрози командувача більшовицькими загонами М. Муравйова вдалося зібрати лише 5 млн крб. Тоді також вирішено розділити контрибуцію за окремими групами – цукрозаводчики, банки, домовласники, власники технічних фірм тощо. Так, на банки покладено внесок у розмірі 1 млн крб. (цю суму банки розділили порівну і внесли по 83 тис. крб.). Цукрозаводчики внесли 1,5 млн крб., ці кошти внесло "Всеросійське товариство цукрозаводчиків", яке у свою чергу пропорційно обклало ним окремі цукрові заводи. Крім того, було визначено осіб персонального обкладання: 300 тис. крб. – Бродський, Гальперін і Гепнер; по 100 тис. крб. – Закс, Бабушкін і Берлінер [3].

Декретом Раднаркому УСРР від 14 лютого 1919 р. місцевим радам надане право, виходячи з їх фінансових потреб, замість контрибуцій, накладати одноразові надзвичайні податки, що не змінювало суті питання. При визначенні суми податку ради мали враховувати не лише стан поточних рахунків клієнтів у банках, але і їх капітали. При цьому податки мали сплачуватися лише готівкою та надходити до республіканської скарбниці, а звіди – уже місцевим радам для покриття їх витрат, згідно із затвердженими кошторисами. У лютому 1919 р. майновий стан міста Києва був обкладений черговою контрибуцією у 200 млн крб. З них, група цукрових заводів мала сплатити 20 млн, група комерційних банків – 20 млн крб., група іпотечних банків – 2 млн крб. приватні залізниці – 10 млн крб., особи персональної сплати (Ярошинський, Закс, Манов та ін.) – 18 млн крб. Решта 130 млн розподілася між торговими і промисловими підприємствами, банкірами, фінансистами, купцями, домовласниками, підприємцями тощо. Проте до травня 1919 р. надійшло лише 25 % суми. Серйозні прогалини декрету, непродуманість механізму стягнення податку, дозволяло значній частині оподаткованих осіб уникати виплат. Попри заборону циклом декретів російського радянського уряду репресивних заходів як засобів стягнення податку, фінансові недоїмки змусили радянську владу вдаватися до останніх. Так, у зверненні до громадян "Центральной раскладочной комиссии по чрезвычайному налогу при Киевском губфинотделе" зазначалося, що "...Центральная Комиссия напоминает, что к уклонившимся будет применена высшая мера наказания, и во избежание суровых репрессий предлагает лицам, уклонившимся от внесения налогов по внешним признакам, позаботиться о своевременном внесении такового, т. к. списки уже переданы надлежащим властям на предмет ареста виновных...". Становище зі збору надзвичайного податку в Україні ускладнювалося тим, що в умовах революційного часу об'єктивна оцінка майнового стану платників податку була неможливою та відбувалася за даними 1916–1917 рр. З цього часу, зрозуміло, матеріальний стан майнових верств соціуму значно погіршився: низку підприємств націоналізовано; відсоткові прибутки, які складали статки більшості оподаткованих, було анульовано.

29 квітня 1919 р. Київський виконком скликав абсолютно випадкових представників можновладців пред'явив їм ультимативну вимогу під загрозою кримінальної відповідальності зробити новий перерозподіл контрибуції. За два тижні роботи в умовах "слез, стонів, жалоб, доносів и арестов..." [4, арк. 13в.], новостворений розподільчий апарат, за висловлюванням його членів прийшов "... к тому тупику, единственного выходом из которого является вопль тысяч истерзанных душ, направленный к догмам общечеловеческой справедливости...". Пропозиції комісії полягали у наступному: "1. В настоящее время отпала возможность распределить и взыскать первых 70 миллионов, ибо железная дорога, банки сахарозаводы перешли в собственность государства; а крупнейшие единицы ускользнули от обложения. Между тем общая сумма контрибуции оставлена без изменения, т.о. на обложенных ранее 130-ю миллионами возложена новая контрибуция 70 млн. 2. Платежеспособность имущего класса за истекшие три месяца резко и катастрофически пала и об имущем классе с начала февраля остается лишь жалкое воспоминание: районные комиссии при обследовании своих участков убедились, что богачи продают свои носильные вещи для утоления голода. 3. Нет надобности останавливаться на полной национализации одних и частичной национализации других предприятий, на непрерывных реквизициях без оплаты, на взятии товаров на учет, на закрытии банков, отсутствии биржи, отсутствии доходов от домов, имений, владений, и предприятий и, наконец, на многочисленных

разгромах квартир, имуществ и предприятий, на поголовном выселении почти на улицу и т.д., и если платежеспособность части бывшего имущего класса в феврале была определена в 130 млн. руб.; то она должна быть ныне во имя самой элементарной справедливости оценена только в долю этой суммы. К тому же необходимо прибавить, что в тех случаях, когда в феврале, можно было подозревать наличие резервов, в настоящее время эти резервы несомненно израсходованы ... 4. Исполком указывает нам что найти надо не "деньги у имен, а имена у денег", т.е. найти тех безответственных лиц, которые не имея официальных дел и предприятий владеют все же большими наличными суммами. Киевская буржуазия рука об руку с исполкомом готовы денно и ночно работать, чтобы выявить этих лиц, но она не может взять на себя обязательства в чуждой ей среде, в сроки от 24 или 48 часов, пользуясь лишь сыском и шпионажем.... И требовать от официальной буржуазии, которая согласно составленным спискам обложения представляется числом всего около 6 тысяч чел., дать исчерпывающий результат, значит, забыть об элементарных требованиях человеческой справедливости" [4, арк. 2].

Розподільча комісія апелювала до владних структур із проханням зменшити суму контрибуції до 130 млн крб. та відтермінувати виплати до трьох-чотирьох тижнів для виявлення "безответственных лиц". До того ж члени комісії пропонували зараховувати частину контрибуції реквізичійними квитанціями за товари, які були безоплатно вилучені радянською владою у торговельних підприємств міста. "Без удовлетворения этих основных положений, бывший имущий класс... не может удовлетворить предъявленным требованиям, а Советская власть вместо столь нужных средств получит лишь столь ненужные ей жертвы" [4, арк. 4].

Згодом, численні спротиви населення, масові письмові оскарження надзвичайного оподаткування, зниження купівельної спроможності карбованця змусили більшовицьку владу відмовитися від контрибуцій. Попри це, більшовицька політика надзвичайного оподаткування по відношенню до внутрішнього ворога залишалася актуальною до 1921 р. [5].

Отже, податкова політика радянської влади мала яскраво виражений політичний та конфіскаційний характер. Окрім економічних цілей, система надзвичайного оподаткування мала на меті зміцнення переваги режиму над значною частиною українського соціуму, декларованій як торжество класової справедливості.

Список використаних джерел

1. Соколов Е. Н. Чрезвычайный революционный налог 1918 года. Идея и практика / Е. Н. Соколов. – Режим доступа: <http://historystudies.org/2012/06/sokolov-e-n-chrezvychajnyj-revolucionnyj-nalog-1918-goda-ideya-i-praktika/>
2. Ревергук В. Я. Фінансові системи України в 1917–1921 роках / В. Я. Ревергук // Історична пам'ять. – 2012. – № 28. – С.100–110.
3. Как красные бандиты Муравьева залили Киев кровью в январе 1918 года. – Режим доступа: <http://osp-ua.info/analitics/26785-.html>.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп.1, спр. 68, арк. 1зв. – 4.
5. Харченко К.В. Власть – Имущество – Человек: передел собственности в большевистской России 1917 – начала 1921 гг. / К. Харченко – М.: Русский двор, 2000. – 264 с.

Оксана Делія

"...БЫВШИЙ ИМУЩИЙ КЛАСС НЕ МОЖЕТ УДОВЛЕТВОРИТЬ ПРЕДЪЯВЛЕННЫМ ТРЕБОВАНИЯМ...": К ПРОБЛЕМЕ БОЛЬШЕВИСТСКОГО ЧРЕЗВЫЧАЙНОГО НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ

С очередной попыткой установления большевистского режима в Украине в постреволюционный гражданский словарь вошел военный термин "контрибуция", в контексте чрезвычайного налогообложения имущественных слоев населения. Принятие декрета о чрезвычайном революционном налогообложении давало право властным структурам осуществлять финансовое давление на представителей буржуазии. Впоследствии, многочисленные сопротивление населения, массовые письменные обжалования чрезвычайного налогообложения, снижение покупательной способности рубля заставили большевистскую власть отказаться от контрибуций. Но большевистская политика чрезвычайного налогообложения по отношению к внутреннему врагу оставалась актуальной до 1921 года.

Ключевые слова: контрибуция, чрезвычайное налогообложение, буржуазия, большевики.

Oksana Delia

**"...FORMER PROPERTIED CLASSES CAN NOT MEET THE SUBMISSION OF CLAIMS ...":
THE PROBLEM OF EMERGENCY BOLSHEVIK TAXATION**

With the establishment of the Bolshevik regime in Ukraine in the post-revolutionary civil Dictionary added the term "contribution" in the context of taxing the property of the population. The adoption of the decree on emergency revolutionary taxation gave the right to exercise the power structures of financial pressure on the representatives of the bourgeoisie. Popular opposition, mass complaints of extraordinary taxes, reducing the purchasing power of the monetary unit, forced the government to abandon collecting contribution. Bolshevik policy of emergency tax in relation to the internal enemy was used until 1921.

Key words: contribution, extreme taxation, the bourgeoisie and the Bolsheviks.

УДК 94:371.83

Тетяна Луговська

**ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА РОСІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ "ДРУГ"
У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.**

У статті досліджується діяльність ініціативної групи студентів львівського університету, у основному студентів-медиків, у відновленні товариства російських студентів "Друг" на початку 20-х років ХХ ст.

Ключові слова: "Друг", москвофільство, русофільство, освітньо-культурна діяльність, студентське товариство.

У громадсько-політичному житті Західної України вагомий вплив мали організації галицьких русофілів (москвофільство). Це, зокрема, такі культурно-просвітницькі організації, як Руський інститут "Народний дім" у Львові, Львівський Ставропільський Інститут, "Товариство імені М. Качковського", Товариство "Руських дам".

Серед молодіжних організацій досить активно самостійно діяло і співпрацювало з іншими русофільськими об'єднаннями студентське товариство "Друг" у Львові.

Мета статті – висвітлити процес відновлення діяльності студентського товариства "Друг" у Львові.

Історіографія питання є досить обмеженою. Це дослідження Л. Матюшко [2] та Т. Луговської [7].

Основу джерельної бази статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), фонд 506 с.

Наукова новизна статті полягає в тому, що дотепер аналізу характеру та особливостей діяльності студентського об'єднання "Друг" у Львові в українській історіографії практично не здійснювалося.

Спроби відновити товариство російських студентів "Друг" у Львові, яке припинило свою діяльність з початком Першої світової війни за наказом австрійського уряду, припадають на кінець 1921 – першу половину 1922 років [3, арк. 1]. У запрошенні від 10 березня 1922 р. до галицько-російських студентів йшлося про те, що через назрілу необхідність вирішення нагальних питань студентського життя, потрібно 19 березня 1922 р. з'явитися, як делегатам, на збори до Львова за адресою по вул. Краківській, 17 (другий поверх), у приміщення, в якому знаходилося літературно-драматичне товариство "Муза". Запрошення скеровувалося в округи Станіслава, Калуша і Долини з приміткою у жодному разі не відмовитися, обов'язково приїхати та привезти з собою це запрошення. Підписали запрошення від імені правління галицько-російської студентської організації виконувач обов'язки Труш та секретар Луцик. Чи відбулася ця зустріч поки нема підтвердження [4]. На сумніви щодо цього вказує записка з поміткою "19 березня 1922 року м. Станіслав" [3, арк. 2], у якій йдеться про те, що делегатів від округи не обрано, час зборів не визначений, порядок денний зборів відсутній.

У розісланому влітку 1922 року запрошенні мала місце друга спроба скликати збори. У його тексті з розпачем повідомлялося про те, що руське студентство у Галичині досі не організоване. Уже вісім років як не виявляє ознак діяльності студентське товариство "Друг", яке до Першої світової війни було центром молодіжного життя. У Львові нема студентського дому, гуртожитку, які існували до війни. Усе це "оновити є крайньою необхідністю" [3, арк.3]. Крім цього є багато інших питань, у яких руське студентство мало б зайняти певну позицію. Це питання вступу руських

студентів до польського університету у Львові, ставлення руських до утворення українських університетських курсів – усе це питання першочергової важливості. Це змушує скликати збори на десяту годину ранку 20 вересня 1922 р. у приміщенні Товариства ім. М. Качковського за адресою вул. Золота, 14 (перший поверх). Завершується запрошення проханням обов'язково приїхати та запросити друзів, що проживають в околицях, оскільки через відсутність адрес не усіх можливо оповістити [3, арк. 3]. За головуючого запрошення підписав Луцик. У черговому, досить розлогому на відміну від першого, запрошенні, бачимо належне ставлення до оголошених зборів, вказана година, на яку скликаються збори, перераховані пункти порядку денного зборів, що свідчить не про спонтанність дій, а про досить серйозну організаційну роботу.

Незважаючи на це, мабуть, щось завадило російській молоді зібратися і цього разу у вказаний термін, або збори були перенесені на іншу дату. Тому лише третя спроба була вдалою: архівні матеріали зберегли протокол зборів ініціативної групи студентів тільки від 22 листопада 1922 р. Тоді були присутніми лише 36 студентів і студенток львівських навчальних закладів. Головуючим обрано Труша, секретарем – студента медичного факультету університету Ярослава Кміцкевича. З доповіддю про життя та стан справ російського студентства у 1921–1922 рр. виступив студент медичного факультету університету Григорій Чемерис. Труш у своїй промові закликав до нової творчої роботи. Потім Я. Кміцкевич підняв питання про ставлення російського студентства до Львівського університету. Досить активно йшло обговорення повідомлень – усього виступило шестеро делегатів зборів. На пропозицію Труша збори обрали правління у кількості п'яти членів і двох заступників. Відкритим голосуванням до складу правління були обрані Рижковський, Труш, Чемерис, Свистун, Патич, Брич і Кміцкевич. Новообраному правлінню збори доручили розподілити між собою посади голови правління, його заступника і секретаря, а також напрацювати статут для майбутньої галицько-руської студентської організації [3, арк. 4].

Перші ж загальні збори відновленого товариства руської студентської молоді "Друг" відбулися 12 червня 1923 р. у присутності 40 осіб [3, арк. 5]. Голова правління товариства Я. Кміцкевич зачитав звіт про діяльність правління, умови, у яких працювало правління та результати його роботи. Після доповіді Я. Кміцкевича, колега Брич звітував про фінансові справи правління. Труш доповідав про відновлення діяльності довоєнного товариства "Друг" і про його статут. Після дискусії, у якій брали участь десять членів товариства, загальні збори прийняли до відома загальний і фінансовий звіти правління. Збори прийняли пропозицію Труша про відновлення товариства "Друг" і запропоновані ним зміни до статуту товариства. Зокрема, до складу товариства включали дійсних членів, якими могли бути студенти та вільні слухачі всіх вищих навчальних закладів м. Львова; розмір членських внесків складав 1 злотий (далі – зл.) (до війни 2 корони (далі – кр.) і раз на півріччя 1 зл. (до війни 2 кр.). Офіційною мовою товариства була російська літературна мова [3, арк.5 зв.].

За пропозицією Я. Кміцкевича, збори обрали комісію у складі трьох осіб для відновлення діяльності товариства "Друг" та доопрацювання статуту товариства. На зборах піднімалося питання ідейних засад діяльності товариства та необхідності видання студентського журналу та газети. За наслідками дискусії прийнята резолюція зборів, запропонована Габрусевичем. У ній йшлося про повну довіру зборів правлінню товариства, та підтримку їх діяльності і програми, яка на перше місце ставить національні інтереси російського народу. Збори також закликали усіх російських студентів підтримати матеріально і морально правління товариства в організації студентського журналу "Рассвет" [3, арк. 5 зв.].

Збори виступили з ініціативою скликати з'їзд всіх руських студентів. З цього приводу прийнято резолюцію та обрано організаційну комісію, яка при допомозі призначених уповноважених з районів мала б докласти зусиль для якнайскорішого скликання загального студентського з'їзду. До організаційної комісії з питань скликання загального студентського з'їзду увійшли Брич, Ксенія Труш, Чемерис [3, арк. 5 зв.].

Згідно з порядком денним мали відбутися вибори нового правління товариства, але збори ухвалили продовжити повноваження попереднього правління, дообравши лише трьох нових членів правління замість тих, що вибули. Зокрема, дообраним членом правління став Роман Луцик, студент історико-філологічного факультету Львівського університету, родом з села Лука Буцацького повіту [3, арк. 6]. На зборах також обрано членів комісії з метою напрацювання нових вимог статуту товариства. Членами комісії стали Герасимчук, Кнітко, Борис Труш.

Організаційні заходи з відновлення діяльності товариства вимагали узгодження дій з керівництвом Львівського університету. У травні 1923 року, в зверненні до високого сенату університету Яна Казимира у Львові, ініціативна група студентів вказувала на те, що метою діяльності товариства російських студентів "Друг" було надавання моральної та матеріальної допомоги найбільшій групі студентів, про що свідчив статут товариства. Згідно з розпорядженням австрійського намісництва від 4 серпня 1914 р. товариство, разом з іншими

російськими товариствами і організаціями, припинило свою діяльність [5, арк. 1]. У зверненні наголошувалося на тому, що програмна діяльність товариства не пов'язувалося із певною ідеологією чи політикою, а мала суто академічно-гуманітарну скерованість. Також у зверненні підписанти вказували на те, що біля двохсот російських студентів університету не мають свого осередку суспільного студентського життя, у зв'язку з чим вони просили дозволу на поновлення призупиненої діяльності товариства "Друг" [5, арк. 1].

Підписанти звернення переслідували подвійну мету: відродити діяльність товариства і за характером його діяльності отримувати відповідну матеріальну допомогу від адміністрації університету. Вказуючи на те, що товариство, поновлюючи свою діяльність, дотримуватиметься попередніх статутних положень аполітичного характеру, отже тим самим буде лояльним до державної політики Польщі, а з іншого боку, наголошуючи на тому, що є досить численна група російських студентів університету, без власного осередку і організаційної структури, що давало їм право як організації сподіватися на відповідну матеріальну підтримку майбутнього товариства з боку університету, згідно з положенням польського законодавства. Звернення підписали п'ятеро студентів: Ярослав Кміцкевич, студентка другого курсу філософського факультету Стефанія Тишкевич, студент третього курсу медичного факультету Брич і ще двоє студентів університету.

У липні 1923 року аналогічне за змістом звернення, але лише з незначними редакційними змінами, скерували до сенату університету. Цей документ супроводжувався трьома екземплярами статуту товариства – два екземпляри подавалися російською мовою, один – польською [5, арк. 2].

Таким чином, упродовж травня-липня 1923 року був відредагований статут в остаточному варіанті і передбачалося, що вже з початком навчання студентів в університеті товариство "Друг" відновить свою діяльність. Звернення підписали студенти права Гарасимчук Прокіп, і Михайло Старка та студенти філософії Брич і Степан Кийко.

Лист-відповідь від сенату університету датований 27 жовтня 1923 р., отримано товариством 30 жовтня 1923 р. [5, арк. 3]. У ньому повідомлялося, що академічна рада університету Яна Казимира на своєму засіданні 24 жовтня 1923 р. ухвалила можливість затвердження статуту товариства, лише за умов внесення певних незначних правок в окремі положення статуту. Вимоги змін стосувалися параграфу 11 статуту про грошові внески членів товариства. Потрібно було вказати конкретну суму внесків у марках або польських злотих. У подальшому в змінній формі одноразовий вступний внесок зазначався у сумі 2 зл., а членський – 1 зл. щомісяця. У параграфі 30 статуту потрібно було вказати, що мовою кореспонденції з університетом і у листуванні з владою "використовується польська мова" [5, арк. 3]. Офіційною ж внутрішньою мовою діловодства став галицький варіант російської мови.

Відповідь до сенату університету надійшла і була схвалена 12 листопада 1923 р., у якій студент медицини Г. Чемерис просив затвердити статут товариства "Друг" з внесеними уже на вимогу сенату університету необхідними змінами [5, арк. 4]. Лист підписали також Г. Чемерис, Степан Кийко, П. Гарасимчук, С. Тишкевич, С. Кмелюк і він супроводжувався проектом статуту з внесеними змінами [5, арк. 20–39].

У грудні 1923 року сенат університету схвалив можливість затвердження статуту товариства російських студентів "Друг", який повинен відповідати статуту академічних шкіл Польщі, за умови, що автентичним може бути лише текст статуту польською мовою. Оскільки один екземпляр статуту мав знаходитися у ректораті університету, пропонувалося разом з представленим статутом російською мовою надіслати ще і текст статуту польською мовою [6, арк. 1]. Така умова для розгляду статуту на академічній раді університету була висунута у листі від ректорату університету на ім'я Г. Чемериса 3 січня 1924 р. Організаційна робота з вироблення і затвердження статуту товариства тривала досить довго. Причини обумовлені не тільки бюрократичними перепонами з боку адміністрації університету, яка часто вимагала виконання додаткових умов для затвердження статуту, але й також проявами неорганізованості дій ініціативної групи засновників товариства. Про це може свідчити офіційний лист від канцелярії університету на ім'я того ж Г. Чемериса від 22 травня 1924 р. [6, арк. 5]. Зміст листа полягав у тому, що вже після затвердження статуту, у квітні 1924 р., одному із представників оргкомітету товариства, студенту філософії С. Кийку, видано один з затверджених екземплярів статуту, і той вчасно не повернув його. Не знаємо, з якою метою брав студент затверджений екземпляр статуту, але канцелярія нагадує, що він не був повернутий у встановлений термін, що свідчить про певну необов'язковість з боку ініціаторів створення студентського товариства.

Тільки 5 березня 1924 р. сенат університету розглянув статут товариства "Друг" з внесеними змінами і він був затверджений, про що повідомлялося листом до оргкомітету від 3 квітня 1924 р. на ім'я Г. Чемериса [6, арк. 3], а 23 березня 1925 р. затверджено і регламент нагляду за діяльністю товариства [6, арк. 5]. Зі змісту регламенту відомо, що з метою виконання нагляду за діяльністю товариства призначався куратор – професор чи доцент університету. Обов'язки і повноваження

куратора були досить широкими і докладно розписані в тринадцяти параграфах регламенту [6, арк. 5–6]. Так, обов'язком куратора було давати поради та доброзичливе ставлення до товариства, присутність на зборах, виконання посередницької ролі у стосунках з владою і адміністрацією університету. Також куратор, здійснюючи нагляд, повинен був слідкувати, щоб діяльність і різні заходи товариства відповідали вимогам статуту університету, не порушували академічної та навчальної дисципліни. На початок навчального року куратор мав володіти інформацією про усі зміни у товаристві стосовно складу та керівництва, адреси, майна, господарської та фінансової діяльності. Куратор мав володіти інформацією про усі чергові і позачергові зібрання товариства та їх порядок денний.

У випадках запрошення на загальні збори товариства не членів товариства "Друг", куратор мав право на свій розсуд вимагати заборони їх присутності на зборах. Товариство ставило до відома куратора про різного характеру заходи, що їх проводило з вказівкою місця і часу проведення. Також куратор мав володіти змістом надісланих листів, відозв і оголошень, що мали відношення до публічної діяльності товариства в стосунках з іншими суспільними чи державними організаціями і структурами, а також вирішення певних питань через куратора до влади.

Куратор, за необхідності, мав право вільного доступу до різноманітної документації діяльності товариства, протоколів засідань тощо. Куратор виступав референтом товариства в стосунках з сенатом університету в фінансових питаннях. Він був відповідальним за дотримання належного порядку і дисципліни в час проведення різноманітних заходів товариством. За поданням куратора академічний сенат університету може застосовувати різного характеру покарання і накладати стягнення на порушників статуту товариства чи статуту університету. Форми покарання, що були у компетенції сенату університету (з подання куратора), згідно зі статутом (стаття 101) про академічну школу Міністерства народної освіти та релігійних конфесій були досить суворими: попередження тимчасової заборони діяльності товариства, попередження про розпуск товариства, тимчасове припинення діяльності товариства на період від одного до шести місяців, розпуск товариства [6, арк. 5–6].

Після завершення підготовчих робіт та затвердження необхідних документів (статуту та регламенту нагляду за товариством), у жовтні 1924 року відбулися загальні збори членів товариства. Про збори і порядок денний повідомлялося листом ректорат університету [6, арк. 6]. Лист написаний каліграфічно від руки, що свідчить про відсутність оргтехніки у товариства, а саме друкарської машинки. Повноважні представники товариства російських студентів "Друг" у Львові з повагою, офіційно і з певною гордістю повідомляли ректорат університету про загальні збори членів товариства 26 жовтня 1924 р., що відбудуться у приміщенні Ставропігійського інституту, по вулиці Бляхарська 9 о 15 годині. У порядку денному обрання нового складу правління товариства на 1924/1925 академічний рік та вибори протектора товариства [6, арк. 6].

В архівних матеріалах збереглося лише декілька вітальних телеграм на адресу товариства. Зокрема, вітальну телеграму надіслав з Ужгорода колишній голова довоєнного товариства російських студентів "Друг", депутат Гагатко з щирими словами вітання "Друзям з "Друга": бажаю від душі успіхів для добра і щастя рідного народу" [7, арк.2]. Вітальна телеграма Левицького з Комаровки завершується словами: "Хай живе товариство "Друг" душею ми з вами" [7, арк. 3].

Упродовж 1921–1924 рр. ініціативною групою львівських студентів проведена організаційна робота з відновлення діяльності товариства російських студентів "Друг" у Львові. В основному це були студенти медичного та юридичного факультетів Львівського університету. Їх зусилля завершилися офіційним затвердженням товариства, згідно зі статутом (параграф 9) про громадські академічні організації Міністерства народної освіти та релігійних конфесій, затвердженням статуту товариства та регламенту нагляду. Відновлення діяльності товариства свідчить про активну громадську позицію незначної кількості російських студентів львівських вищих навчальних закладів та їх спроби через товариство проводити відповідну ідейну роботу серед молоді Галичини.

Список використаних джерел

1. Матюшко Л. Діяльність москвофільського студентського товариства "Друг" у міжвоєнний період / Л. Матюшко // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І.Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / [Упорядник Олексій Сухий]. – Львів: Видавництво "Піраміда", 2004. – С. 310–322.
2. Матюшко Л. І. Галицьке москвофільство міжвоєнного періоду: автореф. дисер. канд. іст. наук. Спец. 07.00.01 – "Історія України". – Львів, 2007. – 18 с.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАІЛ України), ф. 506с, оп. 1, спр. 2, 7 арк.
4. Ткачов С. Історіографічний огляд вивчення життя російської громади у міжвоєнній Польщі / С. Ткачов // Україна-Європа-Світ. – Вип. 4: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / [Гол. ред. Л.М.Алексієвський]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2010. – С. 221–227.
5. ЦДАІЛ України, ф. 506с, оп. 1, спр. 3, 57 арк.
6. Там само, спр. 4, 114 арк.
7. Там само, спр. 5, 5 арк.
7. Луговська Т. Проблема мовної культурної ідентичності у діяльності товариства російських студентів "Друг" у Львові / Т. Луговська. // Матеріали Міжнародної науково-практичної

конференції "Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодні)" / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. I. – С. 97–98.

Татьяна Луговская

ВОЗОБНОВЛЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА РУССКИХ СТУДЕНТОВ "ДРУГ" ВО ЛЬВОВЕ В 20-Е ГОДЫ XX В.

В статье исследуется деятельность инициативной группы студентов Львовского университета, в основном студентов медицинского факультета, в возобновлении общества русских студентов "Друг" в начале 20-х годов XX в.

Ключевые слова: "Друг", москвофильство, русофильство, культурно-просветительная деятельность, студенческое общество.

Tatiana Lugovska

PROCEEDING IN ACTIVITY OF SOCIETY OF THE RUSSIAN STUDENTS IS "FRIEND" IN LVIV IN 20TH XX AGE

In the article activity of initiative group of students of the Lviv university, mainly students – physicians, is probed on proceeding in society of the Russian students "Friend" at the beginning of 20th of XX age.

Key words: "Friend", moskvofil'stvo, rusofil'stvo, cultural and educational activity, student society.

УДК (371+261.7"192/193")(477)

Олександр Чучалін

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ОСВІТИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ВИХОВАННЯ МОЛОДІ У 1920–1930-Х РР.

У статті висвітлюється антирелігійна політика радянської влади у сфері народної освіти. Розглядається запровадження нової радянської системи освіти, її ідейні засади та принципи, вплив на виховання молоді. Доведено, що для здійснення антирелігійного виховання, влада використовувала освітні заклади.

Ключові слова: антирелігійна політика, радянська влада, народна освіта, виховання, молодь.

Становлення незалежної України супроводжується змінами в суспільних відносинах, у тому числі таких специфічних, як державно-церковні. 20–30-ті рр. ХХ ст. були періодом глибоких і великомасштабних соціально-економічних і політичних перетворень в Україні.

Науковцями дедалі більше уваги приділяється вивченню проблем міжконфесійних конфліктів, церковно-державних відносин, ролі Церкви у житті сучасного суспільства. Дослідженню антирелігійної пропаганди у сфері народної освіти присвячено низку праць, зокрема радянських дослідників М. Голодного [1], Б. Кобзар [12], Є. Ярославського [11; 17]. Серед сучасних українських дослідників слід відзначити Т. Бобко [7], М. Кузьменко [6], Г. Славу [8; 15].

Особливе місце в переліку періодичних видань посідає антирелігійна загальносоюзна та українська преса, серед яких одне з перших місць має журнал "Антирелигиозное воспитание в школе", у якому М. Амосов [5], А. Лукачевський [13], Є. Ярославський [11; 17], публікують свої статті, які стосуються антирелігійного виховання в школі і вказують шляхи шкільної антирелігійної роботи.

Потрібно відзначити відсутність спеціальних досліджень, присвячених проблемі антирелігійного виховання у радянські часи, тому дослідження цієї проблеми є актуальною.

Правляча партія більшовиків поставила собі за мету побудову суспільства, у якому засадничо не передбачалося місця для релігії. Стратегія й тактика Комуністичної партії у досягненні цієї мети скеровувалися проти Церкви як соціального інституту задоволення релігійних потреб населення та відзначилися відверто атеїстичним спрямуванням, особливо у 20–30-х рр. ХХ ст.

Зі встановленням радянської влади, на усій території України почала запроваджуватися нова, радянська, система освіти, ідейні засади та принципи якої мали б відповідати меті й завданням нового суспільства – виховання громадянина соціалістичної держави, будівника комунізму з новою комуністичною мораллю. Партія розглядала молодь як резерв, тому мала перейняти партійні

принципи, у тому числі й установки на всеохоплюючу атеїзацію. Справі виховання молодого безвірника були підпорядковані освітні заклади.

Першочерговим завданням партійного керівництва у антирелігійній сфері було прагнення відірвати від церкви якомога більшу кількість населення, послабити авторитет священнослужителів, закрити храми та молитовні будинки, згодом їх переобладнати на школи та будинки культури.

Згідно з декретами Раднаркому України від 22 та 25 січня 1919 р. та наступними постановою Народного комісаріату освіти й інструкцією Народного комісаріату юстиції УРСР, усі навчальні заклади підпорядковано Наркомосвіти республіки. Одночасно заборонялося виконання релігійних обрядів у школі, викладання релігійних віровчень [1, с. 19].

У прийнятому в 1922 році кодексі законів про народну освіту УРСР передбачалося, що виховання та освіта в республіці повинні бути вільними від будь-якого релігійного впливу. Щоб забезпечити здійснення цього положення, закон заборонив викладання в усіх учбових закладах та виховних закладах особам, які перебувають у матеріальній або службовій залежності від релігійних організацій, а також заборонив викладати релігію неповнолітнім і поза школою – у молитовних будинках, вдома і т. д [1, с. 20].

Принцип відокремлення школи від церкви знайшов своє відображення й у пізнішому законодавстві. Зокрема, релігійним об'єднанням та організаціям заборонено організувати й проводити спеціальні дитячі та юнацькі збори. Одним з основних принципів народної освіти в СРСР був "світський характер освіти, що виключає вплив релігії". У декреті "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" йдеться про наступне: "Школа отделяется от церкви. Преподавание религиозных вероучений во всех государственных и общественных, а также частных учебных заведениях, где преподаются общеобразовательные предметы, не допускается. Граждане могут обучаться и обучать религии частным образом" [2, арк. 33].

Згідно з декретом РНК України "Про перехід учбових закладів з інших відомств у відомство Народного комісаріату освіти" і "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" Народний комісаріат ухвалив:

1. Всі духовні училища і семінарії з їх майном і кредитами переходять з духовного відомства у відомство Народного комісаріату освіти і перетворюються у школи загальноосвітнього характеру.

2. З предметів викладання виключаються: Закон Божий, церковнослов'янська мова, церковна історія, церковні співи і стародавні мови.

3. П'ятий і шостий класи духовних семінарій, як спеціальні богословські класи, ліквідуються; курс четвертого класу вважати закінченим, і випуск провести на загальних підставах з 8 класом загальноосвітніх учбових закладів [3, с. 155].

Таким чином, церква позбавлялася можливості навчати і виховувати підростаюче покоління законним шляхом. Більше того, радянська влада звільняла від викладацької роботи осіб, що перебували у матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу. Представники духовенства, які до революції займалися педагогічною діяльністю, відтепер позбавлялися викладацького статусу.

Тогочасний учитель мав здійснювати антирелігійну роботу не тільки на уроках, а й у позаурочний час, зокрема, у гуртках та працювати з віруючими батьками, проводячи бесіди й диспути, організовуючи вечори й екскурсії антирелігійного характеру. Як приклад, було розроблено програму занять для селянських антирелігійних гуртків, яка була складена з таким розрахунком, щоб у гуртку могли брати участь, навіть і неписьменні селяни. Заняття проводилися у формі бесіди. У програмі після кожної теми подано короткий список літератури для керівника і членів гуртка. Для гуртків, які працювали в Україні, здійснювалася передплата на антирелігійний журнал "Безвірник", де можна було знайти матеріали для підготовки до занять.

Загалом, уся програма складалася із 13 занять, з яких 9 присвячено суспільно-історичним питанням і 4 природничо-науковим. Працюючи один раз на тиждень, всю програму можна було б виконати за 4–5 місяців. Структура програми включала наступні теми:

1. Селянство і релігія.
2. Кому потрібна віра в Бога?
3. Чи створив Бог світ і, що таке закони природи?
4. Походження життя й людина на землі.
5. Бог і організм людини.
6. Чи потрібна Божа допомога селянинові в його господарстві.
7. Як і чому виникла в людей віра в Бога?
8. Християнські й нехристиянські релігії.
9. Чи був Христос і як виникло християнство?
10. Хто такі сектанти?

11. Соціалістичне будівництво на селі й релігія.
12. Релігія й сільський побут.
13. Спілка Безвірників і її завдання в царині антирелігійної роботи на селі [4, с. 2].

Щодо загальноосвітніх навчальних закладів, то учителів або вихователю молодших класів необхідно було добре знати, наскільки учні вільні від релігії і марновірства, з тим щоб відповідно спрямовувати виховну роботу. Передусім виховання молоді до революції базувалося на вірі у Бога, християнських цінностях та викладанні Закону Божого у школі. Уся шкільна атмосфера була пронизана релігійним духом. Відповідно, після революції були створені нові програми, книги, посібники, у яких взагалі відсутні елементи релігійного світогляду. Основним шляхом антирелігійної роботи у школі було проведення антирелігійних заходів щодо шкільного навчання та виховання [5, с. 29]. Виховання антирелігійності мало базуватися на конкретних, близьких для дитини прикладах із політичного, соціального та культурного життя. Усе це мало відповідати тезі про те, що релігія суперечить науці, являється знаряддям експлуатації в руках панівних класів і заважає культурному і соціалістичному будівництву нової країни [6, с. 68].

Прийняття декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду від 22 січня 1919 р. "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви" не призупинило негативного ставлення до церкви та релігійного виховання [7, с. 43]. Частина молоді відійшла від Церкви і приймала ту чи іншу участь в антирелігійній боротьбі у 20–30-х рр. ХХ ст. Не менш важливе місце посідав комсомол – комуністичний молодіжний. Комсомольці особливо проявили себе під час проведення щорічних антиріздвяних і антипасхальних кампаній. Вбачаючи у церкві ідейного супротивника, конкурента, партія й уряд повели проти неї нещадну боротьбу, їм мало було фізичного знищення духовенства та руйнування церков і храмів. Набагато важливішим для більшовиків було викорінення будь-яких проявів релігійності з життя й побуту народу, цілковите знищення релігійного світогляду мас. Тож особливу роль у створенні безрелігійного, атеїстичного суспільства мала відігравати школа [8, с. 247].

Щодо навчання та виховання молоді у спеціальному декреті, прийнятому ВУЦВК у листопаді 1922 р., а також у § 29 Кодексу законів про народну освіту в Україні записано: "Викладання віровчення в навчально-виховних закладах учням, а також у церквах, молитовних будинках і приватних будинках особам, що не досягли 18-річного віку, забороняється" [9, с. 32].

Отримавши перемогу в питанні обмеження релігійного навчання, більшовицька влада на чолі з Комуністичною партією розпочала послідовну атеїстичну пропаганду серед дітей та молоді, активно залучаючи до цього осередки "Спілки воєвоєничих безвірників" (далі – СВБ). Саме заангажована більшовицькими ідеями молодь, передусім, ставала її членом – формально позадержавної структури, яка ставила за мету активізацію антирелігійної пропаганди.

На СВБ та її місцеві осередки покладалася основна робота щодо кадрового забезпечення антирелігійної пропаганди. Для підготовки пропагандистів атеїзму широко використовувалися найрізноманітніші форми антирелігійного навчання, основними ланками якого були: 1) антирелігійний гурток – створювався при кожному безвірницькому осередку з метою організації антирелігійної самоосвіти; 2) районний семінар або гурток підвищеного типу – організовувалися при райкомах партії та готували керівників антирелігійних гуртків; 3) робітничі та колгоспні антирелігійні університети – дворічний курс навчання готував безвірницькі кадри, які направлялися в райони для інструкторсько-методичної роботи; 4) антирелігійні курси – підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації пропагандистів-антирелігійників; 5) антирелігійні кафедри та факультети при ВНЗ – готували наукових працівників для "антирелігійного фронту", які займалися розробкою теоретичних питань атеїзму [10, с. 13].

Тогочасний учитель мав здійснювати антирелігійну роботу не тільки на уроках, а й у позаурочний час, зокрема, у гуртках та працювати з віруючими батьками, виголошуючи доповіді, проводячи бесіди й диспути, організовуючи вечори й екскурсії антирелігійного характеру. Це мотивувалося тим, що деякі питання антирелігійної пропаганди шкільними програмами не охоплювалися, а тому їх необхідно було поглиблювати й опрацьовувати додатково [11, с. 20].

Так, учитель суспільствознавства Пантелеймонівської школи Донецької області А. Лагода, який творчо підходив до викладу навчального матеріалу, на уроках детально пояснював походження релігії, її соціальні корені, прищеплював учням матеріалістичне розуміння суспільно-історичних явищ. У школах східних та центральних областей України широко практикувалося для учнів 5–8 класів, а у деяких школах і для старшокласників включення питань атеїзму в роботу найрізноманітніших предметних учнівських гуртків, у тому числі історичних [12, с. 96].

Атеїзація глибоко і міцно вкоренилася у школі, стала однією з основних ланок ідеологічної роботи. Партійне керівництво постійно тримало у полі зору питання роботи школи, коректуючи й впливаючи на зміст і форми навчально-виховного процесу, пригнітаючи самостійність і незалежність учителя, його педагогічну ініціативу й творчість [13, с. 69].

Отже, з прийняттям декрету "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" держава і церква вийшли на новий рівень відносин. Школа відокремилася від церкви і мала виключно світський характер освіти. Антирелігійне виховання підростаючого покоління відбувалось у формах гурткової роботи (диспути, лекції, вечори, вистави тощо), участі у масових антирелігійних кампаніях, активної пропагандистської діяльності учнів. Усе це перетворилося на систему дій, скерованих на знищення релігійної свідомості та релігійного світогляду дітей, усунення церкви із системи виховання та запровадження нової атеїстичної ідеології.

Список використаних джерел

1. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культури / М. Голодний. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1974. – 134 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 1, од.зб. 11, 50 арк.
3. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1962. – 184 с.
4. Програма занять в антирелігійному гуртку на селі. – Харків: перша друкарня державного видавництва України імені Г.І.Петровського, 1927. – 16 с.
5. Амосов Н. Антирелигиозное воспитание в школе / Н. Амосов // Антирелигиозное воспитание в школе. – 1929. – № 1. – С. 22–30.
6. Кузьменко М.М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект / М.М. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 66–80.
7. Бобко Т. До проблеми релігійності молоді в 20-х рр. ХХ ст. / Тетяна Бобко // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі ХХІ століття". (16–18 травня 2000 р.). Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.4. – С. 43–46.
8. Славута Г. Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20–30 роки / Г. Славута // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1–2. – С. 244–252.
9. Седюлин А. Законодавство о религиозных культурах / А. Седюлина. – М.: Юридическая литература, 1974. – 95 с.
10. Дудка Л.О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20–40 роки ХХ ст.): автореф. дис. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Л.О. Дудка. – Київ, 2005. – 21 с.
11. Ярославский Е. Учителя и религия / Е. Ярославский // Антирелигиозное воспитание в школе. – 1929. – № 1. – С. 19–21.
12. Кобзар Б.С. Атеїстичне виховання учнів у процесі позакласної роботи / Б.С. Кобзар // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 95–99.
13. Лукачевский А. Антирелигиозная подготовка учительства / А. Лукачевский // Антирелигиозное воспитание в школе. – 1929. – № 1. – С. 68–76.
14. Славута Г. Запровадження антирелігійного виховання в навчальних закладах України у 20–30-ті рр. / Г. Славута // Релігійна освіта в Україні (перша пол. ХХ ст.): збірка наукових праць / В.О. Пашенко (відп. наук. ред.). – Полтава, 1997. – С. 42–67.
15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 381, 156 арк.
16. Ярославський Є. Вибрані антирелігійні статті / Є. Ярославський. – К.: Держполітвидав, 1958. – 192 с.

Александр Чучалин

АНТИРЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В 1920–1930-Х ГГ.

В статье освещается антирелигиозная политика советской власти в области народного образования. Рассматривается введение новой советской системы образования, ее идейные основы и принципы, влияние на воспитание молодежи. Доказано, что для осуществления антирелигиозного воспитания, власть использовала образовательные учреждения.

Ключевые слова: антирелигиозная политика, советская власть, народное образование, воспитание, молодежь.

Oleksandr Chuchalin

THE SOVIET POWER ANTI-RELIGIOUS POLICY IN THE SPHERE OF EDUCATION, AND ITS INFLUENCE ON THE YOUTH EDUCATION IN THE 1920S–1930S

The anti-religious policy of the Soviet power in the sphere of public education is found out in the article. The new Soviet system of education establishment, together with its ideological foundations and principles is considered. Schools and educational institutes were compelled for the anti-religious education realization.

Key words: anti-religious policy, Soviet power, public education, education, youth.

УДК 94(477)

Ольга Мазурок

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА СПІВПРАЦЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО СОЮЗУ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА У ПРАЗІ З ПРОФЕСІЙНОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА "ПРОФОРУС" УПРОДОВЖ 1921–1926 РР.

У статті на основі аналізу низки архівних документів УКСРади західних земель України у Львові, досліджено співпрацю та взаємозв'язок професійної організації українського студентства "Профорус" із Центральним союзом українського студентства у Празі.

Ключові слова: "Профорус", ЦЕСУС, ЦЕДУС, студентство, співпраця.

Актуальність досліджуваної проблеми є надзвичайно важливою, оскільки дає змогу на основі аналізу листів, відозв, протоколів засідань та конференцій простежити зв'язок професійної організації українського студентства "Профорус" із Центральним союзом українського студентства у Празі (далі – ЦЕСУС) упродовж 1921–1926 рр., який відіграв важливу роль у міжнародній діяльності товариства та покращенні його матеріального становища.

Наукова новизна досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що автором публікації вперше використано архівні матеріали, які дають змогу проаналізувати та оцінити взаємозв'язок "Профорусу" із ЦЕСУС.

Мета статті – дослідити зв'язок професійної організації українського студентства "Профорус" із Центральним союзом українського студентства у Празі упродовж 1921–1926 рр

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом листів, протоколів засідань та конференцій "Профорусу" та ЦЕСУС про співпрацю.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, поява та діяльність Центрального союзу українського студентства висвітлена у працях О.Гуменюк "Центральний союз українського студентства – провідна організація української студентської еміграції в культурно-освітній сфері" [1, с. 110–118], В.Тарабан "Утвердження та діяльність центрального союзу українського студентства у 20-ті роки ХХ ст." [7, с. 200]. Також більш детально інформацію про діяльність "Профорусу" та ЦЕСУС подано у наукових статтях О.Мазурок "Особливості структурної організації української студентської професійної організації "Профорус" [3, с. 62–66], "Участь української професійної організації українського студентства "Профорус" у покращенні матеріального становища студентства на західних землях України в 1921–1926 рр." [4, с. 18–22], "Роль української студентської крайової ради у діяльності "Профорусу" упродовж 1921–1926 рр." [5, с. 162–168], "Участь тернопільських студентів у діяльності професійної організації українського студентства "Профорус" у 1921–1926 рр." [6, с. 204–207], "Культурно-освітня та видавнича діяльність професійної організації українського студентства "Профорус" на західноукраїнських землях у 1921–1926 рр." [7, с. 71–77].

Основу джерельної бази складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, фонд 399 – "Професійна організація українського студентства "Профорус" [9–22].

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Студентська організація "Профорус", що діяла на західноукраїнських землях упродовж 1921–1926 рр. намагалася забезпечити потреби української молоді у можливості здобувати якісну освіту, що забезпечувало б у майбутньому працевлаштування випускників вищих навчальних закладів. Проте, через перешкоди польської влади, українські студенти не могли отримувати знання в українських вищих школах (далі – УВШ), тому були змушені виїжджати на навчання за кордон, за сприянням "Профорусу".

Контролюючи роботу щодо перебуваючого за кордоном студентства Українська крайова студентська рада (далі – УКСР) самостійно не могла, тому цю функцію виконував ЦЕСУС у Празі, який постійно звітував про свої дії перед "Профорусом" [9, арк.1]. ЦЕСУС заснований на III Всеукраїнському студентському конгресі у Празі, що тривав з 20 червня – по 8 липня 1920 р. [22]. Упродовж 1922–1923 рр. ЦЕСУС об'єднував 4650 студентів і 18 організацій, а з 1924 р. – 3364 студентів і 22 організації [22]. Головою союзу у 1922–1923 рр. був П. Ган, з 1923–1924 рр. – І.Федів, з 1924–1925 рр. – М. Масюкевич, з 1925–1926 рр. – В. Орелецький. Взагалі ЦЕСУС діяв до 1979 року і припинив роботу внаслідок економічної та ідеологічної кризи [22].

Членами організації виступали наступні об'єднання: "Профорус", "Комітет українського студентства Буковини", союз українських студентських організацій у Румунії, Польщі, Данцигу та

Німеччині, "Союз підкарпатських українських студентів", націоналістична організація українського студентства, "Зарево", "Товариство української студіюючої молоді ім. М.Міхновського", товариство українських студентів-католиків "Обнова", "Об'єднання православних студентів", союзи українських студентських товариств США, Канади, управа українського студентства Австралії, "Союз аргентинсько-українських студентів", "Союз українських студентських товариств у Європі" [22].

У свою чергу ЦЕСУС також був активним членом інших міжнародних організацій, співпраця з якими давала можливість отримати кошти та зміцнити діяльність союзу. Таким чином, об'єднання, на правах членства, входило до складу: "Міжнародної студентської конфедерації", "Міжнародної студентської служби", "Інтернаціональної студентської ліги", "Міжнародного студентського союзу", "Координаційного осередку національних студентських союзів", "Світової університетської служби" [22].

Упродовж своєї діяльності ЦЕСУС активно видавав журнали та вісники, у яких поширював інформацію про становище українського студентства та тих, хто перебували за кордоном на навчанні. Зокрема, друкованими органами союзу виступали: "Студентський вісник" у Празі (1923–1931 рр.), "Студентський шлях" у Львові (1931–1934 рр.), "Студентський вісник" (1935–1939 рр.), "Вісник ЦЕСУС", "Вісті ЦЕСУС" [22].

Згідно зі статутом, ЦЕСУС дбав про українських студентів за кордоном, про розвиток та розквіт організації, видавав звіти з діяльності і матеріальної допомоги студентству, переказував до Головної ради "Профоруса" листи-прохання студентів про надання допомоги, формував власний бюджет.

Фонди ЦЕСУС поповнювалися за рахунок членських внесків, які становили 1/9 частину від піврічного прибутку кожного члена, з яких ¼ йшла на допомогу потребуючим студентам [11, арк. 6]. Для талановитих студентів, було відкрито спеціальний допомоговий фонд стипендій. Таким чином, ЦЕСУС займався в основному економічними питаннями щодо життя та діяльності студентства. Тим не менше діяли також й інші відділи ЦЕСУС – відділ культурних справ, міжнародних відносин, секретаріат та економічний відділ [11, арк.3]. Проте ефективність роботи ЦЕСУС подібно, як і УКСР, майже повністю залежали від фінансових надходжень, яких, згідно із фінансових звітів, не вистачало. Це, в свою чергу, значно погіршувало роботу ЦЕСУС. Так, у 1923 році ЦЕСУС переживав надзвичайно складні часи, що через нестачу коштів не міг навіть надсилати звіти до Головної ради "Профоруса". Через це також тимчасово була припинена робота усіх відділів ЦЕСУС [11, арк.6].

Важливу роль у діяльності ЦЕСУС відігравав Центральний союз допомоги українського студентства (ЦЕДУС), який здійснював роботу за допомогою господарської ради [12, арк. 1]. 4 липня 1922 р. відбувся конгрес українського студентства західноукраїнських земель у Празі, на якому задекларовано взаємозв'язок між ЦЕСУС та ЦЕДУС. Головою ЦЕДУС обрано – С. Галицького, секретарем – І. Загорецького, головою ЦЕСУС – І. Федів, секретарем – С. Чернявський [12, арк. 3].

Постанова конгресу засвідчила також, що управа ЦЕСУС і ЦЕДУС зобов'язується виконувати будь-яку діяльність, покладену на них, основним завданням ЦЕДУС були ведення економічної діяльності [12, арк.2]. Представники ЦЕДУС могли брати участь у засіданнях управи ЦЕСУС з правом дорадчого голосу. У випадку неприйняття рішення чи виникнення спірних питань, обговорення проводилися упродовж трьох днів з обома управами. Для ведення внутрішніх справ управи видавали: відозви, комунікати та розпорядження [12, арк. 2]. Відозви та меморандуми, які були звернені до українських чи іноземних громадян, розглядалися кожною управою окремо упродовж двох днів перед остаточним вирішенням. На спільних засіданнях ЦЕДУС та ЦЕСУС приймалися також рішення про представництво тієї чи іншої управи перед іноземними державами.

Згідно з рішенням конгресу, ЦЕДУС зобов'язувався надавати матеріальну допомогу ЦЕСУС шляхом проведення акцій економічного характеру, про які попереджали за два тижні до початку [12, арк. 3]. Також на конгресі прийнято програму допомоги соціальному студентству, згідно з якою управа ЦЕДУС та комітет об'єднання українського студентства "Соціальна громада" закликав усі студентські організації стати активними членами "Профоруса" та зібрати кошти для українського студентства [12, арк. 3]. Таким чином, у 1922 році управа ЦЕДУС переказала на потреби українського студентства наступні кошти: товариство "Прихильників освіти" у Відні – 5000 чеських крон (далі – к.ч.); "Спілка українських студентів" у Західному Берліні – 3500 к.ч.; "Громада українських студентів" у Берліні – 2000 к.ч. [12, арк. 6]. Звичайно, це не були значні кошти для студентів, що отримували фінансову допомогу, адже потребуючих у матеріальній допомозі було набагато більше.

Станом на 15 липня 1922 р. каса ЦЕДУС отримала кошти у розмірі 34 428 тис. ч.к., з яких на допомогу студентським організаціям витратила – 12 700 тис. ч.к. [13, арк. 1]. Зокрема, спілка українських студентів у Берліні отримала – 3 500 тис. ч.к., громада українських студентів у Берліні – 2 тис. ч.к., товариство "Січ" у Відні – 5 тис. ч.к., спілка українських студентів у Софії – 1 тис. ч.к., спілка кооператив у Празі – 1 тис. ч.к. [13, арк. 1]. Для утримання адміністрації ЦЕДУС виділив 6 353

тисячі ч.к. для ведення організаційної діяльності – 2 650 тис. ч.к. та для зарплати членам союзу – 3 240 тис. ч.к. [13, арк. 1].

28 липня 1922 р. у Празі відбувся конгрес українського студентства, у якому взяли участь Союз українських студентів-емігрантів у Польщі та інші студентські громади, що входили до його складу. Рішенням конгресу стала резолюція, основна мета якої – надання прав українській нації на повний культурний, соціальний розвиток та створення на усіх українських землях вільної, незалежної держави. Тим не менше, документ так і не вступив у дію і фактично не відіграв у майбутньому важливої ролі. Адже збори, що відбувалися у Празі були зірвані через низку певних причин: по-перше, не з'явилися делегати від ЦЕДУС, що в подальшому підірвало довіру інших студентських організацій до нього і негативно вплинуло на подальшу співпрацю; по-друге, на конгресі були присутні делегати-комуністи, які категорично виступили за неприйняття згаданої резолюції. В результаті таких дій Союз українських студентів емігрантів (далі – СУСЕ) у Польщі визнав дії ЦЕДУС аморальними та закликав до переобрання членів союзу, мотивуючи тим, що останнім часом не проводилися економічні дії союзу у відношенні до українського студентства. Ухвалено провести загальні збори ЦЕДУС наприкінці грудня 1922–1923 рр. під час Різдвяних свят [12, арк. 9].

Упродовж 1923 р. співпраця "Профорус" та ЦЕСУС скеровувалася на пропаганду та активізацію боротьби за УВШ, а також організації виїзду українського студентства на навчання за кордон. Зокрема, у листі від 1 січня 1923 р. ЦЕСУС до УКСР йдеться про зміну статутів українських студентських організацій та Ліги українських студентів з метою активізації молоді до боротьби за університет [9, арк. 1].

27 січня 1923 р. листом до ЦЕСУС УКСР подала прізвища студентів, які бажали виїхати на студії до Чехословацької республіки (ЧСР): М. Урбан, М. Гаврильчук, І. Каменецький, з проханням союзу надати студентам відповідні посвідчення [16, арк. 5]. Також у листах за 1923 р. Головна рада "Профоруса" повідомляла ЦЕСУС про становище українських студентів у США та мету американського патронату над студентами. Наголошувалося на тому, що опікунство з боку США скеровано виключно на студентів, а не на організацію. Отримати матеріальну допомогу могли лише окремі члени УКСР з особистим проханням до студентських організацій у США [19, арк. 7]. Тим не менше, нової інформації про становище у Нью-Йорку за 1923 р. до ради "Профоруса" не надходило, тому вона звернулася з проханням про встановлення зв'язків чехословацького студентства із молоддю у США.

Листом від 3 березня 1923 р. "Профорус" інформувала про матеріальне становище українського студентства у Львові. Так, згідно з даними ради, 40 студентів потребувало допомоги у сумі 160–170 ч.к.; 50 студентів – 100 ч.к.; 60 студентів – потребують допомоги упродовж трьох місяців у сумі 35 тисяч ч.к.; 100 студентів перебуває за межами Львова у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем; 80 – потребувало допомоги у 80 тисяч ч.к. [19, арк. 30]. Таким чином, на 1923 р. у Львові 230 студентів потребували матеріальної допомоги загальною сумою у 115 270 тис. ч.к. [19, арк. 30]. У результаті ЦЕСУС 29 травня 1923 р. переказав на УВШ у Львові 1 тис. ч.к., а у червні – 100 ч.к. [19, арк. 103]. Це, звичайно, не покривало необхідних витрат, проте теж відіграло позитивну роль для покращення матеріального становища українського студентства. ЦЕСУС не міг переказати більше коштів у зв'язку з тим, що організація також переживала складні часи.

У січні 1923 року ЦЕСУС переживав складне матеріальне становище, через що не було можливості проводити діяльність. Зокрема, практично не діяв секретаріат та відділ культурних справ, через відсутність коштів не друкувалися журнали та газети, організаційна робота управи занепала [8, арк. 3]. Відділ міжнародних відносин упродовж трьох місяців не виконував роботу, і лише у квітні 1923 р. видав відозву до усіх громадян та організацій з проханням про проведення акції збору коштів під час літніх канікул [8, арк. 3]. Відповідно складним становище було в економічному відділі: на травень 1923 р. каса ЦЕСУС налічувала 25 797 тис. к.ч. [8, арк. 3].

Упродовж 12–22 січня 1923 р. у Празі відбувся надзвичайний з'їзд ЦЕДУС та ЦЕСУС, на якому обговорювали питання реорганізації союзу у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем, збільшенням кількості членів за рахунок студентських товариств, обрано нового секретаря ЦЕСУС – Р.Росляка, прийнято план роботи на майбутнє для культурно-суспільного та міжнародного відділів союзу, згідно з якого діяльність відділів мала розпочатися у жовтні 1923 р. [15, арк. 2].

На з'їздах ЦЕСУС, що відбулися у березні-червні 1923 р. піднято низку важливих питань: обрання нової управи союзу, прийняття резолюції про встановлення зв'язків з російським демократичним студентством. Внаслідок протесту берлінської спілки українських студентів резолюцію так і не було прийнято [8, арк. 9]. Зокрема, у листі голови ревізійної комісії ЦЕСУС у Берліні йшлося про не прийняття подібних рішень для українського студентства: "Прохання відмінити рішення ЦЕСУС прийняте на засіданні. Нечувано для українського студентства такого ганебного зближення зі студентством того народу, який нищить найменші прояви національного

життя українського народу. Умовою заяви є вихід усіх учасників спілки українських студентів у Берліні з членства ЦЕСУС" [21, арк. 2].

У липні 1923 р. відбувся черговий з'їзд ЦЕСУС у Данцигу, на якому прийнято рішення про встановлення зв'язку з УКСР та зміну статуту союзу. Однак через незначну кількість присутніх учасників з'їзду, рішення так і не були прийняті [10, арк. 9]. Станом на липень-жовтень 1923 р. каса ЦЕСУС налічувала 5 698 тисяч ч.к., з яких 3 790 тис. ч.к. – витратили на утримання адміністрації союзу [13, арк. 2]. У жовтні 1923 р. стан каси покращився на 22 592 тис. ч.к., однак витрати ЦЕСУС залишалися високими – 14 221 тис. ч.к. [13, арк. 3].

31 жовтня – 10 листопада 1925 р. відбулася конференція ЦЕСУС у Празі, у якій взяло участь 23 делегати від студентських організацій. Основними питаннями обговорення виступали: становище ЦЕСУС та план роботи на майбутнє, огляд діяльності студентських організацій у Подєбрадах, Пшібрамі, Берліні, Варшаві та Празі [14, арк. 1]. Також на конференції прийнято резолюцію про відставку голови ЦЕСУС М. Масюкевича: "Приймаючи з жалем уступлення товариша Масюкевича, яко президента ЦЕСУС, конференція висловлює йому глибоку подяку за ту самовідданість і високо корисну працю, яку він переводив за довгий час свого перебування головою ЦЕСУС" [14, арк. 1]. Наступним керівником союзу обрано В.Орелецького, віце-президентом – Л. Волохова, головою економічного відділу В. Мейського, секретарем В. Зарицького [14, арк. 1].

У справах організації вирішено створити окрему установу, яка б відстоювала інтереси українського студентства перед урядом ЧСР та співпрацювала із управою ЦЕСУС. Рішення конференції постановили також зменшити податки для студентів, членів ЦЕСУС, які отримують допомогу у розмірі 240 ч.к., до 3 ч.к. на місяць [14, арк. 2]. Щодо діяльності відділу міжнародних відносин у 1925 р. відзначено позитивну роботу у організації міжнародних конференцій у Женеві та Копенгагені [14, арк. 2]. Проте робота культурно-суспільного відділу не була добре налаштована: культурницькі акції проводилися в основному в Празі, тоді, як співпраця з іншими студентськими організаціями занепадала [14, арк. 2]. Питання реорганізації УВШ на західноукраїнських землях, конференція постановила передати це рішення виключно українським студентам з умовою, що школи повинні продовжувати свою роботу [14, арк. 4].

Важливе значення у співпраці ЦЕСУС та "Профоруса" відіграли три звичайних з'їзди союзу, що відбули упродовж 1923–1924 рр., на яких обговорювали становище організації та українського студентства, зокрема. Перший звичайний з'їзд ЦЕСУС відбувся у Гданську 11–14 липня 1923 р. У з'їзді взяли участь управа ЦЕСУС, ревізійна комісія, та представники від 15 студентських організацій: українська громада з Данцигу та німецьке студентство; українське студентство Німеччини; студентська спілка (Берлін); академічна громада (Берлін); товариство "Основа" (Данциг); товариство "Січ" (Грац); "Профорус" (Львів); товариство "Молот" (Любек); "студентська спілка" (Прага); товариство "Громада" (Прага); громада студентів-емігрантів; товариство "Каменярі", (Пшібрам); "Студентський союз" (Варшава); товариство "Січ" (Відень); "Український союз" (Прага) [16, арк. 5].

На з'їзді зачитали звіти з діяльності усіх згаданих організацій за період 1922–1923 рр., у тому числі й "Профоруса". Особливе значення мали звіти з діяльності ЦЕСУС та його відділів: економічного, організаційного, культурно-суспільного та міжнародного. Так, зокрема, у культурно-суспільних справах, ЦЕСУС констатував позитивний розвиток культурного та громадського життя на західноукраїнських землях у зазначений період [16, арк. 14]. Проте ЦЕСУС відзначив певні перешкоди у культурному розвитку нації з боку польської влади, яка намагалася знищити українську мову, шляхом ліквідації УВШ.

Особливо на з'їзді відзначали позитивну роботу українського студентства у створенні гуртків, що сприяли культурному розвитку місцевого населення, а також видавничу діяльність "Профоруса", через яку також здійснювали просвітницьку роботу [16, арк. 20].

Що ж до міжнародної діяльності ЦЕСУС, то на з'їзді, прийнято резолюцію, положення якої містили наступне: участь у конгресі "Міжнародного студентського союзу" (СІЕ) у Варшаві та з'їздах закордонних відділів у Будапешті; зміцнення зв'язків союзу з іншими міжнародними організаціями. Так, для виконання останнього пункту резолюції усім членам ЦЕСУС видано спеціальну інструкцію: "Членам ЦЕСУС входити на місцях у найтісніші зв'язки з прихильними чужонаціональними організаціями, оскільки вони не відносяться ворожо національних і культурних інтересів українського народу. Міжнародному відділові ЦЕСУС доручити продовжити акцію в напрямі скликання конференції студентських організацій народів бувшої Росії" [16, арк. 23]. Таким чином, ЦЕСУС намагався розширити свою діяльність, залучившись підтримкою інших студентських організацій.

Другий звичайний з'їзд ЦЕСУС відбувся 3–10 липня 1924 р. у Подєбрадах, у якому взяли участь 61 делегат від українських студентських організацій з різних країн, основним своїм завданням вважав вирішення економічних проблем союзу та "Профоруса" зокрема [17, арк. 28]. Головою засідань обрано ректора Української господарської академії у Подєбрадах, І.Шовгеніва. З'їзд визнав складне матеріальне становище українського студентства та зкликав провести

загальне оподаткування населення у розмірі 2 % від загального прибутку громадян, а також скласти списки тих, надавав постійну фінансову допомогу студентам, які навчалися у Чехословацькій Республіці (далі – ЧСР) [18, арк. 25].

Окрім цього, на з'їзді прийнято низку резолюцій з подякою до міжнародного студентства, яке своєю діяльністю сприяло активній праці українського студентства. Зокрема, "З'їзд висловлює щиру подяку товаришу поляку П'єрові Турею за його теплий привіт та прихильну для українського студентства й всього українського народу працю" [17, арк. 27]. "З'їзд висловлює почуття глибокої вдячності чесько-українському комітетові та іншим громадським та студентським організаціям за їх привітання і добрі побажання з'їздові" [17, арк. 27]. "З'їзд висловлює глибоку подяку чеському та словацькому народові в особі президента Т. Г. Масарика за ту велику підтримку, яку знаходять українські високі школи і українське студентство у ЧСР. Українське студентство свідоме, що першою умовою існування сучасної нації є те, щоб вона мала свідомих висококваліфікованих викладачів у різних галузях життя. А таких робітників дарує українському народові народ чехословацький" [17, арк. 27]. "Звичайний з'їзд складає щиру і глибоку подяку організаціям Червоний хрест, Місії методистам у Празі та Чесько-українському комітетові за допомогу, яку подає українському студентству" [17, арк. 27]. Таким чином, згадані резолюції свідчать про тісний зв'язок українського студентства з чехословацьким народом, який надавав широку підтримку у вигляді фінансових надходжень, підтримки уряду в розвитку УВШ.

Слід відмітити, що чехословацький уряд висловлював підтримку не лише українським студентам, але й народові, взагалі, у його культурному та політичному розвитку. Про це свідчить резолюція, прийнята на з'їзді, у якій ЦЕСУС наголошував на політично-економічному та культурному становищі українського народу та підтримці його у важкий період: "Беручи на увагу, що внаслідок насильницької окупації української території імперіалістичними сусідніми державами, український народ переживає тяжкий час національного поневолення, економічних руїн й культурного поневолення, що – з одного боку під російською окупацією, що поставило український народ перед ширенням неграмотності, голоду та підривання фізичного здоров'я, а з іншого боку – під польською і румунською окупацією національного пригноблення українського народу. ЦЕСУС протестує перед цілим культурним світом проти чужинців кого поневолення українського народу, проти варварської політики окупантів на українських землях" [17, арк. 31].

У травні-червні 1925 року відбувся Третій звичайний з'їзд ЦЕСУС у Пшібрамі та у Празі. На з'їзді обговорили діяльність усіх відділів ЦЕСУС та становище "Профорусу" у зазначений період [18, арк. 41]. У засіданні взяло участь 14 делегатів від різних студентських організацій на чолі з головою – М. Масюкевичем. З'їзд задекларував складне становище союзу через нестачу коштів та порушення діяльності організаційного відділу. Через послаблення зв'язків із радою "Профоруса" майже не було відомостей про діяльність останньої. Тому голова засідання звернувся до усіх учасників з'їзду з проханням про налаштування роботи на місцях та вчасної подачі звітів. З'їзд також відмітив, що, незважаючи на скрутне становище, українське студентство продовжує вести активну діяльність, записуючись до УВШ [18, арк. 62].

Після закінчення з'їзду прийнято проект резолюції, у якій йшлося про висловлювання протесту галицькому шовіністичному студентству у методах боротьби проти Українського університету; протест усіх міжнародних студентських організацій проти польської шкільної політики; проти утримання у польських в'язницях упродовж одного року 25 українських студентів [18, арк. 71]. Тим самим ЦЕСУС висловив підтримку українському студентству та "Профорусу".

Про тісну співпрацю між ЦЕСУС та "Профорусом" свідчить низка листів, отриманих у ході листування між організаціями упродовж 1923–1924 рр. Так, у листі управи ЦЕСУС до УКСР у Львові від 20 червня 1924 р. йдеться про організацію оподаткування студентства та старшого громадянства в еміграції з метою створення фонду стипендій для УВШ [20, арк. 4]. Однак через складне матеріальне становище українського студентства на території ЧСР, оподаткування не проводилося. Щодо організації тижня УВШ упродовж 10–20 червня 1924 р. його відмінено у зв'язку з тим, що подібна акція уже проводилася раніше [20, арк. 4]. У проханні УКСР про надання фінансової допомоги студентам, які без дозволу виїхали на навчання до ЧСР, ЦЕСУС відмовив через те, що стипендії виділялися чехословацьким урядом, а не союзом.

У листі від 25 червня 1924 р. до УКСР у Львові, ЦЕСУС констатував складне матеріальне становище студентів-техніків, які виїхали за розпорядженням ради на навчання до Праги. Зокрема, вони не змогли оплатити допуск до іспитів, який становить 600–800 ч.к. за кожен предмет [20, арк. 5]. Оскільки ЦЕСУС також переживав економічну кризу, тому не міг покрити, навіть, 50 % потрібних коштів [20, арк. 5].

Також шляхом листування пересилалися рішення з'їздів та прийняті резолюції. Так, 7 серпня 1924 р. ЦЕСУС надіслав до Головної ради "Профоруса" резолюції з Третього звичайного з'їзду союзу, у яких йшлося про організаційну, економічну та міжнародну діяльність організації [20, арк. 8].

У справах міжнародного відділу ЦЕСУС звернувся до УКСР з проханням придбання нових фондів для проведення міжнародної студентської конференції [20, арк. 8]. Таким чином, більшість листів між ЦЕСУС та “Профорусом” носили економічний характер і містили інформацію про матеріальне становище обох організацій та студентства зокрема.

Окрім листів економічного змісту, ЦЕСУС звертався до “Профоруса” з іншими проханнями. Наприклад, у листі від 16 серпня 1924 р. йдеться про становище видавничої діяльності організації. Зокрема, листом надіслано по два примірники часописів “Студентські листи”, що виходили друком у ЧСР та один журнал “Свобода” у США [20, арк. 12]. Союз наголошував на важливості видавництва періодичної преси, оскільки на їх сторінках подавали інформацію, що стосувалася життя та діяльності студентства.

У відповідь на листи ЦЕСУС, Головна рада “Профоруса” надсилала звіти з діяльності своїх референтів та розпорядження ради. Так, у листі від 3 жовтня 1924 р. йдеться про становище УКСР та діяльності президії за 1922 – 1923 рр. [20, арк. 32]. 10 жовтня 1924 р. ЦЕСУС отримав листа, у якому описувалося становище УВШ у Львові та кураторії. Зокрема, вказувалося, що школи переживали складний етап свого розвитку, пов'язаний із посиленням переслідувань з боку польської влади, через нестачу коштів кураторія не змогла повноцінно проводити роботу, що негативно впливало на становище УВШ [20, арк. 34].

Часто листування між ЦЕСУС та “Профорусом” не було вагомим, про що свідчать надіслані привітанням та подяки за переказані кошти. Наприклад, у листі від 11 січня 1925 р. йдеться про подяку УКСР управі ЦЕСУС за надіслану друкарську машинку марки “Мерседес”: “Шлем великий привіт та подяку за отриману машину до писання марки “Мерседес”. Бажаючи як найкращого розвитку вашій студентській організації” [20, арк. 43]. У листуванні між ЦЕСУС та “Профорус” також часто підносилися проблеми розвитку та становища УВШ. Зокрема, 25 березня 1925 р. черговий лист від Головної ради “Профоруса” повідомив управу ЦЕСУС про економічну кризу організації, що тривала уже чотири місяці. Тому рада просила переслати 17 тис. ч.к. на покриття витрат для канцелярії та адміністрації [20, арк. 51]. Також у листі вказувалося на занепад УВШ та зменшення кількості студентів, через вступ останніх до польських вищих шкіл (далі – ПВШ). Зменшенню кількості студентів УВШ сприяв виїзд молоді за кордон, для закінчення п'ятого року навчання на тих чи інших курсах, зокрема медичних та технічних [20, арк. 52]. Акції легалізації університету, що проводилися на території західноукраїнських земель не мали такого успіху, як, наприклад, ті, що відбувалися у еміграції. Зокрема, створення комітету захисту УВШ, головне завдання якого – дбати про матеріальну та моральну допомогу УВШ у Львові. Однак про нього “Профорусу” було мало що відомо, оскільки, як повідомляється у листі, ЦЕСУС не надіслав звітів до ради.

У кінці 1925 р. зв'язки “Профорусу” із управою ЦЕСУС почали слабшати, через занепад організації та перехід її у підпілля. У листі від 26 листопада 1925 р. йдеться про наступне: “Скупі вістки, які продаються поза межі рідного краю, приносять нам радість, що управа “Профорусу” енергійно розпочала об'єднання студентства, яке навчається на УВШ. Однак брак зв'язку “Профоруса” із управою ЦЕСУС ставить з одного боку управу “Профоруса” у тяжке положення та надмірно обтяжує її працю, а з другого боку не дає можливості ЦЕСУС нести моральну і почасти матеріальну поміч “Профорусові”. Коротко кажучи такий стан є шкідливий для ЦЕСУС і для “Профоруса” [20, арк. 67].

Отже, співпраця “Профорусу” із ЦЕСУС відігравала важливу роль у діяльності студентської організації, оскільки забезпечувала можливість контролювати українських студентів, що перебували на навчанні за кордоном; створювати нові фонди за рахунок грошових надходжень від союзу; налагоджувати зв'язки з іншими іноземними студентськими організаціями та товариствами. Важливу роль у діяльності ЦЕСУСу відігравав ЦЕДУС, що зобов'язувався надавати матеріальну допомогу студентам та організаціям. Незважаючи на скрутне становище союзу упродовж 1922–1923 рр., зв'язок із “Профорусом” не втрачався, про що свідчить низка листів, отриманих товариствами. Слід відмітити також той факт, що співпраця організацій носила в основному економічний характер, тим не менше ЦЕСУС виявляв інтерес і до культурного та національного життя українського студентства та народу, зокрема.

Список використаних джерел

1. Гуменюк О. А. Центральний союз українського студентства – провідна організація української студентської еміграції в культурно-освітній сфері / О. А. Гуменюк // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 45. – С. 110–118.
2. Мазурок О. Особливості структурної організації української студентської професійної організації “Профорус” / О. Мазурок // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 62–66.
3. Мазурок О. Участь української професійної студентської організації “Профорус” у покращенні матеріального становища студентства на західних землях України в 1921–1926 рр. / О. Мазурок // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім.

В.Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2 – С. 18–22. 4. Мазурок О. Роль української студентської крайової ради у діяльності "Профорусу" упродовж 1921–1926 рр. / О. Мазурок // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – С. 162–168. 5. Мазурок О. Участь тернопільських студентів у діяльності професійної організації українського студентства "Профорус" у 1921–1926 рр. / О. Мазурок // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення) / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. У двох частинах. – Ч. II. – С. 204–207. 6. Мазурок О. М. "Культурно-освітня та видавнича діяльність професійної організації українського студентства "Профорус" на західноукраїнських землях у 1921 – 1926 рр." / О. М. Мазурок // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч.1. – С. 71–77. 7. Тарабан В. М. Утвердження та діяльність центрального союзу українського студентства у 20-ті роки ХХ ст. / В. М. Тарабан // Держава та армія. – Львів:, 2000. – № 408. – С. 187–190. 8. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 399, оп. 1. спр. 1, арк. 18. 9. ЦДАЛ України, ф. 399, оп. 1. спр. 2, арк. 63. 10. Там само, спр. 3, арк. 19. 11. Там само, спр. 14, арк. 6. 12. Там само, спр. 15, арк. 10. 13. Там само, спр. 32, арк. 3. 14. Там само, спр. 62, арк. 4. 15. Там само, спр. 92, арк. 11. 16. Там само, спр. 94, арк. 33. 17. Там само, спр. 97, арк. 49. 18. Там само, спр. 99, арк. 208. 19. Там само, спр. 133, арк. 259. 20. Там само, спр. 134, арк. 82. 21. Там само, спр. 221, арк. 3. 22. Утвердження та діяльність Центрального союзу українського студентства у 20-ті рр. ХХ століття. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/8810/1/28.pdf>

Ольга Мазурок

**СВЯЗЬ И СОТРУДНИЧЕСТВО ЦЕНТРАЛЬНОГО СОЮЗА УКРАИНСКОГО
СТУДЕНЧЕСТВА В ПРАГЕ С ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИЕЙ
УКРАИНСКОГО СТУДЕНЧЕСТВА "ПРОФОРУС" НА ПРОТЯЖЕНИИ 1921–1926 ГГ.**

В статті на основі аналізу ряду архівних документів УКСРады западних земель України речь ідеєт о связи и сотрудничестве Центрального союза украинского студенчества в Праге с профессиональной организацией украинского студенчества "Профорус"

Ключевые слова: "Профорус", ЦЕСУС, ЦЕДУС, студенчество, сотрудничество.

Olga Mazurok

**CONNECTION AND ASSOCIATION CENTRAL UNION UKRAINIAN STUDENTS IN
PRAGUE WITH UKRAINIAN STUDENTS UNION "PROFORUS" DURING 1921–1926**

The articles deals with the analysis of archive documents connected with the Connection and association Central union Ukrainian students in Prague with Ukrainian students union "Proforus" during 1921–1926

Key words: "Proforus", CESUS, CEDUS, students, association.

УДК 94(477)

Тетяна Савенко

МІЖНАРОДНА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЛЕНІВ НТШ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У публікації розглянуто найважливіші напрямки наукової роботи НТШ у міжвоєнний період.

Ключові слова: загальні збори, Головна управа, статут, наукова праця, конгрес.

У культурно-просвітньому русі Західної України в міжвоєнний період вагомий вплив мала наукова діяльність НТШ. Упродовж 1919–1939 рр. розбудовується структура товариства, вдосконалюються форми і напрями роботи, налагоджується співпраця з іншими науковими установами.

Мета статті полягає у висвітленні широкого спектру наукової діяльності членів НТШ у міжвоєнний період.

Основні завдання дослідження ґрунтуються на аналізі механізму наукової, дослідницької та організаційної діяльності товариства.

Після Першої світової війни НТШ відновило свою діяльність у березні 1921 р., поряд з іншими українськими культурно-освітніми й господарськими установами. Розпочався новий етап наукової і громадської праці, силами нового покоління, загартованого у війні і національно скристалізованого в період існування держави у 1918–1920 рр. НТШ у складних умовах міжвоєнного періоду ставило

собі за мету "стати осередком наукової роботи... організувати наукову роботу і в тій організації виховувати... нові наукові... кадри..." "... Прийти з часом до українсько-руської Академії наук..." [1, с. 2–3].

Важливою віхою у відновленні НТШ стали перші повоєнні загальні збори, які проходили 28 березня 1921 р. на яких ставилися завдання відновлення організаційної діяльності. Збори проходили у присутності представника польської поліції Львова. НТШ обрало новий склад Головної управи і його голову – В. Щурата, В. Охримович заступник голови, В. Левицький – секретар Головної управи, А. Андрохівич – касир. [2, с. 1–2]. Секретарем зборів обрано Ю.Полянського, який зачитав протокол останніх зборів товариства [2, с. 3].

У період міжвоєнного двадцятиліття товариство працювало в руслі пошуку нових форм і методів науково-дослідної роботи. Науковці НТШ, які були учасниками конференцій, симпозіумів, наукових з'їздів, де репрезентували товариство науковим і громадським організаціям різних країн, як інституцію академічного рівня.

На початку 1920 р. налагоджується наукова робота. У товаристві заснували перші Інститути – бактеріолого-хімічний та нормальної і паталогічної психології під керівництвом С.Балея [12, с. 40].

25 лютого 1922 р. у Празі створено слов'янський Інститут, що мав на меті підтримувати та розвивати наукові й економічні зв'язки зі слов'янськими країнами. Уже на перші загальні збори у списках член-кореспондентів були прізвища видатних українських науковців, членів НТШ, професорів І. Огієнка, К. Студинського, С. Смаль-Стоцького, О. Колесси, В. Сімовича та інших [4, с. 31].

У квітні 1924 р. за ініціативи М. Кордуби та І. Свенціцького Головна управа скликала спеціальне засідання секцій для наради щодо заснування Інституту українознавства та слов'янознавства й української історії. Цей проект було прийнято, але відповідного дозволу від влади до кінця 1925 р. не надійшло [7, с. 18].

У Празькому національному музеї 4 червня 1924 р. у залі Пантеону відбулося відкриття І Всеслов'янського географічного конгресу. Професор М. Пасівка, голова конгресу, звернувся з привітальними словами до усіх делегатів "...які виявилися як представники всіх слов'янських народностей, як державних так і не державних..." [13, с. 4]. Виступаючи від імені чеського народу, міністр Й. Маркович висловив сподівання, що з'їзд послужить тіснішим зв'язком між слов'янськими народами. Як повноправну наукову установу запрошено НТШ, у конгресі приймали участь члени етнографічної комісії у складі: Ф. Колесси, М. Кордуби, І. Раковського, С. Рудницького. Репрезентуючи товариство, виступали О. Колесса, І. Раковський та К. Студинський [14, с. 296]. У 1926 р. у Першому українському науковому з'їзді, у Празі знову приймає участь делегація від товариства. У Першому з'їзді слов'янських філологів від НТШ приймав участь К. Студинський [15, арк. 5].

Упродовж 25 травня – 4 червня 1927 р. у Харкові тривала "Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису". До правописної наради учені НТШ проклали довгий шлях складної і копіткої праці, де постійно домінувала думка про створення єдиного українського правопису. У плані підготовки до правописної конференції на спеціальних шести засіданнях філологічної секції НТШ обговорено проект нового правопису. Його текст опрацював О. Макарушка. На конференції Західну Україну представляли члени НТШ – В. Сімович, К. Студинський, І. Свенціцький. К. Студинський виголосив підсумкову промову [16, с. 67].

У 1927 р., Ф. Колесса, як делегат від НТШ, брав участь у з'їзді слов'янських етнографів та географів у Празі, а 1930 р. він приймав участь у Другому конгресі народного мистецтва у Бельгії [10, с. 10]. У 1927 р. відбувся масштабний проект, який мав велике значення для формування нових напрямків у тогочасній європейській історіографії. У Варшаві авторитетний польський історик, дослідник європейського середньовіччя і польсько-українських стосунків М. Гандельсман проголосив створення федерації історичних товариств Східної Європи, метою якої було пропагувати ідеї цього великого історично-культурного регіону. У червні 1927 р. відбувався Перший конгрес новоствореного товариства з метою налагодження співпраці між усіма східноєвропейськими науковими інституціями. Членами виконавчої комісії федерації і представниками української науки від НТШ стали М. Кордуба та І. Крип'якевич [17, с. 330].

Це була масштабна подія в науковому світі. Участь у конференції приймали 150 учених: представники академії наук, університетів, різних наукових установ і товариств, редакцій історичних журналів. Крім М. Кордуби та І. Крип'якевича у конференції брали участь І. Свенціцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький, А. Годінка. І. Крип'якевича обрано від українців до редакційної комісії слов'янських старожитностей, М. Кордуба засідав у президії словникової комісії і семичленній управі, створеній на конференції федерації наукових установ Східної Європи і слов'янських земель [17, с. 235].

За ініціативи І.Свенціцького, 20 вересня 1929 р. засновано комісію сходознавства у складі: І. Кокорудза, М. Кордуби, О. Макарушки, І. Раковського. У плані роботи якої було вивчення впливів Сходу на Західну Україну, планувалося дослідження європейсько-українських взаємин у мові,

літературі, мистецтві. Доробки комісії підкреслювали самобутність української культури, підносили її до рівня європейських культур [18, с. 37–38].

Упродовж 6–13 жовтня 1929 р. відбувся Перший з'їзд слов'янських філологів у Празі. З привітальними словами виступали усі запрошені делегати. К.Студинський, як представник НТШ, виступав українською мовою. Цей факт викликав офіційний протест, адресований президії з'їзду, обурення. Така реакція внесла не зовсім зрозумілий, окрім українців, дисонанс [19, с. 43].

На початку серпня 1931 р. редакція УРЕ звертається до НТШ з проханням допомогти професору М. Плевако у праці над бібліографічним словником українських письменників. Голова редакції УРЕ – А.Біленький просив НТШ допомогти організувати у Львові бібліографічний опис тих видань, яких немає у радянській Україні. Він зобов'язувався надіслати бібліотеці НТШ низку рідкісних видань і старовинних публікацій, відсутніх у бібліотеці НТШ. Цей бібліографічний словник українських письменників повинен був містити біографічні відомості про всіх українських письменників від найдавніших часів [20, арк. 4].

З 20 березня 1932 р. розпочав роботу Другий Український науковий з'їзд у Празі, організований Українським академічним комітетом для інтелектуальної співпраці Ліги Націй. У з'їзді від НТШ брав участь І.Раковський, виступав з доповіддю, що стосувалася національної приналежності українців [21, с. 13–15].

Неодноразово Український науковий інститут в Берліні, з нагоди відкриття 1 лютого 1933 р. української географічної виставки і українського тижня, запрошували прийняти участь НТШ. Виставка мала відбутися у Пруській державній мистецькій бібліотеці, і якщо НТШ не матиме змоги прийняти участь, то це було б "...великою втратою й недопустимою прогалиною коли б ми не мали змоги показати експонати, якими володіє хвальне Наукове товариство ім. Шевченка" [22, арк. 13]. Така оцінка вартості і значимості експонатів товариства, є доказом провідного місця і ролі НТШ у світовій науці і культурі, його авторитету.

М. Кордуба був учасником VII конгресу у Варшаві 1933 р. Це була масштабна подія для наукового світу. Офіційно у конгресі брала участь 12 українських істориків, зокрема НТШ представляли, окрім М. Кордуби, М. Чубатий, Р. Зубик та Я Пастернак. Темою доповіді М. Чубатий обрав "Предмет історії українського права" [13, с. 303–304], що викликало жваву і творчу дискусію щодо цього питання. Через те, що на конгресі не допустили промови українською мовою, він виголошував доповідь німецькою мовою. Детальний аналіз конгресу та свої враження М.Чубатий подав у статті "VII Міжнародний конгрес істориків та українці (спостереження історика)" [23, с. 102].

Напередодні VIII Міжнародного конгресу історичних наук, у Цюріху, відбулися наради "Федерації історичних товариств Східної Європи", що об'єднувала 41 наукове товариство, які займалися вивченням Східної Європи і слов'янства, до їх складу входило і НТШ, яке внесло вагомий науковий доробок у розкриття цих питань [24, с. 267].

У Львові організовується група співробітників історичної секції та комісії Західної України ВУАН. М. Грушевський, спираючись на них, розпочинає підготовку "Бібліографічного реєстру Західної України", який мав би охоплювати широкий спектр наукових напрямів, планувалося систематично подавати анотовані бібліографічні описи книг і статей з окресленої тематики, вміщувати критику, огляди. Фактично це було підґрунтям створення всеукраїнського реферативного журналу з суспільних наук [24, с. 229].

Упродовж 9–15 вересня 1934 р в Софії проходив IV Міжнародний конгрес візантологів, на ньому від НТШ виступали з доповідями Й. Скрутень та І. Свенціцький [13, с.305]. Цього ж року, на Другому Міжнародному з'їзді слов'янських філологів який проходив у Варшаві, від НТШ приймають участь І. Свенціцький, К. Студинський, Я. Рудницький, І. Ковалик, О. Мельник. С. Смаль-Стоцького обрали до складу почесного комітету з'їзду [25, с.166–167]. У січні 1934 р., В.Сімович одразу після повернення із Праги, активно включається у роботу товариства. 27 березня 1935 р. його обирають науковим секретарем – референтом наукових справ [26, с. 56].

Завдяки ідейній та наполегливій праці членів товариства, виникають нові комісії, які стають основною силою, що займається дослідницькою та пошуковою роботою. Були утворені нові комісії: шевченкознавства при філологічній секції; сходознавства; нової історії України; української мови: у 1935 р. у складі математично-природописно-лікарській секції створено комісію охорони природи [27, арк. 12–13]. Своє завдання вона вбачала у захисті опікуватися флори і фауни, цінними геологічними об'єктами краю. Першим об'єктом наукової роботи комісії став кедровий заповідник площею 255,19 га на горі Яйце, біля с. Підлютого [27, арк. 3–4].

Маючи на меті отримання належної підтримки польського уряду, 28 травня 1935 р. НТШ відрядило до Варшави делегацію у складі І.Раковського, Ю.Мудрака та Є.Храпливого. На зустрічі із прем'єр-міністром, міністром освіти і релігійних вірувань та міністром внутрішніх справ Польщі, делегація проінформувала про діяльність та досягнення НТШ і намагалася домогтися державної допомоги, а також заснування державного Наукового інституту українознавства і Українського

університету. Результатом переговорів делегації НТШ з польськими урядовцями було виділення для товариства незначної допомоги у розмірі 12 тис. злотих щорічно [28, с. 4].

1 грудня 1935 р. розпочала роботу виставка демографічно-господарських карт і діаграм "Український народ, його життя і праця" автором якої був В.Кубійович, яка проходила у залах музею НТШ. На відкритті виставки були присутні представники науки, культури, преси. Із вступним словом привітання виступив голова НТШ І. Раковський, який коротко розповів про походження, територію України, населення, а також визнав В.Кубійовича- основоположником української демографії [29, арк. 111]. Експозиції виставки були представлені у Коломиї, Станіславі, Тустановичах, Дрогобичі, Перемишлі. Згадана виставка карт і діаграм за підтримки УНІ відбулася і у Берліні [29, арк. 112].

З метою поживлення наукової роботи, на засіданні 24 грудня 1935 р., В.Сімович запропонував проект реорганізації, згідно з яким, при кожній секції створювалися б окремі комісії, які повинні стати основою науково-дослідної роботи. Це дало б змогу поглиблювати, розширювати перспективним науковцям знання, спеціалізуватися у певній науковій галузі [30, с. 30–32]. Головна управа товариства схвально сприйняла цей проект і уже 28 червня 1935р., доручила усім секціям провести відповідну реорганізацію [30, с. 37].

У зв'язку з розширенням дослідницької роботи з українознавчих дисциплін, виникла необхідність систематизувати усі наукові дослідження в цій галузі, назріла потреба створити науково-дослідну установу, яка б впорядкувала, займалася вирішенням організаційних питань, спрямовувала дослідження. Президією товариства 13 січня 1936 р. ухвалено створити таку установу, 7 березня складено докладну програму Інституту українознавства. Головна управа НТШ, 10 червня прийняла до відома цю програму, та постановила "...опісля згоди певних чинників на заснування такої установи..." [31, арк. 8]

Непересічною подією у житті товариства, стало те що, міністр освіти і віросповідань спільно з куратором Львівського шкільного округу 11 березня 1936 р. відвідали НТШ. Президія товариства на чолі з професором, доктором І. Раковським привітали міністерську делегацію у залі засідань, провели екскурсію корпусами інституції. Міністр оглянув бібліотеку, природознавчий музей та посмертну виставку О.Новаківського. Остання вразила гостя змістовністю і наповненням. У розмові з президією, міністр цікавився умовами і потребами наукової праці товариства [32, с. 5].

Упродовж 19–29 березня 1936 р. у Софії проходило відкриття з'їзду слов'янських географів і етнографів, на якому представник НТШ В.Кубійович мав три доповіді і представив виставку карт та діаграм, ці праці стали основою "Атласу України" [33, арк. 22].

16 серпня 1936 р. відбулося відкриття IV з'їзду слов'янських географів у м. Софії. Приймали участь у ньому, репрезентуючи українську науку від НТШ – В. Кубійович від Українського Вільного Університету – В.Щербаківський. В. Кубійович презентував ученим конгресу виставку "український народ", автор давав пояснення експонатам відповідав на запитання. Ця експозиція доводила культурну, мовну своєрідність, релігійну відмінність українців [14, с. 310].

У з'їзді польських працівників музеїв, що проходив 26–29 вересня 1936 р., у Вільно брав участь представник НТШ – Я. Пастернак [11, с. 28].

Участь у міжнародних з'їздах, на які було запрошено НТШ, можливість відрядити свого представника на з'їзд візантологів, що проходив у Римі 20–27 вересня 1936 р. представляв інституцію Й. Скрутень [30, с. 5–6]

28 квітня 1937 р. Головна управа НТШ прийняла постанову про організацію Інституту українознавства, у зв'язку з чим складено план і опрацьовано програму цієї установи [31, арк. 8]. Проект створення Інституту українознавства передбачав видавництво наукового журналу зі сфери українознавчих проблем. На жаль, ці плани не були втілені у життя через складне матеріальне становище товариства.

Окрім того, діяли комісії: літературознавства; національної економіки; соціології й статистики у складі історично-філософської секції; географічна; музикознавча; термінологічна; старої історії України; історично-джерелознавча; комісія для дослідження української літератури. Організовано комісію музею військово-історичних пам'яток [29, арк. 115]. Деякі комісії ще перебували у стадії підготовки до праці це – комісія слов'янознавства та агрономічно-наукова [30, с. 58].

Широким був спектр дослідницької роботи. Наприклад, історично-джерелознавча комісія аналізувала джерела княжої і пізніших епох, здійснила поділи історії України на періоди [34, с. 51]. Термінологічна комісія при математично-природописно-лікарській секції опрацьовувала українську термінологію математичних, природничих наук, виробила українську термінологію до польського законодавства [12, с. 40].

Члени НТШ наполегливо беруть участь у міжнародних з'їздах, конференціях, працюють у авторитетних інституціях Європи, де здобули світову славу і визнання. Це сприяло обміну думок, швидкому реформуванню світової науки і культури, залученню до праці молодих науковців

На V з'їзді українських музеологів у Перемишлі, який проходив 16–17 травня 1937 р. НТШ представляли Я.Пастернак, І. Крип'якевич, І. Гургула, І. Свенціцький, В. Щурат, В.Залозецький. І. Свенціцький виголосив доповідь про історію розвитку української музейної справи, Я. Пастернак, директор музею НТШ (1929–1939 рр.) високо оцінив діяльності музею товариства [30, с. 32, 59].

НТШ брало активну участь у підготовці з'їзду української культури, що відбувся у липні 1938 р. з нагоди ювілею товариства "Просвіта", взяло на себе організацію наукової секції та педагогічної вистави[35, с. 492–495].

Упродовж 28 серпня – 4 вересня 1938 р. у Цюріху проходив VIII Міжнародний конгрес істориків, від НТШ брав участь М. Кордуба. Форум істориків відбувався на тлі загострення міжнародних відносин у Європі у переддень Другої світової війни. Згодом газета "Діло" повідомляла, про те що доповідь М. Кордуби на тему "Домінуюче становище Галицько-Волинської держави на Сході Європи в II половині XIII ст." отримала схвальну оцінку дискусії, прохання до ученого з боку німецьких і чеських професорів надіслати їм копії доповіді [36, с. 3].

Наприкінці 1937 р. відбулися чергові загальні збори членів НТШ. На яких голова І.Раковський звернув увагу на особливе значення і завдання товариства у Львові, оскільки Українська акаадемія наук у Києві втратила будь-які можливості "плекати і розвивати неосяжну українську науку" [31, арк. 23]. Поступ європейської науки вимагав оновлення, поживавлення наукової роботи. Та й самі науковці, зокрема дійсні члени історично-філософської секції, ставили до кожної наукової публікації певні вимоги. В.Старосольський звертав увагу, на те що "...у тематиці праць "Історично-Філософської секції НТШ бракує історичних синтез ...". Він наголошував на тому, що в майбутньому треба встановити контакти зі світовими науковими інституціями, зокрема з Інститутом Рокфеллера і комітетом міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй [37, с. 160].

Отже, члени НТШ брали активну участь у міжнародних з'їздах, конференціях, працювали в авторитетних інституціях Європи, де здобули світову славу і визнання, не залишалися осторонь репрезентації науки на міжнародному рівні. Це сприяло обміну думок, швидкому реформуванню науки і культури, залученню до праці молодих науковців, досвідчених спеціалістів. Таким чином, наукова діяльність товариства справила значний вплив на культурне й наукове життя Західної України у міжвоєнний період.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Т. Шевченка в 1896 – 1897 / М. Грушевський // Діло. – 21 січня – 2 лютого 1898.
2. Хроніка НТШ. -Львів, 1922. – Ч. 65–66. – 102 с.
3. Лев В. Наукова і видавнича праця НТШ / В. Лев // Альманах УНС. – 1973. – С. 55–62.
4. Кліш А. Кирило Студинський: життя та діяльність / А. Кліш. – Тернопіль, 2011. – 220 с.
5. Кревецький І. Бібліотека НТШ у Львові / І. Кревецький. – Львів, 1929. – 16 с.
6. Замітка про спільне засідання трьох секцій НТШ // Діло. – 24 травня 1924. – С. 4.
7. Хроніка НТШ. – Львів, 1926. – Ч.67–68. – 176 с.
8. Хроніка НТШ. – Львів, 1930. – Ч. 69–70. – 135 с.
9. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка – перша Українська Академія Наук / О. Романів // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 49–71.
10. Хроніка НТШ. – Львів, 1932. – Ч. 71. – 39 с.
11. Хроніка НТШ. – Львів, 1935. – Ч. 72. – 100 с.
12. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка:1873–1949 / В.Кубійович. – Львів, 1991. – 53 с.
13. Перший Всеслов'янський географічно-етнографічний конгрес // Діло. – 13 червня 1924. – С. 4.
14. Мороз М. Матеріали до хронології діяльності Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1944 роки). З історії НТШ / М. Мороз // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів, 1998. – С. 260–319.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 96, арк. 21.
16. Гузар О. Роль Наукового товариства ім.Шевченка у формуванні єдиного загальноукраїнського правопису. 1900–1929 роки / О. Гузар // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів, 1998. – С. 44–68.
17. Korduba M. Chmielnicki Bohdan Zenowi / M. Korduba // Polski słownik biograficzny. Т. 3. – Kraków, 1937. – S. 329–334.
18. Головацький І. Іван Раковський. Визначні діячі НТШ. Життєписно-бібліографічний нарис / І. Головацький. – Львів, 2004. – 211 с.
19. Єдлінська У. Кирило Студинський. Визначні діячі НТШ. Життєписно-бібліографічний нарис / У. Єдлінська. – Львів, 2006. – 309 с.
20. ЦДАЛ України, ф.771, оп. 1, спр. 10, арк. 11.
21. Другий науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 13–15.
22. ЦДАЛ України, ф. 771, оп. 1, спр. 13, арк. 16.
23. Григорук Н.Микола Чубатий і Наукове товариство ім. Шевченка / Н. Григорук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія:Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – С. 101–104.
24. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – Київ, 2004. – 631 с.
25. Даниленко В. Академік Степан Смаль-Стоцький: життя і діяльність 1859–1938 рр. / В.Даниленко О.Добржанський. – К.-Чернівці, 1996. – 207 с.
26. Білоус М. Василь Сімович. Визначні діячі НТШ. Життєписно-бібліографічний нарис / М. Білоус, З.Терлак. – Львів, 1995. – 179 с.
27. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 88, арк. 65.
28. Раковський І. Спомин про НТШ у Львові / І. Раковський // Український історик. – 1979. – №1–4 (61–64).
29. ЦДАЛ України, ф. 362, оп. 1, спр. 55, арк. 191.
30. Хроніка НТШ. – Львів, 1937. – Ч. 73. – 126 с.
31. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 2, спр. 10, арк. 23.
32. Новий час. – Ч. 59. –14.03.1936. – с. 5.
33. ЦДАЛ України, ф.309, оп. 38, арк. 37.
34. Кучер Р. Наукове Товариство ім. Шевченка: Два ювілеї / Р. Кучер. – Київ,

1992. – 112 с. 35. Зуляк І. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. Зуляк. – Тернопіль, 2005. – 964 с. 36. Українські вісті – 1938. – № 197 (6.09). 37. Древніцький Ю. Володимир Старосольський громадсько-політична та наукова діяльність / Ю.Древніцький. – Тернопіль, 2012. – 303 с.

Татьяна Савенко

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЧЛЕНОВ НТШ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В публикации рассмотрены важнейшие направления научной работы НТШ в межвоенный период.

Ключевые слова: общее собрание, Главная управа, устав, научная работа, конгресс.

Tetyana Savenko

INTERNATIONAL ACTIVITIES OF MEMBERS SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN THE INTERWAR PERIOD

The publication is considered the most important scientific work Shevchenko Scientific Society in the interwar period.

Key words: general meeting, General Council, charter, scientific work, congress.

УДК 94(477)

Ольга Придибайло

СТАНОВИЩЕ ЦИГАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.

У 20–30-ті рр. ХХ ст. актуальною проблемою для СРСР стало залучення циганського етносу на території України до “соціалістичного” способу життя чи хоча б до усталених форм суспільного устрою цього часу. Циганська національна меншина становила нечисленну групу населення, що вела кочовий спосіб життя. І саме він викликав численні втручання у традиційний уклад життя з боку радянського державного апарату, що особливого успіху не мало. Незважаючи на створення колгоспів, артілей, заборони торгової діяльності, включити цю національну меншину до штучно створюваного радянського народу не вдалося.

Ключові слова: циганська національна меншина, соціалістичне будівництво, репресії, радянська Україна, традиційний уклад.

Україна – багатонаціональна держава, якій у спадок від СРСР дісталася проблема єдиного радянського народу, яка для розв’язання потребує самоідентифікації громадян різних національностей, а завданням державного апарату є забезпечення їх інтересів та сприяння розвитку на економічному та культурному рівнях. Потреба у гармонізації стосунків з національними меншинами у сучасній Україні, консолідація української нації, уникнення етнічних конфліктів та виховання толерантного ставлення до різних етнічних груп вимагає врахування переваг та прорахунків взаємовідносин радянської влади та нацменшин. З давніх-давен на території України проживала значна кількість представників різних національних меншин. Деякі з них компактно мешкали тут упродовж кількох століть, як, наприклад, греки та поляки, а деякі – проживали набагато менше та були розселені дисперсно.

Цигани мешкають на теренах України декілька століть і за цей час вони стали невід’ємною частиною української історії, культури та побуту. Проте до сфери інтересів науковців вони потрапляли не дуже часто, а якщо й ставали об’єктами наукового дослідження, то переважно з етнографічної чи фольклорної точки зору. Деякі аспекти історичного розвитку циган ХХ ст. розкриті у працях Я. Романі [1], наукових розвідках І. Миговича й М. Макари [2], Н. Зіневич [3], Н. Деметер [4], О. Белікова [5]. Але більшість існуючих робіт мали не історичну, а етнографічну, соціологічну спрямованість або присвячувалися циганам Східної Європи чи СРСР загалом, а не власне Україні.

Важливу роль для розробки національної політики держави має облік чисельності населення, встановлення його кількості відповідними органами. У 20–30-ті рр. ХХ ст. за станом національного складу населення України слідували такі державні органи, як Центральне статистичне управління УСРР, Наркомат освіти, Інститут демографії, Відділ національних меншостей Наркомату внутрішніх справ тощо. Їх представники стикалися із низкою труднощів при проведенні демографічних обстежень – відсутністю досвіду, браком кваліфікованих кадрів, територіальною віддаленістю населених пунктів. Це стосувалося й циганського населення, здебільшого через їх кочовий спосіб життя [6, арк. 16].

Громадянська війна та революція 1917–1920 рр. суттєво вплинули на чисельність і розселення циганського населення в Україні. Згідно з підрахунками О. Белікова, кількість циган на території УСРР в 20–30-ті роки складала близько 60 тис. осіб. У той же час згідно з даними перепису 1926 р., їх кількість складала 13 578 осіб. Різницю у цифрах можна пояснити тим, що кочовий народ важко піддавався статистичним підрахункам. Події 1917 року зруйнували традиційну структуру життя циган та погіршили їх матеріальне становище. Радянська влада у 20–30-х рр. здійснила комплекс заходів щодо них: створено дев'ять циганських колгоспів, діяли промислові артілі, відбувалися спроби переходу від кочового до осілого способу життя й залучення до систематичної освіти. Водночас існували й негативні явища: примусовий характер переходу до осілості, репресії, згортання наприкінці 30-х рр. політики сприяння культурно-національному розвитку циган [7, с. 178].

Циганська нацменшина відрізнялася від усіх інших передусім своїм способом життя. На думку деяких дослідників, ідеї соціалізму якнайбільше відповідали обцинному устрою табору і ці зміни пішли циганам на благо [8, с. 197]. Проте радянські джерела того часу заперечували цей факт: "Заняття, побут, спосіб життя циган знаходяться у повному протиріччі з основами нашого соціалістичного суспільства. Експлуататорський та спекулятивний устрій при цараті був більш сприятливим для діяльності циган. Хоча революція принесла циганам покращення їх правового стану, але вона боляче вдарила по джерелах їх існування..." [9, с. 1]. Ще у 20-х роках можна бачити багато заможних циган, що жили "наче справжні купці", мали наймитів. Коли підсилювалися заходи боротьби з приватною торгівлею, їм залишилося лише посередництво між покупцем і продавцем коней [10, с. 21].

У ході процесів переселення 20–30-х рр. ХХ ст. владою зроблено спроби переселити частину циган. Так, Центральна комісія у справах національних меншостей (далі – ЦКНМ), Наркомат землеробства та праці, згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 23 лютого 1927 р. "Про заходи щодо сприяння переходу кочуючих циган до трудового осілого стану життя" провели заходи щодо землевпорядження циганського населення. Широко розрекламована переселенська кампанія та заклики "переходити на землю" дали певні результати. Частина циганського населення, у першу чергу того, що мешкало у містечках та вело напівосілий спосіб життя, почало переходити до землеробської праці. Згідно з матеріалами ВУЦВК "Переселення й розселення нацменшостей" (1928 р.), понад 700 родин циган з Артемівської, Вінницької, Київської, Кременчуцької, Прилуцької, Старобільської та інших округ підтримали перехід до землеробства. У цьому ж році у Мелітопольській та Херсонській округах для переселення циган відведено понад 100 ділянок земельних угідь. Для переселенців надавалися пільги: підвищення кредитів, зменшення мінімальної кількості працездатних членів у родинах переселенців з п'яти до трьох або навіть двох осіб тощо. Незважаючи на те, що у 1927 р. прийнято постанову ВУЦВК СРСР про сприяння переходу циган-кочівників до осілості [11, арк. 128], ці адміністративні заходи влади не мали значних успіхів. Осілі цигани говорили про кочових: "Темний народ. Вони нас осілих не люблять. Коли ми їх зовемо на землю, вони не вірять, сміються, деякі кричать: Собаці сіна дати хочуть" [12]. У 1928 р. сільськогосподарський колектив створили 10 родин під Запоріжжям (55 осіб), їм надано 196 га землі [13]. На 1 січня 1930 р. в Україні існувало 9 циганських колгоспів, які об'єднали 173 родини: у Мелітопольському окрузі – 3, Криворізькому – 2, Херсонському, Першотравнему, Маріупольському – по 1 [14, арк. 2–7]. У січні 1931 р. створено циганський колгосп "Трудовий нацмен" на Правобережжі. У 1935–1937 рр. в с. Юленці на Київщині – колгосп ім. П. Постишева [15, с. 66]. Проте більшість циган не мала сільськогосподарських навичок, про що свідчить розповідь цигана І. Пихви про надання у 1928 р. циганам землі коло села Пантаївки: "Почали обробляти поле, поробили днів два. Робить нічого не вміють. Вийшли в поле і співають і танцюють, а робити не хочуть... Тих, що вміють робити на землі, як селяни, не багато, цигани розійшлися" [16, с. 53].

У зв'язку з цим перехід до осілого життя у циган усе більше затягувався. З метою полегшити цієї проблеми підвищено норму кредиту на будівництво до 500 крб. на господарство. Питання землевпорядження циганського населення та залучення його до хліборобської праці розглядалися на Всеукраїнській конференції трудящих циган, що відбулася у Харкові в листопаді 1929 р. Незважаючи на пільгові умови щодо землевпорядження, частина циганських родин покинула надані їм земельні угіддя й повернулася до "не виробничого" способу життя.

Згідно з даними ЦКНМ вже у 1927 р. цигани Запорізької [16, с. 53–54], Криворізької та Маріупольської округ одержали землю й почали працювати. Прилуцька окружна рада повідомила, що з 40 циганських родин зголосилися на переселення з метою зайнятися хліборобством 18 родин. У Вінницькій окрузі "все циганське населення безземельне й висловило бажання про переселення" [15, с. 67]. У доповідній записці на адресу ВУЦВК від 18 вересня 1929 р. про роботу серед циган Мелітопольщини відзначалося, що "у Мелітопольському окрузі є 204 циганські родини. В Якімовському районі було спочатку 62 родини, а потім лишилося 12. Дев'ять родин організували спілку обробки землі, три родини живуть індивідуально, а решта повернулася до Іванівського

району, де вони позасівали землю" [18, арк. 109]. Окрім того, зазначалося, що цигани живуть розпорошено, окремими родинами, їм бракує культурних сил [19]. У 1929 р. відбулися Всеукраїнська й місцеві конференції трудящих циган, на яких розроблялися заходи щодо заохочення циган до трудового осілого життя [20].

Зміни у господарюванні, що принесла колективізація, а також нестача металу та палива, перетворення колгоспних кузень на ремонтно-механічні майстерні, відсутність коней у селян, призвели до занепаду традиційних форм циганського господарства. Це спонукало кочових циган до пошуків інших джерел існування. У 1929 р. Сталінське окружне бюро національних меншин повідомляло, що циганського населення округу нараховувалося 420 осіб, які займалися торгівлею, не мали права голосувати й мешкали дуже розпорошено. Відомо, що 11 січня 1930 р. до Сталінської міськради звернулася група циган (30 родин) з проханням "виділити землю на пісках" [21, арк. 61].

Плинність циганських кадрів у колгоспах наприкінці 20 – початку 30-х рр. ХХ ст. була дуже висока. Влада переводила напівзруйновані циганські колгоспи до інших, нециганських колгоспів або організувала господарства з циган та татар, циган та українців. Це призводило лише до міжнаціональних чвар. Так, один із українських колгоспів, перед об'єднанням з циганським, висунув умови: щоб цигани не їздили на ярмарки; щоб до них не приїздили родичі; щоб цигани не влаштовували бійки [15, с. 288].

Колгоспна система не відповідала циганському устрою життя, передбачаючи насильне прикріплення до землі, позбавлення паспорта, заробітної платні у вигляді "трудоднів", високі натуральні податки, табірний термін за втечу або за невиконання завдання [22]. Преса того часу описує значний ентузіазм з боку циган: численні ходочки йшли до місцевих органів влади, на циганських зібраннях проголошували "Дайте землю!" [23]. Це пояснювалося тим, що цигани бажали отримати матеріальну допомогу. Як свідчить "Доповідь про переселення нацменшостей на Україні" 1928 р., норма кредитування циган складала 500 рублів на родину [24, арк. 2–7]. Після її отримання "колгоспники", зазвичай, зникали. Лише незначна частина циган робила дійсну спробу організувати життя на нових началах. Якщо у 1932 р. функціонувало лише 25 циганських колгоспів, то до 1938 р. створено вже 52. Проте загальна кількість колгоспників не перевищувала 5 % від загальної кількості циган. Разом з цим, влада констатувала, що "облік та звітність у циганських артілях пущені на самоплив", "готова продукція збувається у приватному порядку", "в артілях взагалі не ведеться політично-просвітня робота". Спроби виправити ці "недоліки" призводили до того, що артілі почали розпадатися [26].

У 1926 р. у Москві створена Всеросійська спілка циган. Метою якої було: об'єднання циган, захист їх інтересів, підвищення культурного рівня, взаємодопомога. [4, с. 205]. За планом роботи ЦКНМ при ВУЦВК України серед малочисельних національностей на 1926–1927 рр. передбачалося налагодити зв'язок із Всеросійською спілкою циган. Цигани в Україні поставилися з підозрою до цієї організації. Її емісари, відряджені в Україну, не знайшли спільної мови з місцевими циганами. Навіть дійшло до сутичок, після чого робота спілки в Україні припинилася [27, арк. 37].

Отож, основним прагненням радянської влади було залучення циган до осілого способу життя й землеробської праці. 1 жовтня 1926 р. прийнято постанову ЦВК СРСР "Про міри щодо сприяння переходу кочових циган до трудового осілого способу життя", за якою вони мали право на першочергове надання землі [6, с. 1]. Для виконання цих завдань запроваджувалися обліки циган, скликання циганських нарад, виокремлено основні напрямки залучення циган у "трудові процеси": сільське господарство, кустарні артілі, промисловість [7, арк. 37]. Спробою включити циганське населення до "соціалістичного" суспільства стала організація колгоспів серед них, починаючи з 20-х рр. Зокрема, у своїх спогадах партійний працівник І. Стріонов, згадував про один із них – "Нове життя" з Володарського району на Сталінщині. Колгосп складався з мешканців країни м. Володарськ – переведених на осілість циган. Головою колгоспу на зборах односторонньо обрали "колишнього" барона табору. Об'єднання отримало від держави довготерміновий кредит для закупівлі коней, корів, сільськогосподарського реманенту. Та на відміну від оточуючого населення, цигани-колгоспники у вихідні дні не працювали ні за яких обставин, продовжували займатися торгівлею на ринку, ворожінням, жебрацтвом, а дорослі цигани міняли й навіть продавали колгоспних коней [9, с. 296].

Таким чином, на території України впродовж 1920–1930-х рр. проживали представники близько 60-ти офіційно визнаних вищим керівництвом держави народностей. За даними перепису 1926 р. на території сучасної України мешкало 28996540 осіб. На першому місці перебувала титульна нація – українці – 23218860 осіб, що становило 80,1 % загальної кількості населення республіки. А далі йшов перелік громадян інших національностей, що проживали на території УРСР – росіяни (2677166 осіб – 9,2 %), євреї (1574391 – 5,4 %), поляки (476435 – 1,6 %), у тому числі й цигани – 13578 осіб [10, с. 48].

Циганський етнос мав власні, розвинені віками традиції господарства, соціального укладу, навіть автентичні особливості побудови житла та ведення побуту. Цигани, як і євреї, не мали тяги до землеробства, проте компенсували це навичками торгівлі. Вони укладали шлюби і виховували дітей у цих традиціях. Усі різноманітності цієї народності радянська влада намагалася їх уніфікувати з метою зручного управління і керівництва. Звичайно, ці спроби не могли мати значного успіху, здійснювалися, як методами коренізації, так і примусу та насилля.

Список використаних джерел

1. Романі Я. Історія, культура, право / Я. Романі. – К., 1998. – 136 с. 2. Мигович І. І. Закарпатський соціум: етнологічний аспект / І. І. Мигович, М. П. Макара. – Ужгород: Патент, 2001. – 160 с. 3. Зіневич Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан / Н. О. Зіневич // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 40–52. 4. Деметер Н. История цыган – новый взгляд / Н. Деметер, Н. Бессонов, В. Кутенков. – Воронеж: ИПФ "Воронеж", 2000. – 336 с. 5. Беліков О. В. Циганське населення України (XVI–XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Беліков. – Донецьк, 2003. – 231 с. 6. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 413, оп. 1, спр. 222, арк. 16. 7. Етнічний довідник: у 3-х ч. / [Голов. ред. В. Євтух та ін.; НАН України, Ін-т соціології]. – Ч. 2 – К., 1996. – 174 с. 8. Крестьянская правда (Луга). – 13 ноября 1928. 9. Баранников О. П. Українські цигани / О. П. Баранников. – К.: Всеукр. академія наук. Етнографічна комісія. Кабінет нацмен., 1931. – 57 с. 10. Известия ЦИК. – № 201. – 30 августа 1928. 11. Держархів Донецької області, ф. р 2, оп. 1, спр. 759, арк. 128. 12. Мар С. Цыганский узел / С. Мар // Красная газета. – № 23. – 24 августа 1928. 13. Цыганский колхоз // Экономическая жизнь. – 26 мая 1928. 14. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, спр. 527, арк. 2–7. 15. Іванеско М. І. Цигани України. У пошуках кращої долі. Іст. нарис / М. І. Іванеско // Відродження. – 1993. – № 12 (грудень). – С. 66–69. 16. Баранникова П. Українські цигани / П. Баранникова. – К., 1931. – 45 с. 17. Циган до плуга та верстату // Вісті ВУЦВК. – № 292. – 21 грудня 1928. 18. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 84, арк. 109. 19. Вісті ВЦУВК. – 18 вересня 1929. 20. Конференція трудящихся цыган // Коммунист. – 16 августа 1929. 21. Держархів Донецької області, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1004, арк. 61. 22. Цыгане на земле // Харьковский пролетарий. – 29 августа 1928. 23. Цыгане сегодня // Огонек. – 1927. – № 33. 24. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 527, арк. 2–7. 25. Джеватов С. Цыгане и татары на производстве (Морзавод) // Маяк Коммуны (Севастополь). – 17 января 1928. 26. Держархів Донецької області, ф. р 279, оп. 1, спр. 759, арк. 37. 27. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – 332 с. 28. Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Л. Д. Якубова. – К.: Інститут історії України, 2011. – 339 с.

Ольга Придибайло

ПОЛОЖЕНИЕ ЦЫГАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В 20–30-Е ГГ. XX ВЕКА

В 20–30-е гг. актуальной проблемой для Советского Союза стало привлечение цыганского этноса на территории Украины к "социалистическому" образу жизни или хотя бы устоявшимся формам общественного устройства того времени. Цыганское национальное меньшинство составляла немногочисленную группу населения, которая вела кочевой образ жизни. И именно он вызвал многочисленные вмешательства в традиционный уклад жизни со стороны советского государственного аппарата, которые особого успеха не имели. Несмотря на создание колхозов, артелей, запрета торговой деятельности, включить это национальное меньшинство в искусственно создаваемый советский народ не удалось.

Ключевые слова: цыганское национальное меньшинство, социалистическое строительство, репрессии, советская Украина, традиционный уклад.

Olga Prydybaylo

THE SITUATION OF THE GYPSY POPULATION IN UKRAINE (1920–1930)

The involvement of the Roma ethnic group in Ukraine to "socialist" way of life, or at least to the established social system of the time was the actual problem for the Soviet Union in 20–30s years of the XXth century. Gypsy minority group was of small amount of the population led a nomadic life. And it was he who caused numerous interventions in the traditional way of life of the Soviet state apparatus, which had little success. Despite the establishment of collective farms, cooperatives, trade bans activities that enable minority groups to artificially created by the Soviet people could not.

Key words: Gypsy minority, socialist construction, repression, Soviet Ukraine, the traditional way.

УДК [94:338.43]-029:9(477)

Сергій Зіньковський

ЕКОНОМІЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ РАДНАРГОСПІВ УРСР

У статті аналізується економічна ефективність раднаргоспної моделі управління промисловістю. Звертається увага на кількісні та якісні показники розвитку радянської економіки в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. Доведено, що розширення компетенції місцевих органів влади дозволяло краще забезпечувати місцеві інтереси й раціонально використовувати регіональні ресурси. Разом з тим паралельно з централізацією господарського життя і розширенням бюрократичного апарату управління промисловістю відбувалось скорочення темпів зростання виробництва.

Ключові слова: УРСР, економіка, реформа, раднаргосп, виробництво.

Історичний досвід багатьох країн світу доводить, що від раціонально вибраної програми реформ, механізму їх реалізації залежать перспективи розвитку суспільства, місце і роль кожної держави в світовому співтоваристві. Сучасний етап становлення української держави характеризується пошуками ефективних методів господарювання. Гостро стоїть питання про децентралізацію системи управління державним механізмом. Від того, чи буде знайдено баланс повноважень центру та регіонів, залежить подальше економічне й політичне становище України. Тому, в наш час актуальним є вивчення подібного історичного досвіду проведення реформ господарського механізму в період лібералізації суспільного життя в УРСР, коли постало питання про децентралізацію командно-адміністративної системи управління народним господарством.

У наш час ця проблема залишається недостатньо вивченою. Після усунення від влади М. Хрущова, радянські історики не мали можливості повноцінно досліджувати реформи другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. У той же час, у працях з історії народного господарства СРСР дослідники ввели широке коло інформації про параметри і структуру радянської промисловості цього періоду.

З набуттям Україною незалежності з'явилися сприятливі умови для аналізу реформаторських перетворень у період лібералізації суспільного життя в СРСР. Провідною ідеєю робіт українських дослідників було положення про те, що у досліджуваний період за допомогою реформ не вдалося кардинально прискорити економічний і соціальний прогрес. Перебудова управління не містила нових політико-економічних підходів і обмежувалися змінами в рамках адміністративно-командної системи управління народним господарством, лише позбавленої від найбільш різких пережитків сталінізму. Певні аспекти проблеми у своїх працях аналізували такі вітчизняні дослідники як, В. Баран [1], В. Даниленко [2], А. Саржан [3], Б. Лановик [4], О. Ворошилов [5], П. Гордієнко [6]. У той же час питання економічної ефективності раднаргоспної моделі управління промисловістю потребує додаткового аналізу з позиції сьогодення. Це й стало метою нашої розвідки.

У середині 1950-х років радянській економічній системі потрібен був новий поштовх до прискореного розвитку. Міністерська господарська модель, вичерпавши себе у сталінську добу, була вже непридатна виконати нові грандіозні плани в умовах зростаючих масштабів економіки. Темпи економічного зростання скорочувалися на тлі зменшення впливу таких позаекономічних чинників, як апарат примусу та репараційні надходження. Давалися взнаки нові тенденції в суспільно-політичному житті суспільства. Лібералізація суспільства у поєднанні з тиском зростаючих економічних проблем зумовлювали варіант політики, розрахованої на прискорений економічний розвиток. Вихід з цієї ситуації команда М. Хрущова вбачала у новій децентралізованій моделі державного управління промисловістю.

Децентралізація економіки відбулася у 1957 р., коли ліквідовано існуючу галузеву міністерську систему керівництва у промисловості. Законом "Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом" [7] ліквідовувалося 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Їх місце посіла система автономних раднаргоспів, управлінських структур, що здійснювали оперативне керівництво у рамках певних економічних районів.

Основним завданням новостворених раднаргоспів стало забезпечення прискореного розвитку промисловості за рахунок усунення недоліків, властивих міністерській системі управління. Вони мали забезпечувати наближення керівництва до виробництва; скорочення непотрібних і паралельно діючих ланок управління; спрощення і здешевлення апарату управління. Поряд з цим, органи управління мали оперативно сприяти успішній роботі підприємств, покращенню показників їх діяльності, якнайшвидшому впровадженню найновіших розробок науки і техніки, розвитку спеціалізації і кооперації, укріпленню державної дисципліни, успішному розвитку економіки [8, с. 119].

У перші роки свого існування раднаргоспна модель досягла значних успіхів. Першочерговим завданням, яке реалізовувалося під час створення раднаргоспів, було скорочення адміністративно-управлінського апарату. Після перебудови управління промисловістю загальна чисельність новоутворених органів керівного складу по УРСР склала 10428 осіб [9, арк. 24]. До реформи кількість управлінського персоналу дорівнювала 13972 осіб [9, арк. 25]. Тобто скорочення апарату управління відбулося на 25 %. Отже, утворення раднаргоспів, зміцнення апарату промислових відділів облвиконкомів, облпланів, а також перебудова апарату Держплану була не тільки повністю здійснена у межах штатної чисельності працівників організацій і установ УРСР, що діяли до реформи, але й дала економію та можливість використати бюрократичні кадри на виробництві.

Запровадження реформи відбувалося в умовах командно-адміністративної економіки, у якій найголовнішим показником економічної ефективності було виконання директивних планових завдань за "валом". Важливим досягненням було те, що завдяки наближенню управління до виробництва, усі раднаргоспи й облвиконкоми виконали й перевиконали план 1957 р. із випуску валової продукції, тоді, як у попередні роки в Україні значна кількість галузей промисловості, міністерств і відомств систематично не справлялися із виконанням народногосподарських завдань [10, арк. 37].

Важливим підсумком було те, що у другому півріччі 1957 р. підприємства промисловості виконували плани краще, ніж за відповідний період 1956 р. Так, якщо у 3-му кварталі 1956 р. промисловість України виконала план на 100,8 %, то у 1957 р. план 3-го кварталу виконано на 103 %. У жовтні 1956 р. план виконано на 102,2 %, а у жовтні 1957 р. – на 105,1 % [10, арк. 38]. Це було першим результатом перебудови управління промисловістю.

Покращилася ситуація у капітальному будівництві. До реформи ця галузь була однією з найбільш відсталих ланок у радянському господарстві. Плани виконувалися в межах 70–80 %. У 1957 р. план будівельно-монтажних робіт виконано майже повністю [11, арк. 4]. Об'єднані у великі територіальні комплекси, будівельні організації, зосередивши зусилля на будівництві найважливіших підприємств, добилися скорочення термінів і зниження собівартості продукції. Виконуючи завдання семирічного плану, будівельно-монтажні організації Львівської області лише за один 1963 р. збудували і розширили близько 70 промислових підприємств у різних галузях народного господарства, ввели в експлуатацію 850 тис. м² житлової площі, шкіл розрахованих на 40 тис. учнів, дитячих закладів більше ніж на 6 тис. місць, значну кількість культурно-побутових і лікувальних установ. Була проведена робота з благоустрою міст і робочих селищ, обладнано їх сучасними інженерними мережами та шляхами [12, арк. 11]. Усе це стало результатом діяльності раднаргоспів, зацікавлених у розвитку власних регіонів, на відміну від міністерств, які знаходилися у столиці.

До реформи підприємства промисловості будівельних матеріалів підпорядковувалися Міністерству промисловості будівельних матеріалів і працювали незадовільно, систематично не виконували план. Раднаргоспами проведена робота із раціоналізації системи управління в цій галузі. Так, Вінницький раднаргосп, розглянувши стан справ у будівельній промисловості, прийняв рішення підпорядкувати її існуючому тресту з видобутку вапняку. Оперативність керівництва тресту, ліквідація відомчих бар'єрів дозволили краще використовувати кошти, механізми, переставити і зміцнити керівні кадри підприємств, що позначилося на різкому поліпшенні роботи підприємств. Уже в третьому кварталі 1957 р. план виробництва виконано на 113,1 %, а до 21 листопада був виконаний річний план. Промисловість будівельних матеріалів дала у 1957 році надпланову продукцію на суму 8,5 млн крб., що дозволило повністю забезпечити будівництва та промислові підприємства інших економічних районів будівельними матеріалами по кооперованих поставках [13, арк. 26–27].

З будівництвом, особливо житловим, зазвичай, асоціюються успіхи "хрущовського періоду". Важливим чинником, що вплинув на збільшення обсягів житлового будівництва було те, що листом Міністерства фінансів СРСР від 17 серпня 1957 р. № 260 встановлювалося відрахування від суми надпланового прибутку підприємств і організацій на будівництво житлових будинків у розмірі 30 % [14, арк. 48]. Таким чином, обсяги житлового будівництва безпосередньо залежали від економічної ефективності підприємств і було показником загальних успіхів в економіці досліджуваного періоду.

Незважаючи на значні успіхи у капітальному будівництві, на початку 60-х рр. почала проявлятися низка недоліків існуючої планової системи, зокрема у тій таки Львівській області систематично не виконувалися плани капітальних вкладень, своєчасно не вводилися у дію основні фонди, збільшувалися обсяги незавершеного будівництва. У 1964 р. не було введено у дію близько 40 % пускових промислових об'єктів і комплексів від передбачених народногосподарським планом [12, арк. 11]. Такі дані свідчать про падіння ефективності раднаргоспної моделі у 1960-і рр. у порівнянні з кінцем 1950-х, що пов'язано з поступовою централізацією управління народним господарством.

Найбільших результатів раднаргоспи республіки досягли в розвитку хімічної промисловості (велика хімія), машинобудування, реконструкції цукрових заводів. Особливо покращилася робота підприємств машинобудівної промисловості. Зокрема, у перші три роки діяльності Луганського раднаргоспу з управління машинобудівною промисловістю середньорічний приріст випуску

промислової продукції склав 25 %, що більш ніж удвічі перевищувала темпи приросту продукції у попередні роки. Загальний обсяг випуску валової продукції за 1958–1960 рр. зріс на 95 %. Продуктивність праці робітників зросла за цей період на 54 % при зростанні заробітної плати на 14 % [15, арк. 30]. Така пропорція була дуже важливою для забезпечення ефективності виробництва.

Поліпшилося виконання плану за номенклатурою виробів. Особливо варто відмітити успішне виконання планів вугільною промисловістю, у перші роки після перебудови управління. Якщо в 1956 р. вугільна промисловість не дала країні понад 1 млн т палива, то у 1957 р. працівники вугільної промисловості збільшили видобуток вугілля на 14,6 млн т, видобули понад план близько 1,5 млн т, тобто дали приріст майже у 11 % проти 1956 р. [11, арк. 4].

Хімічна промисловість СРСР у дореформені роки була малорозвинутою. В умовах науково-технічної революції це відставання стало особливо помітним і позначалося передусім на воєнно-промислому комплексі. У травні 1958 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущов поставив питання про прискорену хімізацію країни, на яку виділено додаткові асигнування на створення "великої хімії". Упродовж 1959–1963 рр. на капітальне будівництво у хімічній промисловості України виділено в 1,5 рази більше коштів, ніж за попередні 40 років. Це дало можливість побудувати 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Повністю оновився за технічним рівнем найбільший в СРСР Лисичанський хімкомбінат, який виробляв мінеральні добрива і напівпродукти для багатьох підприємств галузі. Швидко розвивався Рубіжанський хімкомбінат – найбільше підприємство країни із виробництва барвників для текстильної промисловості, отрутохімікатів і гербіцидів. На Горлівському азотнотуковому заводі запустили комплекс цехів полістиролів різноманітного призначення [16, с. 120]. В результаті цього за 1959–1965 рр. обсяг продукції хімічної промисловості в республіці зріс у 2,51 рази [17, с. 11].

Були збудовані і уведені в дію чотири гіганти "великої хімії" – Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніропетровський шинний завод. У середині 60-х рр. вони дали п'яту частину всієї валової продукції галузі [16, с. 120].

Окрім нарощування виробничих потужностей, у раднаргоспах приділяли багато уваги освоєнню виробництва низки нових хімічних продуктів народногосподарського значення: природної сірки, поліхлорвінілової смоли, полістиролу, карбонату, фарбників, синтетичних волокон, мінеральних добрив і низки інших видів хімічних продуктів [18, арк. 76].

Харчова і особливо легка промисловість у дореформеній період були у республіці слабкорозвинутими. З другої половини 50-х рр. капітальне будівництво у цих галузях прискорилося. Нове будівництво і реконструктивні роботи відбувалися частково з використанням імпортного устаткування, переважно з країн Ради економічної взаємодопомоги. Важка індустрія, що завжди обслуговувала воєнно-промисловий комплекс і власні потреби, почала більшою мірою використовувати свої потужності для виробництва техніки, необхідної легкій і харчовій промисловості. Крім того, завдяки увазі наближених до виробництва апарату управління раднаргоспів, на підприємствах важкої індустрії вперше у широких масштабах стали вироблятися товари народного споживання. З цією метою на заводах, особливо у найбільш динамічній хімічній індустрії, споруджувалися спеціальні цехи [18, с. 121]. Ліквідація міжвідомчих міністерських бар'єрів відкрила шляхи до раціонального використання ресурсів, матеріалів і устаткування, яке знаходилося у розпорядженні промисловості і будівництва. Так, упродовж багатьох років Лисичанський хімічний комбінат викидав у повітря щогодини більше 20 тисяч м³ вуглекислоти, у той час як сусідній содовий завод для отримання такої ж вуглекислоти був вимушений будувати складні установки з обпалення крейди і вапняку. Для раціоналізації використання ресурсів Ворошиловградським раднаргоспом вирішено побудувати газопровід і вуглекислоту Лисичанського хімкомбінату направити содовому заводу [19, с. 2]. Одеський раднаргосп за короткий термін виявив на підвладних підприємствах до двохсот незадіяних машин, станків, будівельних механізмів та ін. На деяких підприємствах частина устаткування простоювала, лежала на складах, а на інших відчувалась їх гостра нестача [20, с. 1]. Причиною цього були відомчі бар'єри, що існували між підприємствами. Раднаргоспи провели низку оперативних заходів щодо раціонального навантаження всього устаткування. Частина зайвого устаткування скеровано на підприємства місцевої промисловості.

Важливим результатом перебудови управління промисловістю була ліквідація відомчої роз'єднаності. Налагодження міжгалузевих зв'язків було сприятливим для багатьох підприємств. Довгий час "проблемним місцем" легкої промисловості України було виробництво лакової шкіри. У Київському економічному адміністративному районі вирішено залучити до вирішення цієї проблеми машинобудівників. За їх допомоги на Київському шкіряному комбінаті обладнано цех із виробництва лакової шкіри, що дозволило різко збільшити її випуск [20, с. 176].

Ліквідація міжвідомчих бар'єрів дозволила різко збільшити обсяг внутрішньорайонних поставок і звести до мінімуму міжреспубліканські поставки. Для скорочення витрат на транспортування в межах економічних районів будувалися спеціальні заводи і цехи з виробництва типових деталей і

заготовок. Завдяки проведеній роботі, питома вага внутрішньорайонних кооперованих поставок в загальному обсязі міжвідомчих поставок невинно зростала, про що свідчать дані Луганського раднаргоспу, наведені у таблиці [15, арк. 4].

Відсоток внутрішньорайонних поставок	у 1957 р.	у 1958 р.	у 1959 р.	у 1960 р.
з чавунного литва	3,7 %	36,7 %	54 %	60,2 %
з сталевого литва	3,7 %	5,3 %	27,4 %	60 %
з штампування	9 %	21,5 %	19,2 %	21,7 %

Загалом у республіці, лише за перші чотири роки діяльності раднаргоспів удвічі скоротився обсяг вивезення виробів за кооперованими поставками, упорядковано поставки у межах республіки і економічних районів, здійснено концентрацію виробництва однотипної продукції на спеціалізованих підприємствах республіки, припинено постачання до Сталінського економічного району сталевого марганцевого литва, жаростійкого та кислотійкого литва з Московського раднаргоспу; з Ленінського раднаргоспу – дрібного вагонного литва; з Алтайського – вилівка блоків циліндрів двигунів і корпусів задніх мостів тракторів, з Горківського – вилівка тракторних деталей [22, с. 20]. Далекі міжрайонні поставки були скасовані через те, що аналогічну продукцію почали виробляти в межах УРСР.

У результаті нарощування і кращого використання виробничих потужностей з випуску литва, поковок і гарячих штампвок, в УРСР обсяги міжреспубліканських кооперованих поставок скоротилися з 336 тис. т у 1958 р. до 235 тис. т у 1965 р., а кількість зв'язків за міжреспубліканською кооперацією за цей час зменшилася з 823 до 382. Далекі перевезення скоротилися удвічі. Одночасно зросли обсяги внутрішньореспубліканських кооперованих поставок: міжрайонних з 221 тис. т до 382 тис. т, внутрішньорайонних з 328 тис. т до 736 тис. т. Внутрішньогалузеві обсяги поставок зросли майже в 1,5 рази [23, арк. 156]. Таким чином, відбувалася значна економія витрат на транспортні перевезення, пришвидшувалося виробництво продукції, зниження її собівартості.

За роки діяльності раднаргоспів проведено значну роботу зі спеціалізації і концентрації виробництва у важкій промисловості України. Здійснені заходи щодо концентрації виробництва однотипної продукції і припинення її випуску на малопотужних, технічно недостатньо розвинених підприємствах, з організації нових спеціалізованих підприємств з виробництва автомобілів, сільськогосподарських машин і запасних частин до них, засобів контролю і обчислювальної техніки, підйомно-транспортного і хімічного устаткування, а також з нарощування спеціалізованих потужностей підприємств. Це дало можливість підвищити питому вагу спеціалізованого виробництва у машинобудуванні до 80 % у 1958 р. і до 90 % у 1965 р., розвинути раціональніші кооперовані зв'язки, скоротити обсяги нераціональних перевезень і отримати значний економічний ефект [23, арк. 153]. Наприклад, у важкому машинобудуванні заходи щодо впровадження галузевої спеціалізації дали можливість зосередити виробництво прокатного устаткування на п'яти заводах у 1965 р. замість одинадцяти у 1958 р.; збагачувального устаткування на одному замість п'яти, баштових кранів на восьми замість одинадцяти. Економічний ефект від спеціалізації у цій галузі промисловості склав понад 20 млн крб. [23, арк. 153].

При усій важливості заходів, що проводилися раднаргоспами, щодо організації спеціалізованих виробництв слід зазначити відсутність координації у проведенні робіт. У багатьох випадках раднаргоспи орієнтувалися на задоволення потреб лише свого економічного району.

Раднаргоспи організували випуск метизів, інструменту, електродів, усіх видів відливок, поковок, штампувань та інших виробів широкого вживання на маленьких цехах підвідомчих підприємств. Унаслідок цього планувалися такі масштаби спеціалізованих виробництв, які були недостатні для впровадження прогресивної техніки і передових методів праці.

Вказані недоліки не відобразилися на загальній статистиці економічних показників досліджуваного періоду. В порівнянні з 1958 р. у 1965 р. загальний обсяг промислового виробництва виріс на 83 %, а план семирічки 1959 – 1965 рр. передбачав 77 % зростання. Промисловість, підпорядкована раднаргоспам, зросла на 83,6 % [23, арк. 6]. Показовим було те, що галузі, які забезпечували технічний прогрес радянської економіки, значно збільшили випуск продукції: машинобудівна і металообробна промисловість – у 2,5 рази, хімічна – у 2,9, енергетична – у 2,2 рази [24, арк. 2]. За цей час виплавка сталі збільшилася з 21,7 до 36,8 млн т, видобуток вугілля – з 164 до 193 млн т, нафти – з 1,2 до 7,6 млн т, газу – з 9,5 до 40 млрд м³. Виробництво продукції легкої промисловості зросло у 1,4, харчової – у 1,7 рази [25, арк. 5].

За роки семирічки в республіці побудовано і уведено у виробництво близько 900 великих підприємств. Основні виробничі фонди зросли майже удвічі, електроозброєність праці у промисловості – в 1,6 рази [25, арк. 5; 23, арк. 6]. Чисельність робітників і службовців збільшилася на 4 млн осіб [23, арк. 13].

Незважаючи на значні успіхи, економіка радянської України залишалася збитковою – семирічний план з прибутку реалізовано на 98 % [23, арк. 13]. Зокрема, річний план прибутку за 1961 р. раднаргоспами виконано лише на 94,3 % і недодамо 136 млн крб. 30 % підприємств надали збитковий звіт [27, арк. 132].

Успіхи в розвитку промисловості дозволили дещо підвищити соціальні стандарти. У квітні 1958 р. видана постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Всесоюзної Ради професійних союзів "Про перехід на семи і шестигодинний робочий день і впорядкування заробітної плати робітників і службовців низки галузей промисловості" [27, арк. 63]. Внаслідок переведення усіх працівників промисловості раднаргоспів на семи- й шестигодинний робочий день, тривалість робочого дня дорослих робітників скоротилася з 7,96 години в 1956 р. до 6,87 години в 1964 р. [23, арк. 13].

До 1961 року в промисловості раднаргоспів завершена робота із переведення робітників і службовців на нові умови оплати праці. В результаті впорядкування заробітної плати, середня заробітна плата працівників окремих галузей промисловості зросла: у чорній металургії – на 14 %, у вугільній промисловості – на 32 %, у хімічній промисловості – на 14 %, у машинобудуванні і металообробці – на 4,8 % [23, арк. 145–146].

У рамках програми із покращення матеріального становища населення скасовано або знижено податки на заробітну плату значній частині робітників і службовців. Внаслідок цього населенню республіки тільки у 1965 р. додатково виплачено більше 900 млн крб. [28, арк. 6]. Отже, йдеться про значне зростання рівня життя населення у досліджуваний період

В останні роки діяльності раднаргоспів вичерпано економічний ефект від ліквідації міжвідомчих бар'єрів і наближення керівництва промисловістю до виробництва. Він виявився короткотерміновим, оскільки не було усунуто системні недоліки планової економіки, найголовнішим з яких була відсутність економічної зацікавленості виробників. В УРСР середньорічний приріст продуктивності праці в промисловості у 1956–1960 рр. складав 6,3 %, а в 1961–1965 рр. він дорівнював лише 4,8 % [25, арк. 5].

Слід зазначити, що й ці дані були дещо завищеними. У багатьох випадках раднаргоспи, виходячи з вузьковідомчих інтересів, затверджували необґрунтовано високі оптові ціни, що призводило до завищеного визначення зростання продуктивності праці, випуску продукції і нагромаджень. Крім того, це призводило до штучного завищення показників виконання планів з капітальних вкладень, перевитрат коштів на будівництво та їх незаконного вилучення на утворення прибутків підприємств – виробників продукції. Так, Дніпропетровський раднаргосп у березні 1963 р. затвердив оптові ціни на нові види вогнетривких виробів для насадки мартенівських печей з завищеним більш, як удвічі цінами. Після раціонального встановлення цін витрати коштів на металургійних заводах, які користувалися цими виробами, зменшилися на 800 тис. крб. щороку. Київський раднаргосп затвердив тимчасову ціну в 4245 крб. на маслоохолоджувач виробництва Київського заводу "Більшовик", при собівартості першого випущеного маслоохолоджувача 1263 крб. і рентабельності 236 %. Харківський раднаргосп затвердив тимчасову ціну на скребковий конвеєр виробництва "Світло шахтаря" в розмірі 1700 крб. і рентабельності понад 85 % [29, арк. 99–100].

У доповідях О. Косигіна та у виступах Л. Брежнєва на пленумі ЦК КПРС у листопаді 1964 р. зверталася увага на те, що в останні роки роботи раднаргоспів у СРСР, темпи зростання обсягів промислової продукції відставали від темпів зростання виробничих фондів. У результаті цього відбулося деяке зниження національного доходу і випуску продукції на один карбованець основних фондів. Скоротилися темпи підвищення продуктивності праці. Істотні недоліки були в упровадженні у виробництво досягнень науки, техніки і передового досвіду.

Згадані недоліки мали місце і в розвитку промисловості України. В першій половині 1960-х рр. на багатьох підприємствах знизилася ефективність використання основних виробничих фондів.

Скоротилися темпи зростання продуктивності праці, а також темпи розвитку промисловості в цілому, особливо галузей, що виробляють предмети широкого вжитку. Середньорічні темпи приросту промислової продукції в 1956–1960 рр. склали 10,7 %, а в 1961–1965 рр. вони скоротилися до 8,7 %, у тому числі по групі "А" – відповідно до 11 і 9,7 % і по групі "Б" – до 8,5 і 5,9 % [25, арк. 5].

Наприкінці семирічки багато підприємств, підлеглих раднаргоспам, не виконували встановлених планів. Лише за 10 місяців 1962 р. вони недодали продукції на 223 млн крб. На підприємствах і будівництвах значні кошти втрачалися через простой, брак і низьку якість продукції, не повністю використовувалися потужності багатьох доменних і мартенівських печей, прокатних станів, хімічних агрегатів, вугільних шахт, гірничорудних підприємств і заводів залізобетонних конструкцій. Машинобудівна і металообробна промисловість мали низький коефіцієнт використання устаткування, в легкій і харчовій промисловості незадовільно використовувалася сировина [30, арк. 317].

У промисловості спостерігалася відставання рівня продуктивності праці від завдань, визначених "контрольними цифрами семирічки". За рахунок зростання продуктивності праці за 1959–1962 рр. отримано лише 60 % приросту валової продукції, тоді як передбачалося 74,8 % [30,

арк. 317]. У республіці відставало від планових показників виробництво окремих видів продукції – синтетичних смол і пластмас, металургійного, вугільного і гірнично-рудного устаткування, металообробних верстатів, а також деяких предметів народного вжитку. Регулярно недовиконувалися плани із впровадження нової техніки.

Звертає на себе увагу і те, що впровадження досягнень науки і техніки у народне господарство за останні роки семирічки послідовно відставало від прогресу науки. В результаті в останній рік семирічки план по новій техніці був виконаний лише на 79% [31, с. 2].

Таким чином, реформа управління промисловістю і будівництвом принесла комплекс позитивних наслідків, які дали змогу підвищити економічні показники в перші пореформені роки. Значно зменшилися нераціональні міжрайонні транспортні перевезення. Відбулося деяке скорочення адміністративно-управлінського персоналу. Діяльність раднаргоспів підготувала ґрунт для введення госпрозрахунку. Розширення компетенції місцевих органів влади дозволяло краще забезпечувати місцеві інтереси і раціонально використовувати регіональні ресурси.

Після заміни галузевого управління народним господарством територіальним перспективним продовження реформ у напрямку переведення підприємств на госпрозрахунок, розширення економічної самостійності окремих підприємств, активізації матеріального стимулювання працівників. Такі зміни суперечили сутності командно-адміністративної моделі і на них не могли наважитися тогочасні реформатори на чолі з М. Хрущовим. Натомість, сутність змін в управлінні на початку 1960-х рр. звелася до зовнішніх трансформацій директивно-мобілізаційної системи керівництва промисловим комплексом країни.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. / В.К. Баран. – Львів: МП "Свобода", 1992. – 124 с.
2. Баран В. К. Україна крізь віки: в 15 т. Т. 13. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 1999. – 303 с.
3. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.: Монографія / А.О. Саржан. – Донецьк: ООО "Лебедь", 2004. – 412 с.
4. Економічна історія України: Підручник / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич; За заг. ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вид. Дім "Юридична книга", 2004. – 456 с.
5. Ворошилов О.В. Економічна реформа в Україні (1957–1965): історико-політичний аналіз: автореф. дис. ... канд. іст. наук. спец. 07.00.01 "Історія України" / О.В. Ворошилов. – К., 1994. – 22 с.
6. Гордієнко П.Л. Економічні реформи 50-х – I половини 60-х рр. у промисловості УРСР (з історичного досвіду): автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук / П.Л. Гордієнко. – К., 1994. – 20 с.
7. Закон "Про дальше удосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР" // Відомості ВР УРСР. – № 4. – 1957. – 31 травня. – С. 102–105.
8. Понизов Т. І. Управление промышленностью и производством в СССР / Т. І. Понизов. – М.: Издательство экономической литературы, 1964. – 220 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 9, спр. 3859, 169 арк.
10. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 4309, 251 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 4308, 224 арк.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 3835, 169 арк.
13. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 3947, 190 арк.
14. Державний архів Луганської області, ф. 2593, оп. 1, спр. 13, 48 арк.
15. Державний архів Луганської області, ф. 2593, оп. 1, спр. 16, 85 арк.
16. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 120–129.
17. Корвяков Г. Завершающий рік семирічки / Г. Корвяков. – К.: Знання. – 1965. – 27 с.
18. ЦДАВОВ України, Ф. 4820, Оп. 2, Спр. 28, 148 арк.
19. Кузьмич А. Первый опыт и нерешенные вопросы / А. Кузьмич // Правда. – 23 сентября 1957. – С. 2.
20. Сила совнархозов – в живой святы с производством // Правда. – 5 августа 1957. – С. 1.
21. Куликов А. Г. Из опыта работы совнархозов и развития хозяйств районов / А. Г. Куликов. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС. – 1959. – 272 с.
22. Кузьмич А. Чотири роки роботи по новому / А. Кузьмич // Економіка радянської України. – 1961 р. – № 4. – липень – серпень. – С. 17–25.
23. ЦДАВО України, ф. 4820, оп. 1, спр. 1896, 309 арк.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1930, 8 арк.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1927, 227 арк.
26. ЦДАВО України, ф. 4820, оп. 2, спр. 5, 183 арк.
27. Державний архів Луганської області, ф. 2593, оп. 2, спр. 771, 76 арк.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1931, 54 арк.
29. ЦДАВО України, ф. 4820, оп. 2, спр. 10, 167 арк.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1827, 329 арк.
31. Роговский Н. Производительность труда. Как ее повысить / Н. Роговский // Правда. – 11 жовтня 1966. – С. 2.

Сергей Зиньковский

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВНАРХОЗОВ УССР

В статье проводится анализ экономической эффективности совнархозной модели управления промышленностью. Обращается внимание на количественные и качественные показатели развития советской экономики во второй половине 1950-х – первой половине 1960-х гг. Сделан вывод, что расширение компетенции местных органов власти позволяло лучше обеспечивать местные интересы и рационально использовать региональные ресурсы. Вместе с тем параллельно с

централизацией хозяйственной жизни и разбуханием бюрократического аппарата управления промышленностью происходило сокращение темпов роста производства.

Ключевые слова: УССР, экономика, реформа, совнархоз, производство.

Sergiy Zinkovsky

THE ECONOMIC RESULTS OF THE ECONOMIC COUNCILS OF THE UKRAINIAN SSR

The analysis of cost-effectiveness model of economic council management industry is held. Attention is paid to quantitative and qualitative indicators of the Soviet economy in the second half of the 1950s – early 1960s. It is concluded that the expansion of the jurisdiction of local authorities allowed local interests to provide better and efficient use of regional resources. However, along with the centralization of economic life and the swelling of bureaucracy management industry has been decreasing of production growth.

Key words: Ukrainian SSR, economy, reform, economic council, production growth.

УДК 930.253+929:82(477)

Юрій Гумен

ДИНАМІКА ЗАБРУДНЕННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРБОІНДУСТРІАЛЬНИМИ ОБ'ЄКТАМИ ТА ТЕРИТОРІЯМИ УПРОДОВЖ 1960–1990-ИХ РР.

Актуальність цієї теми полягає у критичному осмисленні складних соціально-екологічних процесів, що відбувалися в 1960–1990-их роках на урбанізованих територіях Тернопільської області та в аналізі шкідливого впливу техногенних явищ на екологічну рівновагу населених пунктів.

Ключові слова: Тернопільська область, водні ресурси, промислові об'єкти, водоочисні споруди, урбоіндустріальні об'єкти.

Відслідкування тенденцій зростання урбоекологічних протиріч в умовах інтенсивної індустріалізації та формування реального стану соціально-екологічних суперечностей, що неминуче виникали внаслідок екстенсивного комунального та промислового розвитку. За умов формування новітніх концепцій історичних досліджень набуває актуальності простеження масштабів забруднення та неефективного використання водних ресурсів промисловими та комунальними підприємствами міст та селищ Тернопільської області в означений період.

Сучасний стан української історичної науки свідчить, що повномасштабного науково-історичного дослідження, котре передбачало б історичний аналіз урбоекологічних проблем в новітній історії України. Щодо вивчення цієї проблематики західного регіону України в зазначений період, то на сьогодні відсутні будь-які історичні праці. Науковий доробок вітчизняних істориків обмежується публікаціями С. Васюти, О. Васюти, Г. Філіпчука, М. Білика, Ю. Гумена [1], які розглядають урбоекологічні проблеми регіону, виходячи із концепції міждисциплінарної комплексної оцінки суспільно-екологічних явищ, ретроспективного селективного аналізу причинно-наслідкових зв'язків відносно взаємодії, закладених у минулому негативних тенденцій науково-технічного прогресу та сучасних резонансних наслідків.

Упродовж 1960-их років промислово-комунальна база урбанізованих територій Тернопільської області лише перебувала у процесі становлення, тому, враховуючи особливості екстенсивного урбоіндустріального розвитку на промислових об'єктах не відслідковувалися обсяги водовикористання та викиди нечистот у річки та водойми області. Однак, у порівнянні з іншими областями України, екологічна ситуація на Тернопільщині була значно кращою.

Голова Держкомприроди при Ради Міністрів (далі – РМ) УРСР у доповідній записці РМ УРСР "Про досвід охорони і збагачення природних ресурсів Тернопільської області" відзначав, що на виконання постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 21 червня 1968 р. № 173 та Закону УРСР про охорону природи на підприємствах, установах і в господарствах в 1967 році обласною інспекцією Держкомприроди при РМ УРСР виконана значна робота із впорядкування і використання водних ресурсів Тернопільської області. Підприємства Тернопільського спирт тресту, завдяки будівництву водоочисних споруд і полів фільтрації, перестали щодоби викидати понад тисячу м³ висококонцентрованих стоків. Були реконструйовані та додатково побудовані очисні споруди на Бучацькому, Лановецькому та Козівському цукрових заводах. На 11 водоемких

підприємствах області створено громадські пости з охорони водних ресурсів, що разом з працівниками Держводоінспекції здійснювали контроль за будівництвом та експлуатацією водоочисних споруд і зворотних систем водопостачання [2, арк. 24].

Тернопільська область в перший рік роботи Держкомприроди при РМ УРСР (1968 р.) внаслідок своєї аграрної специфіки та незначної концентрації промислових підприємств стала взірцевою для звітів природоохоронного відомства. Такими характеристиками природоохоронної роботи могла б "похвалитися" не кожна область західного регіону України. Проте через короткий час, внаслідок стандартних для того часу нормативів індустріального приросту, ситуація з охороною та збереженням водних ресурсів в області значно погіршилася. Так, у 1969 році внаслідок перевантаження та незадовільної роботи водоочисних споруд в місті Тернопіль, на Хоростківському, Лановецькому та Борцівському цукрових заводах достатній ступінь очистки отримали тільки 7 млн м³ нечистот за рік або 64 % від загального об'єму стоків, що пройшли очистку, а 3,9 млн м³ у рік чи 36 % стоків очищені недостатньо. Зовсім без очистки скинуто у відкриті водойми 9,1 млн м³ чи 45,5 % стоків. Загальний викид стічних вод по області за 1969 р. становив 26,3 млн м³ в рік, з них 20 млн м³ особливо забруднених стоків, а 6,3 млн м³ таких, що не потребували очистки. Усе це призвело до того, що санітарний стан багатьох рік та відкритих водоймищ був незадовільним. В особливо критичному санітарному стані знаходилася річка Нічлава внаслідок викиду неочищених стоків Колиндянського концентрато-дріжджевого комбінату. Незадовільно вирішувалися питання будівництва водоочисних споруд на підприємствах молочної промисловості комунального господарства, облспоживспілки, об'єднання "Сільгосптехніка", а також лікувальними та навчальними закладами [3, арк. 12–15]. Ситуація з викидами стічних вод на Тернопіллі суттєво не змінилася і в 1971 році, так, загалом промислові підприємства області і комунальна сфера викинули у водойми області 24,6 млн м³ на рік, з них взагалі без очистки – 7,4 млн м³ [3, арк. 25–26]. Окремі передочисні споруди на підприємствах області не могли забезпечити повної очистки нечистот. Загалом, в області лише у 5 містах і 2 селищах були господарсько-фекальні каналізації, а через водоочисні споруди проходили стоки тільки міста Тернопіль та селищ Козова та Підволочиськ.

У 1971 році розширено каналізаційну сітку в місті Тернопіль на 6,2 км, у Козові на 3,3 км, в Підволочиську на 1,4 км [3, арк. 28]. Деяко погіршилася ситуація із викидами стічних вод у 1972 році, так, в області загальна кількість їх становила 8 млн м³. Не покращилася екологічна ситуація у р. Нічлава, у котру Колиндянський концентрато-дріжджевий комбінат щодобово, без будь-якої очистки, викидав 1200 м³ нечистот. Будівництво водоочисних споруд на цьому підприємстві заплановано на 1975 рік. Із 24 каналізованих населених пунктів області у 1972 р. водоочисні споруди працювали лише у Тернополі, загальною потужністю 66,5 тис. м³/добу, в Підволочиську 450 м³/добу та у Козові. Незакінчено роботи з будівництва водоочисних споруд Микулинецького консервного заводу і заводу залізобетонних виробів, Тербовлянського заводу сухого знежиреного молока. У ІХ п'ятиріччі республіканськими відомствами заплановано будівництво міських водоочисних споруд на 6-ти об'єктах комунальних підприємств області, три з яких запустити в ІХ-ій п'ятиріччі та три – у десятиї [4, арк. 19–21].

Ситуація з водокористуванням та водовідведенням у Тернопільській області у 1973–1974 рр. подана у таблиці 1.

Таблиця 1

№ з/п	Найменування показників об'єктів, на яких проводився облік	Одиниця виміру	1973р.	1974р.	+/-
1.	Кількість об'єктів, на яких ведеться облік	Шт.	514	528	+14
2.	Використання свіжої води. Всього	млн м ³	48,3	54	+6
	В т.ч. для виробництва	млн м ³	31,7	36,5	+4,8
	Для міськводопроводу	млн м ³	11,7	12	+0,3
	Джерела водопостачання:				
	Поверхневі	млн м ³	12,8	18,3	+5,5
Підземні	млн м ³	35,5	35,7	+0,2	

3.	Водовідведення				
	Викиди стічних вод. Всього:	млн м ³	38,2	47,2	+9,0
	З них очищувачі. Всього:	млн м ³	26,4	32,9	+6,5
	В т.ч. на міських водоочисних спорудах	млн м ³	16,5	21,3	+4,8
	Кількість стічних вод, що скидаються без очистки	млн м ³	9,5	12	+2,5
4.	Кількість води в оборотному водопостачанні % економії стічної води за рахунок оборотного водопостачання	млн м ³ /р.	50,8	144,5	+93,7
			51,3	79	+27,7
5.	Наявні водоочисні споруди З них на повну біоочистку	Шт.	85	50	-35
		Шт.	41	43	+2
6.	Проектна потужність водоочисних споруд Фактичний пропуск стічних вод Зі стоків, що пройшли очистку в достатній мірі	м ³ /добу	119,6	735	+615
		м ³ /добу	102	574,2	+472
	Недостатній ступінь очистки	млн м ³ /р.	25,2	30,9	+5,7
		млн м ³ /р.	1,2	2	+0,8

Кількість водоочисних споруд у порівнянні за два роки зменшилася з 85 до 50 внаслідок проведення інвентаризації та уточнення. Той факт, що загальна кількість стічних вод, що пройшли очистку в недостатній мірі залишалася досить високою, пояснюється відсутністю фахівців та дієвої програми у галузі очисних технологій. Будівництво та ремонт очисних споруд промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери велось підприємствами організації, що не спеціалізувалися в даній сфері, а фінансування робіт проводилося республіканськими та союзними міністерствами та відомствами за залишковим принципом [5, арк. 23].

Відповідно до народногосподарського плану в 1974 році 29 підприємств, організацій та господарств п'ятнадцяти міністерств і відомств союзного і союзно-республіканського підпорядкування проводили будівництво 37 об'єктів водоканалізаційних і водоохоронних споруд сумарною вартістю 6738,5 тис. крб., з них лише 24 об'єкти було введено в експлуатацію. Будівництво водоочисних та водоохоронних споруд в першому півріччі 1974 р. велось вкрай повільними темпами. Не більших успіхів досягнуто і у другому півріччі. Будівельні ділянки водоочисних споруд своєчасно не забезпечувалися обладнанням, з боку замовників не здійснювався належний контроль за якістю будівництва та його термінами. Так, у четвертому кварталі 1974 року планувалося увести в експлуатацію 19 об'єктів, серед них і один крупний об'єкт – експериментальні водоочисні споруди Мишковицького спиртозаводу. Будівельники та замовники об'єкту пред'явили до прийому Держкомісії водоочисні споруди зі значною кількістю недоробок, на деяких вузлах невиконані навіть креслення [5, арк. 25]. У Гусятині заплановано будівництво загальноміської автомийки, що значно покращило б санітарний стан річки Збруч. Згідно з лабораторними даними Держводоінспекції, кількість шкідливих речовин у річці Серет в 1968 р. складала 2 г/л, а у 1974 р. – усього 5г/л. Річка потерпала від забруднення нафтопродуктами та неочищеними стоками, тваринницьких ферм, колгоспів та радгоспів [5, арк. 25].

У 1975 році, внаслідок реалізації частини запланованих заходів з будівництва водоочисних споруд, екологічна ситуація у річках області дещо покращилася. Так, за рахунок введення у експлуатацію водоочисних споруд на Тернопільському бавовнико-прядильному комбінаті та цукровому заводі "Поділля" санітарний стан річки Серет відчутно поліпшився. Природоохоронними інстанціями покращено облік водоспоживання і водовідведення стічних вод. Підприємства, котрі використовували у промисловому циклі значну кількість води, довели водовикористання на одиницю продукції до норми, встановили прилади споживання води, що дало можливість контролювати її використання.

Основні порівняльні показники водоспоживання, водовідведення та очистки стоків на паспортизованих об'єктах Тернопільської області за 1970, 1974, 1975 рр., що підготовлені працівниками облінспекції Держкомприроди при РМ УРСР, наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

№ з/п	Найменування показників	Одиниця виміру	1970	1974	1975	+/- порів. 3 1974 р.	+/- порів. 3 1970 р.
1.	Кількість об'єктів, на яких проводився облік	шт.	-	528	511	-17	-
2.	Водоспоживання свіжої води. Всього	млн м ³ /рік	39,4	56,7	52,3	-4,4	+12,9
	В т.ч. для виробництва для госпобут потреб для міськводопроводу	млн м ³ /рік млн м ³ /рік млн м ³ /рік	25,8 13,6 2,8	38,3 18,4 12,8	328 19,5 5,1	-5,5 +1,1 -6,9	+7 +5,9 +10,2
	джерела водопостачання: поверхневі	млн м ³ /рік	18,5	18,7	21,2	+2,5	+2,7
	підземні	млн м ³ /рік	20,9	38	31,1	-6,9	+10,2
3.	Водовідведення						
	Викид стічних вод. Всього						
	В т.ч. стічні води, що не						
		млн м ³ /рік	29,3	49,6	44,9	-4,7	+15,6
		млн м ³ /рік	6,2	2,3	1,5	-0,8	-4,7
		млн м ³ /рік	23,1	47,3	43,4	+3,9	+20,3
		млн м ³ /рік	17,9	35,3	22,3	-13	+4,4
		млн м ³ /рік	3,8	23,5	6,7	-16,8	+2,9
		млн м ³ /рік	5,2	12	21,1	+9,1	+15,9
4.	Кількість води в оборотному водопостачанні % економії свіжої води	млн м ³ /рік %	45,6 64	144,5 78	94,1 59	+50,4 -19	+48,5 -5
5.	Було в наявності водоочисних споруд	шт.	-	50	55	+5	-
	З них ті, що працюють на повну біоочистку						
	Проектна потужність водоочисних споруд	шт.	-	43	52	+9	-
	Фактичний пропуск стічних вод	м ³ /добу	88,3	120,8	126,1	+5,3	+37,8
	Стоки, що пройшли очистку в достатній мірі	м ³ /добу млн	76,9 -	102,8 30,9	116,5 20,1	+14 -10,8	+39,6 -
	Недостатній ступінь очистки	м ³ /рік млн м ³ /рік	- -	2 2	2,2	+0,2	-

У 1975 р. додатково взято на облік 39 підприємств та організацій, але загальна їх кількість зменшилася у зв'язку з тим, що працівники обласної інспекції Держкомприроди при РМ УРСР не проводили облік на підприємствах із незначним водовикористанням, а також через те, що окремі підприємства було або укрупнено, або ліквідовано. Це стосувалося підприємств місцевої промисловості, котрі розміщувалися у малих містах та селищах області. Економія свіжої води на промислових підприємствах в середині 1970 рр. становила 59 %. Якщо в 1970 р. в обігу промислових підприємств було 45,6 млн м³ води в рік, то в 1975 р. – 94,1 млн м³. Слід відзначити й той факт, що кількість промислових підприємств та їх потужності відчутно зросли.

За першу половину 1970-х рр. потужність роботи водоочисних споруд на промислових підприємствах та об'єктах комунальної сфери зросла на 126, 1 тис. м³/добу, чи на 42,7 %. Однак, незважаючи на значне збільшення потужності водоочисних споруд, кількість стічних вод, що викидалися без очистки, не зменшилася і становила 21,1 млн м³/рік. Основною причиною викиду

неочищених стоків є той факт, що у малих містах та селищах області працювали дрібні підприємства місцевої, легкої, харчової та м'ясо-молочної промисловості без будь-яких водоочисних споруд.

Будівництво водоочисних споруд на цих промислових об'єктах, за висновками тогочасних фахівців, було економічно не вигідним. Спорудження водоочисних споруд для міст та селищ за принципом дольової участі разом з комунальними господарствами для керівників вказаних підприємств та галузевих функціонерів стало на той час економічно необґрунтованим.

Водоочисні споруди були відсутні на більшості комунальних підприємств Тернопільської області, а питання будівництва загальноміських водоочисних споруд за дольової участі підприємств, установ та організацій, всіх дрібних водокористувачів вирішувалися дуже повільно, також й через відсутність ініціативи комунальних підприємств малих міст та селищ [6, арк. 23–24].

З 15 районних центрів області у середині 1970-х рр. загальноміські водоочисні споруди функціонували лише у двох (Збараж та Підволочиськ). Інші малі міста та селища викидали стоки промислових підприємств та комунальних господарств у водні артерії краю без очистки. Критичною була ситуація на підприємствах облспоживспілки, де з 30-ти промислових об'єктів водоочисні споруди функціонували лише на 2-ох. Без водоочисних споруд тоді працювали усі підприємства, що підпорядковувалися Міністерству харчової промисловості УРСР. На багатьох підприємствах, особливо у малих містах та селищах області, водоочисні споруди працювали вкрай неефективно. Нерідко, брак роботи водоочисних споруд був безпосередньо з вини проектувальників. Так, Одеський філіал "Укрм'ясмолпром", ще на початку 1970-х рр. невдало запроектував водоочисні споруди на Борщівському, Буцацькому та Вишнівцевському маслосирзаводах. Набір водоочисних споруд на цих підприємствах не відповідав характеру стоків, котрі на них поступали. Внаслідок цього немалі кошти на проектування та будівництво цих об'єктів були використані республіканським відомством неефективно.

Згідно з тогочасним природоохоронним законодавством – винні у марнотратстві не понесли належного покарання. З вини обласного управління будівництва та молочної промисловості на Тербовлянському заводі сухого і знежиреного молока, що працював ще з грудня 1972 року, не було усунуто недоробки та дефекти, що були виявлені ще до запуску підприємства [6, арк. 24].

Обласна інспекція Держкомприроди при РМ УРСР в середині 1970-х років посилила контроль за використанням питної води в виробництві та разом з відділенням Держводоінспекції домоглася встановлення водовимірвальних приладів на технологічних лініях найбільш водомістких підприємств. На промислових підприємствах області активізовано роботу по зменшенню використання води на одиницю промислової продукції. Однак рівень водокористування на промислових підприємствах області залишався дуже високим. Індустріальні об'єкти дуже повільно переходили на технічне водопостачання та відсоток використання питної води для промислових цілей суттєво не змінився [6, арк. 25–26].

У 1975 році підрядними будівельними організаціями зірвано виконання річного плану з будівництва каналізації та водоочисних споруд в містах Тербовля та Борщів, на ряді підприємств обласного центру. У м. Борщіві при повній сумарній вартості 995 тис. крб., за 4 роки (1972–1975 рр.) будівництва виконано робіт на суму 225 тис. крб. або 23,7 % загальної вартості, в т.ч. у 1975 році при плані 62 тис. крб. було виконано робіт на суму 9 тис. крб., чи 14,5 %. У м. Тербовлі при повній вартості 364 тис. крб., за три роки будівництва (1973–1975 рр.) виконано робіт на суму 62 тис. крб., чи 17 % загальної вартості, в тому числі за 1975 рік при плані 890 тис. крб. було використано лише 9 тис. крб. або 10,1 % річного плану. Відсутність контролю та несвоєчасне постачання обладнання та матеріалів на будівництво з боку замовника (обласне управління комунального господарства) та несерйозне ставлення до справи з боку будівельних організацій, що не забезпечували дані об'єкти робочою силою. Приклади такої безвідповідальності були непоодинокі. Так, Чортківська міська рада депутатів трудящих та трест "Тернопільсьбуд", не забезпечили передачу коштів на дольову участь у будівництві першої черги водоочисних споруд Чортківського ремзаводу та міста Чортків, внаслідок чого ці важливі об'єкти стали безнадійним довгобудом [6, арк. 28].

Про проблеми охорони та використання водних ресурсів в Тернопільській області було прозвітовано Держкомприродою при РМ УРСР, Раді Міністрів та Центральному комітету КПУ. У доповідній записці від 15 липня 1975 р. керівництво комітету висловлювало занепокоєння станом справ з охороною водних ресурсів республіки. У контексті найважливіших водоохоронних проблем західного регіону України, функціонери природоохоронного відомства відзначали катастрофічний стан річки Нічлава, що в результаті викиду стічних вод Колиндянського концентрато-дріжджевого комбінату перетворилася на стічну каналу. У такому ж стані були і річки Стрипа, Тайна, Коропець, що забруднювалися міськими комунальними стоками міста Бучач та нечистотами Хоростківського і Козівського цукрових заводів [7, арк. 88].

У 1976 році загалом в області введено в дію 22 водоочисні споруди загальною потужністю 33 тис. м³/добу та 8 систем зворотного водопостачання. Їх потужність за дев'яту п'ятирічку виросла майже на 40 %, а кількість води в зворотному водопостачанні збільшилася майже удвічі. Проте це суттєво не покращило стану водних ресурсів області. Ситуація навколо будівництва водоочисних споруд у Борщові та Теребовлі і далі перебувала у занепаді, підрядні організації своїли лише 51 % виділеного їм фінансування [8, арк. 158–159].

Водовідведення та зворотне водопостачання в 1977 році відчутно не покращилося. Загалом у Тернопільській області промисловими підприємствами та господарствами комунальної сфери використано 49,9 млн м³. Усього у водойми області поступило 48,2 млн м³ стоків, з них 39,6 млн м³, ті що очищалися та 8,6 млн м³ неочищених. Відсоток економії свіжої води був одним з найвищих в регіоні [9, арк. 17].

Стверджувати про можливості забезпечення виконання найважливіших водоохоронних постанов вищих республіканських органів влади у Тернопільській області, як у західному регіоні України загалом, не доводилося. В умовах тотальної індустріалізації, відсутності водоохоронних технологій та панування командно-адміністративної системи управління жодне важливе природоохоронне рішення не могло бути виконаним. Зокрема, виконання постанови ЦК КПУ та РМ УРСР від 17 вересня 1968 р. № 484 "Про заходи щодо покращення використання ресурсів малих рік", не лише не принесло конкретних результатів, але й переросло в іншу постанову ЦК КПУ та РМ УРСР від 9 квітня 1976 р. "Про заходи по попередженню забруднень в басейні Чорного та Азовського морів". Невиконання даних постанов погіршувало екологічну ситуацію водних ресурсів, породжуючи цілий комплекс нових проблем техногенної діяльності, котрі необхідно було вирішувати одразу. Натомість, природоохоронне відомство республіки наполегливо доповідало про локальні успіхи проведеної роботи з охорони малих річок та водойм [10, арк. 52].

Упродовж 1980-х років Держкомприроди, набув статусу міністерської установи, звів природоохоронну роботу до підбиття математичних розрахунків, практично не займаючись аналізом ситуації та пошуком нових шляхів впливу на покращення ситуації. У статистичних звітах про стан роботи водоочисних споруд та економії води, результати у областях подавалися у відсотковому співвідношенні. Так, у Тернопільській області в 1981 році ефективно працювали 93,5 % водоочисних споруд, на 84,5 % економилося води. У 1982 році ефективність роботи водоочисних споруд була 93 %, а економія води – 84 %. Така інформація може говорити про різне, однак конкретика полягала у невирішенні проблем охорони та раціонального використання природних ресурсів минулого десятиліття [11, арк. 37].

На галузевому семінарі Держкомприроди УРСР, що проходив у Вінниці 18 червня 1980 р., новий голова відомства Діна Проценко у власному виступі зосередила увагу присутніх на суттєвих недоліках, пов'язаних з будівництвом водоочисних споруд у Тернопільській області [12, арк. 67].

Викид забруднених стічних вод у відсотковому вираженні Держкомприроди УРСР у Тернопільській області виглядає наступним чином: 1981 р. – 14 %, 1982 р. – 9 %, 1983 р. – 8 %. Натомість, відсоток економії води, що подавався у звіті про природоохоронну роботу за 1983 рік, надає дещо інші відсотки, аніж наведені результати: у 1981 році в області зекономлено 84 % води, у 1982 р. – 85 %, та у 1983 р. – 83 % [13, арк. 31].

Натомість, більш послідовною була позиція республіканських природоохоронних чиновників щодо дозволу розміщення нових промислових підприємств на території Тернопільської області. Зокрема, ні Держкомприроди УРСР, ні його представники на місцях, ні органи місцевої влади не мали ніяких заперечень щодо будівництва у містечку Шумське, на півночі області, на екологічно, ще незабрудненій території підприємства хімічної промисловості – заводу з виробництва хімічних засобів захисту рослин. Так, у відповідь на питання щодо недоцільності розміщення цього хімічного підприємства, поставлені делегатом XXV з'їзду комсомолу М. Шаповалова, чиновники Держкомприроди УРСР в листі від 30 квітня 1986 р. № 9-1455, зокрема, відзначали свою незгоду щодо будівництва даного підприємства та повну бездіяльність у відстоюванні даного питання. Держкомприроди дав згоду у відповідності до постанови РМ УРСР від 7 березня 1987 р., у зв'язку з нагальною необхідністю сільськогосподарського комплексу республіки в нових препаратах для захисту рослин від шкідників та хвороб [14, арк. 76].

У середині 1980-их років природоохоронні відомства виявили на території області 95 підприємств-забруднювачів водних ресурсів, це був найвищий показник з усіх західноукраїнських областей. Проте, керівництво Тернопільської області в 1985 році відзначено третьою премією Всеукраїнського соціалістичного змагання за досягнення за досягнення кращих показників з охорони природи. Виявляється, що кращими в природоохоронній роботі тоді були лише Рівенська область та місто Київ [15, арк. 32–34, 50]. Причому, на подібному конкурсі у 1984 році Тернопільська область отримала другу премію [16, арк. 146].

Проблеми будівництва каналізації та загальноміських водоочисних споруд в малих містах та селищах Тернопільської області так і залишилися не вирішеними і впродовж 1980-х років. У цьому аспекті слід звернути особливу увагу на екологічну катастрофу у м. Чернівці. Голова облвиконкому Чернівецької області В. Лечинський 21 січня 1987 р. інформував РМ УРСР про тривогу через катастрофічні забруднення річки Дністер в зонах санітарної охорони джерела водопостачання міста Чернівці, що здійснюється поверхневим водозабором. Причиною такої екологічної катастрофи стало різке пониження рівня води найбільшої річки регіону внаслідок кліматичних змін у літньо-осінній період та систематичного викиду неочищених стоків неканалізованими населеними пунктами Тернопільської та Львівської областей. Причому, найближчим до водозабору джерелом забруднення річки Дністер стало місто Заліщики та інші населені пункти Тернопільської області, де цілковито відсутнє очищення каналізаційних стоків [17, арк. 48].

Наприкінці 1980-х років промислові підприємства та об'єкти комунальної сфери Тернопільської області нарощували викид неочищених стоків в найбільшу водну артерію регіону – річку Дністер. За найскромнішими підрахунками, промислово-комунальною сферою міст Заліщики, Бережани, Бучач, Зборів та ін., щодоби викидалося більш як 7,3 тис. м³ нечистот [17, арк. 49].

Незважаючи на відсутність величезних промислових гігантів на урбанізованих територіях Тернопільської області, у 1960–1990 роках водним ресурсам краю завдано непоправної шкоди, наслідки техногенного впливу зможуть відчути, безпосередньо на собі, майбутні покоління.

У містах та селищах Тернопільської області в умовах нарощування індустріальної бази промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери, на вирішення водоохоронних проблем органи державної влади та управління не мали визначених законодавчо механізмів впливу та необхідного фінансування, а керівництво галузевих підприємств не вважало за доцільне витрачання коштів на модернізацію виробництва та впровадження якісних очисних технологій. Все це призвело до напруження екологічної обстановки в річках і водоймах, та нарощування в недалекому майбутньому кризових явищ та екологічних катастроф. Хижацьке ставлення до природи та її ресурсів стало ознакою здійснення масштабної індустріалізації та урбанізації в містах та селищах регіону.

Найбільшою проблемою, що унеможлиблювала покращення екологічного стану була відсутність науково-технічного обґрунтування природоохоронних заходів, спрямованих на виконання перманентних заходів типу паспортизації виробничих об'єктів, які активно забруднюють водні ресурси краю.

Отримані результати дослідження дають змогу об'єктивно проаналізувати структуру та історичну динаміку екстенсивного урбоіндустріального розвитку та його вплив на стан водних ресурсів Тернопільської області, а також розглянути спектр проблем, які раніше в українській історіографії не розглядалися.

Перспективним у подальшому дослідженні зазначеної проблеми є продовження реалізації історичних розробок щодо вивчення широкого спектра урбоекологічних проблем Тернопільської області 1960-х років.

Список використаних джерел

1. Васюта О. А. Екологія і політика. У 2-х тт. / О. А. Васюта, С. І. Васюта, Г. Г. Філіпчук. – Т. 1. – Чернівці: Зелена Буковина, 1988. – 424 с.; Васюта О.А. Екологія і політика. У 2-х тт. / О. А. Васюта, С. І. Васюта, Г. Г. Філіпчук. – Т. 2. – Чернівці: Зелена Буковина, 1988 – 480 с.; Білик М. С. Філософський зріз архітектурної діяльності і теорія формування складних систем в містобудуванні / М. С. Білик. – Тернопіль: Архітектурно-будівельна НВП Корпорація "Техно-Корс", 2001. – 335 с.; Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання / С. І. Васюта. – Тернопіль: Астон, 2000. – 536 с.; Гумен Ю.Є. Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр. Історичний аспект / Ю. Є. Гумен. – Тернопіль: Вектор, 2008. – 264 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України), ф. 4778, оп. 1, спр. 11, арк. 24.
3. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 93, арк. 12–15, 28.
4. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 244, арк. 19–21.
5. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 324, арк. 23–25.
6. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 366, арк. 23–28.
7. ЦДАВО, ф. 4778, оп. 1, спр. 375, арк. 88.
8. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 393, арк. 158–159.
9. ЦДАВО України, ф.4778, оп. 1, спр. 408, арк. 17.
10. ЦДАВО, ф. 4778, оп. 1, спр. 443, арк. 52.
11. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 467, арк. 37.
12. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 437, арк. 67.
13. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 479, арк. 31.
14. ЦДАВО України, ф.4778, оп. 1, спр. 551, арк. 76.
15. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 514, арк. 32–34, 50.
16. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 505, арк. 146.
17. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 550, арк. 48–49.

Юрий Гумен

**ДИНАМИКА ЗАГРЯЗНЕНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ
УРБОИНДУСТРИАЛЬНЫМИ ОБЪЕКТАМИ И ТЕРРИТОРИЯМИ
ТЕЧЕНИЕ 1960-1990-Х ГГ.**

Актуальность данной темы заключается в критическом осмыслении сложных социально-экологических процессов, происходивших в 1960–1990-х годах на урбанизированных территориях Тернопольской области и в анализе вредного влияния техногенных явлений на экологическое равновесие населенных пунктов.

Ключевые слова: водные ресурсы, промышленные объекты, водоочистные сооружения.

Yuriy Gumen

**DYNAMICS WATER POLLUTION TERNOPIL REGION URBOINDUSTRIALNYMY
OBJECTS AND TERRITORY FOR 1960-1990'S.**

The relevance of this topic is in a critical understanding of complex socio-ecological processes taking place in the 1960–1990-ies in urban areas Ternopil region and to analyze the harmful effects of man-made effects on the ecological balance of settlements.

Key words: water, industrial facilities, water treatment plants.

УДК 94 "199" + 351.778.532(477.4)

Людмила Крива

**ПРОБЛЕМИ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ У 90-Х РР. ХХ СТ.
(РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ)**

У статті розглядається житлова проблема населення України у 90-х рр. ХХ ст. (регіональний аспект). Увага зосереджується на забезпеченні містян України житлом, проблемах житлового забезпечення молоді та пільгових категорій населення, приватизації житлового фонду.

Ключові слова: Україна, житло, житлові субсидії, пільгові категорії, форма власності.

Після проголошення незалежності України та переходу до ринкової моделі, держава фактично перестала бути суб'єктом житлового будівництва. Внаслідок цього обсяги будівництва житла у 1990 рр. значно скоротилися. Найнижчі показники зафіксовані в 2000 році, коли було побудовано лише 5,5 млн м² житла [1, с. 6].

Житлове законодавство у 90-ті рр. виявилось застарілим і неадаптованим до змін у суспільстві. Не були врегульовані правовідносини щодо ринку житла та забезпечення житлом громадян, які потребують соціального захисту. Одним з напрямків діяльності уряду в сфері житлової політики стала реформа житлово-комунальних послуг. Нагальним стало завершення розробки і прийняття нового Житлового кодексу України, який би забезпечив реалізацію конституційного права громадян на житло.

Оскільки житлова проблема у 90-х рр. практично в усіх регіонах України, як і раніше залишалася гострою, а вирішення її – важливою, нагальною потребою, усі ці чинники визначають актуальність теми дослідження.

Спеціальних досліджень з цієї теми немає, хоча певні її аспекти висвітлювалися у дослідженнях українських науковців. Зокрема, у дослідженнях Л. Ковпак охарактеризовано житлове будівництво у 90-х рр., процес реформування житлово-комунальних послуг [7]. У аналітичній доповіді О. Більовського охарактеризовано соціально-економічну ефективність житлових програм у перше десятиліття незалежності [1]. А. Пантелеймоненко дослідив розвиток житлової кооперації в Україні у ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. [4]. У таких дослідженнях вивчають законодавче регулювання, кількість інвестицій у житлове будівництво, показники забезпеченості громадян тимчасовим або постійним житлом, тарифи та послуги у цій сфері.

Автор публікації ставить завдання дослідити регіональні особливості у впровадженні житлової політики української влади у 90-х роках ХХ ст.

З проголошенням у 1991 році України незалежною державою урядом зроблено численні спроби врегулювати житлову політику в умовах переходу до так званої "ринкової економіки". У 90-х рр. в Україні закладено систему нормативно-правових актів, які регулюють житлові відносини (Закон України "Про приватизацію державного житлового фонду" 1992 р., Конституція України 1996

року, а також укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти). Продовжував бути чинним Житловий кодекс України 1983 року.

Однією з ознак часу стала приватизація житла, розпочата у 1993 році. Згідно з Житловим кодексом (1983 р.), приватизації підлягало житло, отримане від держави безкоштовно. Метою приватизації було створення умов для здійснення права громадян на вільний вибір способу задоволення потреб у житлі, залучення значної кількості громадян до участі в утриманні і збереженні існуючого житла та формування ринкових відносин у житловій сфері. Незважаючи на те, що більшість приватизованих квартир будувалися за рахунок державного фінансування, при оформленні приватизації власники сплачували певну суму коштів. Починаючи з 1993 року, майже 6 млн одиниць (далі – од.) житла, а саме квартир та однокімнатних будинків приватизовано населенням країни. Зокрема, можна відзначити що у 2003 році у Черкаській області більше приватизованих квартир та одноквартирних будинків, ніж у Кіровоградській області на 1393 од. Серед міст-лідерів Черкащини – міста Умань 584, та Сміла – 410 од. У Кіровоградській області: Олександрія – 473 од. та Світловодськ – 443 од. [2, с. 318].

У будь-якому суспільстві житло є і продовжує бути для людини предметом першої життєвої необхідності. Не випадково у конституціях сучасних цивілізованих держав право на житло визначається невід'ємним правом кожного громадянина. Україна не є винятком. Стаття 47 Конституції України визначає, що "Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону" [3, с. 25–26].

Насправді ж задоволення житлових потреб громадян України, реалізація їх конституційного права на житло у перше десятиріччя незалежності відбувається з неабиякими труднощами. Інформація про забезпечення житлом населення Черкаської області у 1995 р. подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Міста	Забезпеченість житлом м ² /особу	Кількість сімей, які перебували на обліку	Кількість сімей, які одержали житло
м. Ватутіне	16,5 м ² /особу	1428	66
м. Золотоноша	16,7 м ² /особу	1868	41
м. Канів	21,4 м ² /особу	2488	13
м. Сміла	17,6 м ² /особу	6971	379
м. Умань	16,2 м ² /особу	6599	33

Інформація про забезпечення житлом населення Кіровоградської області у 1995 році подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Міста	Забезпеченість житлом м ² /особу	Кількість сімей, які перебували на обліку	Кількість сімей, які одержали житло
м. Кіровоград	17,8 м ² /особу	18253	601
м. Світловодськ	16,1 м ² /особу	5026	200
м. Олександрія	17,5 м ² /особу	6745	363
м. Знамянка	17,3 м ² /особу	1725	174

Упродовж 1992–2003 рр. в Україні спостерігаються суттєві зміни у житловому фонді, а саме: зростає частка житлового фонду, що перебуває у приватній власності, водночас скорочується питома вага житлового фонду, що знаходиться у державній, комунальній власності, у тому числі й фонд будівельних кооперативів. Постановою Кабінету Міністрів України "Про дальший розвиток житлово-будівельної кооперації" від 20 жовтня 1992 р. декларувалася державна підтримка кооперативів. Згідно з постановою передбачалося надання кредиту на будівництво житлових будинків у розмірі 90 % вартості будівництва на термін до 30 років з погашенням щорічно рівними частинами [4, с. 2]. Для прикладу, у 1995 році у фонді житлово-будівельних кооперативів м. Черкаси на черзі перебувало 11042 сімей та однаків, з них лише 242 сім'ї отримали житло. У інших містах області кількість черговиків залишилася незмінною [5, с. 16].

Серед негативних явищ, що характеризують житлові умови сімей, слід відмітити зведену до мінімуму можливість одержання житла із державного або колективного житлового фонду. На 1 січня 1999 р. у Вінницькій області на обліку для одержання житла та поліпшення житлових умов перебувало 58,7 тисяч сімей, поліпшити житлові умови упродовж 1998 року 1098 сімей, або 1,9 % черговиків. При цьому слід зазначити, що за останні 8 років черга на поліпшення житлових умов

скоротилася на 9,1 %, а кількість сімей, що отримали житло – у 6,9 разів [6, с. 78]. На кінець 1995 року в містах Кіровоградської області на квартирній черзі перебували 47,7 тисяч сімей та однаків, з них поліпшили свої житлові умови 4,2 % сімей. У 1998 році з 43 тисяч сімей отримали житло лише 1,3 % тобто 575 родин, у 2000 році – 40 тис., з них 648 поліпшили свої житлові умови [2, с. 167].

Однією з причин скорочення темпів надання житла населенню є суттєве зменшення обсягів його будівництва. Так, наприклад, у Вінницькій області у 1998 році уведено в експлуатацію 1599 квартир загальною площею 138 тис. м², що на 34,6 % менше, ніж у 1997 році та на 74,5 % менше, ніж у 1990 році [6, с. 79].

Скорочення квартирної черги викликане рядом суб'єктивних причин, зокрема, ліквідацією її на підприємствах у зв'язку зі структурною перебудовою, звільненням працівників, відсутністю коштів на будівництво житла, а також надання населенню можливості купівлі житла без черги, тощо. Як і у попередні роки, близько 80 % черговиків Вінницької області (46,7 тис. сімей) перебували на обліку для одержання житла у державному та колективному фонді – решта стояли у черзі в житлово-будівельних кооперативах. З кожним роком збільшується термін перебування сімей у черзі на отримання житла. Так, якщо у 1990 році вінничани чекали поліпшення своїх житлових умов упродовж 10 років і 6,7 тис. сімей, то у 1997 році вже 11,4 тис., у 1998 році – 14,1 тис. Кожна четверта сім'я (12 тис.) стоїть на пільговій черзі, кожна двадцята (3,7 тис.) має право позачергового одержання житла. Це, зокрема, учасники та інваліди воєн, звільнені у запас військовослужбовці, багатодітні сім'ї та самотні матері, мешканці гуртожитків, ветхих та аварійних будинків, окремі категорії робітників та службовців, тощо [6, с. 88].

Слід відмітити значні розбіжності у наданні житла різним категоріям пільговиків. Так, якщо серед учителів та інших працівників загальноосвітніх шкіл та ПТУ Вінницької області квартири упродовж 1998 року отримали 4 %, воїнів-афганців – 3,6 %, мешканців ветхих та аварійних будинків – 3,3 %, багатодітних сімей – 2,9 %, то серед військовослужбовців, звільнених у запас або у відставку – 0,6 %, мешканців гуртожитків – 0,7 %, хворих (за встановленим переліком) – 1,2 % [6, с. 96].

У 90-х рр. в Україні склалася вкрай напружена ситуація із забезпеченням житлом постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи. Житло для цієї категорії громадян щороку будувалося, але, на жаль, не у тій кількості, яка необхідна. 1391 сімей черговиків у Вінницькій області складають сім'ї громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, з них 1062 сім'ї користуються правом позачергового одержання житла [6, с. 93].

Однією з форм покращення житлових умов переселенців-чорнобильців є придбання житла за рахунок Чорнобильського фонду. Так, у 1998 році у Вінницькій області у такий спосіб придбано усього одну квартиру. Крім того, 13 сім'ям виділені земельні ділянки та кошти на будівництво житла [6, с. 94]. В цілому ж за останні 8 років кількість сімей-чорнобильців, які стоять у черзі на отримання житла збільшилося у 11,5 раз, а темпи надання їм житла зменшились у 3 рази [6, с. 95].

Упродовж 1991–1996 рр. в Україні проведено 12 етапів централізовано підвищення розмірів квартирної плати й тарифів на комунальні послуги, а, починаючи з 1999 року, в регіонах України розпочався процес хаотичного підвищення (у декілька разів) плати за житло, воду, тепло та інші комунальні послуги [7, с. 161].

Після підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги, значна частина малозабезпечених родин була неспроможною оплачувати послуги за новими тарифами. Саме для забезпечення надійної підтримки таких верств населення була започаткована програма житлових субсидій. З 1 травня 1995 р., сім'ї, котрим було призначено субсидії, почали сплачувати за житлово-комунальні послуги не більше 15 % свого середньомісячного сукупного доходу. Субсидія призначається при перевищенні плати за комунальні послуги в межах установлених норм споживання з урахуванням пільг для всіх прописаних в житловому приміщенні і їх обов'язкового платежу. Для прикладу, у Вінницькій області у 2001 році 164852 сім'ям призначено субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг на загальну суму 6800,4 тис. грн. Зокрема, у м. Вінниця такі субсидії призначені 54488 сім'ям на суму 2 млн 739 тис. грн. Привертає увагу також проблема забезпечення житлом молодих сімей. Відсутність окремого, достатнього за розмірами та обладнаного усіма зручностями житла – один із чинників, який негативно впливав на психологічний клімат в сім'ї, спричиняв розлучення, стримував народжуваність. Багато молодих людей просто не наважуються створити сім'ю через відсутність власної квартири. Або ж ті, що одружилися, змушені проживати певний час з батьками, що часто призводить до конфліктів, а часом і до розлучень. Гостра житлова проблема, особливо у містах, відобразилася на прагненні молоді тимчасово працювати за кордоном через неможливість вирішити житлову проблему. У 1998 році в Черкаській області на черзі перебували 1930 молодих сімей з них отримали житло лише 34 сім'ї, тоді як у Вінницькій області з 2,7 тис. молодих сімей, що перебували у черзі, квартири одержали 57 сімей, або 2,1 % [6, с. 102].

Отже, незважаючи на прагнення влади врегулювати житлове законодавство у перше десятиріччя незалежності, залишається багато проблем як державного, так і регіонального рівнів, які необхідно було вирішувати. Зокрема, це стосувалося надання житла пільговим категоріям населення, сімей, які перебували на черзі ще з радянських часів, кредитування житла, поліпшення житлових умов.

Список використаних джерел

1. Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності: аналіт. доп. / О. А. Більовський. – К.: НІСД, 2012. – 136 с.
2. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2003 рік / Головне управління статистики у Кіровоградській області. Загальне керівництво Н.П. Моторної. Стор. – 537, вих. № 14 – 44 від 23.07 2004 р.
3. Конституція України: прийняття на V сесії Верховної Ради України 28. 06. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996 рік. – № 30. – С. 141.
4. Пантелеймоненко А. Генезис і тенденції розвитку житлової кооперації в Україні / А. Пантелеймоненко // ВІСТІ ЦССТУ. Діловий випуск. – 2011. – № 43. – С. 1–8.
5. Статистичний щорічник Черкаської області за 2004 рік / Головне управління статистики у Черкаській області.
6. Діти, жінки та сім'я Вінничини: стат. зб. – Вінниця.: Вінницьке обласне управління статистики, 1999. – С.120.
7. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1995–2000 рр.) / Л. В. Ковпак Київ.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
8. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні / С.В.Ничипоренко – Умань: Видавець "Сочінський", 2011. – 217 с.

Людмила Кривая

ПРОБЛЕМЫ ЖИЛИЩНОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНСКОЙ ВЛАСТИ В 90-Х ГГ. ХХ СТ. (РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ)

В статье рассматривается жилищная проблема населения Украины в 90-х гг. ХХ ст. (региональный аспект). Внимание сосредоточивается на обеспечении горожан Украины жильем, проблемах жилищного обеспечения молодежи и льготных категорий населения, приватизации жилищного фонда.

Ключевые слова: Украина, жилье, жилищные субсидии, льготные категории, форма собственности.

Lyudmyla Kryva

PROBLEMS OF UKRAINIAN AUTHORITIES' HOUSING POLICY IN THE 90'S OF THE 20TH CENTURY (REGIONAL ASPECT)

The housing problem of the Ukrainian population in the 90s of the 20th century has been examined in the article. Attention is focused on providing the Ukrainian townspeople with habitation, problems of providing youth and preferential categories of population with habitation, privatization of housing.

Key words: Ukraine, habitation, housing subsidies, preferential categories, property category.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(44)“15”Франциск I

Людмила Ващук

ЗВИЧАЙ “РАДІСНОГО В’ЇЗДУ” ЯК ЗАСІБ ЗМІЦНЕННЯ ТА САКРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ФРАНЦИСКА I ВАЛУА

В статті проаналізовано королівський, так званий “радiсний”, в’їзд (“la joyeuse entrée”) на прикладі візиту Франциска I Валуа до міста Ліону в липні 1515 року. Основна увага приділена аналізу візуального джерела – мініатюри із алегоричним зображенням цієї події, конотації її ключових елементів та ідентифікації персонажів. Встановлено, що звернення французького короля до цього стародавнього звичаю продиктоване, передусім, прагненням до зміцнення та сакралізації влади монарха.

Ключові слова: Франциск I, церемонії, “радiсний в’їзд”, Ліон, сакралізація влади.

В умовах постсередньовічної трансформації суспільного та політичного устрою основним завданням для правлячої династії Валуа було зміцнення та централізація влади будь-якими засобами. До них можна віднести різноманітні дії або дійства, візуальну пропаганду та друковане слово, яке саме у той час набуло значного поширення на теренах Європи.

Яскравий представник династії, Франциск I Валуа (1515–1547 рр.), з метою зміцнення авторитету королівської влади, зумів досить вдало поєднати як традиційні, так і нові для його епохи засоби. Особлива увага зверталася на середньовічні звичаї та церемонії, які ефективно сприяли формуванню культу правителя. Серед них варто відзначити традицію урочистого вступу в окремі міста, так званий “радiсний в’їзд” (“la joyeuse entrée”), який здійснювався під час об’їздів королем його володінь. Слід зазначити, що ця традиція була відома ще з античності та існувала не лише у Франції, проте саме в період формування французького абсолютизму її актуальність значно посилилась. Тому питання звернення французької корони до звичаю “радiсного в’їзду” заслуговує на особливу увагу дослідників історії ранньомодерної Франції.

Проблема значення урочистих в’їздів французьких королів для зміцнення та сакралізації їх влади розроблялася істориками різних наукових шкіл. Частково це питання висвітлено у загальних працях французьких дослідників Ж. Жаккара [1] та Ю. Метів’є [2]. Крім цього, у ХХ ст. до цієї проблеми неодноразово зверталися представники школи анналістів. Так, М. Блок у ґрунтовній монографії, присвяченій дослідженню надприродної сутності королівської влади, звертає увагу на здійснення подібних церемоній та обрядів французькими королями, у тому числі й Франциском I [3]. Також це питання прозвучало у загальних працях представників другого та третього покоління школи анналістів – Р. Мандру [4] та Е. Ле Руа Ладюрі [5].

На особливу увагу заслуговує дослідження німецького медієвіста Е.Х. Канторовича [6]. Історик на основі залучення широкого кола джерел послідовно обґрунтував тезу про вічність і сакральність “політичного тіла” короля. Результати дослідження Е.Х. Канторовича розкривають основу системи середньовічних звичаїв та церемоній, що століттями служили інтересам монархії. Витоки та генезу звичаю “радiсного в’їзду” намагався також прослідкувати сучасний американський дослідник М. Вінтроуб [7]. Таким чином, це питання хоча й перебувало у полі наукових інтересів, передусім французьких істориків, проте потребує додаткового ґрунтовного вивчення.

Одним із найінформативніших письмових джерел, які дають уявлення про поїздки Франциска I країною та здійснення “в’їздів”, є “Щоденник Луїзи Савойської” [8]. Джерело важко назвати мемуарами його матері. Воно більше схоже на хроніку першої половини правління короля. Події, описані у “Щоденнику”, охоплюють 1459–1522 рр. Твір включає правління монарха з 1515 по 1522 рр., що співпадає з найактивнішим періодом подорожування Франциска I країною та здійсненням його “радiсних в’їздів”.

Також надзвичайно цікавим та інформативним для дослідження даної теми є твір, опублікований у 1899 р. французьким архівістом Жоржем Гігом, під назвою “В’їзд Франциска I, короля Франції, в місто Ліон 12 липня 1515 р.” [9]. Оригінал джерела зберігається у Німеччині, в бібліотеці м. Вольфенбюттеля. До публікації твору Ж. Гюїжем складена передмова із результатами його дослідження історії манускрипту. Архівіст відзначав, що збірка має 40 аркушів із пергаменту, опрацьованих у XVII ст. На сторінках твору зустрічаються маргіналії, написані або вишкрябані французькою та латинською мовами, що датуються як кінцем XVI ст., так і XVII ст. В результаті

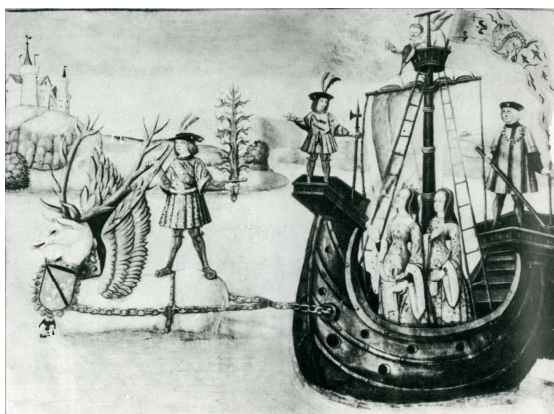
аналізу та дослідження цих маргіналій, архівіст висловлює припущення, що збірка створена у Ліоні. Вона належала одній ліонській протестантській родині, яка після відміни Нантського едикту в 1685 р. емігрувала до Німеччини, в м. Вольфенбюттель. Уже в середині XVIII ст. манускрипт потрапив до бібліотеки цього міста [9, с. 29, 36].

Відзначимо, що твір складається із текстової частини та значної кількості мініатюр. Перед нами не типова середньовічна хроніка, яка сухо, в хронологічній послідовності відтворює певні події. За жанром джерело схоже на п'єсу, тобто більше відповідає літературному твору. Головними героями, окрім самого Франциска, виступають король Хлодвіг, Бог, ангели, святі, а також Зефір, Правосуддя, Слава, Милосердя, Мудрість. У виборі автором таких персонажів прослідковується синтез християнської та античної культури. Слід зазначити, що серед учасників дійства є й узагальнений образ жителів Ліону. Він виступає однією із дійових осіб, візуально не відображеною на мініатюрах.

Найбільш інформативною у дослідженні звичаю королівського в'їзду серед мініатюр манускрипту є мініатюра із зображенням "радісного в'їзду" Франциска I до Ліону. Французький історик Ж. Жаккар проанотував зображення як "Радісний в'їзд до Ліону в 1515: Франциск керує кораблем-Францією" [1]. Цінність та інформативність мініатюри для дослідження сакралізації та зміцнення королівської влади досить значна, адже вона сповнена алегоричних образів. Навіть на перший погляд стає цілком очевидно, що автор мініатюри розповідає нам не лише про знакову для Ліону подію – "радісний в'їзд" у 1515 р. молодого Франциска I. Він розглядає цю подію у значно ширшому контексті, який стає зрозумілим після з'ясування значимості звичаю "радісного в'їзду" в якості ефективного засобу пропаганди монархії та зміцнення і сакралізації влади Франциска I. Крім цього, важливо дослідити як сприймали монарха піддані, який образ формувався у городян, яким пощастило хоча б раз у житті побачити свого короля. Також необхідно визначити, які були результати цієї пропаганди.

Відголоски про традицію королівських в'їздів в міста знаходимо у "Трагічних поемах", написаних активним учасником релігійних воєн Франції другої половини XVI ст. Агріппи д'Обіньє. Засуджуючи сучасних йому "деспотів", поет робить невеликий екскурс у минуле. Д'Обіньє з ностальгією згадує часи, коли "королі, воістину батьки і діти Франції, в усі її кінці з триумфом їздили", де в різних містах їх радісно вітали, вигукуючи "славу королю" [10, с. 84]. Здійснення "радісного в'їзду" в міста, описаного д'Обіньє, зазвичай, супроводжувалося покладанням королем рук на хворих золотухою. У Франції, ще з раннього середньовіччя, хворі на золотуху шукали допомогу у королів. Піддані свято вірили, що у великі свята монархи отримували чудодійну силу [4, с. 73]. Цей ритуал, ґрунтовно досліджений французьким істориком Марком Блоком, базувався на вірі в надприродній дар зцілення, яким монарх наділяється Богом [6]. Правитель, торкаючись хворого, промовляв: "Король торкається тебе, Бог тебе зцілює" [2, с. 58].

Слід зазначити, що Франциск, певною мірою, відроджує цей ритуал, адже його попередники зверталися до нього набагато рідше. При цьому французький король зумів скористатися цим, як вважалося Божим даром, підсилюючи свій авторитет і на міжнародній арені. Так, у грудні 1515 р., перебуваючи у Болоньї, на зустрічі з папою Левом X, Франциск I проводив зцілення у капелі папського палацу [3, с. 435]. Ще більш показовим є той факт, що на зцілення до французького короля приходили навіть під час його перебування у мадридському полоні, після поразки у битві при Павії 1525 р. [3, с. 436].

З метою комплексного дослідження подібних середньовічних звичаїв, як засобів сакралізації та зміцнення королівської влади, а зрештою формування абсолютизму, нами звернена особлива увага на одну із мініатюр збірки "В'їзд Франциска I, короля Франції, в місто Ліон 12 липня 1515 р.". Автор зображує нам не церемонію в'їзду в місто, переповнене щасливими жителями, які із задоволенням вітають свого короля. Ліон зображений на задньому плані у вигляді укріпленого замку на підвищенні з вежами, бастіонами та ровом із водою. У центрі малюнку розміщена доволі складна композиція, головним героєм якої виступає Франциск I.

Перш ніж перейти до детального аналізу мініатюри, звернемося до нарративу – щоденника матері короля. Так, в описі Луїзи Савойської подій цього часу знаходимо: "В понеділок 30 червня 1515, мій син прибув до Ліону, щоб виступити проти швейцарців та інших загарбників Міланського герцогства" [8, с. 89]. Дата прибуття короля до Ліону дещо відрізняється від тієї, що значиться у манускрипті бібліотеки Вольфенбюттеля (12 липня), проте хронологічно вони близькі. Цілоком

ймовірно, що Луїза Савойська, компілюючи щоденник близько 1522 року [11, с. 56], могла зробити похибку. У цьому повідомленні йдеться про події, що безпосередньо передували славнозвісній перемозі французького короля у битві при Маріньяно. Адже наступним повідомленням графині про Франциска, був опис битви: "13 вересня 1515 року, в четвер, мій син переміг та розгромив швейцарців біля Мілану; битва розпочалась о п'ятій годині по полудні і тривала всю ніч і закінчилась тільки в одинадцятій годині ранку; цього ж дня, я покинула Амбуаз, і направилась пішки до Нотр-Даму де Фонтен, щоб доручити їй [Богоматері – Л.В.] того, кого я люблю більше себе, це мій син, славетний і триумфуючий Цезар, підкорювач швейцарців" [8, с. 90]. Очевидно, що збірка, у якій міститься ця мініатюра, створена вже після Маріньянської перемоги, що теж могло вплинути на створення такого насиченого образу.

Для комплексного розуміння зображеної композиції необхідно проаналізувати усі зображені на мініатюрі персонажі та деталі. Головним героєм цього дійства виступає король – Франциск I Валуа. Верхи на міфічному білому крилатому олені Франциск керує кораблем-Францією. Правою рукою король тримається за роги оленя, а у лівій – палаючий меч. На кораблі автор зобразив чотирьох людей: двох чоловіків і двох дам, а на щоглі розташувалися янголятко та Зефір, який надуває вітрила корабля. Втручання хоч і маленької, але божественної сили, допомагає Франциску здійснювати важливу місію.

Чоловік, що стоїть на палубі корабля, дивиться на короновану даму і показує рукою на місто. Жорж Гіг, у коментарі до публікації, висуває твердження, що цим персонажем міг бути конетабль Франції Карл де Бурбон. Його присутність на малюнку, як військовокомандувача французької армії вищого рівня, додатково підтверджує, що автор хотів зобразити не лише в'їзд у Ліон. Він швидше вказав на подальший розвиток подій, не минувши таким чином і роль міста. Про значення дому Бурбонів свідчить також і присутність білого оленя. Адже білий літаючий олень не просто міфічне створіння, а емблема дому Бурбонів. Тобто перед нами цікавий алегоричний сюжет – король Франції керує кораблем-Францією, спираючись на силу та авторитет дому Бурбонів.

Другого чоловіка, що стоїть позаду, публікатор збірки ідентифікує як маршала Франції Джан-Джакомо Тривульціо (Jean-Jacques Trivulce). Він тримає кермо корабля, тобто також допомагає молодому королю у його складній місії. На шиї у маршала – кольє ордену короля Святого Мішеля.

Також особливий інтерес викликають присутні на кораблі дами. Одна, з короною на голові, дивиться на конетабля Бурбона, інша смиренно тримає руку біля серця. Не виникає сумніву, що ці дві жінки – члени королівської родини. Ймовірно, що перша особа – це королева Клод, адже королева-мати, Луїза Савойська, ніколи не зображувалася з короною, а зазвичай її голова покрита чорним головним убором.

Для ідентифікації цих персон слід знову звернутися до тексту. У "Щоденнику Луїзи Савойської" є чимало повідомлень про "в'їзди" короля до різних міст. Розглянемо один із найінформативніших записів. Так, графиня пише: "17 січня 1517 року, Король, мій син, Королева, моя дочка Маргарита і я прибули в Сан-Месмен (Saint-Mesmin), близько Орлеану; і наступного дня Король зробив свій в'їзд в це місто" [8, с. 90]. Відмітимо, що в'їзд Франциск зробив не відразу після прибуття, а лише наступного дня. Очевидно, так було вчинено з метою надання ще більшої урочистості протокольному дійству. Крім того, звернемо увагу, що під час цієї церемонії його супроводжували королева Клод, сестра Маргарита та Луїза Савойська. У інших повідомленнях Луїза неодноразово зазначала, що вона та її донька Маргарита Ангулемська (згодом Наваррська) супроводжували Франциска під час його візитів до різних міст. Тому цілком вірогідно, що другою персоною на кораблі могла бути або мати короля, Луїза Савойська, або його сестра Маргарита. Зазначимо, що остання також, зазвичай, зображувалася сучасниками у скромному одязі, що й бачимо на розглядуваній мініатюрі.

Особливу увагу потрібно приділити королівському прапору. У верхній його частині розміщені три лілії – символ династії Валуа. Нижче бачимо саламандру, палаючу у вогні, який розходить по всьому полотнищі. Франциск I, як і його батько Карл Ангулемський, вибрав своєю емблемою саламандру – амфібію, що є втіленням сталості та цілісності [5, с. 143]. Зображеннями саламандри щедро прикрашені стіни королівського палацу Фонтенбло [12, с. 72]. Поряд із зображеннями амфібії інколи розміщений напис "FRANCISCUS FRANCORUM REX" – "Франциск король франків".

Найчастіше саламандра зображувалася у вигляді ящірки або безкрилого дракона. У середньовіччі вона ототожнювалася із субстанцією вогню. Вважалося, що тіло саламандри настільки холодне, що амфібія може знаходитись у вогні і не згоряти, а також гасити його. Віра у надприродні властивості саламандри жила у сучасників короля. Свідчення цього є у автобіографічному творі Бенвенуто Челліні. У описі свого дитинства, митець розповідав, як його батько "побачив посеред найбільш яскравих пломенив маленького звірка, схожого на ящірку, який грався в найбільш сильному вогні". Для того, щоб Бенвенуто запам'ятав це, батько дав малому стусана і пояснив: "ось ця ящірка, яку ти бачиш у вогні, це – саламандра..." [13, с. 15].

У геральдиці зображення саламандри у вогні символізує хоробрість та мужність, а в християнській символіці – благочестя і відданість вірі. Зазначимо, що Франциск I неодноразово в своїх ордоннансах та листах називає себе "Christianissimus Rex" – "найхристиянніший король". Ця формула використовувалась французькими королями після хрещення Хлодвіга [2, с. 57]. Часте її вживання Франциском свідчить про свідому демонстрацію королем його релігійності та відданості християнству. Це додатково пояснює, чому саме коронована саламандра обрана емблемою Франциска I.

Зазвичай, спільно із зображенням саламандри зустрічається й девіз Франциска – "Nutrisco et extinguo" [14, с. 58]. З латини перекладається – "Живлю і гашу", в значенні я живлю огонь і гашу його. Французький історик Е. Ле Руа Ладюрі трактував вибір Франциска, як прояв готовності "підтримати добрий вогонь і загасити шкідливий, підтримати праведників і покарати зло" [5, с. 143].

Слід наголосити на тому, що на явний зв'язок між саламандрою у вогні та палаючим мечем у руках Франциска I. Король як і його саламандра підтримував та живив вогонь, але не обпикався ним, що вказувало на його надприродну, божественну силу. Автор наче вказував на те, що король своєю сакральною силою у будь-який момент готовий відбити удар ворога. Монарх стоїть на сторожі спокою держави-корабля, і сам, водночас, готовий вступити у бій за її інтереси.

У цьому сюжеті яскраво проявляється віра автора у святість персони короля і його так званого "політичного тіла". Франциск, як помазаник Божий, наділяється здатністю Боголюдини творити чудо. Зазначимо, що в усіх офіційних документах короля (ордоннансах, указах, листуванні), текст традиційно розпочинається із фрази "Франциск, Божою милістю король Франції" ("François, par la grace de Dieu roy de France", "Franciscus, Dei gratia Francorum rex"). На нашу думку, таке формулювання є усталеним кліше офіційного документа, але водночас в ньому відображається апробована століттями віра в богопомазаність монарха та святість королівської влади. Віра у сакральність "політичного тіла" усталилася також у зверненні до Франциска I "Священна величність", що зустрічаємо у названій автобіографії Бенвенуто Челліні [13, с. 301, 323, 329, 351, 363].

Враховуючи складність такої композиції, героями якої є не лише історичні особи, а й міфічні істоти, стає очевидно, що автор, який створив такий багатий образ, все ж таки мав певні знання із давньогрецької міфології. Це цілком логічно, адже звернення до античної історії та міфології було типовим для ренесансної культури. Хотілося би зазначити, що сучасники порівнювали Франциска не тільки з Цезарем, а ще й з Геркулесом [5, с. 143]. І тут можна провести цікаву паралель між давньогрецьким героєм, наділеним надприродною божественною силою та помазаником Божим, Боголюдиною – королем, влада якого теж сприймалася як сакральна.

З цього приводу американський учений Майкл Вінтроуб у спеціальному дослідженні, присвяченому королівському в'їзду Генріха II в Руан 1550 р., звертається до витоків цього звичаю та його особливостей у Франції. У якості прикладу дослідник наводить в'їзд Франциска I до Парижу в 1517 р. в образі галльського Геркулеса. Вінтроуб демонструє гравюру 1529 р. із зображенням цієї події. Король-Геркулес зображений у хутряному одязі. У одній руці тримає булаву, у іншій – лук, а за спиною – стріли [7, с. 481]. Зображення Франциска в образі Геркулеса емоційно тотожне образу "тріумфуючого Цезаря", який спостерігаємо на мініатюрі, присвяченій в'їзду короля у Ліон в 1515 р. Перед нами постає владний правитель, імператор у своєму королівстві, якому водночас не чуже честолюбство.

Таким чином, ця мініатюра, насичена яскравими алегоричними образами, є показовим зразком пропаганди французької монархії. Майстер зовсім не намагався зобразити хід церемонії "радісного в'їзду" Франциска I в Ліон. Натомість він створив образ абсолютного монарха, Dei gratia Francorum rex, наділеного могутньою та сакральною владою, монарха, який впевнено задав курс своєму Кораблю-державі. Очевидно, подібні твори є не лише результатом старання короля та його близького оточення, а певною мірою – свідченням існування усталених стереотипів по відношенню до персони монарха.

Таке трактування та подача образу короля пояснюється декількома причинами. По-перше, мова йдеться про 1515 р., тобто про рік, коли Франциск I зійшов на трон. Уся країна радісно вітала нового короля і у таких умовах перший в'їзд монарха у місто був особливо важливою подією. У подальшому, як свідчить "Щоденник Луїзи Савойської", Франциск неодноразово відвідуватиме Ліон.

По-друге, в'їзд Франциска у Ліон супроводжувався загальнонаціональним піднесенням патріотизму. Саме звіди король повів армію відвоювати Міланське герцогство, яке, на його думку, законно мало б належати Франції. Тобто події загальнодержавного значення підсилили важливість церемонії "радісного в'їзду". Це підтверджує й повідомлення Луїзи Савойської. Адже, коли графиня інформує про вступ короля до Ліону, вона не використовує фразу "зробив свій в'їзд", яку використовує в інших повідомленнях. Натомість вона зазначає, що Франциск прибув до Ліону, щоб "виступити проти швейцарців та інших загарбників Міланського герцогства". Події, пов'язані із

вїздом у Ліон, а саме перемога при Мариньяно, дали реальні підстави для посилення пропаганди французької монархії.

"Радісний зїзд" у період правління Франциска I ще більше починає демонструвати силу влади монарха. Король шляхом здійснення подібних церемоній, спрямованих на формування культу правителя, а також пропаганди його могутності в літературі та мистецтві зумів досягти зміцнення авторитету та сакралізації його влади.

Список використаних джерел

1. Jacquart J. François Ier / J. Jacquart. – Paris: Fayard, 1981. – 458 p. 2. Метивье Ю. Франция в XVI – XVIII вв.: от Франциска I до Людовика XV / Юбер Метивье; [пер. с фр. А.В. Голубкова, С.В. Панова]. – М.: АСТ: Астрель, 2005. – 190 с. 3. Блок М. Короли-чудотворцы. Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти распространенных преимущественно во Франции и в Англии / М. Блок; [пер. и коммент. В.А. Мильчиной]. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 709 с. 4. Мандру Р. Франция раннего нового времени, 1500 – 1640. Эссе по исторической психологии / Р. Мандру; [пер. с фр. А. Лазарева]. – М.: Территория будущего, 2010. – 328 с. 5. Ле Руа Ладюри Э. История Франции. Королевская Франция. От Людовика XI до Генриха IV. 1460 – 1610 / Э. Ле Руа Ладюри; [пер. с фр. Е.Н. Корендясова, В.А. Павлова]. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 416 с. 6. Канторович Э.Х. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии / Э. Х. Канторович; [пер. с англ. А.Ю. Серегинной]. – М., 2005. – 520 с. 7. Wintroub M. Civilizing the savage and making a king: the royal entry festival of Henry II (Rouen, 1550) / M. Wintroub // The Sixteenth Century Journal. – 1998. – Vol. XXIX/ № 2. – P. 465–494. 8. Journal de Louise de Savoie // Nouvelle collection des mémoires pour servir à l'histoire de France, depuis le XIII-e siècle jusq'а la fin du XVIII-e / Par J.F. Michaud, J.J-F. Poujoulat. – Paris: L'éditeur du commentaire analytique du code civile, 1838. – Tome V. – P. 87–93. 9. L'entrée de François Premier, roy de France, en la cité de Lyon le 12 juillet 1515 / Publ. par Georges Guigue. – Lyon, 1899. – 177 p. 10. Д'Обинье Т.-А. Трагические поэмы. Мемуары / Т.-А. д'Обинье; [пер. с фр. и коммент. А. Ревича]. – М.: Присцельс совместно с Русслит, 1996. – 530 с. 11. Myra Dirkman Orth. Francis du Moulin and the Journal of Louise of Savoy / Myra Dirkman Orth // The Sixteenth Century Journal. – 1982. – Vol. XIII/№ 1. – P. 55–66. 12. Zerner H. L'art de la Renaissance en France. L'invention du classicisme / Henri Zerner. – Paris: Flammarion, 2002. – 480 p. 13. Челлини Б. Жизнь Бенвенуто Челлини / Б. Челлини. – СПб.: Кристалл, 1998. – 512 с. 14. Петрункевич А.М. Маргарита Ангулемская и ее время / А.М. Петрункевич; [обработ., пер. и примеч. Н.И. Маркина]. – М.: ЭНАС, 2010. – 216 с.

Людмила Ващук

ОБЫЧАЙ "РАДОСТНОГО ВЪЕЗДА" КАК СРЕДСТВО УКРЕПЛЕНИЯ И САКРАЛИЗАЦИИ ВЛАСТИ ФРАНЦИСКА I

В статье проанализирован королевский, так называемый "радостный", въезд ("la joyeuse entrée") на примере въезда Франциска I Валуа в город Лион в июле 1515 года. Основное внимание в исследовании уделено анализу визуального источника – миниатюры с аллегорическим изображением этого события, коннотации ее ключевых элементов, идентификации персонажей. Определено, что обращение французского короля к этому старинному обычаю продиктовано, в первую очередь, стремлением к усилению и сакрализации монаршей власти.

Ключевые слова: Франциск I, церемонии, "радостный въезд", Лион, сакрализация власти.

Lyudmyla Vashchuk

THE TRADITION OF "JOYFUL ENTRY" AS A METHOD OF STRENGTHENING AND SACRALIZATION OF FRANCIS I VALOIS AUTHORITY.

The article analyzes the royal so-called "joyful" entry ("la joyeuse entrée") according to experience of Francis I Valois entry into the city of Lyon in July 1515. The main study focused on the analysis of visual source – miniature with an allegorical depiction of this event, connotations of the key elements and identification characters. It is concluded that the appeal of the French king to this ancient tradition dictated, primarily, by the desire to strengthen and sacralize the monarchical power.

Key words: Francis I, ceremonies, "joyful entry", Lion, sacralization of power.

УДК 94/ 477.4 (438) 6

Ольга Білобровець

ПОЛЬСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ У БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ПОЛЬЩІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1913–1914 РР.

Напередодні Першої світової війни активізувався рух за відновлення незалежності Польщі, що поширився в польському студентському середовищі Правобережної України. Організації "Унія незалежності" та кийвський гурток "Філареція" об'єднали патріотично налаштованих молодих поляків, що ставили своїм завданням проведення просвітницької діяльності та підготовку до збройного повстання. Ці ідеї знайшли поширення в студентському молодіжному, робітничому середовищі та серед інтелігенції.

Ключові слова: польський національно-визвольний рух, "Унія незалежності", "Філареція", Правобережна Україна, студентство.

Напередодні Першої світової війни в польському молодіжному середовищі в Україні активізувався рух за відновлення незалежності Польщі. Дослідженнями польського громадсько-політичного життя на Правобережній Україні займалися як українські, так і польські історики, зокрема, О. Поліщук, Х. Герговська, С. Янковський, Г. Яблонський [1–2]. Однак, цілісного уявлення про польський суспільний рух на Правобережжі напередодні Першої світової війни немає.

Ця стаття ставить завданням з'ясувати роль і значення руху польської молоді за державну незалежність, дослідити умови і обставини його виникнення, форми і методи діяльності.

Багато керівників польського національно-визвольного руху вважали, що зручний момент для встановлення незалежності Польщі не був використаний у 1905 р. під час внутрішньої розрухи у Російській імперії через недостатню матеріальну підготовку (фінанси, зброя, бойовики) і спрямували свою енергію на розв'язання цих проблем [2, с. 188]. Сильний поштовх рухові за незалежність Польщі дав Закопанський з'їзд у Галичині, що відбувся влітку 1912 р. Після нього розпочався громадський рух, який охопив усі місцевості з польським населенням. Участь у русі приймали усі політичні партії, буржуазні рухи і гуртки. Робота була перенесена в Росію. Особливу активність виявила польська молодь вузів, організовуючи гуртки, які приєдналися до поширеного в Австрії руху за незалежність або "філарецького".

Після Закопанського з'їзду відбулося ще 4 окремих з'їзди: у Кракові, Лондоні, Парижі та Цюриху. На Цюрихському з'їзді в грудні 1912 р. ухвалено об'єднати усі гуртки в один союз "Унія незалежності". У цей же час у привіслинському краї та Правобережній Україні поширена відозва, у якій вказувалось, що "утворилась Тимчасова комісія, яка координуватиме та контролюватиме всі підготовчі дії, спрямовані на створення організованої збройної сили в Польщі і зібрання коштів, необхідних для її розвитку. Всі об'єднані під керівництвом Тимчасової комісії організації вважали збройну боротьбу на початку війни між Австрією і Росією єдиною можливою метою збройної організації польського народу. Поки Австро-Угорщина буде боротися в інтересах своєї державності проти Росії, вона могла б бути союзником поляків, як вважали члени організації" [3, арк. 95].

"Унія незалежності" згрупувала навколо себе елементи, які за своїм світоглядом або симпатіями належали до Польської соціалістичної партії (далі – ППС), колишньої революційної фракції. Її девізом став вираз – "Вільна людина у вільній Польщі" [4, арк. 144]. "Унія незалежності" виникла як опозиція у "Союзі товариств польської прогресивної молоді за кордоном" і остаточно відокремилася після з'їзду союзу в Женеві, коли прийнята не тільки резолюція про соціалізацію союзу, але й проти незалежності Польщі. У той же час росло незадоволення у рядах народово-демократичної (далі – НД) молоді, викликане "угодовою" політикою польського кола у Державній Думі.

Коли "Союзом товариств польської прогресивної молоді за кордоном", й керівниками НД на чолі з Р. Дмовським вирішено припинити бойкот російської школи у привіслинському краї, то це остаточно роз'єднало польську молодь, що виховувалася у польських школах і стала патріотами цієї школи. "Унія незалежної молоді" об'єднала не тільки прихильників ППС – колишньої революційної фракції, але й різних опозиціонерів з НД і просто націоналістично налаштовану молодь. Організація "З'єднчене" ("Zjednoczenie") ставала усе сильніше в опозицію до НД і схилялася у напрямку "Фронди". "Унія незалежності" знаходилась під тиском з двох боків: з лівого флангу тиск створював "Соціалістичний зв'язок" (Związek socjalistyczny), якому "Унія незалежності" протиставляла гасла "незалежності Польщі", "бойкот російської школи" і "військову підготовку", а з іншого боку, організації "З'єднчене", яка мала такі ж лозунги, і якій "Унія незалежності" протиставляла свій розріджений соціалізм. "Унія" усе відвертіше наближалася до

революційної фракції ППС [5, арк. 178]. У відозві польського академічного гуртка ППС у Києві зазначалося, що польський соціалізм, завдяки розпаду у власних рядах, став на ґрунт своїх наукових і практичних основ, з цілком певною програмою праці і майбутнього народу [6, арк. 161].

Після Закопанського з'їзду на початку 1913 р. делегат "Унії незалежності", що об'єднала університетські міста Російської імперії з метою агітації, мав зустріч у м. Києві зі студентом Київської політехніки Стефаном Бенецьким-Беневським, який після його від'їзду почав формувати у місті гурток незалежності з назвою "Прогресивно-незалежна академічна організація в м. Києві "Філареція". У березні 1913 р. цією організацією видано відозву із заголовком "Колеги", у якій викладалися цілі організації і звучав заклик до тих, хто поділяє її принципи, об'єднатися під прапором новоствореної організації. 20 березня 1913 р. у м. Санкт-Петербурзі відбувся I з'їзд представників гуртків Росії організації "Унія незалежності", на якому делегатом від Києва був С.Бенецький-Беневський. На з'їзді були представники від С-Петербурга, Москви, Варшави, Києва, делегат від Головного правління "Унії незалежності" із Кракова. Решта міст не змогли відрядити своїх делегатів. На з'їзді були прийняті резолюції, що стосувалися: необхідності розвитку ідей щодо зміни існуючого ладу для досягнення незалежної, вільної і демократичної Польщі і братерства народів; заклик до повернення на батьківщину; необхідності самоосвітньої роботи; участі в роботі тих воєнізованих організацій, що ідейно узгоджувалися з ними; незалежність унії від тактики політичних партій; підтримки і зв'язку із учнями середніх навчальних закладів і роботи серед емігрантів, дітей і освітньої роботи в краї [7, арк. 140].

Після повернення С. Бенецького-Беневського до Києва 6 квітня 1913 р., на квартирі студента КПІ Болеслава Шацького, відбулися збори гуртка "Філареція", на яких з'ясувалось, що в Києві існує два гуртки, до складу яких входять до 12 осіб колишньої організації "Корпорація". До обох належав студент С. Бенецький-Беневський і представник від Центрального бюро учнів середніх навчальних закладів Південно-Західного краю, студент М.Янчинський. На зборах вироблено план роботи: 1. "Філареція" мала стати політичною школою, що шляхом читання рефератів, самоосвіти і пропаганди повинна проводити ідею незалежності Польщі. Вирішено було підготувати реферати на теми: а) 1863 рік, б) "Матеріалістичне розуміння польського повстання", в) "Еволюція мислення польської молоді з 1907 р.". 2. Незалежність повинна здійснюватись двома шляхами: мирним – ідейною роботою, і військовим – збройним повстанням. До останнього відносяться підготовчі роботи, навчання тактики і, по-можливості, навчання володіння зброєю і стрільба. 3. "Філареція" повинна мати також бібліотеку. 4. Вона повинна підтримувати інтереси польського пролетаріату, для чого необхідно утворити комітет для надання допомоги робітникам. 5. З метою ведення пропаганди в найкоротші терміни необхідно випустити прокламацію "До всіх учнів середніх навчальних закладів" для висвітлення мети і діяльності "Філареції". 6. До дня 50-літнього ювілею польського повстання вирішено було випустити прокламацію "До польського суспільства". Перші чотири пункти плану у зв'язку з початком канікул не були виконані [8, арк. 5].

25 квітня 1913 р. від імені прогресивно-незалежної академічної організації м. Києва "Філареції", Союзу польської молоді вузів Києва "Корпорації" і Союзу польської студентської молоді "Полонія" складена і поширена прокламація "До молоді", видана у зв'язку з 50-ою річницею з дня смерті польських повстанців в с. Соловіївка. Зокрема, у ній йшлося про те, що "останнє польське повстання відбулося завдяки мужності і самопожертві груп польських військових і студентів. Але повстанці забули, що зруйнувавши стару будівлю необхідно побудувати нову. Для цього необхідний вільний народ і досвідчені керівники" [8, арк. 140].

До складу Головного правління "Філареції" входило 5 членів: студенти Київського політехнічного інституту С. Бенецький-Беневський, Б. Шацький, В. Корчак, студент Київського університету В. Круковський та інженер Й. Вархаловський. За дорученням правління "Філареції" С. Шацький, С. Бенецький-Беневський, студенти КПІ О. Домбровський та студент Київського університету Ян-Непомук Мацієвський склали проект статуту "Філареції" польською мовою. Статут надруковано і розмножено на друкарській машинці інженера Й. Вархаловського. Згідно зі статутом, "керівною ідеєю "Філареції" є завоювання незалежності Польщі". Єдиним шляхом досягнення цієї мети мала бути підготовка народних демократичних сил Польщі до взяття у свої руки життя народу в найповнішому обсязі, представлення його політики і справи культурного розвитку. Виховання молоді мало здійснюватись через її самоосвіту для того, щоб таким чином виховати майбутніх борців за незалежність і суспільну справедливість.

За статутом структура "Філареції" виглядала наступним чином: 1. "Гуртки самоосвіти" – склалися з 6 філаретів, які вибирали із свого середовища голову і секретаря. Гуртки збиралися регулярно, один раз в 10 днів. 2. "Рада керівників" складалася з керівників гуртків самоосвіти, які із свого середовища вибирали голову і секретаря, що залишалося таємницею для решти товариства. "Рада керівників" збиралася один раз на два тижні. 3. Загальні збори гуртків філаретів були найвищою законодавчою інстанцією "Філареції". Вони збиралися двічі на рік для обрання правління

і комісій: шкільної, просвітительської, в'язничної, фінансової, бібліотечної, ревізійної і судової. Правління "Філареції" очолювало організацію і збиралося один раз на два тижні. У вересні 1913 р. правління "Філареції" випустило прокламацію "Товариші" із закликом об'єднатися для боротьби з "суспільним і політичним рабством", і для досягнення "незалежності Польщі". У серпні 1913 р. в Київ приїжджав член С.-Петербурзької організації "Унії незалежності", студент "Казик", який проживав на квартирі у студента Корейка і мав зустрічі з С. Бенецьким-Беневським і С. Шацьким. Він повідомив також про те, що у С.-Петербурзі у жовтні місяці має відбутися II Всеросійський з'їзд організацій незалежності [8, арк. 7].

У 1913 р. київська організація "Філареція" складалася з двох гуртків: "старшого" – 23 чоловіки і "молодшого" – 40 філаретів. До першого гуртка належали особи, які вступили в організацію у час її виникнення, до другого – ті, кого рекомендували і вони мали певний час себе проявити [9, арк. 12]. Зібрати загальні збори організації на початку вересня не вдалося, так як не було відповідного приміщення. Поділившись по 8 осіб, вирішили зібратися на квартирах філаретів. 27 вересня 1913 р. на квартирі студентів Корсака і Міллера відбулось зібрання однієї групи "старшого гуртка", на якому крім господарів було 5 філаретів (Баєр, Бенецький-Беневський, Дембоцький, Непокойчицький, Бенецький) і які затвердили статут без будь-яких змін. Ця група вирішила для роботи організувати наступні гуртки: літературно-суспільний, історико-суспільний та економічний. На засідання "старших гуртків" вирішувалися усі поточні питання. Зокрема, 20 жовтня 1913 р. на квартирі у С. Бенецького-Беневського у присутності Шацького, Баєра, Ямчинського йшлося про те, що в Києві організовується "Коаліційний комітет", який буде керувати страйками і демонстраціями, як протест проти справи Бейліса, і що до нього увійдуть представники усіх вузів Києва [8, арк. 7]. У справі "коаліційної комітету" поліцією заведена справа на студентів Київського університету Чижевського, Савадзького, Центилович та інших у кількості 12 осіб в приналежності до цієї нелегальної організації. Але проведені обшуки жодних звинувачувальних матеріалів не дали і студенти були відпущені [10, арк. 21].

28 жовтня 1913 р. на квартирі у Ямчинського відбулись збори, на яких вирішено використовувати польський клуб "Соколи" для партійних цілей. З цією метою запропоновано усім філаретам записуватися членами цього клубу і намагатися хоч би нелегально взяти у свої руки управління клубом і налагодити його діяльність за аналогією С.-Петербурзького клубу "Огніско". Вирішено також наприкінці листопада 1913 р. влаштувати у клубі вечір для зібрання коштів на потреби організації. У передбачуваному для постановки спектаклі, який мав носити агітаційний, націоналістичний характер, участь мали брати тільки учні. На зібранні С.Шацькому доручено підготувати прокламацію для нагадування молоді про діяча польського повстання 1831 р. Понятовського, приурочивши її до пам'яті річниці повстання. Наприкінці жовтня 1913 р. правління "Філареції" звернулося до "Виконавчого бюро організацій незалежності на території Росії" з вказівкою, що з'їзд організацій незалежності, який передбачувався у жовтні, є небажаним за відсутністю незначних результатів роботи. Доцільніше було б організувати його на свято Пасхи.

Для зміцнення організації на рік до неї вступив Сигизмунд Мешковський, член закордонної організації незалежності. До Києва він прибув з рекомендаціями і відразу був прийнятий в "старший гурток" філаретів. Оскільки С. Мешковський не був студентом, у проект статуту внесено пункт про те, що членами організації можуть бути не тільки учні і студенти, а й особи, які можуть принести їй користь [8, арк. 8]. С.Мешковський був членом бойової групи ППС і разом з Т.Войнаровським намагався утворити в Києві відділ бойовиків ППС і організувати серед польської молоді військово-спортивний рух. З цією метою у квартирі студента А.Савицького влаштовано зібрання військово-спортивного гуртка за програмою ППС. 20 грудня поточного року С. Мешковський виїхав у м. Дзюнків Бердичівського повіту [11, арк. 33]. Він зупинився у багатого землевласника і директора-розпорядника товариства Дзюнківського цукрового заводу, поляка Юліана-Казимира Крачкевича, де був заарештований. При затриманні виявилось, що гість – це дворянин Георгій Олдаковський, а при обшуку знайдено закордонний паспорт на ім'я австрійського підданого Генріха Строека. У ньому виявлена книжка для збору пожертв на польський військовий фонд, записна книжка з планами заїхати у Кам'янець-Подільський для організації гуртка серед жінок для збору пожертв на військовий фонд та необхідності нав'язати стосунки зі студентами в Одесі, а також відозва до учнівської молоді від "Групи академічної молоді ППС в м. Києві" [12, арк. 4].

Внаслідок арешту Г. Олдаковського почалася ліквідація його зв'язків у польському середовищі Києва. У квартирі зниклого із Києва інженера Й.Вархаловського знайдено документи і літературу. Зокрема, чотири друковані відозви "Тимчасової комісії об'єднаних товариств, які прагнуть до незалежності", лютий 1913 р., "Заклик до поляків, які живуть під російським ярмом". У них зазначалося, що на випадок повної або часткової мобілізації поляки повинні ухилитися від служіння у лавах ворогів, переселятися в іншу місцевість, втікати за кордон. Необхідним було збирання коштів на польський військовий фонд. Також виявлені брошури польською мовою: "Казна і військо"

(Краків, 1913 р.); статут стройової піхотної служби Австро-Угорської армії (Краків, 1913 р.), детальна карта Карпатських гір; книга "Умовні знаки" І.Хлопського (Львів, 1912 р.), у якій наводилися умовні позначення місцевих об'єктів на топографічних картах та інша література [8, арк. 82].

Крім того, встановлені зв'язки інженера Й. Вархаловського з лікарем Малиничем, який проживає у м. Чорний Острів Проскурівського повіту Подільської губернії. Під час обшуку у нього вилучено книгу "Рицарські вправи польської молоді", така ж як і в арештованого поляка Дибчинського. Це вказує на поширення ідей, викладених у книзі "Справа польської армії" серед інтелігенції в Подільській губернії.

Отже, студентське середовище виявилось ґрунтом для реалізації ідей боротьби за незалежність Польщі і об'єднання патріотично налаштованої польської молоді. Союз "Унія незалежності" та гурток "Філареція" напередодні Першої світової війни стали політичною школою для формування свідомих та відданих борців за державну незалежність. Члени цих організацій використовували різні форми роботи, готуючись до збройної боротьби та поєднуючи легальні й нелегальні методи діяльності. Рух студентської молоді відіграв значну роль у суспільно-політичному житті польського суспільства, поширюючи ідеї незалежності у молодіжному середовищі та серед інтелігенції, гуртуючи найбільш активних, ідейно переконаних членів польської громади, готових до боротьби за її майбутнє.

Список використаних джерел

1. Геровська Х. Громадське життя польського населення Поділля напередодні Першої світової війни за матеріалами царської жандармерії / Х. Геровська // Поляки Хмельниччини. – Хмельницький: "Поділля", 1999. – С.260–264; Jankowski S. O harcerstwie na Rusi i w Rosji w latach 1914–1920 Pamiętnik Kijowski / S. Jankowski.– Londyn, 1959. – Т. 2. – С. 129–138; Jabłoński H. Polityka polskiej partii socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918 / H. Jabłoński. – Warszawa: PWN, 1958. – 663 s. 2. Поліщук О. До питання поширення національно-визвольних ідей серед поляків Правобережної України на початку ХХ ст. / О. Поліщук // Міжнародний науковий конгрес "Історична наука на порозі ХХ ст. – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.187–189. 3. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДАЛІ України), ф. 279, оп. 1, спр. 9, 95 арк. 4. ЦДАЛІ України, ф. 1335, оп. 1, спр. 1556, 201 арк. 5. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 409, ч. II, 269 арк. 6. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2982, ч. I, 352 арк. 7. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 409, ч. II, 269 арк. 8. Там само, ф. 442, оп. 863, спр. 7, 57 арк. 9. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 204, 479 арк. 10. Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 5425, 124 арк. 11. Там само, ф. 442, оп. 864, спр. 75, арк. 33. 12. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 3271, арк. 4.

Ольга Билобровець

ПОЛЬСКИЙ СТУДЕНЧЕСКИЙ ДВИЖЕНИЕ В БОРЬБЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ ПОЛЬШИ В ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В 1913–1914 ГГ.

Накануне Первой мировой войны активизируется движение за восстановление независимости Польши в студенческой среде Правобережной Украины. Организации "Уния независимости" и киевский кружок "Филареция" объединили патриотически настроенных молодых поляков с заданием проведения просветительской работы и подготовки к восстанию. Эти идеи были поддержаны студентами, молодежью, интеллигенцией.

Ключевые слова: польское национально-освободительное движение, "Уния независимости", "Филареция", Правобережная Украина, студенчество.

Olga Bilobrovets

POLISH STUDENT MOVEMENT IN THE STRUGGLE FOR THE INDEPENDENCE OF POLAND INTO RIGHT UKRAINE IN 1913–1914.

Before the First World War the movement for the restoration of the independence of Poland intensified and spread among Polish students in the Right-Bank Ukraine. The organization "Union of independence" and Kyiv club "Filaretsiya" united patriotic young Poles, who set the task of carrying out some educational activity and preparation for armed rebellion. The movement of young students played a significant role in the social and political life of Polish society, spreading the ideas of independence among young people, workers and intelligentsia.

Key words: Polish national independence movement, "Union of independence", club "Filaretsiya", Right-Bank Ukraine, students.

УДК 262.13+94(47)

Елла Бистрицька

ОСОБЛИВОСТІ КАНОНІЧНОГО СТАТУСУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПОЛЬЩІ (1944–1948 РР.)

У статті аналізується комплекс архівних документів Державного архіву Російської Федерації, на основі яких з'ясовано плани радянських і польських органів влади щодо зміни канонічного статусу Православної церкви у Польщі, з метою встановлення контролю над її діяльністю.

Ключові слова: Православна церква у Польщі, Польська православна церква, Московський патріархат, митрополит Діонісій, Г. Свентковський.

Для українців боротьба за автокефальний статус Православної церкви асоціюється з державотворенням. Проте патріархи Російської православної церкви (далі – РПЦ) завжди підкреслювали свою зацікавленість у збереженні канонічного зв'язку з Православною церквою в Україні. З часу обрання патріархом Московським Кирила (2009 р.) ідея “руського міра” щораз активніше культивується серед православних України, попри нищівну критику з боку аналітиків. Загострення соціально-політичної ситуації в Україні, що призвело до масових протестів наприкінці 2013 р. й мало своїм продовженням брутальне втручання у внутрішні справи України аж до анексії Криму з боку Російської Федерації, актуалізувало проблему формування національно зорієнтованої церкви. В цих умовах підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату (далі – МП) виявило абсурдність її нинішнього канонічного статусу. Ініційовано процес об'єднання православних церков в Україні.

Попри існуючий високі соціальні очікування, досвід виходу з-під юрисдикції МП інших православних церков свідчить про довготривалість цього процесу та втручання множини політичних чинників. Російська держава завжди опікувалася цілісністю МП і зміцненням його впливу за кордоном. Це питання набрало політичного значення, оскільки церква використовувалася як важливий канал трансляції великодержавної ідеології для забезпечення інтересів Російської імперії, згодом СРСР на протегованих територіях.

Канонічний статус Православної церкви у Польщі, у якій більшість віруючих складали українці, є яскравим прикладом політичних рішень польського і радянського урядів. У цьому протистоянні, що мало місце у міжвоєнний період, або співпраці після Другої світової війни власне релігійні потреби віруючих не бралися до уваги.

Зазначаючи актуальність теми, автор ставить за мету: з'ясувати особливості канонічного стану Польської православної церкви (ППЦ)¹ у зазначений період; визначити рівень взаємодії польського і радянського урядів у вирішенні конфлікту між ППЦ і РПЦ; дослідити механізми політичного впливу урядових структур Польщі і Радянського Союзу на встановлення канонічних відносин між ППЦ і РПЦ; проаналізувати роль окремих урядовців і духовних осіб у набутті канонічного статусу ППЦ.

На зламі Другої світової війни, коли союзники домовлялися про повоєнний устрій світу, кремлівське керівництво звернуло увагу на міжнародні зв'язки РПЦ. З Московським патріархатом пов'язувалися глобальні плани його перетворення на центр Вселенського православ'я. Релігійний чинник повинен був відіграти важливу роль у боротьбі за утвердження радянського впливу в країнах Європи. РПЦ одразу була поставлена під контроль держави, який здійснювала спеціально створена у 1943 р. Рада у справах РПЦ, очолювана полковником держбезпеки Г. Карповим. Жодних самостійних рішень патріарх Московський прийняти не міг.

Починаючи з 1943 р., Рада у справах РПЦ розробила й провела комплекс заходів з консолідації православних церков країн Східної Європи навколо МП: Болгарської, Румунської, Албанської, Сербської. Юрисдикцію МП визнали Естонська і Чехословацька православні церкви [1, с. 313–316]. Стосунки між РПЦ і ППЦ були ускладнені автокефальним статусом останньої, який Московський патріархат не визнавав².

¹В науковій літературі вживається дві назви цієї інституції – Православна церква у Польщі та Польська православна церква. Автор вважає правомірним у викладі подій до 1938 р. вживати назву Православна церква у Польщі (ПЦП), оскільки вона фігурує у польських урядових документах та церковних, зокрема Томосі Константинопольського патріарха від 1924 р. Польськими урядовими документами 1938 р. закріплена назва Польська православна церква (ППЦ), яка використовувалась й у радянських документах досліджуваного періоду.

² Документ, який обґрунтовував правомірність надання автокефалії Православній церкві у Польщі мав назву “Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Царгородської Патріархії від 13 листопада 1924 р. про визнання Православної Церкви в Польщі Церквою Автокефальною”. Вперше офіційно Константинопольський патріарх засудив акт передачі в 1686 р. Київської митрополії Московському патріархату, визнавши його неканонічним.

Документи з Державного архіву Російської Федерації засвідчують, що Рада у справах РПЦ, під керівництвом Г. Карпова, на тлі стратегічного завдання витіснення католицизму з країн Східної Європи, підтримувала точку зору російських ієрархів про повернення ППЦ у юрисдикцію Московського патріархату¹. Директивний лист голови Ради у справах релігійних культів І. Полянського уповноваженим республіканських Рад, зокрема повідомляв, що впродовж 1945 р. з метою зміцнення впливу РПЦ у країні з-закордону будуть надіслані "духовні делегації". У "найближчий час" планувалося юрисдикційне підпорядкування Московському патріархату низки автокефальних православних церков, серед яких була зазначена ППЦ [2, л. 33]. Навесні 1945 р., ще до капітуляції Німеччини, посольство СРСР у Варшаві розпочало підготовку діалогу між ППЦ і МП, керуючись інформацією, що "наші польські друзі визнають необхідність приєднання Польської православної церкви до Московського патріархату" [3, л. 89].

Експортуючи модель державно-церковних відносин у країни Східної Європи, зокрема Польщу, радянське керівництво враховувало національні особливості впливу церковних організацій. Завдання у сфері церковно-релігійної політики мало декілька аспектів. У випадку з ППЦ – формування лояльних церковних структур шляхом підпорядкування МП, а відтак їх використання з метою консолідації суспільства для вирішення політичних і соціально-економічних програм, скерованих на зміцнення режиму народної демократії. Москва була зацікавлена у якнайшвидшому подоланні соціальної напруги в польському суспільстві, яка виникла внаслідок опозиції правлячим колам й загострювалася на тлі зростаючої конфронтації між СРСР з одного боку та США і Великобританією з іншого. Її вагомою складовою було обмеження впливу костелу, що восени 1945 р. призвело до розірвання конкордату з Ватиканом. Наступним кроком польського уряду стало запровадження цивільних шлюбів, дозволу на розлучення, світської освіти. Законодавчі нововведення викликали протести з боку віруючих. Тому надаючи підтримку польському уряду, радянські куратори у сфері церковно-релігійних відносин достатньо зважено підходили до реалізації своїх планів й почасти відмовлялися від їх форсованого виконання. Значне коло питань залишали на розгляд національного керівництва, проводячи консультації на різних рівнях.

За результатами політичної боротьби й не без участі СРСР у червні 1945 р. створено Тимчасовий уряд національної єдності (далі – ТУНЕ). Провідні позиції в уряді й органах держави зайняла Польська робітничая партія (далі – ППР) [4, с. 525]. Її діячі мали безпосередні контакти з посадовцями у Москві, командуванням Червоної армії та співробітниками радянського посольства на території Польщі. Однією з потужних ділянок ППР була пропаганда і агітація, до якої залучалися досвідчені кадри комуністів, що пройшли навчання в СРСР [4, с. 550]. У ТУНЕ міністром юстиції був призначений соціаліст Г. Свентковський, який позиціонував себе як антиклерикал і фахівець з питань церковного законодавства. Він обстоював відокремлення церкви від держави, узаконення громадянського шлюбу, реєстрацію актів народження і смерті органами державної влади [5, л. 97]. Саме прізвище Г. Свентковського фігурує у більшості документів, пов'язаних зі становищем церковних організацій у Польщі². З ним активно консультувалися співробітники радянського посольства у Варшаві. Міністр юстиції неодноразово виїжджав до Москви, де мав зустрічі з Г. Карповим та І. Полянським.

Наприкінці 1945 р. Г. Свентковський не мав чіткої відповіді на питання про збереження чи ліквідацію автокефалії ППЦ, про що за результатами розмови повідомляв радник радянського посольства [6, л. 88]. До середини 1946 р. польський уряд підтримував "приєднання православної церкви в Польщі до Московського патріархату", лише з умовою відтермінування цього акту у зв'язку з сеймовими виборами, які планувалося провести восени³ [3, л. 89].

Під час передвиборчої кампанії, яка проходила в умовах гострої політичної боротьби, остаточно сформувався позиція польського уряду щодо Православної церкви. Питання статусу

¹ Звертає на себе увагу таємний документ, який початково мав назву "Довідка про Польську автокефальну православну церкву", а згодом – "Робочі матеріали Ради у справах РПЦ про становище православної церкви у Польщі, проголошення автокефалії, можливості переходу РПЦ у юрисдикцію Московського патріархату та ін.", датований березнем 1945 р. У третьому розділі документу "Розпад польської автокефалії" зазначається, що питанням юрисдикції РПЦ цікавився польський уряд у Лондоні, спрямувавши свій запит у 1942 р. Патріаршому Місцоблостителю РПЦ митрополиту Сергію. Останній відповів, що РПЦ у західних областях України і Білорусії втратила чинність внаслідок приєднання цих територій до складу СРСР у 1939 р. "Що стосується православних віруючих, які проживають власне у Польщі, то питання їхньої автокефалії – справа майбутнього" [3, л. 51]. Уточнена назва документу і наявність четвертого розділу "Про можливості підпорядкування польській єпархії юрисдикції Московського патріархату" вказують на роботу відомства К. Карпова у відповідному напрямку.

² Питаннями релігійних культів у складі польського уряду займалося Міністерство громадської безпеки, яке очолював однопартієць і соратник Ст. Миколайчика. Департамент у справах культів у складі цього міністерства очолював Деменчук, який, як впливає з радянських документів, за відсутності досвіду роботи з деяких питань консультувався зі Г. Свентковським. Останній мав доручення від прокомуністичної частини уряду здійснювати неофіційне керівництво департаментом у справах культів з огляду на відміне розуміння місця і ролі церковних організацій у державному будівництві.

³ Сеймові вибори відбулися 19 січня 1947 р.

ППЦ обговорювалося у трикутнику Г. Карпов – І. Полянський – Г. Свентковський 13 листопада 1946 р. у Москві. Міністр юстиції висловив принципову позицію уряду, так і свою власну думку, про необхідність збереження автокефалії ППЦ за будь-яких умов. При цьому він посилався на традицію створення автокефальних церков у національних державах, зокрема на статус Грузинської церкви в межах СРСР [7, л. 39 – 40].

Суть обґрунтування збереження автокефального статусу ППЦ доводить, що польські урядовці намагалися зайвий раз уникнути нищівної критики з боку опозиційних сил щодо їх залежності від СРСР. Натомість Г. Свентковський запропонував компромісне вирішення проблеми, яке за умови збереження канонічного статусу автокефалії де-факто відкривало шлях для безпосереднього впливу російської ієрархії на діяльність ППЦ. Він акцентував увагу на відсутності молитовно-канонічного спілкування між РПЦ і ППЦ, що, на його думку, бажано ініціювати МП. А відтак, обрати главою ППЦ "зі свого складу єпископа, росіянина за національністю, з хорошою богословською освітою", особу, якій найбільше довіряє патріарх Алексій. Г. Свентковський наголосив, що обраний патріархом Алексієм єпископ повинен вийти зі складу Російської церкви і стати громадянином Польщі. Ним одразу висловлювалося застереження щодо ситуації з Чеською православною церквою, яка була менш чисельною, ніж ППЦ¹ [7, л. 40].

Політична мотивація представника польського уряду була взята до уваги й Рада у справах РПЦ рекомендувала МП зняти вимогу ліквідації автокефалії ППЦ [8, л. 110]. Проте у Раді вважали, що питання "ліквідації автокефалії у Польщі залишається відкритим і цілком залежить від подальшого розвитку подій, у відповідності до поглядів польського уряду" [8, л. 139]. Очевидно, що Москва була зацікавлена у безпосередньому підпорядкуванні ППЦ Московському патріархату. І тут інтереси радянського керівництва і духовенства співпадали. ППЦ створила небезпечний прецедент засудження дій 1686 р., коли Київська митрополія вилучалася із канонічного підпорядкування Константинопольського патріархату й передавалася Московському патріархату. У період 1944–1948 рр. – інтенсивного зміцнення МП шляхом приєднання православних церков і громад закордоння, автокефальність ППЦ була зайвим нагадуванням політичної заангажованості об'єднавчих процесів. Адже підпорядкування МП гарантувало встановлення контролю над православними церквами, які в такому разі перетворювалися на вагомий чинник підтримки прорадянських урядів у країнах Східної Європи, зокрема й Польщі.

За відсутності глави ППЦ митрополита Діонісія та інших єпископів, які покинули свої єпархії після відходу нацистських військ у червні 1944 р., у діалог з РПЦ вступив єпископ Холмсько-Підляський Тимофій (Шреттер Григорій Іванович). Навесні 1945 р. він звернувся до єкзарха України, єпископа Київського і галицького Іоанна з проханням прийняти його єпархію під юрисдикцію МП. У Раді у справах РПЦ ініціативу єпископа Тимофія оцінили позитивно, вважаючи, що вона "може стати передумовою до проведення заходів у цьому напрямку" [3, л. 51].

В іншому документі від 7 травня 1945 р. повідомлялося, що єпископ Тимофій відвідав радянське посольство у Варшаві й висловив побажання встановити зв'язок з патріархом Алексієм з метою "ліквідації Польської автокефальної православної церкви і приєднання її до Російської православної церкви" [3, л. 57]. За його словами, це рішення підтримали усі три православні єпархії – Варшавська, Холмсько-Підляська і Краківсько-Лемківська. Питання щодо майбутнього предстоятеля Польської православної церкви, на думку єпископа, повинен розглянути патріарх Алексій [3, л. 58].

Особа єпископа Тимофія, як майбутнього очільника ППЦ, викликала застереження з боку посла В. Лебедева, який вказував, що єпископ за часів II Речіпосполитої "був креатурою попереднього польського уряду і православні російські священики в Польщі ставились до нього з недовірою, бачачи в ньому полонізатора православної церкви" [3, л. 58]. З огляду на сумнівне минуле єпископа посол рекомендував "Тимофія до керівництва цією церквою не допускати" [3, л. 58].

Інформація про особистісні характеристики єпископа Тимофія, яка надходила у радянське посольство, зазвичай, негативного характеру, лише зміцнювала переконання про непридатність цієї фігури для керівництва ППЦ. Проте за відсутності інших кандидатур у Москві не заперечували проти контактів між патріархом Алексієм і єпископом Тимофієм. У примітках цитованого нами документу зазначено, що зустріч ієрархів запланована на 20 травня 1945 р. і Рада у справах РПЦ звернулася до Наркомату закордонних справ (далі – НКЗС) сприяти поїздки єпископа Тимофія до СРСР [3, л. 58].

¹ Питання статусу Чеської православної церкви було остаточно вирішено на початку 1946 р. Її очолив на правах єкзарха Московсько-патріархату архієпископ Празький і Чеський Єлевферій, колишній єпископ Ростовський.

Капітуляція Німеччини й повернення у Варшаву митрополита Діонісія автоматично позбавило єпископа Тимофія повноважень глави церкви. Відтепер стосунки між ППЦ і РПЦ намагався з'ясувати митрополит Діонісій. Між ним і патріархом Алексієм відбувся обмін телеграмами. Також митрополит через посольство СРСР у Варшаві передав лист для патріарха, у якому просив особистої зустрічі з ним у Москві. Одночасно повідомляв про намір відвідати патріарха Калістрата у Грузії [3, л. 88]. На відміну від єпископа Тимофія, митрополит Діонісій прагнув не ліквідації автокефалії, а її збереження.

Бурхлива діяльність очільника ППЦ викликала негативну реакцію з боку посольства СРСР у Варшаві. У своїх звітах посол В. Лебедев інформував про діяльність митрополита у міжвоєнній Польщі та його зв'язки на підтримку Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) періоду нацистської окупації. Підкреслювалось, що за його "активної і злочинної підтримки" польська влада з 1918 р. "користувалася православною церквою, не зупиняючись перед фізичним знищенням тих єпископів і священиків, які намагалися зберегти російські національні риси цієї церкви" [3, л. 88]. Відтак зверталася увага на незалежний характер його спілкування з патріархом Алексієм, в листах до якого митрополит Діонісій називав ППЦ молодшою "сестрою-Церквою" [3, л. 89–90].

26 січня 1946 р. патріарх Алексій запропонував митрополиту Діонісію відмовитися від автокефалії ППЦ, яка на його переконання, була встановлена незаконно [8, л. 110].

Таким чином, у питанні підпорядкування ППЦ МП митрополит Діонісій займав альтернативну позицію, вважаючи за необхідне зберегти автокефальний статус очолюваної ним церкви. В умовах підготовки до скасування дії Константинопольського Томосу 1924 р. і підпорядкування ППЦ Московському патріархату діяльність митрополита Діонісія лише створювала зайві конфліктні ситуації, що утруднювали вирішення цього питання. Посол СРСР у Польщі В. Лебедев однозначно вважав, що "Діонісій не є фігурою, на яку можна було би опертися за умов встановлення відносин між нашою православною церквою і Польською"¹ [3, л. 90; 9, л. 262]. Він пропонував "польським друзям все ж порадити... Діонісія арештувати і позбавити його прерогатив глави Польської церкви, розвінчавши як німецького агента" [3, л. 88].

Співробітники радянського посольства в Польщі і керівництво IV Європейського відділу МЗС СРСР проблему підпорядкування ППЦ МП пов'язували з особою митрополита Діонісія. З огляду на його позицію щодо необхідності збереження автокефального статусу ППЦ у МЗС СРСР настійно рекомендували відомству Г. Карпову звернути увагу на жваве листування між патріархом Алексієм і митрополитом Діонісієм, що вважали недоцільним, рівно як і приїзд останнього до Москви, а також підтримували ув'язнення митрополита.

Рада у справах РПЦ мала дещо іншу точку зору на шляхи реалізації плану з підпорядкування ППЦ Московському патріархату, яка була доведена до відома завідувача IV Європейського відділу МЗС СРСР 7 червня 1946 р. На відміну від дипломатів, Г. Карпов "профашистське минуле Діонісія і Тимофія" не трактував однозначно й вважав політично недоцільним влаштувати суд над митрополитом Діонісієм, оскільки до відповідальності необхідно притягнути й єпископа Тимофія. Навпаки, він пропонував використати компромат з метою "примусити їх підготувати питання до якнайшвидшого приєднання Польської церкви до Московського патріархату і з власної ініціативи (курсив наш – Е. Б.) поставити це питання перед Московським патріархатом" [9, л. 286].

Польський уряд не пов'язував між собою долю митрополита і збереження автокефального статусу ППЦ. Аргументуючи політичними причинами непорушність автокефалії ППЦ на зустрічі з Г. Карповим і І. Полянським у Москві 13 листопада 1946 р. Г. Свентковський при цьому заявив, що "польський уряд передбачає притягнути до відповідальності митрополита Діонісія за зв'язок з німецько-фашистськими окупантами і за його боротьбу проти СРСР" [8, л. 138]. Очевидно, що у польському уряді вважали арешт митрополита основним чинником подолання напруги у відносинах між ППЦ і РПЦ. Одночасно Г. Свентковський заявив про бажання польського уряду, "щоб Московський патріарх, після арешту Діонісія зняв з Польської православної церкви заборону, відновив з нею канонічні зв'язки і визнав її право на автокефальність, а потім виділив зі свого складу єпископа і поставив би його на чолі Польської православної церкви" [8, л. 138].

19 січня 1947 р. у Польщі пройшли сеймові вибори. Влада залишилася в руках ППР, яка в умовах розгортання "холодної війни" вжила низку радикальних заходів для придушення опозиційних сил. У церковному секторі була розгорнута кампанія боротьби з Ватиканом. Врегулювання питання навколо ППЦ також вимагало конкретних кроків з боку польського уряду. Своє бачення вирішення конфлікту між ППЦ і МП Г. Свентковський виклав у доповідній записці на

¹ У Москві володіли інформацією про відносини митрополита Діонісія з нацистським окупаційним урядом у Польщі, підтримку ним УАПЦ, зведення в сан архієпископа Полікарпа (Сікорського) і призначення його адміністратором в Україні. Підтримка автокефального руху дискредитувала особу митрополита в очах радянського керівництва й зробила непридатною для співробітництва.

ім'я колишнього прем'єр-міністра Польщі Е. Осубки-Моравського. Він проаналізував фактичне й правове становище ППЦ, обґрунтував необхідність збереження автокефального статусу церкви й запропонував шляхи подолання кризи [3, л. 133–142].

Г. Свентковський звернув увагу, що врегулювання правового статусу православних церков у країнах Східної Європи є важливим чинником зміцнення двосторонніх відносин з СРСР й послався на досвід Чехословаччини. Проте, на його думку, в уряді Національної єдності відсутня “активна, конструктивна і планова політика у сфері віросповідань”. Її наслідком стала поява деяких негативних тенденцій. Автор довідки відзначив поглиблення конфліктів серед православних громад. Частина духовенства, зокрема у Білостоцькому воєводстві, ігноруючи митрополита Діонісія, підпорядковувалась Мінському архієпископу. Розколу в церкві сприяла статусна невизначеність ППЦ, що суперечило національним інтересам. Підкреслюючи лояльне ставлення православного населення до “Народної Польщі”, Г. Свентковський не виключав, що за відсутності “гармонійного співробітництва з урядом” ППЦ за певних обставин може бути використана ворожими “пронімецькими колами”.

Відтак помилковим він вважав рішення відмовити ППЦ у проханні відновити курс вивчення православної теології у Варшавському університеті на тлі відкриття факультетів римо-католицької і євангельської теології; звернув увагу на відсутність православних священників у польському війську на противагу діючому капеланству католиків і протестантів. Прогнозуючи, що навіть за умов зменшення кількості православних у Польщі внаслідок репатріації, ППЦ збереже свої позиції в країні, й на глибоке переконання урядовця, “Польська Православна церква повинна відіграти позитивну роль у польській державі” [3, л. 137–139].

Питання незалежності Польщі і автокефальний статус ППЦ Г. Свентковський у документі обґрунтовував як тотожні. “Піддавати сумніву автокефальність є тим самим, що піддавати сумніву незалежність, чого бути не може”, – писав він [3, л. 141]. Таким чином, статусність ППЦ переводилася у політичну площину, що вимагало участі урядових сил у вирішенні цього питання.

Джерело проблеми міністр юстиції вбачав в ігноруванні довоєнним урядом позиції РПЦ, яка не погодилась з рішенням Константинопольського патріарха про надання ППЦ автокефалії. Відтепер належало відновити діалог ППЦ з Московським патріархатом під кураторством уряду. Оскільки Г. Свентковський вважав митрополита Діонісія основною перешкодою врегулювання міжцерковного конфлікту, то запропонував єпископа Тимофія як представника ППЦ для узгодження позицій з РПЦ. План міністра передбачав обговорення двох питань – визнання автокефального статусу ППЦ з боку Московського патріархату і узгодження кадрових переміщень у ППЦ. Вирішення зазначених питань уможлиблювало скликання Всепольського собору ППЦ за участю делегації уряду та делегації від РПЦ з метою обрання нового очільника церкви і статуту ППЦ. Завершальним пунктом плану Г. Свентковського було затвердження польським урядом рішень собору, що надавало їм юридичної сили [3, л. 142].

У березні 1947 р. своє бачення нормалізації відносин між ППЦ і РПЦ Г. Свентковський виклав раднику радянського посольства у Варшаві В. Яковлеву. Не акцентуючи увагу на збереженні автокефалії ППЦ, Г. Свентковський звів розмову до особи митрополита Діонісія. Він висловив переконання, що перебування митрополита Діонісія на чолі ППЦ дискредитує православну спільноту в очах поляків з огляду на його “злочинну поведінку в період окупації”. Для зміни очільника ППЦ міністр юстиції вважав доречним провести низку взаємопов'язаних послідовних заходів: ініціювати звернення від імені православної громадськості Польщі до уряду з вимогою відсторонити митрополита Діонісія від керівництва церквою, як колабораціоніста і ворога СРСР; представнику уряду викликати митрополита Діонісія, залякати його судом за співпрацю з окупантами, вказати на незаконність його обрання главою ППЦ й запропонувати усамітнитись у монастирі¹; з представників церкви і православної громадськості створити тимчасовий орган управління ППЦ, який ініціює делегацію до МП з метою обговорення долі православної церкви і призначення нового глави церкви [3, л. 131–132].

Листом від 31 березня 1947 р. МЗС СРСР повідомило Раду у справах РПЦ про зміст розмови між радником радянського посольства у Варшаві і Г. Свентковським [3, л. 131–132]. Наполегливість міністра юстиції активізувала діяльність відомства Г. Карпова. 17 квітня 1947 р. ним був підписаний лист на ім'я Голови Ради Міністрів СРСР К. Ворошилова, у якому повідомлялося про план польського уряду з врегулювання відносин між ППЦ і РПЦ, а також позицію патріарха Алексія щодо цього питання. Останній вважав доцільним визнати автокефальний статус ППЦ й розпочати обговорення проблем облаштування церкви з її делегатами [8, л. 238].

¹ Напроти цього тексту на полях документу зроблено запис від руки, ймовірно Г. Карповим: “Патріарх згоден. 3/IV.”

Рада у справах РПЦ підтримувала прискорене вирішення означеного кола питань й отримала підтримку Ради Міністрів СРСР [3, л. 157]. Незабаром виявилось, що план з врегулювання становища ППЦ мав також член ЦК ППР віце-міністр міністерства громадської адміністрації Польщі В. Вольський, до службової компетенції якого й належали віросповідні питання. Його пропозиції дещо різнилися від запропонованого Г. Свентковським. Головним чином йшлося про долю митрополита Діонісія, якого, на думку віце-міністра, слід було посадити під домашній арешт, а після суду над ним, ув'язнити. Щодо нового глави ППЦ, то за відсутності прийнятної кандидатури у самій церкві, В. Вольський пропонував запросити єпископа з Югославії. З цього питання він навіть увійшов у контакт з югославським посольством у Варшаві [3, л. 158–159].

План В. Вольського підтримав посол СРСР у Польщі В. Лебедев й вважав, що митрополита Діонісія необхідно "судити як злочинця". Видається дивним, що у травні 1947 р. посол у питанні статусності ППЦ продовжував підтримувати її об'єднання з МП. З огляду на відсутність одностайної підтримки скасування автокефалії з боку польського уряду, він навіть пропонував "провести возз'єднання шляхом якихось перехідних заходів, у всякому разі зробити це без лишнього шуму" [3, л. 159–160].

Повідомлення завідувача IV Європейським відділом МЗС СРСР про появу нового плану і позицію щодо ППЦ посла В. Лебедева викликали миттєву реакцію Г. Карпова. Вже наступного дня, 21 травня 1947 р. голова Ради з питань РПЦ у листі наголошував, що питання возз'єднання ППЦ і РПЦ з огляду на позицію польського уряду, донесену Г. Свентковським, було знято у листопаді 1946 р. У питанні нового очільника ППЦ він підтримав кандидатуру від МП й не був прихильником жорсткого покарання митрополита Діонісія: "Це питання, на думку Ради, повинно вирішуватись польським урядом, але арешт Діонісія і суд над ним, мабуть, викличуть широкі і негативні відгуки, тим більше, що по лінії православних церков – це перший арешт" [3, л. 164].

Офіційна відповідь Г. Свентковському і В. Вольському Радою у справах РПЦ була підготовлена наприкінці липня 1947 р. й доводилась до відома керівництва МЗС СРСР. Очевидно, що з метою координації дій у церковному секторі Польщі. Лист мав інформаційно-рекомендаційний характер, який приймав до уваги плани польських високопосадовців, а насправді визначав послідовність дій і роль кожної сторони у розв'язанні проблеми. Г. Карповим пропонувалось наступне: 1. Польська православна делегація, прийнята патріархом Алексієм, звернеться з проханням відмінити рішення Синоду РПЦ на заборону ППЦ. Цей пункт був узгоджений з патріархом, який уже не наполягав на об'єднанні церков і погоджувався на визнання автокефалії ППЦ. 2. Після звернення православної громадськості Польщі до польського уряду з вимогою відсторонити від управління церквою митрополита Діонісія "як особи, яка співпрацювала з німцями", уряд прийме це рішення й створить тимчасовий орган управління ППЦ. Останній направить делегацію до МП для обговорення питань подальшої життєдіяльності ППЦ. 3. Уникати арешту і суду над митрополитом Діонісієм, що могло викликати негативний резонанс у церковних колах. "...було би правильним представнику польського уряду викликати Діонісія і запропонувати йому усамітнитись у монастирі" [3, л. 170–171].

У відповідності з цим планом, польський уряд в особі В. Вольського запропонував митрополиту Діонісію скласти з себе повноваження. Категоричну незгоду митрополита залишити керівництво церквою у МЗС пояснили впливом англійців, з якими ієрарх підтримував зв'язки [10, л. 5]. Наприкінці лютого 1948 р., після проведених обшуку і допиту, на митрополита накладено домашній арешт, який ніяким чином не вплинув на його рішення [10, л. 4].

Оскільки на 27 червня – 11 липня 1948 р. у Москві планували проведення наради глав православних церков і участь польської православної делегації була важливою для підтримки позиції Московського патріархату, невизначеність з ППЦ стала предметом занепокоєння Ради у справах РПЦ. Для врегулювання ситуації у відомстві Г. Карпова запропонували компромісний варіант: залишити митрополита Діонісія главою церкви (за згодою польського уряду) за умови, що патріарх Алексій отримає від нього листа, у якому очільник ППЦ пояснить історію отримання автокефалії від Константинопольського патріарха вимушеними обставинами й звернеться до Московського патріарха з проханням зняти заборону на церкву і визнати її автокефалію. Окремо в документі зазначено, що позитивне вирішення цього питання "зобов'язує митрополита Діонісія... до підтримки лінії Московського патріарха на московській нараді глав автокефальних церков світу" [10, л. 4–4 об.].

Проте у Польщі пішли іншим шляхом. Слідчими органами зібрано достатньо матеріалу про "співробітництво Діонісія з німецькими окупантами, про його намагання створити єдину православну церкву на окупованій території з центром у Києві, про призначення ним без узгодження з польським урядом у Варшаві священників в армію Андерса і т.п." [10, л. 5]. Згідно з результатами слідства, польський уряд на підставі декрету "Про ставлення держави до Польської автокефальної православної церкви" (1938 р.) рішенням від 6 квітня 1948 р. відсторонив митрополита Діонісія від керівництва ППЦ, як такого, що своїми діями порушив присягу президенту. Одночасно було

призначено Тимчасову раду з управління Православною церквою у складі 7 осіб, серед яких був єпископ Тимофій. Беручи до уваги рекомендації Г. Карпова, в польському уряді не планували проведення суду над митрополитом. Місцем його ізоляції був обраний монастир в Яблочині.

Проведені польським урядом заходи, створили необхідні умови для вирішення міжцерковного конфлікту. У Москві поспішали. На Всеправославній нараді ППЦ необхідно було представити як рівноправного учасника й союзника МП. Політична складова наради, скерована на засудження міжнародної діяльності Святого Престолу, а також претензії МП на вселенскість мали негативний резонанс як у церковних колах, так і світової спільноти загалом. У міжнародній пресі з'явилися публікації про тісний зв'язок РПЦ з радянською державою, а східні патріархи, відмовились від особистої присутності на московській нараді, що проходила у липні 1948 р. [1, с. 354–355].

Рада у справах РПЦ форсувала події, пов'язані зі статусністю ППЦ. У середині квітня Г. Карпов звернувся в МЗС СРСР з проханням "забезпечити якнайшвидше" через посольство у Варшаві звернення Тимчасової ради ППЦ до МП про прийом польської церковної делегації. Зустріч матиме наслідком, звертав увагу Г. Карпов, "визнання автокефалії, що необхідно зробити обов'язково до наради, оскільки цим буде забезпечено присутність на нараді самостійної національної церкви, в чому ми зацікавлені (маючи на увазі голосування)" [10, л. 8].

Таким чином, питання канонічного статусу ППЦ Радою у справах РПЦ було вирішено. Залишалось провести формальні домовленості між ієрархами двох церков. Відомство Г. Карпова прагнуло до абсолютної контрольованості ситуації з ППЦ. 8 травня 1948 р. на його вимогу МЗС СРСР надіслало інформацію про склад польської церковної делегації з короткою характеристикою на кожного її члена [11, л. 16–19].

19 червня 1948 р. польська православна делегація, очолювана єпископом Тимофієм, прибула до Москви й 21 червня була прийнята патріархом Алексієм [12, с. 16]. Текст звернення вказував, що до "Матері Російської Церкви" звернулася Польська автономна церква (курсив наш – Е. Б.), яка визнала неканонічність Томосу Константинопольського патріархату від 13 листопада 1924 р. (№ 4588) й просила РПЦ про надання їй автокефального статусу [13, с. 43]. А наступного дня, 22 червня, відбулося засідання Синоду РПЦ, на якому було прийнято постанову про самостійність ППЦ: "1. Беручи до уваги відмову Польської церкви від її неканонічної автокефалії, Святійший Патріарх і Священний Синод нині ж відновлюють з нею канонічне молитовне спілкування й надають їй право на повне самостійне управління. 2. Після затвердження Собором єпископів Православної Російської Церкви автокефалії Польської церкви, Польська церква обирає Главу своєї Церкви. До цього часу Польська Церква отримує устрій, згідно з канонами для автокефалії" [14, с. 44]. 3 метою зміцнення кадрового складу ППЦ 25 червня члена делегації протоієрея Михайла (Кедрова) зведено у сан єпископа Вроцлавського [12, с. 17].

У цьому діалозі двох церков особа митрополита Діонісія, який наполягав на канонічності Константинопольського Томосу 1924 р., була зайвою. ППЦ офіційно відмежувалася від митрополита й повідомила членів Синоду РПЦ про припинення з ним та його послідовниками молитовного і літургійного спілкування, згадування його імені як Предстоятеля. Таким чином, 25-літній конфлікт між РПЦ і ППЦ формально був вичерпаний навіть без участі Константинопольського патріарха. Московський патріархат встановив свій вплив над ППЦ.

На нараді глав православних церков 8–11 липня 1948 р. у Москві серед восьми інших була представлена автокефальна ППЦ. Польська делегація підтримувала усі постанови, запропоновані МП, й підтримала програму боротьби з Ватиканом та протистояння екуменічному руху.

Таким чином, проблема канонічного статусу ППЦ у повоєнний час мала яскраво виражений політичний характер. У скасуванні дії Константинопольського Томосу 1924 р. були зацікавлені усі сторони, які брали у цьому участь: Рада у справах РПЦ, МП і уряд Польщі. Функції мозкового центру і координатора процесу унормування канонічних зв'язків між РПЦ і ППЦ виконувала Рада у справах РПЦ. Одне з головних завдань Ради полягало у використанні міжнародних зв'язків МП для забезпечення ретрансляції радянської системи цінностей у країні "народної демократії", зокрема й Польщу, церковними каналами. З цією метою формувався комплекс заходів для створення лояльної МП ППЦ. Відомством Г. Карпова, яке працювало у взаємодії з МЗС СРСР, враховувалися соціально-політичні й церковно-релігійні обставини життя Польщі, відповідно первинний план об'єднання РПЦ і ППЦ зазнав змін. ППЦ зберегла автокефальний статус, проте за умови анулювання Константинопольського Томосу. Відтак був встановлений контроль МП над ППЦ. Лояльність ППЦ гарантували кадрові зміни, зокрема усунення від управління митрополита Діонісія і призначення проросійських симпатиків. З церковно-канонічної точки зору отримання автокефалії від "Церкви-Матері", якою вважала себе РПЦ, сприяло зміцненню авторитету МП. Томос 1924 р., який визнавав неканонічність акту підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату у 1868 р., втратив чинність.

Польський уряд, у якому більшість належала прокомуністичним партіям, запроваджував соціалістичну модель управління, що викликало гострий спротив патртії, Костелу, населення загалом. На цьому тлі унормування діяльності ППЦ як Церкви, яка об'єднувала національні меншини, було одним з важливих політичних завдань. Польська влада прагнула до створення підконтрольної церковної інституції. У цьому питанні наступність політики "демократичної Польщі" щодо Православної церкви з попередніми урядами зберігалася.

Список використаних джерел

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією і СРСР (1878–1964 рр.): Монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
2. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 6991, оп. 1, д. 16, л. 32–33 об.
3. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 17, л. 46–51, 57–58, 88–90, 131–142, 157–164, 170–171.
4. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
5. Архив внешней политики Российской Федерации (далі – АВП РФ), ф. 0122, оп. 27, п. 195, д. 7, л. 96–99.
6. АВП РФ, ф. 0122, оп. 27, п. 196, д. 8, л. 88–90.
7. ГАРФ, ф. 6991, оп. 2, д. 10, л. 37–41.
8. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 149, л. 95–118, 136–152, 236–238.
9. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 129, л. 260–262, 286.
10. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 421, л. 4–8 об.
11. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 621, л. 16–19.
12. Журнал Московской патриархии. – 1948. – № 7 (июль).
13. Ведерников. А. Внутреннее дело Польской Православной Церкви / А. Ведерников // Журнал Московской патриархии. – 1950. – № 8 (август). – С. 40–48.
14. Акт о воссоединении Польской Православной Церкви с Русской Православной Церковью и о даровании ей автокефалии // Журнал Московской патриархии. – 1950. – № 8 (август).

Элла Быстрицкая

ОСОБЕННОСТИ КАНОНИЧЕСКОГО СТАТУСА ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В ПОЛЬШЕ (1944–1948 ГГ.)

В статье анализируется комплекс архивных документов Государственного архива Российской Федерации, на основе которых выяснено планы советских и польских органов власти по изменению канонического статуса Православной церкви в Польше, с целью установления контроля над ее деятельностью.

Ключевые слова: Православная церковь в Польше, Польская православная церковь, Московский патриархат, митрополит Дионисий, Г. Свентковский.

Ella Bystrytska

FEATURES OF THE CANONICAL STATUS OF THE ORTHODOX CHURCH IN POLAND (1944–1948)

This article analyzes a set of archival documents of the State Archive of the Russian Federation, on which the plans found by Soviet and Polish authorities to change the canonical status of the Orthodox Church in Poland, in order to establish control over its activities.

Key words: Orthodox Church in Poland, the Polish Orthodox Church, Moscow Patriarchate, Metropolitan Dionysios G. Svyentkovskyy.

УДК 262.133. “1978/2005”

Яніна Бутенко

ВПЛИВ РІШЕНЬ ДРУГОГО ВАТИКАНСЬКОГО СОБОРУ (1962–1965) НА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАПИ РИМСЬКОГО ІОАННА ПАВЛА II

Розглядаються наслідки Другого Ватиканського Собору в контексті динаміки розвитку світу у другій половині XX – на початку XXI століття

Ключові слова: Другий Ватиканський Собор, екуменізм, міжрелігійний діалог, Іоанн Павло II, Папа Римський.

У останній чверті XX століття Католицька Церква стала відігравати помітну роль у житті світу. Причиною того, що Ватикан перестав бути лише духовним центром Європи, а й почав сприйматися міжнародною спільнотою як вагомий та авторитетний моральний лідер, здатний впливати на протікання політичних та соціальних процесів, були прогресивні і своєчасні рішення Другого Ватиканського Собору та їх послідовне втілення в життя протягом багаторічного понтифікату Папи Римського Іоанна Павла II.

Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення позитивного досвіду Римо-католицької Церкви, яка завдяки прогресивним та беспрецедентним реформам, здійсненим в результаті проведення Другого Ватиканського Собору, зуміла зберегти та закріпити за собою роль морального лідера, здатного координувати і впливати на протікання світових процесів, зокрема – брати активну участь у миротворницькій діяльності, сприяти інтеграційним процесам та висловлювати авторитетну думку стосовно суперечливих питань політичного, соціального та духовного характерів.

Рішення Собору 1962–1965 рр лягли в основу діяльності Папи Римського Іоанна Павла II, який перебував на Святому Престолі протягом 26 років і визначив курс Католицької церкви наприкінці XX – на початку XXI століття. Гуманістичний спадок Другого Ватиканського Собору, використаний Іоанном Павлом II, дозволив Католицькій церкві стати невід’ємною частиною світу, не перетворитися в анахронізм.

Другий Ватиканський Собор та його вплив на формування цінностей Кароля Войтили посідав важливу роль у працях дослідників понтифікату Іоанна Павла II та функціонування Католицької церкви в останній чверті XX – на початку XXI ст.

Про значення Другого Ватиканського Собору для розвитку Католицької церкви у другій половині XX століття писав в своїй праці “Ватикан: історія та сучасність” колишній посол України при святому Престолі Г. Хоружий [13], який приділив значну увагу історії Собору та причинам, які зумовили його скликання.

Серед українських дослідників Другому Ватиканському собору та його впливу на сучасний статус Католицької церкви присвятив увагу В. Козлов [9], який досліджував діяльність Святого Престолу у постбіполярній системі міжнародних відносин за понтифікату Іоанна Павла II.

У контексті дослідження функціонування Ватикану в дипломатичній сфері, спадок Другого Ватиканського Собору в період понтифікату Папи Римського Іоанна Павла II, отримав позитивну оцінку з боку російської дослідниці Т. Зонової [6].

На особливу увагу заслуговує робота А. Радецької “Екуменізм та антиєкуменізм у сучасному православ’ї”, яка розглядає наслідки започаткованого на Другому Ватиканському Соборі екуменічного руху в контексті сучасної динаміки розвитку світу і відмічає їх позитивний вплив на формування моральних норм, необхідних людству в урбанізованому світі, де представники різних культур та релігій змушені тісно контактувати. Дослідниця зазначає, що екуменічний рух вийшов за рамки духовного партнерства і ліг в основу соціального, економічного та політичного співробітництва між християнськими країнами [10].

Важливими для дослідження є джерела, які безпосередньо висвітлюють рішення Собору, це – Документи Другого Ватиканського Собору [4; 5], які містять конституції, декрети та декларації, прийняті в ході заходу, а також Катехизм Католицької Церкви [8], виданий Іоанном Павлом II у 1992 році, який наглядно продемонстрував, яким глибоким джерелом натхнення Собор став для пастирської діяльності його учасника Кароля Войтили.

Завданням дослідження є висвітлення основних рішень Другого Ватиканського Собору та їх реалізації в контексті понтифікату Кароля Войтили з метою прослідкувати механізми завдяки яким спадок Собору допоміг Католицькій церкві в очах світової громадськості з виключно релігійної установи, яка переживає кризу, перетворитися в морального авторитета, на якого покладається завдання допомогти вирішити актуальні проблеми людства наприкінці XX – на початку XXI століття.

Після Другої світової війни вищі ієрархи Католицької церкви зіткнулися з необхідністю модернізації своєї установи задля того, щоб вона могла стати гідною духовною опорою суспільству, яке пережило виснажливий і жорстокий воєнний конфлікт і продовжувало існувати в умовах протистояння двох наддержав – СРСР та США. Задля актуалізації ролі релігії у повоєнному суспільстві Церква мала поступитися своїми консервативними позиціями і прийняти віяння нового часу, для того, щоб зрозуміти потреби своїх віруючих і мати змогу їх задовольнити.

З ініціативою проведення Другого Ватиканського або XXI Вселенського Собору виступив Папа Римський Іоанн XXIII 25 січня 1959 р., оголосивши завданням цього заходу оновлення Церкви з метою забезпечення її повноцінного функціонування в умовах сучасного світу – аджорнаменто [5, с. 559].

У ході підготовки до Собору виявилось існуюче протистояння двох сил у католицизмі – оновленців та традиціоналістів.

Оновленці виступали з вимогою реформувати структуру Католицької церкви, відкинути непотрібні їй в XX столітті інститути і реформувати всі інші, задля забезпечення корисності функціонування всіх підрозділів Церкви. Представники даної точки зору ініціювали діалог з марксистами, з невірними, вважаючи, що церковне засудження комунізму і відлучення комуністів принесло церкви більше шкоди, ніж користі. Їх ідеї були прогресивними та, на думку своїх опонентів, загрожували руйнацією фундаменту, на який спиралася Західна церква.

Позиція традиціоналістів, тобто консерваторів, на чолі з главою Конгрегації інквізиції кардиналом Оттавіані, які виступали проти того, щоб іти на поступки і вимагали зберегти існуючий порядок, особливою популярністю не користувалась [3].

Урочисте відкриття Другого Ватиканського Собору відбулося 11 жовтня 1962 р. В форумі взяло участь близько 3 тисяч єпископів, гостей, дипломатів та спростерігачів (християн не католиків, які мали право бути присутніми на публічних засіданнях Собору, вести дискусії з його учасниками, але не могли впливати на хід засідань чи на роботу комісії) [5, с. 563].

Перша сесія Собору проходила протягом 11 жовтня – 8 грудня 1962 р. На розгляд було винесено 72 документи, зміст яких не афішувався. Протягом зазначеного періоду участі Собору мали можливість спілкуватися, обмінюватися досвідом та ділилися поглядами на актуальні проблеми церкви.

Напередодні завершення сесії, Папа Іоанн XXIII призначив спеціальну комісію, завданням якої було переглянути і зменшити кількість документів, які були напрацьовані на підготовчому етапі [5, с. 559–560].

Роботу Другого Ватиканського Собору поставила під загрозу смерть його ініціатора Іоанна XXIII 3 червня 1963 р., однак новий понтифік Павло VI розділяв погляди свого попередника і взяв на себе місію проведення Собору [13, с. 120].

Результатом другої сесії Собору, яка тривала упродовж 29 вересня – 4 грудня 1963 р., стала публікація Конституції про літургію і Декрету про засоби масової інформації. Також в даний період тривало обговорення питань єкуменізму [5, с. 560].

По завершенню роботи третьої сесії (14 вересня – 21 листопада 1964 р.) було опубліковано Конституцію про Церкву, Декрети про східні церкви і про єкуменізм.

Діяльність Другого Ватиканського Собору на даному етапі набуває широкого резонансу і стає предметом дискусій далеко за межами Ватикану [5, с. 361].

На завершальному етапі Собору 15 вересня – 7 грудня 1965 р. схвалено наступні документи: Декрети про пастирське служіння Єпископів у Церкві, оновлення життя монахів, підготовку до місії священника, апостольство мирян, служіння і життя священників, Декларації про християнське виховання і відношення Церкви до нехристиянських релігій, релігійну свободу, Конституція про Божественне Откровення і Пастирська Конституція про Церкву у сучасному світі [5, с. 562].

Рішення Собору, за виключенням окремих догматичних питань, які стосувалися лише внутрішньоцерковного життя Католицької церкви, мали важливе значення для всього світу, значно виходячи за межі християнської спільноти.

У основних постановах, винесених Собором – реформація церковного апарату, введення практики читання меси національними мовами, скасування діяльності таких структур, як конгрегація інквізиції та Індексу заборонених книг, припинення політики відлучення та анафем, визнання наукових досягнень, гнучка соціальна політика, підтримка країн "третього світу", виключення з літургії слів про вину євреїв за розп'яття Христа і про "блукаючих у темряві ісламу", відміна проклять Католицької церкви адресованих православ'ю, протестантській реформі, французькій і російській революціям, проведення діалогу з протестантами, православними, мусульманами, буддистами, іудеями – можна впізнати багато вчинків, які згодом викличуть захват у діяльності Папи Іоанна Павла II – це і його єкуменічна політика, і численні міжнародні візити, покликані привернути увагу до країн "третього світу" і його відомі "вибачення" за гріхи церкви (у книзі Луджі

Акатоллі "Коли папа просить пробачення" описані 25 випадків, коли публічна промова Папи починалася зі слів "Я прошу пробачення". Серед них такі: за помилки інквізиції, за грубу поведінку місіонерів у Америці, за жорстоке поводження колонізаторів з африканцями, за терпиме ставлення християн до фашистів, за холокост, за релігійні війни, хрестові походи і церковні розколи, дискримінація жінок, деяких рас і народів, за Варфоломіївську ніч і т.д.), і реабілітація Галілео Галілея, Джордано Бруно, Савонароли, Яна Гуса і Мартіна Лютера [3].

Прогресивність рішень Собору засвідчив той факт, що представники Католицької церкви винесли рішення за умови збереження римського обряду пристосуватись під культурні особливості регіону, в якому сповідується католицизм. Це означало висловлення поваги до культури аборигенів, що вподальшому не лише допомогло прискорити процес евангелізації Африки, а й сприяло зростанню симпатії світової громадськості до релігії, яка проявила подібну гнучкість. Важливу роль у даному процесі зіграв також дозвіл перекладу священних текстів на мову автохтонного населення, що спростило процес евангелізації. Це питання висвітлює Конституція "Про Священну Літургію" [4].

Беручи до уваги темпи розвитку світу, Собор приділив особливу увагу засобам масової комунікації, дана дискусія згодом отримала своє втілення у Декреті про засоби суспільного повідомлення [4] в якому говорилося: "Щоб ті засоби правильно вживати, треба усім, хто ними користується, знати норми морального порядку, та й у цій галузі вірно їх застосовувати" [4, 63]. В рамках Католицької церкви їх було вирішено використовувати з максимальною корисністю із метою пропаганди віри по всьому світу.

Цей пункт був успішно реалізований Іоанном Павлом II, який долучав всі доступні досягнення цивілізації у галузі ЗМІ з метою реалізації своїх гуманістичних цілей. "Варто також віазначити, що Іоанн Павло II, крокуючи в ногу з часом, зумів використати в інтересах Католицької церкви глобальні засоби масової інформації", як вдало відмітила професор МДІМВ Т. Зонова [6, с. 277].

Папа Римський Іоанн Павло II також підтримував ініціативу Собору стосовно щорічного святкування Всесвітнього дня засобів масової інформації, в яких брав активну участь та неодноразово висловлювався стосовно важливої ролі ЗМІ у сучасному світі, закликаючи людей, які працюють у даній сфері слідувати за дотриманням християнських моральних цінностей.

Важливим документом Собору був Декрет "Про Східні католицькі Церкви" [4, с. 171–186], опублікований 21 листопада 1964 р. В ньому йшлося про рівність західних і східних католицьких Церков, які попри певну відмінність в служінні однаково визнають протекторат Папи Римського. За свідченням документа, ці східні церкви є своєрідними мостами єднання між католиками та православними і тому відіграють особливу роль в екуменічному русі [13, с. 128].

За дискусіями стосовно даного питання спостерігали представники Православної церкви Московського Патріархату, які були присутніми на Соборі в якості спостерігачів.

Не останню роль у обговоренні проблем східних католицьких церков відіграв глава українських греко-католиків Йосиф Сліпий, який брав участь у роботі сесій і нагадав про те, що були спроби латинізації данчих підрозділів Римо-католицької церкви, що шкодить спільним екуменічним зусиллям [13, с. 120–121].

Одним з найважливіших документів, прийнятих на засіданнях Другого Ватиканського Собору можна по праву вважати декрет "Про екуменізм", в якому зазначалося: "Старання про возстановлення єдності між усіма християнами є одним з найважливіших намірів Собору Ватиканського Другого" [4, с. 187]. Поняття екуменізм можна трактувати як рух, спрямований на відновлення єдності між християнами різних конфесій. В офіційному документі Собору його трактують наступним чином: "Під "екуменічним рухом" треба розуміти усі дії та ініціативи, що постають та організуються відповідно до різних потреб Церкви та обставин часів для сприяння єдності всіх християн" [4, с. 192]. В документі зазначається, що вже з перших століть християнства виникали певні непорозуміння між його прихильниками. Існуючий розподіл суперечить волі Христа, який заснував єдину Церкву. Утім, Собор нагадав, що Церкви та церковні громади, які відділились від Римського Апостольського Престолу, все ж таки поєднані з Католицькою церквою родинною близькістю і зв'язками, оскільки упродовж попередніх століть християнський народ жив у церковному порозумінні.

Мова йшла і про те, щоб усунути деякі питання і оцінки, які ускладнюють взаємини з "відокремленими" (християнами-некатоликами) братами. У діалозі представників Церков і громад потрібно глибше пояснювати своє віровчення і чітко викладати його характерні риси. Таким чином формується більш точне знання і справедлива оцінка віросповідання [13, с. 129].

У ході собору, Константинопольський патріарх Афінагор та Папа Римський Павло VI зняли один з одного анафему, якими обмінялися їхні попередники в період Великої Схизми 1054 року [10].

Іоанн Павло II вважав налагодження екуменічного діалогу одним з найважливіших завдань власного понтифікату. Цьому питанню присвячена енцикліка Папи "Та будуть всі єдиною" від 25 травня 1995 р. [14] у якій викладено основні погляди Кароля Войтили на важливість екуменічних намагань.

Іоанн Павло II неодноразово намагався долучити до діалогу Патріарха Московського, однак ці спроби не мали позитивного наслідку, а також Вселенського Патріарха Константинопольського. Варфоломій I радо відгукнувся на ініціативу Папи і вподальшому намагався сприяти поглибленню екуменічних відносин.

11 грудня 1983 р. Кароль Войтила став першим Папою Римським, який відвідав лютеранську церкву, 7–9 травня 1999 р. відбувся візит у православну Румунію [14], у 2001 році Іоанн Павло II зустрівся з Архієпископом афінським Христулолом, серед іншого були зроблені суттєві кроки на зближення з англіканцями.

Особливо актуальною на сьогодні виглядає декларація Другого Ватиканського Собору "Про ставлення Церкви до нехристиянських релігій" [4], опублікована 28 жовтня 1965 р. Так, документ зазначає: "В наші часи, в які людський рід щораз тісніше об'єднується та й збільшується співзалежність між різними народами, Церква все більше уваги приділяє своїм відносинам до не християнських релігій. Виходячи з свого обов'язку плекати єдність і любов між людьми, ба навіть між народами, розглядає тут передовсім те, що людям є спільне та веде до взаємного спілкування" [4, с. 305]. Таким чином, в умовах глобалізації та інтеграції, які останнім чином є незворотніми та прогресуючими процесами у світі, доречною є наступна позиція Церкви, висвітлена у даній декларації: "Тому Церква відкидає всяку дискримінацію людей, або переслідування, заподіювані з-за походження чи кольору [шкіри – прим.авт.], стану [соціального – прим.авт.] чи релігії, як чужі христовому духові" [4, с. 310].

Міжрелігійний діалог отримав яскраве вираження завдяки особливим старанням Іоанна Павла II налагодити зв'язки між різними релігіями.

Серед світових релігій особлива увага в процесі проведення міжрелігійного діалогу приділялася іудаїзму, як найбільш близькій християнству вірі. 13 квітня 1986 р. глава Католицької церкви вперше в світовій історії переступив поріг синагоги, з його уст часто лунала фраза по відношенню до іудеїв: "Ви – наші улюблені брати і, можна сказати, наші старші брати" [14]. Ці заходи значно сприяли покращенню стосунків між представниками обох релігій. Апогеєм даних відносин став візит понтифіка до Єрусалиму, який мав місце 20–26 березня 2000 р. і отримав широкого резонансу.

Враховуючи актуальність у сучасному суспільстві так званого "ісламського фактору", не дивно, що іслам став об'єктом посиленого інтересу Іоанна Павла II.

В контексті діалогу з мусульманами Іоанн Павло II 19 серпня 1985 р. відвідав Касабланку (Марокко), де виступив перед п'ятдесятьма тисячами молодих мусульман [14]. 6 травня 2001 р. вперше в історії римський понтифік переступив поріг мечеті [2, с. 22].

Не заперечуючи важливість кожної з світових релігій і намагаючись задіяти кожну з них до справи побудови миру і справедливості, Іоанн Павло II в контексті проведення Світового дня молитви про мир зумів зібрати світових релігійних лідерів в місті Асизі і провести разом з ними спільну месу. Особливою яскравістю ці зустрічі вирізнялися 27 жовтня 1986 р., коли до молитви долучилися 47 делегацій від різних християнських конфесій, а також представники 13 не християнських релігій, і у січні 2002, приводом до якої стали події 11 вересня 2001 р. Під час останньої зустрічі на заклик Іоанна Павла II відгукнулися представники 12 православних церков, шістьох давніх церков Сходу та 14 представників інших християнських церков. Також Асиз відвідали представники ісламу, буддизму, тенрікію, синтоїзму, конфуціанства, джайнізму, сикхізму, індуїзму та традиційних африканських релігій. Девізом цього зібрання стала теза: "Не можна вбивати в ім'я Бога" [1, с. 78], а результатом – підписання "Асизького декалогу про мир", в якому говорилося наступне: "насильство і тероризм є несумісними з правдивим релігійним духом", засуджувалося "звернення до насильства і війни в ім'я Бога чи релігії", лунала вимога "сприяти культурі діалогу", закликати "лідерів націй докладати всі зусилля для побудови і консолідації як на національному, так і на міждержавному рівні, світу солідарності і миру, що базується на справедливості". Після цієї зустрічі Іоанн Павло II надіслав лист з "Асизьким декалогом про мир" всім керівникам держав та урядів з метою, щоб його положення надихнули їх на сприяння миру на Землі [9, с. 86].

Як зазначено у коментаріях до російськомовного видання Документів Другого Ватиканського собору: "Вся пастирська діяльність Іоанна Павла II надихалась і направлялась Соборними документами"[5,566]. Праці понтифіка дозволяють прослідкувати його вірність ідеям Собору, оскільки зачіпають проблеми актуальні сучасному йому світу і відповідають духу аджорнаменто.

Участь Кароля Войтили в ході Другого Ватиканського Собору зіграла не останню роль в тому, що вибір конклаву в жовтні 1978 року впав саме на польського кардинала. "Другий ватиканський Собор став для мене сильним поштовхом до більш інтенсивної душпастирської діяльності... Я брав у ньому участь від початку" [7, с. 120] – напише згодом Папа Римський. "Досвід Собору, зустрічі у вірі з єпископами Вселенської Церкви, а заодно й нова відповідальність за доручену мені Церкву у Кракові дозволили мені глибше зрозуміти місце єпископа в Церкві" [7, с. 122].

Іоанн Павло II високо оцінював значення Собору і коментував його роль у своїй діяльності в період перебування на престолі Святого Петра наступним чином: "Після свого завершення Собор не переставав бути джерелом натхнення для Церкви. У 1985 році я міг твердити, що "для мене, що мав особливу честь брати активну участь у роботі Собору, Другий Ватиканський Собор завжди [...] – і особливо в роки мого понтифікату – був орієнтиром для всієї моєї пастирської діяльності, для свідомого прагнення переказати його вказівки мовою конкретного і правильного застосування на рівні кожної помісної Церкви і цілої Церкви. Необхідно повсякчас повертатися до цього джерела" [8, с. 8].

Досвід участі у Другому Ватиканському Собору суттєво вплинув на життєві погляди Кароля Войтили. Він став у нагоді йому в період до 1978 року, коли єпископ, а потім кардинал Войтила займався душпастирською роботою на батьківщині, а згодом, одягнувши папську тиару, Іоанн Павло II приклав максимум зусиль для реалізації рішень Собору у житті в планетарному масштабі.

В умовах глобалізації та поглиблення процесів інтеграції рішення Другого Ватиканського собору видаються особливо актуальними. Висловлені ідеї стосовно екуменізму та міжрелігійного діалогу мають особливе значення для світу, якому загрожує, за висловлюванням відомого політолога С. Хантінгона, "конфлікт цивілізацій" [12]. Другий Ватиканський Собор став подією історичного значення. Рішення, схвалені в його ході були дуже прогресивними на той час. Вищі ієрархи Католицької церкви сміливо відгукнулися на виклики часу і продемонстрували готовність йти до консенсусу з світом, який міняється, що дозволило Католицькій церкві стати авторитетним арбітром на міжнародній арені і залишитися невід'ємною складовою суспільного життя.

Список використаних джерел

1. Букалов А. Третья международная экуменическая встреча в Ассизи / А. Букалов // Компас. – 11 марта 2004. – № 11. – С. 65–68.
2. Важнейшие события периода понтификата Иоанна Павла II // Корреспондент. – 9 апреля 2005. – № 13 (152). – С. 20–23.
3. Григулевич И.Р. Инквизиция / И.Р. Григулевич. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1985. – 448 с.
4. Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів.: – Монастир Монахів Студійського Уставу. Видавничий відділ "Свічадо", 1996. – 756 с.
5. Документы II Ватиканского Собора. – М.: Паолине, 2004. – 711 с.
6. Зонова Т. В. Современная модель дипломатии: история становления и перспективы развития / Т. В. Зонова. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2003. – 336 с.
7. Іван Павло II Вставайте, ходімо! – Львів., Місіонер, 2005. – 168 с.
8. Катехизм Католицької Церкви. – Синод Української Греко-католицької церкви, 2002. – 772 с.
9. Козлов В.А. Дипломатія Святого Престолі в постбіполярній системі міжнародних відносин за часів понтифікату Іоанна Павла II / В. А. Козлов. – Вінниця: Книга-Вега, 2008. – 196 с.
10. Радецкая А.В. Экуменизм и антиэкуменизм в современном православии. – Автореферат кандидата философских наук/А.В. Радецкая. – СПб, 2011. – 27 с.
11. Стародубцев О. Результат понтификата Иоанна Павла II/О. Стародубцев. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/644.htm>.
12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С.33–48.
13. Хоружий Г. Ватикан: історія та сучасність / Г.Хоружий. – Л.: Місіонер, 2007. – 280 с.
14. 25 событий понтификата Иоанна Павла II. – Режим доступу: http://agnuz.info/holy_material.html?id=248.

Янина Бутенко

ВЛИЯНИЕ РЕШЕНИЙ ВТОРОГО ВАТИКАНСКОГО СОБОРА (1962–1965) НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАПЫ РИМСКОГО ИОАННА ПАВЛА II

Рассматриваются последствия Второго Ватиканского Собора в контексте динамики развития мира во второй половине XX – в начале XXI века.

Ключевые слова: Второй Ватиканский Собор, экуменизм, межрелигиозный диалог, Иоанн Павел II, Папа Римский.

Yanina Butenko

INFLUENCE OF THE DECISIONS OF THE SECOND VATICAN COUNCIL (1962–1965) ON THE ACTIVITY OF THE POPE JOHN PAUL II

The article deals with consequences of the Second Vatican Council and it's consider for life of the world in the second part of the XX – in the beginning of XXI century

Key words: Second Vatican Council, ecumenism, interreligion dialog, John Paul II, Pope.

УДК 327.8 (470+571):(4-11)"20"**Сергій Гвоздков****ЗОНИ НЕСТАБІЛЬНОСТІ НА ТЕРЕНАХ СНД ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ
ГЕОПОЛІТИЧНИХ ЦІЛЕЙ РОСІЇ**

Стаття присвячена використанню Російською Федерацією зон нестабільності на пострадянському просторі задля досягнення власних геополітичних цілей. Автор розглядає мотиви такої російської поведінки та формування її концептуальних засад з 1990-х років і до сьогодні в широкому міжнародному контексті. На прикладі подій в Грузії у 2008 р. та в Україні у 2014 р. проаналізовано сценарії та особливості створення та використання Росією зон нестабільності з метою недопущення євроатлантичної інтеграції цих держав.

Ключові слова: зовнішня політика Росії, зони нестабільності, геополітичні інтереси, пострадянський простір, розширення НАТО.

Проблема геополітичної конкуренції Росії, США та Європейського Союзу на пострадянському просторі у роки незалежності завжди залишалася актуальним об'єктом дослідження з огляду на її безпосередній вплив на ситуацію в Україні. Особливо це питання актуалізується на тлі сучасних подій у Криму.

Геополітична конкуренція на пострадянському просторі досліджується відомими "мозковими центрами" США – фондом "Спадщина" (А. Коен), Брукінзьким інститутом (С. Пайфер, Ф. Хілл), Центром стратегічних і міжнародних досліджень (Е. Качинс Дж. Манкофф.). В Росії значний внесок у розробку цієї теми зроблений дослідниками Московського центру Карнегі Д. Треніним та Л. Шевцовою, Московського державного інституту міжнародних відносин (МГІМО) – А. Богатуровим, М. Троїцьким, Інституту США і Канади Російської академії наук – В. Батюком, С. Роговим, С. Самуїловим. В Україні означена проблема знаходила висвітлення у роботах Б. Гончара, М. Дорошко, Є. Камінського, Є. Магди, С. Трояна та А. Киридон та ін. Незважаючи на те, що Україна знаходиться в центрі геополітичної боротьби Росії та Заходу, вивчення відповідних проблем є недостатнім.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що вперше різнобічно розглянуто проблему використання Росією зон нестабільності на пострадянському просторі задля досягнення власних геополітичних цілей, найголовнішою серед яких є збереження "сфери впливу" шляхом недопущення інтеграції пострадянських країн в євроатлантичні структури, передусім в Північноатлантичний альянс (НАТО).

Метою статті є аналіз передумов становлення, а також формування та використання нового зовнішньополітичного інструменту Росії – територій (зон) нестабільності.

Під поняттям "зона нестабільності" ми розуміємо частину території держави, яка в результаті цілеспрямованих дій іншої держави перетворюється на регіон з невизначеним міжнародно-правовим статусом. Зазвичай, це частина країни, яка неправомірно визнається Росією як державне утворення (у випадку Криму – як суб'єкт Російської Федерації).

Для початку варто розібратися, які мотиви штовхають Росію на створення зон нестабільності. Необхідно зазначити, що однією з основних проблем відносин Росії та західних держав було і залишається питання розширення НАТО. Воно виникло у першій половині 1990-х, коли на порядку денному постало питання розширення альянсу за рахунок центральноєвропейських країн. З 1993 р. у НАТО вже точилися дискусії з приводу можливості такого розширення, а остаточно рішення про розширення блоку за рахунок країн колишнього соцтабору було прийняте Радою НАТО у грудні 1994 р.

У вересні 1995 р. альянсом було підготовлено документ під назвою "Дослідження про розширення НАТО". Особливо важливою частиною документа було визначення принципів розширення альянсу, які діють до сьогоднішнього дня. Зокрема, кандидати на вступ повинні визнати і дотримуватися принципів, політичних установок і процедур, які вже прийняті всіма членами альянсу до часу їх вступу в НАТО. Також кандидати мають бути здатні робити воєнний внесок в операції колективної оборони і підтримання миру тощо [1].

Необхідно звернути увагу на пункт № 6 "Дослідження". "Держави, які мають етнічні чи зовнішні територіальні суперечки, в тому числі іредентистські претензії, або внутрішні юрисдикційні спори мають врегулювати ці суперечки мирними засобами у відповідності до принципів ОБСЄ. Вирішення таких суперечок буде чинником у визначенні того, щоб запросити державу вступити до Альянсу", – йшлося у ньому [1].

Росія відразу негативно відреагувала на можливість швидкого розширення Північноатлантичного альянсу. 5 грудня 1994 р., виступаючи на сесії Організації з безпеки і

співробітництва в Європі (ОБСЄ) у Будапешті, президент РФ Б. Єльцин заявив, що такий крок з боку альянсу породжує недовіру та створює нові лінії розподілу, а це суперечить налагодженню справжнього партнерства та формуванню єдиної демократичної Європи [2, с. 131].

Москва хотіла брати участь у процесі формування нової структури європейської безпеки, а не бути на узбіччі цього процесу. Як відомо, 20 грудня 1991 р. президент РФ Б. Єльцин звернувся до керівництва НАТО з заявою, в якій висловив готовність розглядати питання про вступ Росії в цю організацію як довгострокову політичну мету, але через 3 роки реальної перспективи в цьому напрямку Москва не побачила. Ще тоді для Росії виникла "дилема інтеграції" (термін запропонований дослідниками Михайлом Троїцьким та Самуелем Чарапом за аналогією до терміну "дилема безпеки" Роберта Джервіса) [3, с. 21–22]. Перед нею, на думку вчених, опиняється держава, котра сприймає як загрозу своїй безпеці чи благополуччю інтеграцію сусідів в недоступні для нього самого економічні організації або військові блоки. Насправді ж наміри сусідів або прихильників їх включення в об'єднання не обов'язково ворожі по відношенню до держави, що зіштовхується з дилемою інтеграції.

Незважаючи на це, сторони, зазвичай, обирають шлях недовіри і конфронтації, адже остерігаються найгіршого результату. Москва сприймає намагання пострадянських держав інтегруватися у західні структури як "гру з нульовою сумою", програв у якій означає втрати для Росії. Такі міркування підтверджуються словами з послання Єльцина 1995 р. до Федеральних Зборів: "Росія не претендує на володіння правом "вето" при вступі в НАТО нових членів, але не буде згодна і з поспішним розширенням цього союзу... Завдання 1995 року: перемістити акценти з прискореного розширення НАТО на розвиток партнерства з активною участю Росії" [4]. Як бачимо, на той час Росія виступала не стільки проти самого розширення, а проти "поспішності" цього процесу.

У 1996 р. розпочався новий етап у зовнішній політиці Росії – вона відійшла від ідеї "євроатлантизму" і спрямувала свої зусилля на побудову багатопольярного світу. Новим міністром закордонних справ був призначений Євген Прімаков, який вказував на необхідність боротьби за перетворення Росії на один з полюсів за нового світоустрою. Тепер на фоні інтенсивної підготовки до розширення НАТО, Росія категорично заперечувала проти цього процесу. Так, у Концепції національної безпеки Росії від 1997 р. вказувалося, що "перспектива розширення НАТО на Схід є неприйнятною для Росії, оскільки являє собою загрозу її національній безпеці" [5].

У розширенні НАТО на схід в Росії перш за все вбачали інтерес США. Так, у 2009 р. Є. Прімаков писав, що метою розширення альянсу було "відновлення блокової дисципліни". На його думку, нові члени НАТО більш "слухняні", адже не критикують політику США, а тому шляхом розширення США змогли посилити свій власний вплив в організації [6, с. 75].

В умовах відсутності достатніх зовнішньополітичних ресурсів для протидії планам з приєднання до НАТО нових членів Москва пішла на компроміс: у 1997 р. був укладений Основоположний акт Росія – НАТО, який фактично означав згоду РФ на розширення блоку. У ньому було зафіксовано, що на території нових членів НАТО заборонено розміщувати та складувати ядерну зброю і не можна перекидати для постійного базування значні збройні сили [7].

У 1999 р. пройшла "перша хвиля" розширення НАТО. До альянсу вступили Польща, Чехія, Угорщина, тоді ж були визначені наступні претенденти на членство, серед яких були 3 колишні радянські республіки Прибалтики.

На тлі крайнього загострення відносин між РФ та альянсом у 2000 р. В. Путін підписав нові стратегічні документи – Концепцію національної безпеки, зовнішньої політики і Воєнну доктрину, які підтверджували негативне ставлення Росії до розширення НАТО і ставили його у категорію загроз. З іншого боку, у 2000 р. Путін публічно заявляв, що допускає вступ РФ у НАТО [8]. Усе ж Росія, хоч і критикувала, але допустила наступну "хвилю" розширення у 2004 р.

З чим Росія ніяк не могла погодитися, так це з розширенням НАТО за рахунок держав-учасників Співдружності Незалежних Держав (СНД). По-перше, ще у 1990-х роках ці держави були фактично оголошені сферою впливу Росії, на основі якої мала утверджуватись РФ як велика держава і один з центрів багатопольясного світу. По-друге, ці держави в переважній більшості були безпосередніми сусідами Росії, а тому контроль за ними був необхідний з геостратегічної та військово-політичної точок зору. По-третє, країни СНД були вкрай важливими для військового партнерства (тут знаходилися заводи з виробництва компонентів військової техніки, на території багатьох держав знаходилися російські військові бази та об'єкти). По-четверте, вступ до НАТО означав би цивілізаційний розрив цих держав з Росією, адже став би першим кроком для політичної та економічної інтеграції в євроатлантичні структури, що були недосяжними для Росії. Можна наводити ще багато факторів непоступливості Росії у питанні розширення НАТО за рахунок пострадянських держав, але очевидним є той факт, що воно для Москви було і є вкрай принциповим. У другій половині 2000-х рр. у Росії за рахунок економічного підйому, стабілізації внутрішньої ситуації з'явилися нові можливості для рішучих дій на міжнародній арені. З'явилася також нова концептуальна

і теоретична база щодо пострадянських держав. Зокрема, була розроблена доктрина "суверенної демократії", авторство якої приписують тодішньому заступнику керівника адміністрації президента В'ячеславу Суркову. У зовнішньополітичному контексті, як зазначав російський політолог Віталій Третьяков, ця доктрина означає не входження Росії як підлеглого в міжнародні коаліції, а натомість "передбачає створення власної коаліції на канонічних просторах своєї історичної присутності і впливу" [9]. Більше того, на його переконання, згідно з доктриною, "нинішні кордони Російської Федерації є неприродними або, у всякому разі, відчуються такими більшістю політичного класу країни" [9]. Отже, Кремль вважав, що російський кордон проходить по кордону СНД, а відтак, розширення НАТО – це майже втручання у внутрішні справи.

Як відомо, поліпшення американсько-російських відносин на основі антитерористичної співпраці було недовготривалим. Російська критика американської операції в Іраку, "кольорових революцій" в Грузії і Україні остаточно поховали колишні сподівання на партнерство між США та Росією. Надалі американсько-російські відносини розвивалися у напрямку загострення протиріч. Так, у 2007 р. виникає питання розміщення елементів американської системи протиракетної оборони в Польщі та Чехії. У тому ж році В. Путін в Мюнхені відкрито критикував США за доктрину унілатералізму, ігнорування ООН. Не оминув В. Путін і питання розширення НАТО: "Процес натівського розширення не має ніякого відношення до модернізації самого альянсу або до забезпечення безпеки в Європі. Навпаки, це серйозно провокуючий фактор, що знижує рівень взаємної довіри. І у нас є справедливе право відверто запитати: проти кого це розширення? І що стало з тими запевненнями, які давалися західними партнерами після розпуску Варшавського договору? Де тепер ці заяви? Про них навіть ніхто не пам'ятає" [10]. До речі, заяви про існування обіцянки Заходу не розширювати НАТО постійно звучали ще з 1990-х років з вуст російських політиків. Анатолій Адамишин, в 1990-му заступник міністра закордонних справ СРСР, в 1997 році говорив: "У процесі возз'єднання Німеччини нам говорили, що НАТО не буде розширюватися" [11]. У той же період американські політики (в тому числі Дж. Буш-старший) стверджували, що тема розширення НАТО за рахунок прийому колишніх країн Варшавського договору (крім Східної Німеччини) не піднімалася в ході переговорів з Москвою про возз'єднання Німеччини [12, с. 71].

Американський дослідник Марк Креймер на основі аналізу американських, російських та німецьких документів, які були розсекречені у 2000-ні роки, дійшов висновку, що під час переговорів у 1990 р. СРСР не обіцяли, що НАТО не буде розширюватися за рахунок колишніх країн соцтабору: "Незалежно від країни походження всі документи... суперечать твердженням, що нібито Сполучені Штати або інші західні країни коли-небудь обіцяли не розширювати НАТО за межі Німеччини... Ця проблема ніколи не піднімалася в процесі переговорів про возз'єднання Німеччини, і в той час радянські лідери ніколи не стверджували зворотного" [12, с. 73].

Посол СРСР і Росії в Німеччині (1990–1997) Владислав Терехов у 2009 р. чітко зазначав: "Ні на якій стадії переговорів не виникало питання про нерозповсюдження НАТО на схід за межі території НДР" [13].

Найближче до вступу до НАТО серед держав СНД стояли у 2008 р. Україна та Грузія. Тоді експерти очікували надання на Бухарестському саміті організації у квітні 2008 р. планів дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) для цих держав. В результаті керівники країн НАТО дійшли згоди, що Грузія і Україна стануть членами Північноатлантичного альянсу і почали період "інтенсифікованої взаємодії" з ними. Хоча через протидію деяких європейських країн рішення про приєднання України і Грузії до НАТО було відкладене, все ж воно залишалось справою часу. "ПДЧ – наступний крок для України і Грузії на прямому шляху до членства. Сьогодні ми чітко визначаємо, що ми підтримуємо кандидатури цих країн на приєднання до ПДЧ. Тому тепер почнеться період нашої інтенсивної взаємодії з обома країнами на високому політичному рівні", – йшлося у заключній заяві саміту [14].

Росія докладала неабияких дипломатичних зусиль, щоб не допустити надання ПДЧ Україні та Грузії, а США, навпаки, лобіювали рух цих держав до НАТО.

Як цілком слушно вказував відомий дослідник пострадянського простору Дмитро Тренін, заперечення Росії щодо вступу НАТО до Грузії мали чисто геополітичну природу. Москва боялася "ефекту доміно", коли за Грузією могла підійти черга Азербайджану, а Вірменії довелося б у безпековій сфері спиратися на США. Крім того, увесь енергетичний коридор з Каспію до Європи опинився би у руках Заходу [15, с.142]. Саме тому Росія не обмежувалася дипломатичними методами у боротьбі за Грузію. У квітні 2008 р. Москва почала будувати "нові відносини" з Південною Осетією та Абхазією, а фактично інтеграцію сепаратистських республік до Росії. Тоді російському уряду було доручено почати взаємодію з органами влади невизнаних регіонів в торговельно-економічній, соціальній, науково-технічній областях, у сфері інформації, культури і освіти. Москва планувала визначити перелік документів, виданих владою сепаратистських регіонів фізичним особам, які будуть визнаватися у РФ, надавати їм правову допомогу. Більше того, Москва визнавала правосуб'єктність юридичних осіб, зареєстрованих у невизнаних республіках [16].

На засіданні Ради безпеки ООН 23 квітня 2008 р. обговорювалися такі дії Росії, але ніяких рішень прийнято не було. Щоправда, США, Велика Британія, Франція та Німеччина заявили того ж дня, що вони серйозно занепокоєні російською ініціативою і закликали РФ відкликати таке рішення. Очільник російського МЗС на це відповів, що такі рішення прийняті для забезпечення основних прав людини для громадян регіону [17].

У липні 2008 р. Російська Федерація розпочала повномасштабні навчання "Кавказ-2008", які офіційно закінчилися 2 серпня, однак війська не були повернуті на місця своєї постійної дислокації, а залишилися у Північній Осетії. Навчання проходили на тлі постійних провокацій і перестрілок на кордоні Грузії та Південної Осетії. Результатом постійного напруження на кордоні став грузинський наступ на столицю Південної Осетії і її артилерійський обстріл ввечері 7 серпня. Росія розпочала операцію "з примушення до миру", яка супроводжувалася бомбардуванням військових об'єктів, ряду міст по всій території Грузії. Російські війська зайняли Цхинвалі, усю територію Південної Осетії, спільно з абхазькими силами зайняли Кодорську ущелину і ряд західних регіонів поза межами Абхазії. 12 серпня Д. Медведєв оголосив про завершення операції.

19 серпня 2008 р. помічник заступника держсекретаря Метью Брайза, представляючи деталізовану реконструкцію подій "п'ятиденної війни", відмітив, що війна була запланована і спровокована Росією. Крім того, М. Брайза наголосив на тому, що фактично уряд Південної Осетії та її сили безпеки керуються Росією. "Питання хто зробив перший постріл не є тепер актуальним. Головне – це брутальні дії Росії, яка просунулася за межі Південної Осетії, використовувала стратегічні бомбардувальники, від чого постраждало мирне населення, блокувала порт Поті, знищила залізницю зі сходу на захід", – заявив М. Брайза [18, с. 24].

26 серпня 2008 р. Росія офіційно визнала незалежність Південної Осетії та Абхазії, а отже, створила зону нестабільності. Життєздатність частково визнаних держав може бути досить серйозною, якщо узяти до уваги приклад Північного Кіпру, який проголосив свою незалежність 1983 р. і визнаний лише однією державою. Росія в результаті війни з Грузією відчувати втрат на міжнародній арені не зазнала, натомість отримала ряд важливих здобутків, основний серед яких – закриття шляху Грузії (а фактично і Україні) до НАТО, адже, як зазначалося вище, держава, яка має не врегульовані етнічні та зовнішньо територіальні суперечки, не може вступити до альянсу.

Зазначимо, що і раніше Росія використовувала етнічні конфлікти в Грузії для вирішення своїх геополітичних завдань. На фоні грузинсько-абхазького конфлікту в 1993 р. Б. Єльцин зумів умовити Е. Шеварднадзе вступити до СНД. Відразу після цього Росія "рекомендувала" абхазам зупинити наступ, і грузинські сили змогли сконцентруватися на придушенні заколоту в Західній Грузії. Російські миротворчі зусилля на пострадянському просторі досягли успіху хіба що в Таджикистані, де у 1997 р. за посередництва Росії завершилася громадянська війна. Інші ж конфлікти – придністровський, нагірно-карабаський – досі вважаються "замороженими". Звичайно, що в міжетнічному протистоянні важко досягти остаточного миру, можна однозначно вважати досягненням припинення "гарячої" фази конфліктів, але у будь-якому разі той факт, що Росія використовує "заморожені" конфлікти як інструмент впливу на задіяні в них держави, не викликає сумніву.

Ситуація в Україні у 2014 р. також демонструє прагнення Росії створити зону нестабільності в нашій державі. Москва, розуміючи, що відсторонення Партії регіонів від влади і відсутність перспективи перемоги проросійського кандидата на президентських виборах призведе до різкої зміни зовнішньополітичного курсу України, використала апробований у Грузії інструмент. Такі кроки Росії, як проведення широкомасштабних військових навчань, заяви про тисячі біженців дуже нагадують події 2008 р. Якщо в Грузії міжетнічний конфлікт існував, то в Україні була створена його видимість. Рішучість Росії підігрівалася активізацією процесу підписання Угоди про асоціацію з ЄС, що означало остаточне закриття шляху в Митний союз для України. Хоча в уряді були зроблені заяви про те, що Україна не ставить за мету членство в НАТО, Москву це не могло заспокоїти. Юлія Тимошенко, яка є одним з найбільш потужних кандидатів у президенти, в цей же час заявляла про необхідність якнайшвидшого приєднання до альянсу. Нарешті, в Європі серйозно заговорили про реальну можливість вступу України в ЄС.

Виходячи з геополітичних міркувань, Росія намагалася повторити "грузинський сценарій". На думку деяких експертів, це рішення було не спонтанне. Про спланованість такого кроку стверджує колишній радник Путіна Андрій Ілларіонов. А Тренін, ще у 2009 р. писав, що у роки, коли Україна хотіла вступити в НАТО, "деякі наукові (і не тільки) кола жонгливали ідеєю масштабного політичного перевлаштування", яка полягала у тому, що південь України від Криму до Одеси повинен був відділитися від Києва і перетворитися у дружню Росії буферну державу [15, с. 146].

Керований Москвою уряд Криму за умови присутності російських військ 16 березня 2014 р. провів незаконний "референдум про статус Криму", на якому жителі півострова проголосували "за возз'єднання з Росією", а вже 18 березня підписав договір про вхід до складу Росії.

Таким чином, була створена нова зона нестабільності, адже Україна вважає Крим своєю частиною і не визнає його включення до складу РФ.

Швидше за все, Росія не ставить за мету вийти за межі Криму, адже створення на півострові міжнародно-правової невизначеності і спірної ситуації буде цілком достатньо для забезпечення геополітичного інтересу Росії – недопущення можливості євроатлантичної інтеграції України. Таким чином, де-факто Росія впровадила доктрину "обмеженого суверенітету" по відношенню до країн СНД, які вона розглядає як такі, що знаходяться у сфері її впливу. Це означає, що ці держави не можуть вільно обирати свій зовнішньополітичний вектор, а мають узгоджувати стратегічні рухи з Росією. З середини 2000-х років Росія доводить, що готова використовувати практично всі доступні методи для збереження своєї "сфери впливу", в тому числі і "жорстку силу". Перебуваючи перед "інтеграційною дилемою" і програючи Заходу в боротьбі за вплив економічними, дипломатичними методами чи цивілізаційною привабливістю, Москва готова у крайньому випадку створювати зони нестабільності аж до підтримки невизнаних держав. Таким чином, Росія закриває шлях пострадянських держав до західних об'єднань (передусім НАТО) і отримує "мозолю", на яку при потребі завжди можна натиснути.

Крім того, зони нестабільності стають перешкодою для врегулювання внутрішньої ситуації в тих державах, де вони створені, а отже, послаблюють ці "недружні" Росії держави. Дії РФ в Грузії у 2008 р. стали попередженням всім іншим колишнім радянським республікам, в тому числі і Україні, щоб вони не виходили з російської сфери впливу. В Україні в 2014 р. Росії не вдалося повторити "грузинський сценарій" 2008 р., але своє головне геополітичне завдання – створення зони нестабільності, вона реалізувала. Діями в Україні Росія вкотре підтвердила, що стала на імперський шлях домінування, а також продемонструвала Заходу готовність не поступатися своїми позиціями на теренах СНД навіть за умови міжнародної ізоляції і застосування санкцій.

Список використаних джерел

1. Study on NATO Enlargement (1995) / NATO. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_24733.htm.
2. Магда Є. Концептуальні засади розширення НАТО: сучасний вимір / Є. Магда // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 18. – С. 123–138.
3. Троицкий М. Чарап С. Дилемма интеграции на постсоветском пространстве / М. Троицкий, С. Чарап // Россия в глобальной политике. – 2013. – № 5. – С. 21–32.
4. Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: "О действенности государственной власти в России" (1995). – Режим доступу: <http://www.intelros.org/lib/elzin/1995.htm>.
5. Концепция национальной безопасности Российской Федерации (1997). – Режим доступу: <http://www.armscontrol.ru/start/rus/docs/snconold.htm>.
6. Примаков Е. Мир без России? К чему ведет политическая близорукость / Е. Примаков. – М.: ИИК "Российская газета", 2009. – 239 с.
7. Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности между Российской Федерацией и Организацией североатлантического договора. – Режим доступу: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/eur_int_law/nato_rus_act.htm.
8. Путин: год во власти. Интервью программе Би-би-си "Завтрак с Фростом". – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/specials/putin_year/frost.shtml.
9. Третьяков В. Русская Азия. – Режим доступу: http://www.aktuell.ru/russland/russian_forum/russkaja_azija_181.html.
10. Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. 10 февраля 2007 года. – Режим доступу: http://archive.kremlin.ru/appears/2007/02/10/1737_type63374type63376type63377type63381type82634_118097.shtml.
11. Gordon M. The Anatomy of a Misunderstanding / M. Gordon // The New York Times. – 1997. – May, 25. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1997/05/25/weekinreview/the-anatomy-of-a-misunderstanding.html>.
12. Креймер М. Миф об обещании не расширять НАТО / М. Креймер // Pro et Contra. – 2009. – № 3–4. – С. 71–90.
13. Терехов В. Объединение Германии и проблема расширения НАТО: что обещал Запад? / В. Терехов. – Режим доступу: <http://www.mgimo.ru/news/experts/document132057.phtml>.
14. Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте (3 апреля 2008 г.). – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_8443.htm.
15. Тренин Д. Post-imperium: евразийская история / Д. Тренин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОСС ПЭН), 2012. – 326 с.
16. Соловьев В. Признательные приказания. Владимир Путин наметил курс на интеграцию Абхазии и Южной Осетии в состав России // Газета "Коммерсантъ", № 65. – 2008. – 17 апреля. – Режим доступу: <http://kommersant.ru/doc/883332>.
17. Сообщение для СМИ. О заседании Совета Безопасности ООН по Грузии. (24 апреля 2008 г.) / United Nations. – Режим доступу: http://www.un.int/russia/new/MainRootrus/docs/off_news/240408/newru2.htm.
18. Nichol J. Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests / J. Nichol. – 2008. – 24 p. / US Department of State. – Режим доступу: <http://fpc.state.gov/documents/organization/110841.pdf>

Сергей Гвоздков

ЗОНЫ НЕСТАБИЛЬНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ СНГ КАК ИНСТРУМЕНТ РЕАЛИЗАЦИИ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕЛЕЙ РОССИИ

Статья посвящена использованию Российской Федерацией зон нестабильности на постсоветском пространстве для достижения своих геополитических целей. Автор рассматривает мотивы такого поведения России и формирования его концептуальных основ с 1990-х годов до сегодняшнего дня в широком международном контексте. На примере событий в Грузии в 2008 г. и в Украине в 2014 проанализированы сценарии и особенности создания и использования Россией зон нестабильности для предотвращения евроатлантической интеграции этих государств.

Ключевые слова: внешняя политика России, зоны нестабильности, геополитические интересы, постсоветское пространство, расширение НАТО.

Sergiy Gvozdkov

AREAS OF INSTABILITY IN THE CIS AS A TOOL FOR IMPLEMENTING THE GEOPOLITICAL RUSSIAN GOALS

The article is devoted to the Russian use of instability zones in the former Soviet Union area in the purpose of achieving its geopolitical goals. The author investigates the motives of such Russian behavior and the formation of its conceptual foundations from the 1990s to the present in the wider international context. The events in Georgia in 2008 and in Ukraine in 2014 are analyzed as an example of Russian usage of instability zones in order to prevent Euro-Atlantic integration of these countries.

Key words: Russian foreign policy, areas of instability, geopolitical interests, the post-Soviet space, NATO enlargement.

УДК 94:327(73+520) "2009/2013"

Наталія Городня

АМЕРИКАНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ (2009–2013 РР.): КРИЗА І МОДЕРНІЗАЦІЯ АЛЬЯНСУ

Досліджується розвиток відносин між США і Японією у сфері безпеки у 2009–2013 рр., криза двостороннього альянсу 2009–2010 років за уряду Ю. Хатояма та адміністрації Б. Обама, її урегулювання, процес модернізації і зміцнення альянсу в наступний період. Визначаються внутрішні та міжнародні чинники цих процесів. Особлива увага приділяється "проблемі Футенми", яка домінувала в американсько-японських відносинах у період кризи та регіональним процесам у Східній Азії, які сприяли її урегулюванню.

Ключові слова: американсько-японський альянс безпеки, адміністрація Б. Обама, уряд Ю.Хатояма, США, Японія.

З часу завершення Другої світової війни американсько-японські відносини у сфері безпеки служили основою політики США у Азійсько-Тихоокеанському регіоні (далі – АТР). Договір про взаємне співробітництво і безпеку 1960 р. гарантував США право мати військові бази в Японії в обмін на зобов'язання захищати її у разі загрози. 75 % баз розміщувалися на о. Окінава, що уможливлювало швидке перекидання військ США у межах АТР. Гарантії безпеки з боку США стримували також можливість відродження японського мілітаризму, що непокоїло усі регіональні держави.

Після завершення "холодної війни", американсько-японський альянс трансформовано і адаптовано до зміни регіональної і глобальної ситуації. Проте він залишився гарантом безпеки Японії і регіональної стабільності у Східній Азії. Вивчення досвіду американсько-японського співробітництва у сфері безпеки сприяє кращому розумінню міжнародної ситуації в АТР, а також відносин США з їх союзниками і партнерами. Це важливо в умовах, коли агресія Росії й анексія Криму гостро поставили питання про участь України в системі європейської колективної безпеки чи досягнення двосторонніх угод зі США.

Метою цього дослідження є аналіз американсько-японських відносин у сфері безпеки у 2009–2013 рр., коли мала місце криза двостороннього альянсу безпеки та відбувався процес її урегулювання.

Окремі аспекти американсько-японських відносин у сфері безпеки, після завершення "холодної війни", досліджували вітчизняні історики С.Пронь [1, с. 190–196; 2], Б. Гончар [3, с. 7–10], І. Семеніст [4] та ін. Проте період 2009–2013 рр. не був предметом їх досліджень через наближеність до сьогодення та неусталеність ситуації. Натомість розвиток американсько-японських відносин перебуває у центрі уваги дослідницьких осередків в усьому світі. Цим проблемам присвячено численні наукові статті й аналітичні огляди, у яких аналізується поточний стан, проблеми й перспективи американсько-японського альянсу, шляхи його модернізації. Серед них праці авторитетних американських експертів Дж. Пакарда [5], Р. Армітажа і Дж. Ная [6], Е. Чанлетт-Евері [7].

Відносини Японії зі США і сусідніми азійськими державами, які перебувають у тісному взаємозв'язку, критично аналізує "Азійсько-Тихоокеанський журнал" [8–12]. Цим проблемам присвячено окремі розділи щорічного аналітичного огляду японського Національного інституту досліджень у сфері оборони [13] тощо.

У січні 2009 р. у Білий дім вступила демократична адміністрація Б. Обама. У серпні 2009 р. на парламентських виборах у Японії перемогла Демократична партія Японії (далі – ДПЯ), після чого вона сформувала коаліційний уряд на чолі з Ю. Хатояма, перервавши майже безперервне урядування Ліберально-демократичної партії (далі – ЛДП). Перебуваючи в опозиції, ДПЯ критикувала уряди ЛДП за надто значну залежність від США, підтримку ними військових дій НАТО в Афганістані, недостатню увагу до відносин з регіональними державами. Ключовими тезами передвиборної програми ДПЯ були: перетворення американсько-японського альянсу на більш рівноправний, перегляд угод у сфері безпеки з урахуванням інтересів японських платників податків і жителів префектури Окинава, здійснення більш азіацентричної політики, створення східноазійської спільноти [14].

Бачення неминучої трансформації японсько-американських відносин у сфері безпеки відображала доповідь японського військового експерта М. Тетсуо [10]. У ній зазначалося, що США не здатні тривалий час нести одночасно внутрішній фінансовий тягар і численні зобов'язання за кордоном, тож адміністрація Б. Обама буде змушена внести зміни в політику США, включаючи скорочення мережі військових баз, що неминуче вплине на їх глобальну стратегію і на відносини з Японією. У зв'язку з цим обґрунтовувалася необхідність прийняття Токіо нової концепції безпеки на основі "нової азійської дипломатії", вироблення східноазійської версії колективної безпеки, на протидію японсько-американському військовому альянсу, що вимагало активізації регіональної політики Японії, зміни її відносин зі східноазійськими сусідами, а також перегляду питання про військові бази США на її території й пов'язаний з їх утриманням значний фінансовий тиск на японський бюджет.

Уряд Ю. Хатояма взяв курс на зближення з Китаєм і Південною Кореєю. Упродовж одного місяця відбулося декілька зустрічей лідерів трьох держав, у тому числі під час візиту Ю. Хатояма до Сеула і Пекіна. На них обговорювалося питання про створення східноазійської спільноти. Її форма залишалася невизначеною, проте було заявлено, що США не будуть її членом [15]. Наступного дня, після формування новий уряд розпочав вивчати питання про створення спільної азійської валюти. Він також виявив готовність "подивитися в обличчя історії", щоб здолати перешкоди до примирення з Китаєм і Республікою Корея (далі – РК). Прем'єр-міністр узяв зобов'язання не відвідувати гробницю Ясукуні. Міністр закордонних справ К. Окада заявив про відданість заяві прем'єр-міністра Т. Мураяма, який у 1995 р. вибачився перед сусідніми державами за регіональну політику Японії у минулому. У лютому 2010 р. під час свого візиту до РК він висловив жаль за японську окупацію Кореї. У тому ж місяці за підтримки японського і китайського урядів підготовлено спільне японсько-китайське дослідження, у якому японська сторона вперше погодилася використати слово "агресія" для характеристики політики Японії щодо Китаю в 1937–1945 рр. [11; 12].

Ю. Хатояма закликав перетворити "зони конфлікту" між Японією і Китаєм, Японією і РК за острови у Східно-Китайському морі на "зони співробітництва", виступив за прискорення переговорів з підготовки договору, який уможливив би спільне освоєння Китаєм і Японією підводних ресурсів біля островів Сенкаку / Діаою. На порядку денному робочих візитів японських урядовців до Пекіна і Сеула були питання оборонної політики, пов'язані з північнокорейською проблемою, економічного співробітництва, продовольчої безпеки, розвитку "зелених" технологій тощо. Аналітики у цей час багато писали про можливість примирення між трьома східноазійськими державами, передусім Японією і Китаєм, як це свого часу сталося між Німеччиною і Францією, що поклато початок створенню європейської спільноти.

У жовтні 2009 р. в Пекіні відбувся неформальний тристоронній саміт лідерів Японії, Китаю, РК, під час якого йшлося про необхідність розвитку ними взаємної довіри у політичній сфері; поглиблення економічного співробітництва на основі взаємодоповнюваності трьох економік; розширення обмінів і контактів між людьми; розвитку регіональної й субрегіональної кооперації; спільної відповіді на глобальні проблеми; вирішення "чутливих питань" історії. Довготермінові плани

співробітництва включали тристоронню угоду про вільну торгівлю. Наступні неформальні тристоронні переговори відбулися у вересні 2010 р. в Ханой, але на той час відносини між Японією і Китаєм різко погіршилися через загострення питання про суверенітет над островами Сенкаку/Діаою.

Американські аналітики й полісімейкери наголошували на важливості зближення між Японією та її східноазійськими сусідами для регіональної безпеки і стабільності. Проте були ознаки, що воно відбувалося не в співробітництві зі США, а за рахунок відносин з ними. Уряд Ю. Хатояма прийняв рішення про припинення миротворчої місії японських кораблів в Індійському океані, де вони здійснювали дозаправку військових сил НАТО, залучених до операцій в Афганістані, призначив експертну комісію для дослідження питання про існування секретних угоди щодо перебування на території Японії американської ядерної зброї. Він також відмовився імплементувати Міжнародну гуамську угоду, підписану між США і Японією в лютому 2009 р. На основі домовленостей 2006 р., вона передбачала передислокацію 8000 американських військових з о.Окинава на о. Гуам й авіаційної бази морської піхоти США Футенма з густонаселеної території біля м. Гінован на мис Хеноко, в північній частині о. Окинава. Японський уряд мав покрити більшу частину необхідних витрат.

Соціал-демократична партія, союзник ДПЯ в урядовій коаліції, вимагала повного виведення американських військових піхотинців з Футенми поза межі Японії. Інші опоненти заперечували проти переміщення бази Футенма на мис Хеноко, що могло зруйнувати коралові рифи і зашкодити туристичному бізнесу в цьому муніципалітеті [5]. Тож уряд потребував більше часу для вивчення альтернативних проектів. Проте США чинили на нього тиск. Під час візиту до Японії в жовтні 2009 р. секретар оборони США Р. Гейтс заявив, що без переміщення Футенми не буде переміщення на Гуам, а без цього не буде повернення землі на Окинаві [16], після чого відмовився відвідати урочисту церемонію і офіційний обід з нагоди його візиту, що було сприйнято Токіо як образ.

У наступному місяці створено робочу групу на високому рівні для розгляду проблеми Футенми, але її діяльність не мала конкретних результатів. Рішення японського уряду неодноразово переносилося, остаточною терміном для нього визначено травень 2010 р. Виникла серйозна стурбованість стосовно наслідків "проблеми Футенми" для американсько-японського альянсу й усього комплексу двосторонніх відносин. 50-річчя договору про взаємне співробітництво і безпеку між США і Японією пройшло в умовах погіршення двосторонніх відносин, яке оцінювалися як найбільш серйозне за період існування альянсу. У цей час впливовий американський політолог Дж. Най виступив у газеті "Нью-Йорк Таймс" із закликом до стриманості і застеріг Вашингтон про можливу "піррову перемогу" в питанні про Футенму/Хеноко, у той час як військово-політичний альянс із Японією більш важливий для довготермінової стратегії США у Східній Азії, ніж другорядне питання про переміщення військової бази, яке перебувало в центрі уваги [17].

Ця теза фігурувала під час сенатських слухань, присвячених американсько-японським відносинам, у квітні 2010 р. У центрі обговорення було питання: про що свідчать дискусії про Футенму – про прагнення Японії до більш рівноправних чи більш незалежних відносин зі США. Визнавалося, що проблема є набагато складнішою, ніж переміщення бази Футенма. Підкреслювалося значення альянсу з Японією для залучення США до східноазійської регіональної архітектури, їх глобального партнерства і спільного лідерства для підтримки миру і безпеки в АТР. У цьому контексті "проблема Футенми" була другорядною. Необхідно було передусім зберегти взаємне розуміння важливості дружби і союзу. Визнавалося, що присутність значного американського контингенту на о. Окинава спричиняла шум, руйнування природи, злочинність, а "підтримка приймаючої нації" була обтяжливою для японського бюджету, що у Японії виросло нове покоління, яке ставило питання про доцільність утримання на її території іноземних баз, що японський уряд був стурбований довготерміновими тенденціями американської політики у Східній Азії, формуванням "групи двох" між США і Китаєм, можливістю послаблення гарантій безпеки Японії з боку США.

Рекомендовано провести нові широкомасштабні переговори з усього комплексу проблем двостороннього договору безпеки, переглянути умови угод про статус американських сил на о. Окинава і підтримку приймаючої нації, щоб зменшити витрати Японії на утримання американських баз, зробити альянс більш регіонально орієнтованим [18]. У відповідь на виведення деяких американських баз з території Японії очікувався її більший внесок у взаємну безпеку і глобальний мир, включаючи залучення до дій з колективного самозахисту, обмежених японською Конституцією.

"Проблема Футенми" домінувала у двосторонніх відносинах до травня 2010 р., коли уряд Ю. Хатояма, зваживши усі "за" і "проти", погодився імплементувати Гуамську угоду. Після цього він різко втратив суспільну підтримку і у червні пішов у відставку. Наступний уряд Н. Кана (червень 2010 – серпень 2011 рр.) підтримав Гуамську угоду і погодився продовжити фінансування американських військ на території Японії на існуючому рівні у наступні п'ять років. Цьому сприяли повторні провокації з боку Північної Кореї і загострення з вересня 2010 р. територіальних суперечок між Японією і Китаєм через острови Сенкаку/Діаою. Під час конфлікту Вашингтон заявив, що ситуація навколо островів Сенкаку підпадає під дію ст. 5 американсько-японського альянсу, чим

підтвердив свої зобов'язання перед Японією. У грудні 2010 р. в Японії схвалено нові "Основні напрямки національної програми оборони", які відображали зміни у регіональному безпековому середовищі і зрушення Японії до більш інтегрованої стратегії безпеки, акцентували на важливості альянсу зі США і розвитку співробітництва з НАТО, АСЕАН, РК, Австралією, Індією [7].

Кращому розумінню значення перебування американських військ на о. Окинава сприяла їх ефективна допомога під час рятувальних робіт і ліквідації наслідків руйнівного землетрусу і цунамі у Японії 11 березня 2011 р. (операція "Томодачі"). У ній брали участь 20 суден ВМФ США, 140 літаків і майже 20 тис. моряків і морських піхотинців. Вона стала найбільшою двосторонньою місією за усю історію альянсу. У червні 2011 р. після чотирирічної перерви відбулася зустріч консультативного комітету з безпеки у форматі "2+2" у складі міністрів закордонних справ і міністрів оборони США і Японії. Він підтвердив рішення про переміщення авіабази Футенма та будівництво об'єктів на о. Гуам на основі дорожньої карти 2006 р. для зменшення ефекту військової присутності США на о. Окинава і збереження достатніх військових можливостей альянсу. Остаточний термін передислокації, попередньо визначений на 2014 р., відкладено. У зв'язку зі зміною за останні роки стратегічної ситуації в регіоні вирішено поглибити і розширити японсько-американське співробітництво у сфері безпеки, оборони та гуманітарної допомоги, перетворити консультації з військового стримування на регулярні, започаткувати консультації у сфері космосу й кіберпростору, здійснювати тристороннє співробітництво з РК й Австралією, розпочати тристоронній діалог з Індією, посилити співробітництво в багатосторонніх регіональних форумах. Проведення такої зустрічі за адміністрації ДПЯ свідчило, що понад 80 % політичних сил Японії підтримувало японсько-американський альянс [19].

У квітні 2012 р. умови Гуамської угоди переглянуто. Питання про перебазування американських морських піхотинців на о. Гуам відокремлено від "проблеми Футенми", фінансовий внесок Японії у створення спільних тренувальних можливостей на островах Гуам, Тініан і Паган в Північному Маріанському архіпелазі було зменшено до 3,1 млрд дол. (порівняно з 6,1 млрд дол. за попередньою домовленістю). Це дозволило союзникам приділити більшу увагу співпраці у сфері кібербезпеки, космосу, розвідки і протиракетної оборони [20].

У вересні 2012 р., у відповідь на висадку на диспутованих островах Сенкаку китайських активістів, уряд Ю. Нода викупив три з п'яти островів у приватного власника. Це призвело до чергового загострення японсько-китайських відносин. На парламентських виборах у Японії в грудні 2012 р. перемогу здобула ЛДП, після чого сформувала уряд на чолі з Ш. Абе. У січні 2013 р. Вашингтон відвідав новий міністр закордонних справ Японії Ф. Кішіда, а у лютому – прем'єр-міністр Ш. Абе. Важливе місце в переговорах посідало питання про японсько-китайські суперечності за острови Сенкаку / Діаю. Держсекретар Х. Клінтон заявила, що у питанні про суверенітет над островами у Східно-Китайському морі США не підтримують жодну сторону, але визнають японську адміністрацію над островами і виступають проти будь-яких односторонніх дій держав-учасниць конфлікту. Зміцнення японсько-американського альянсу визнано "наріжним каменем" зовнішньої політики нового японського уряду, який висловив готовність підняти рівень стратегічного й оборонного діалогу зі США, розширити рамки двосторонніх стратегічних консультацій, посилити координацію двосторонньої політики, що значною мірою було пов'язано зі стурбованістю Японії стосовно дисбалансу рівня американсько-японського і американсько-китайського стратегічного діалогу. Виявлено бажання Японії приєднатися до переговорів із транс-тихоокеанського партнерства (далі – ТТП), ініційованої США високостандартної торгівельної угоди в АТР [21]. У квітні сторони досягли домовленості про повернення Японії території бази Футенма і ще п'яти американських баз до кінця 2020-х рр.

У жовтні 2013 р. підписано угоду, яка розширила американсько-японський альянс і посилила у ньому роль Японії. Сторони погоджувалися переглянути "Основні напрямки американсько-японського оборонного співробітництва" (1997 р.); США розміщували в Японії, вперше поза межами своєї території, безпілотні розвідувальні літаки (дрони); японський уряд брав зобов'язання створити Національну раду у сфері безпеки, збільшити оборонні витрати, розширити допомогу країнам ПСА зі зміцнення їх обороноздатності; дві держави мали бути готовими до "насильницької і дестабілізуючої поведінки" у регіоні [22]. Уряд Ш. Абе у цілях зміцнення альянсу уперше за 11 років збільшив військові витрати Японії (хоч вони все ще залишилися на рівні 0,8 % ВВП).

У листопаді 2013 р., коли Міністерство оборони Китаю оголосило про створення спеціальної зони повітряної оборони над Східно-Китайським морем, включаючи острови Сенкаку / Діаю, США підтвердили, що двосторонній альянс покриває диспутовані острови. У грудні 2013 р. губернатор Окинави Хіроказу Накаїма підписав дозвіл на спорудження американської бази в бухті Хеноко. За його словами, незважаючи на бажання окинавців, міжнародна напруженість у регіоні посилюється і Окинава має виконати свою роль [23].

Іншою ключовою подією у розвитку альянсу стало вивчення японським урядом питання про перегляд існуючої інтерпретації ст. 9 Конституції стосовно права Японії на "колективну

самооборону" і участь у "колективній безпеці". За новою інтерпретацією, японські сили самооборони зможуть надавати допомогу іноземним військам союзної нації навіть у разі відсутності безпосередньої загрози для Японії. Це означає їх право обороняти миротворчі сили інших держав у разі атаки чи використовувати протиракетну оборону для перехоплення балістичних ракет КНДР, націлених на США. Станом на березень 2014 р. в Японії на військових базах розташовано понад 50 тис. військового і цивільного персоналу США, японський уряд щорічно фінансував понад 2 млрд дол. на їх перебування. Дві держави тісно координували політику з широкого кола питань, включаючи регіональну безпеку і глобальні проблеми. Спільні можливості та взаємодоповнюваність американських і японських військових продемонстрували їх дії під час рятувальної операції після тайфуну на Філіппінах у кінці 2013 р., включаючи безпрецедентне приземлення літака MV-22 Osprey на японське судно. Опитування суспільної думки показали підтримку американсько-японського альянсу 84 % японців. Проте економічні проблеми обох держав усе ще викликають питання про його майбутню стабільність [24].

Японсько-китайський конфлікт через острови Сенкаку / Діаою, на думку деяких американських експертів, трансформував динаміку альянсу. Якщо упродовж 60 років японці боялися бути втягнутими США у війну, то тепер існує протилежна проблема [25]. Тому паралельно зі зміцненням альянсу, Вашингтон виступає за досягнення угоди між Китаєм і Японією щодо створення механізму антикризового менеджменту і розвитку заходів довіри для зменшення напруженості. Деякі експерти наголошують, що сучасний альянс має бути більш інклюзивним і включати торговельне й енергетичне співробітництво. Спільними проектами, які зміцнять альянс, називають багатосторонню торговельну угоду ТПП та двосторонню угоду про постачання США в Японію зрідженого природного газу. Адміністрація Б. Обами вважає також критично важливим розвиток культурних, освітніх і персональних зв'язків між народами Японії й США. Вона виступила з ініціативою операції "Томодачі", приватно-державного партнерства, скерованого на виховання майбутнього покоління японських і американських лідерів, розвиток дружби і взаєморозуміння між ними через програми обміну. Завдяки їй та іншим програмам у 2013 р. до США приїхало вдвічі більше японських студентів, ніж у 2012 р., створено кращі можливості для короткотермінових візитів японської молоді [26].

Таким чином, після перемоги на виборах ДПЯ і формування нею коаліційного уряду на чолі з Ю. Хатояма, у вересні 2009 – травні 2010 рр. мав місце різкий спад японсько-американських відносин. Основні суперечності викликала проблема переміщення повітряної бази морської піхоти США Футенма на о. Окинаву. Насправді йшлося про більш широке коло проблем, пов'язаних з переосмисленням регіональної ролі Японії та її відносин зі США і сусідніми азійськими державами. Простежувалися наміри Токіо зменшити надмірну залежність від США і зробити двосторонні відносини більш рівноправними. Поступовому урегулюванню кризи сприяло зростання напруження у Східно-Китайському морі, погіршення японсько-китайських відносин, готовність американського уряду до пошуків більш прийняттого варіанту розміщення американських військ, а також "операція Томодачі" у березні 2011 р., яка підтвердила важливість американської присутності на о. Окинава. У результаті чого були прийняті рішення щодо зміцнення, адаптації й модернізації альянсу. Водночас визнано, що міжнародна ситуація в регіоні стала більш складною, що вимагало вироблення додаткових механізмів урегулювання конфліктів збереження миру і стабільності.

Список використаних джерел

1. Пронь С. Нова "модель безпеки" в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та американсько-японські відносини / С. Пронь // Дослідження світової політики. – 2003. – Вип. 22. – С. 190–196.
2. Пронь С. В. Японія-США-Росія: співробітництво та суперництво в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. 1951–2007 роки / С. В. Пронь. – Миколаїв, 2008. – 296 с.
3. Гончар Б. Подолання Японією обмежень на використання сил самооборони за межами країни в 1990-ті рр. / Б. Гончар, І. Семеніст // Вісник Київського університету. Історія. – 2010. – Вип. 101. – С.7–10.
4. Семеніст І. В. Американсько-японський союз безпеки в постбіполярний період (1991–2001 роки): дис. ... канд. іст. наук, 07.00.02. – К., 2012.
5. Packard G. R. The United States-Japan Security Treaty at 50. Still a Grand Bargain? / George R. Packard // Foreign Affairs. – 2010. – March/April. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/66150/george-r-packard/the-united-states-japan-security-treaty-at-50>.
6. Armitage, Richard, Nye, Joseph S. The U.S.-Japan Alliance. Anchoring Stability in Asia. August 2012. A Report of the SCIS Japan Chair / Richard Armitage, Joseph S. Nye. – Режим доступу: http://csis.org/files/publication/120810_Armitage_USJapanAlliance_Web.pdf.
7. Chanlett-Avery, Emma. The U.S.-Japan Alliance / Emma Chanlett-Avery / Congressional Research Service. – Режим доступу: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33740.pdf>.
8. McCormack, Gavan. Ampo's Troubled 50th: Hatoyama's Abortive Rebellion, Okinawa's Mounting Resistance and the US-Japan Relationship / Gavan McCormack // The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. – Режим доступу: <http://www.japanfocus.org/Gavan-McCormack/3365>.
9. McCormack, Gavan. The Battle of Okinawa 2009: Obama vs Hatoyama / Gavan McCormack // The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. – Режим доступу: <http://www.japanfocus.org/-Gavan-McCormack/3250>.
10. Tetsuo, Maeda. Escape from Dependency: An Agenda for Transforming the Structure of Japanese Security and the US-Japan Relationship / Maeda Tetsuo // The

Asia-Pacific Journal: Japan Focus. – Режим доступу: <http://www.japanfocus.org/-Maeda-Tetsuo/3213>. 11. Hankyoreh, The. Underwood William. Recent Developments in Korean-Japanese Historical Reconciliation. April 26, 2010 / The Hankyoreh // The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. – Режим доступу: <http://www.japanfocus.org/--Hankyoreh/3348>. 12. Takahashi, Kosuke. Hatoyama to Nanjing, Hu to Hiroshima? The New Face of China-Japan Relations. January 18, 2010 / Kosuke Takahashi // The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. – Режим доступу: <http://www.japanfocus.org/-Kosuke-TAKAHASHI/3290>. 13. East Asian Strategic Review / The National Institute for Defense Studies. – Режим доступу: <http://www.nids.go.jp/english/publication/east-asian/index.html>. 14. Yukio Hatoyama: 'My Political Philosophy // Financial Times. – 2009, August 13. – Режим доступу: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/99704548-8800-11de-82e4-00144feabdc0.html>. 15. Gardner-Feldman, Lily. German-Polish Reconciliation in Comparative Perspective: Lessons for Japan? / Lily Gardner-Feldman // The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. – Режим доступу: <http://www.japanfocus.org/-Lily-Gardner-Feldman/3344>. 16. Joint Press Conference with Japanese Defense Minister Toshimi Kitazawa and Secretary of Defense Robert Gates, Tokyo, 21 October 2009,. – Access mode: <http://www.globalsecurity.org/military/library/news/2009/10/mil-091021-dod01.htm>. 17. Nye, Joseph S. An Alliance Larger than One Issue / Joseph S. Nye // The New York Times. –2010, January 6. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2010/01/07/opinion/07nye.html?_r=1&. 18. U.S.-Japan Relations. Hearing before the Subcommittee on East Asian and Pacific Affairs of the Committee on Foreign Relations United States Senate. 111th Congress, 2nd Session. April 15, 2010. – Washington, 2010. – P. 10–11. 19. Remarks with Secretary of Defense Robert Gates; Japanese Foreign Minister Takeaki Matsumoto; and Japanese Defense Minister Toshimi Kitazawa after their Meeting, June 21, 2011. – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/rm/2011/06/166644.htm>. 20. U.S., Japan unveil revised plan for Okinawa. Apr 27, 2012. – Режим доступу: <http://uk.reuters.com/article/2012/04/27/usa-japan-okinawa-idUKL2E8FR0D920120427>. 21. Remarks with Japanese Foreign Minister Fumio Kishida after their Meeting. Remarks Hillary Rodham Clinton Secretary of State. Washington, DC. January 18, 2013. – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/rm/2013/01/203050.htm>. 22. U.S. and Japan Agree to Broaden Military Alliance // The New York Times. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2013/10/04/world/asia/japan-and-us-agree-to-broaden-military-alliance.html?ref=world&_r=0. 23. Japan: Okinawa Governor Approves New US Marine Base. 31 December 2013. – Режим доступу: <https://www.wsws.org/en/articles/2013/12/31/japa-d31.html>. 24. Opportunities and Challenges in the U.S.-Japan and U.S.-Republic of Korea Alliances. Testimony Daniel R. Russel, Assistant Secretary, Bureau of East Asian and Pacific Affairs before the Senate Committee on Foreign Relations Subcommittee on Asia and the Pacific Washington, DC March 4, 2014. – Режим доступу: <http://m.state.gov/md222903.htm>. 25. Xu, Beina. The U.S.-Japan Security Alliance / Beina Xu. – Режим доступу: http://www.cfr.org/japan/us-japan-security-alliance/p31437?cid=nlc-dailybrief-daily_news_brief-link10-20140403&sp_mid=45530065&sp_rid=bmdvckB1a3IubmV0S0. 26. Engaging Asia: Public Diplomacy and 21st Century Statecraft. Remarks Tara Sonenshine, Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs. November 15, 2012. – Режим доступу: <http://www.state.gov/r/remarks/2012/200464.htm>.

Наталія Городня

**АМЕРИКАНО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ В СФЕРІ БЕЗОПАСНОСТІ (2009–2010 РР.):
КРИЗИС І МОДЕРНИЗАЦІЯ АЛЬЯНСА**

Исследуется развитие отношений между США и Японией в сфере безопасности в 2009–2013 гг., кризис двухстороннего альянса 2009–2010 годов при правительстве Ю. Хатояма и администрации Б. Обамы, ее урегулирование, процесс модернизации и укрепления альянса в последующий период. Определяются внутренние и международные причины этих процессов. Особенное внимание уделяется “проблеме Футенмы”, доминировавшей в американо-японских отношениях в период кризиса, и событиям в Восточной Азии, способствовавшим ее урегулированию.

Ключевые слова: американо-японский альянс, администрация Б. Обамы, правительство Ю. Хатояма, США, Япония.

Natalia Gorodnia

**THE U.S.-JAPANESE SECURITY RELATIONS IN 2009–2013: ALLIANCE’S CRISIS AND
MODERNIZATION**

The paper studies developments in the U.S.-Japan security relations in 2009–2013: the Alliance’s crisis in 2009–2010 under Barak Obama administration and Yukio Hatoyama’s Democratic Party of Japan coalition government, its management, and the Alliance’s subsequent modernization and strengthening. The research reveals domestic and international courses of the developments. It emphasizes the “Futenma issue” which dominated that time U.S.-Japan relations, and indicates developments in East Asia, which contributed to resolving the problem and strengthening the Alliance.

Key words: the U.S.-Japan security alliance, Barak Obama administration, Yukio Hatoyama government, the U.S., Japan.

ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

УДК 336:94(470+571)“18”

Наталія Пасічник

ІНТЕГРАТИВНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті на основі ретроспективного аналізу теоретичних і прикладних джерел економічної думки обґрунтовується її інтегративність як самостійної сфери наукового пізнання.

Ключові слова: фінансова наука, інтегративність, політична економія, економічна історія, економічна статистика.

На сучасному етапі розвитку соціально-економічних основ демократичного суспільства актуалізується потреба вивчення історії розвитку та становлення національної економічної думки, а також дослідження процесу формування фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер. Аналіз історії економічної науки та практики сприятиме осмисленню джерел розвитку сучасної фінансової системи, можливостей її реструктуризації в умовах глобалізації, вдосконаленню фінансового законодавства України, ураховуючи логіку історичного розвитку та позитивного досвіду.

Економічна історія Російської імперії ХІХ ст. характеризується кризою натурального та дрібнотоварного феодально-кріпосницького господарства і розвитком товарно-грошових ринкових відносин. Ринкові умови господарювання зумовили нові вимоги до фінансової системи держави, правового регулювання фінансової діяльності, органів державного управління фінансами, які, зі свого боку, для здійснення нових функцій потребували висококваліфікованих кадрів у сфері державних, корпоративних і муніципальних фінансів. Проте, не лише об'єктивні умови зародження і розвитку нових соціально-економічних відносин сприяли становленню фінансової науки, а й теоретичні концепції науковців і практиків фінансової діяльності.

Першими дослідниками розвитку економічної науки в Російській імперії в ХІХ ст. були теоретики і практики фінансової і фінансово-правової думки того часу: М. Сперанський [45], М. Орлов [34], І. Горлов [12], В. Лебедев [21], І. Янжул [53], С. Іловайський [15], І. Озеров [30] та інші.

У запропонованому списку видатних представників економічної науки прізвища українських і російських науковців і практиків фінансової справи подано разом, оскільки у цей час розвиток української економічної думки здійснювався у загальноцивілізаційному напрямку світової та західноєвропейської політико-економічної та фінансової думки.

Економічну думку ХІХ ст. достойно представляли учені – викладачі українських університетів Наддніпрянської України. Найбільш відомими з-поміж них є: науковці Харківського університету – М. Алексєєнко, К. Гаттенберг, П. Мігулін, І. Миклашевський, І. Платонов, І. Сокальський, Т. Степанов, М. Туган-Барановський, Л. Якоб; Імператорського університету св. Володимира – М. Балудянський, М. Бунге, І. Вернадський, Д. Піхно, Г. Сидоренко, Г. Цехановецький, М. Цитович, М. Яснопольський; Новоросійського університету – С. Іловайський, І. Патлаєвський, В. Твердохлебов, Л. Федорович.

Розвиток товарно-грошових відносин у Російській імперії супроводжувався становленням і видозміною фінансових інституцій, урізноманітненням діяльності, пов'язаної із створенням і використанням фондів фінансових ресурсів у конкретних економічних умовах, тобто розширенням сфери фінансових відносин. У ХІХ ст. країна увійшла, маючи централізований орган державного управління фінансами (1802 року створено Міністерство фінансів). Саме у ХІХ ст. відбулося усвідомлення суспільством багатогранного значення фінансів в економічному, політичному та культурному житті країни. Відомий економіст і статистик другої половини ХІХ – початку ХХ ст. І. Янжул зазначав, що станом фінансів вимірюється могутність держав, фінанси є мірилом добробуту країни, мірилом цивілізації [53, с. 45]. Із розвитком фінансових інституцій відбувалося напрацювання принципів фінансової політики, генеза економічної науки і фінансового законодавства. Тому, надзвичайно актуальними є дослідження процесу розвитку міжнародної і національної фінансової думки, формування фінансів як самостійної сфери наукових досліджень із власним предметом і методом регулювання та аналіз інтегративного формування фінансової науки.

У науковій літературі існують різні підходи щодо походження і розвитку економічної науки. Відомий історик, економіст і державний діяч В. Татищев у записці до Сенату "О мудрости экономии, яко части политической", класифікуючи тогочасні науки, домашнє господарювання

відносив до економічної науки, що вивчає приватні фінанси, а публічні фінанси – до складу політичних наук [46, с. 202].

К. Рау зазначав, що наука про кращий устрій урядового господарства або кращий спосіб задоволення державних потреб матеріальними цінностями називається наукою про фінанси і є частиною політичної економії [41, с.4]. І. Янжул підкреслював "камеральне минуле" фінансової науки [53, с. 12] і внесок економічної школи меркантилізму, представники якої започаткували науковість фінансів. У сучасній економічній літературі генеза фінансової науки в Україні розглядається вітчизняними вченими (В. Андрущенко, Л. Безгубенко, О. Василик, П. Леоненко, В. Небрат, Л. Худолій, С. Юрій та ін.) переважно як частина економічної науки [1; 5; 10; 22; 27; 50].

Нам імпонує точка зору В. Пушкарьової, яка обґрунтовує теоретичні джерела економічної науки: політичну економію, фінансове право, політичні теорії [40, с. 14], проте, вважаємо, що у першій половині XIX ст. фінансово-правові питання ще не мали системного дослідження і були складником економічної науки. Упродовж другої половини XIX ст. фінансово-правова наука починає активно виокремлюватися з економічної, що відбувається у двох напрямках: 1) дослідження фінансово-правових питань як самостійних розділів, частин у різноманітних наукових розробках; 2) вивчення фінансового права в університетах Російської імперії як самостійної навчальної дисципліни. Фактично, у другій половині XIX ст. здійснюється виокремлення фінансового права, державного і адміністративного, що уможливило в цей час дослідження фінансового права як самостійної галузі права, хоча, у зазначений період наукового обґрунтування самостійності галузей права не здійснювалося через критерій предмета і метода правового регулювання. Дослідники становлення фінансового права неоднозначні щодо його витоків. Російський учений-правознавець Р. Халфіна, французький науковець П. Годме вважають, що фінансове право виділилося з державного і адміністративного права [2, с. 5]. В. Бесчеревних та О. Горбунова наголошують на одночасності виникнення фінансового, державного і адміністративного права, що зумовлено об'єктивними умовами життєдіяльності держави [2, с. 6].

Дослідження закономірностей становлення економічної науки дозволяє визначити, що ця наукова сфера є не просто комплексною, міждисциплінарною, а інтегративною. Теорія фінансів інтегрує в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл (меркантилістів, фізіократів, класичної школи політекономії, марксизму), основи політичних теорій. Прикладними джерелами, що використовувала, аналізувала, інтерпретувала фінансова наука, стали фінансова статистика і фінансова історія. У фінансовій науці інтеграція є процесом і результатом створення нерозривно зв'язаного, єдиного, цілісного. Наслідком цієї інтеграції є виникнення якісно нової, інтегративної цілісності – фінансів як науки, яка не є сукупністю певних властивостей об'єднаних елементів різних наук, а забезпечує вищу ефективність функціонування усїєї цілісності. У фінансовій науці інтеграція знань відбулася через поєднання теоретичного і практичного матеріалу різних курсів у єдиній науці.

Проведемо ретроспективний аналіз окремих теоретичних і прикладних джерел фінансової науки. Фінансова діяльність, тобто фінансова практика, пов'язана з виникненням держави. Загальновідомо, що з виникненням державних утворень більшість потреб держави задовольнялася через встановлення різних натуральних зборів, податей, повинностей. Основними витратами рабовласницьких і феодалських економічних систем були витрати на ведення війн, утримання княжого або монаршого двору, державного апарату, будівництво різноманітних суспільних споруд. Основними прибутками були надходження від державного майна (доменів) і регалій (монопольного права монарха на окремі промисли і торгівлю певними товарами), військова здобич, данина з підкорених народів, натуральні і грошові збори, мито, позики. З розвитком товарних відносин дедалі більшого значення стали набувати грошові доходи і витрати держави, частка натуральних зборів зменшувалася, фінансові відносини розвивалися і урізноманітнювалися.

Термін "фінанси" походить від латинського терміну "finatio", "financia", "financia pecuniaria", що вживався у XIII–XV ст. і позначав "обов'язковий платіж", а пізніше "грошову суму" [53, с. 44]. Пізніше термін одержав міжнародне поширення й став уживатися як поняття, пов'язане із системою грошових відносин між населенням і державою стосовно утворення державних фондів коштів.

Поглиблення суспільного поділу праці, поступове витіснення натурального господарства товарним виробництвом, інтенсивний розвиток міжнародної торгівлі, розширення сфери дії та суттєва зміна ролі торгівельного капіталу, активний процес становлення централізованих національних держав зумовили генезу економічної школи меркантилізму. Саме меркантилісти – Дж. Ло, Ж.Б. Кольбер, А. Монкретьєн, Ж. Боден, А.Ордін-Нащокін та ін. у XV–XVII ст. здійснили першу спробу осмислення фінансового господарювання. Автор відомої праці "Шість книг про республіку", Ж. Боден (вважається, що саме він увів у науковий обіг термін "фінанси" для позначення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави) зазначав, що для ефективної реалізації своїх функцій держава, має сформувати ефективну систему державних

фінансів та здійснювати системне управління доходами і видатками через мобілізацію фінансових ресурсів до бюджету. Значною заслугою Ж. Бодена є систематизація та класифікація державних витрат і характеристика семи джерел доходу держави, які повинні виконувати фіскальну функцію, тобто наповнювати казну [20]. Цінним у науковому доробку Ж. Бодена є те, що він заново відкрив для Європи принципи побудови системи державних фінансів Римської держави. Він ретранслював досить важливі та конструктивні ідеї з того часу в нову епоху, завдяки чому теорія державних фінансів отримала вагомий імпульс розвитку [25, с. 26–27].

Значний внесок у розвиток фінансової науки в XVII–XVIII ст. зробили представники камеральних (від слова “камера” в значенні “державна скарбниця”) наук, до кола вивчення проблем яких відносилося вчення про різні галузі промисловості (агрономію, гірничу справу, лісництво, торгівлю), елементи політичної економії та державного благоустрою. Представники камералізму (Л. фон Секендорф, Ф. Юсті, І. Зонненфельс) зосереджували увагу на способах і механізмах мобілізації фінансових ресурсів до державної казни. Основним завданням уряду прихильники цього напрямку вважали наповнення скарбниці, оскільки саме обсяг надходжень до неї був критерієм багатства держави [4, с. 56]. І. Янжол дотримувався погляду, що фінанси є частиною камеральних наук [53, с. 44]. Із середини XIX ст. камералістика викладалася в університетах Російської імперії.

Загалом, меркантилісти, камералісти, представники фізіократів не розробили системного, науково обґрунтованого підходу до питань розвитку державних фінансів. Орієнтуючись на розв’язання конкретних практичних питань, вони досліджували переважно бюджетно-податкову та митну політику. Водночас, представники цих економічних шкіл, зробили значний внесок у розвиток окремих складових системи державних фінансів. У XVIII ст. економічна наука отримує політико-економічне підґрунтя, концептуальні основи для розробки фінансових принципів (законів), на основі яких розвивається вчення про державні фінанси.

Становлення фінансів як самостійної науки відбулося в XIX ст., саме в цей час з’являються різноманітні законодавчі та наукові джерела, що охоплюють усі аспекти державного господарства і частина теорії народного господарства про фінанси перетворюється у фінансову науку; формуються національні і міжнародна фінансові школи.

Розглянемо більш детально розробки, які також відносимо до теоретичних джерел, що висвітлюють створення та розвиток фінансової науки в Російській імперії. Ґрунтовне джерело-історіографічне дослідження вітчизняної фінансової і фінансово-правової літератури XIX – початку XX ст. за видовим принципом здійснив український науковець В. Орлик [32; 33]. На основі запропонованого В. Орликом підходу [33], весь історіографічний матеріал, що з’явився на теренах Російської імперії, вважаємо за доцільне розділити на дві основні групи джерел: 1) документальні джерела; 2) монографічні дослідження, навчальна література.

Охарактеризуємо кожну із названих груп джерел. З-поміж документальних джерел значну цінність для дослідницької роботи мають законодавчі акти, які відбивають еволюцію фінансової системи, фінансового законодавства й фіскальних органів, їх повноважень, детально регламентують службову діяльність чиновників фінансового відомства від порядку прийняття на службу до умов її проходження, штатні розписи цих установ, чітко визначають посадові обов’язки від міністра фінансів до канцеляристів повітових “присутственных” місць [33]. Важливе місце серед зазначених джерел посідають правові, такі як 40-томне “Повне зібрання законів Російської імперії”, у якому відбито, зокрема й фінансове законодавство, наприклад, 16-томний тематичний Звід законів Російської імперії [42], збірник “Зібрання узаконень і розпоряджень уряду”, який виходив двічі на тиждень, відомчі видання, зокрема щотижневик “Вестник финансов, промышленности и торговли”, що виходив друком із 1884 р., у якому містився покажчик урядових розпоряджень Міністерства фінансів, документи з’їздів податних інспекторів [14] тощо.

Другу групу джерел складають монографічні дослідження й навчальна література. Проаналізуємо деякі наукові й навчальні видання відповідно до хронології їх написання. На початку XIX ст. однією із перших праць, присвячених фінансам Російської імперії та управлінню ними, став “План фінансів” М. Сперанського [45], складений у 1810 р. за дорученням Олександра І. Ця робота стала своєрідною програмою перетворення російських фінансів і містила короткострокові та довготривалі дії щодо основних напрямів фінансової політики. Крім практичних заходів із реорганізації фінансово-банківської системи, “План фінансів” містив важливі теоретичні розробки з фундаментальних питань функціонування “монетної і кредитної системи”. Автор безпосередньо не порушував питань, пов’язаних із Україною, однак низка статей опосередковано стосувалися українських губерній та їх податних станів, зокрема ст. 116, 120, 123, 126 [45, с. 54–55]. М. Сперанським формально створено систему російського бюджетного права, ідею якої покладено в основу концепції бюджетної реформи 1962 року. Конституційні ідеї М. Сперанського отримали міжнародне визнання через реалізацію в країнах Західної Європи [40, с. 17].

Важливою подією в розвитку теорії фінансів стало опублікування у 1818 році роботи М. Тургенєва "Досвід теорії податків" [38], яка була теоретичним дослідженням основ податкової і грошової систем.

Особливої уваги заслуговує фінансова діяльність державного діяча, міністра фінансів у 1823–1844 рр. Є. Канкріна, під керівництвом якого здійснено фінансову реформу, введено срібний карбованець, як основу грошового обігу, встановлено фіксований курс асигнацій, унаслідок чого досягнуто тимчасову стабілізацію фінансової системи Російської імперії. Важливим етапом становлення фінансової науки Російської імперії стала праця Є. Канкріна "Короткий огляд російських фінансів 1838 року", яка містить значний фактичний та статистичний матеріал, дозволяє порівняти економічне становище різних регіонів держави, платоспроможність податних станів [16].

У 1832 році видано книгу М. Орлова "О государственном кредите", у якій уперше в економічній науці закладено основи теорії державного кредиту, що є актуальними і до сьогодні [34]. Ознайомлення з роботами М. Сперанського, М. Тургенєва, М. Орлова дозволяє визначити, що у першій третині XIX ст. у фінансовій науці відбувся аналіз і систематизація теоретичних знань і практики фінансової діяльності з основних розділів фінансової науки – державного бюджету, податків і державного кредиту.

У 30–40-х роках XIX ст. економічна та фінансово-правова наука впроваджуються для вивчення в навчальні програми юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького й Казанського університетів [33, с. 47]. Із 1835 р. після затвердження "Общего устава императорских Российских Университетов" у Московському університеті було створено кафедру "Законы о государственных повинностях и финансах" і на юридичному відділенні (факультеті) викладався курс з аналогічною назвою [26, с.37]. Викладачі читали лекції за власними конспектами, із використанням наукових праць закордонних, переважно, німецьких учених Х. Шльоцера (1805 р.), Л. Якоба (1821р.), К. Рау (1826–1832 рр.) та ін. "Основні начала фінансової науки" – праця німецького економіста і статистика К. Рау, була широко відомою в Росії, навіть, до її перекладу російською мовою в 1867 р. і суттєво вплинула на розвиток національної фінансової науки. Цей підручник став настільною книгою фінансових теоретиків і практиків, він містив загальні засади фінансової науки і розділи, присвячені державним витратам, державним доходам (від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, мит, податків), державним кредитам, бюджету й організації фінансового управління [41]. За цим змістом викладався курс фінансової науки в російській навчальній літературі [38, с. 84].

Результати досліджень першої третини XIX ст. узагальнено університетською наукою. У 1841 році надруковано "Теорію фінансів" І. Горлова – перший підручник фінансової науки, підготовлений в Росії і виданий російською мовою [11; 13]. Праця випускника Московського університету й професорського інституту при Дерпському університеті, професора Казанського, а згодом Санкт-Петербурзького університету І. Горлова характеризується економічним компаративним аналізом [33], у ній досліджувалися державні прибутки й видатки, фінансове законодавство, податкові системи різних західноєвропейських країн порівнювалися з російською.

У 1840–1850 рр. з'являються праці перших російських професорів фінансового права Ф. Мільгаузена [23] та Є. Осокіна [35], переклади робіт провідних європейських учених [41]. Згідно з новим університетським статутом (1863 р.) на юридичних факультетах університетів створювалися кафедри фінансового права (теорія фінансів, російське фінансове право). Проте, як зазначають дослідники [2; 3; 10; 22] зміст лекцій будовався на основах фінансової науки і слухачі використовували роботи І. Горлова, К. Рау, Ф. Мільгаузена.

У другій половині XIX ст. опубліковано перші праці талановитих учених – економістів і фінансистів, у яких висвітлювалися дослідження окремих питань фінансової науки, наприклад, "Мова про кредит" (М. Бунге, 1849 р.), "Епізод з фінансової історії Австрії" (Г. Сидоренко, 1849), "Паперові гроші та банківська система Північно-Американських штатів" (М. Бунге, 1867), "Грошовий ринок від 1700–1762 рр." (І. Патлаєвський, 1868), "Погляд на вчення про податок у А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Д. Рікардо, Сімонді і Д.-С. Міля" (М. Алексєєнко, 1870 р.) та ін.

У 1881 році з'являється підручник В. Лебедева "Фінансове право" [21], який справедливо вважався одним із найкращих на теренах Російської імперії. В цій роботі досліджується організація фінансового управління, система руху сум, касове рахівництво тощо. Автор, полемізуючи з європейськими фінансовими дослідженнями, проаналізував проблеми теорії фінансів, історію фінансової науки, законодавство, фінансову практику і статистику фінансів.

Над проблемами фінансової науки працював видатний український правознавець, випускник Київського університету, професор Новоросійського університету І. Патлаєвський [37]. Учений структурує фінанси як науку про державне господарство, вивчає загальні засади організації фінансового управління, фінансової системи, бюджету, контролю, а також робить певний внесок у вчення про державний кредит.

Життя й діяльність випускника юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, професора С. Іловайського пов'язані з кафедрою фінансового права Новоросійського університету в Одесі. Досліджуючи проблеми державного регулювання фінансів, він розглядав питання податкової політики у різних регіонах Російської імперії у XVIII–XIX ст.; здійснив компаративний аналіз фінансового законодавства європейських держав та США [15].

Суттєво вплинули на розвиток вітчизняних фінансових досліджень праці уродженця Київщини академіка І. Янжула [53]. Його робота "Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах" вражає глибиною змісту й стає важливою для розвитку фінансового права, і водночас, ця праця не є монографією, а лише університетським підручником, більшу частину якого присвячено дослідженню податків та податкової політики. Глибокі історичні екскурси та компаративний аналіз російського та зарубіжного податкового законодавства дозволили автору зробити далекосяжні висновки, актуальні й для сьогодення, зокрема, щодо прогресивних податків, єдиного податку, непрямих податків та ін. Значну увагу вчений приділяв адмініструванню податків, правилам обкладення населення, зазначаючи, що у процесі формування податкової політики необхідно враховувати регіональну специфіку, зайнятість населення й співвідносити це з потребами держави [33].

Значний внесок у розвиток досліджень проблем фінансів і фінансової політики Російської імперії зробили в 1898–1917 рр. праці завідувача кафедри фінансового права Московського університету професора І.Х. Озерова [28–31]. І. Озеров розширив межі фінансової науки, яка повинна не тільки виявляти способи добування державою необхідних коштів, а й вивчати, як ці способи впливають на різні аспекти суспільного життя, дослідити причини переходу від одних форм державного господарства до інших [30].

Отже, аналіз, систематизація та узагальнення теоретичних джерел фінансової науки дозволили в XIX ст. визначити сутність і структуру фінансів, сформувані основні закони фінансової теорії, визначити категоріальний апарат теорії державних фінансів. Розробки економічної науки знайшли застосування у фінансовій практиці та вплинули на реформування бюджетної і податкової систем.

Прикладними джерелами, що сприяли розвитку економічної науки у XIX ст. стали фінансова статистика і фінансова історія. Фінансова статистика одночасно стала підґрунтям для теоретичного аналізу, визначення закономірностей, принципів, динаміки фінансів, а також – засобом доказовості висновків фінансової науки та основою для розробки прогнозів. Статистика виникла з потреб об'єктивного розвитку суспільства, тому що без необхідного мінімуму знань про рух товарно-матеріальних цінностей та людських ресурсів неможлива діяльність держави.

Потреба у централізованій службі статистики у Російській імперії виникла ще на початку XVIII ст., однак реалізована ідея була лише на початку XIX ст. 8 вересня 1802 р. імператор Олександр I "Височайшим Найвищим Маніфестом" наказав кожному міністрові збирати письмові звіти. У цей день створено Міністерство внутрішніх справ, а в його складі працювала група з 10 осіб для узагальнення зведень, що утримуються у міністерських звітах. Саме тоді почалося організаційно-структурне оформлення статистичної діяльності в Росії. 20 березня 1811 р. при міністерстві поліції було засновано статистичне відділення. 27 жовтня 1834 р. – видано урядовий указ про створення губернських статистичних комітетів. Буржуазні реформи 1860–1880-их років у Російській імперії сприяли розвитку досліджень, присвячених проблемам державних фінансів і публікації низки статистичних матеріалів. Розуміючи, що неможливо реформувати країну без проведення податкової реформи, Олександр II у кінці 1850-х років створює спеціальну комісію для перегляду системи податків і зборів [39], результатом діяльності якої стали 23 томи "Трудов", що вийшли упродовж 17 років [47], у яких зібрано значний статистичний аналітично-узагальнюючий матеріал із проблем податкової політики Російської імперії в XIX ст.

Статистика в Російській імперії пройшла шлях від описової статистики І. Кирилова (1689–1737 рр.) і В. Татищева (1686–1750 рр.) до статистики як науки про "категоричне обчислення" Д. Журавського (1810–1856 рр.). Дослідження видатних представників академічної школи статистики О. Чупрова (1874–1926 рр.), Ю. Янсона (1835–1893 рр.), О. Кауфмана (1864–1919 рр.) та інших сприяли не тільки розвитку статистичної науки, а й роботі статистичних органів, привертаючи увагу громадськості до вивчення масових явищ [18]. І. Кауфман (1848–1915 рр.) – випускник юридичного факультету Харківського університету, член Міжнародного статистичного інституту, зібрав унікальний матеріал з історії фінансів зарубіжних країн і започаткував порівняльну фінансову статистику. Український учений був автором праць із фінансової статистики, теорії грошей, банківської справи. У 1872 році журнал "Вісник Європи" надрукував його рецензію на перший том "Капіталу" К. Маркса, з критичною оцінкою цієї праці [49, с. 83].

Аналізуючи статистичні джерела XIX, не можна залишити поза увагою праці І. Бліоха – військового теоретика, статистика та економіста, який підготував фундаментальні роботи з фінансів

і залізничної статистики [7–9]. Особливістю розвитку статистики в імперській Росії було створення після скасування кріпосного права земської статистики, яка відрізнялася високим професіоналізмом і була визнана в наукових колах тогочасної світової науки.

Розвиток економічної науки у короткотерміновому та довготривалому періодах, органічно поєднувався з дослідженнями фінансової історії, що вивчала еволюцію фінансових інститутів, визначала закономірності фінансового господарювання з метою розробки стратегії бюджетного, податкового та грошово-кредитного регулювання. Реалії економічної і фінансової історії Російської імперії XIX ст. зумовили відхід від ідеї саморегулювання ринкової економіки класичної школи політичної економії і сприяли до обґрунтуванню фінансового механізму державного регулювання економіки через податково-бюджетні та грошово-кредитні механізми.

Отже, становлення економічної думки в Російській імперії відбувалося під впливом фінансово-господарської діяльності, що передбачала необхідність адаптації фінансових систем держави до ринкових форм господарювання. Хронологічно її формування як самостійної сфери наукових досліджень завершується у першій половині XIX ст. Критеріями самодостатності фінансів як науки є такі характеристики: системність і виявлення закономірностей фінансової теорії, сформований категоріальний апарат державних фінансів, вплив на фінансову політику Російської імперії та фінансова міждержавна компаративістика і прогнозування з метою визначення принципів раціонального фінансового господарювання у майбутньому. Фінансам як науці і практиці діяльності притаманні багатогранність та інтегративність, які обґрунтовуються теоретичними і прикладними джерелами фінансової науки.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки / В. Л. Андрущенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3–11.
2. Анишин А. Ю. К эволюции взглядов на предмет финансового права: от истории к современному состоянию. / А. Ю. Анишин // Финансовое право. – 2004. – № 3. – С. 3–7.
3. Апель А. Л. Основы финансового права: учеб. пособие / А. Л. Апель. – СПб.: Питер, 2003. – 176 с.
4. Бартнев, С. А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций / С. А. Бартнев. – М.: БЕК, 1996. – 352 с.
5. Безгубенко Л. М. Фінансова наука і практика періоду трансформацій / Л. М. Безгубенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 12–16.
6. Бельский К. С. Финансовое право: Наука. История. Библиография / К. С. Бельский. – М.: Юрист, 1994. – 208 с.
7. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И. С. Блюх. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – Т. 1. – 292 с.
8. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И. С. Блюх. – СПб.: Тип. Тов-ва "Общественная польза", 1882. – Т. 2. – 295 с.
9. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И. С. Блюх. – СПб.: Тип. Тов-ва "Общественная польза", 1882. – Т. 3. – 232 с.
10. Василик О. Д. Фінансова наука // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 3–10.
11. Горлов И. Теория финансов / сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономии и статистики в Императорском Казанском университете. – Казань, 1841.
12. Горлов И. Я. Начало политической экономии / И. Я. Горлов. – СПб., 1859–1862.
13. Горлов И. Я. Теория финансов / И. Я. Горлов. – СПб.: Тип. И. Глазунова и Ко, 1845 – 280 с.
14. Журнал заседаний съезда податных инспекторов Киевской губернии 1908 года. – К.: Тип. К. П. Милевского и Ко, 1909. – 176 с.
15. Иловайский С. И. Учебник финансового права / С. И. Иловайский. – Одесса: Тип. Штаба округа, 1899. – 385 с.
16. Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Е. Ф. Канкрин. – СПб., 1880. – 161 с.
17. Карнишина Н. Г. История финансов и налогообложения в России: Учеб. пособие / Н. Г. Карнишина. – Пенза: Изд-во Пенз. гос. университета, 2009. – 122 с.
18. Кауфман А. А. Земская статистика / А. А. Кауфман // Юбилейный земский сборник / Под ред. Б. Б. Веселовского и З. Г. Френкеля. – СПб., 1914. – С. 186–262.
19. Клинов В. Г. Россия XIX века: актуальные аспекты развития экономической мысли и народнохозяйственной политики / В. Г. Клинов // Мировое и национальное хозяйство. – 2009. – № 2. – С. 69–82.
20. Кучеренко Г. С. Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии XVI – первой половины XIX в. / Г. С. Кучеренко. – М.: Наука, 1981. – 319 с.
21. Лебедев В. А. Финансовое право: учебник / В. А. Лебедев. – М.: Статут, 2000. – 461 с.
22. Леоненко П. М. Структура фінансової науки у світлі її історії / П. М. Леоненко // Фінанси України. – 2005. – № 11. – С. 21–24.
23. Мильгаузен Ф. Б. Финансовое право: курс лекций / Ф. Б. Мильгаузен. – Литогр. – М., 1865.
24. Мітіліно М. І. Елементи фінансової науки / М. І. Мітіліно. – К.: Держвидав України, 1926. – 196 с.
25. Молдован О. О. Державні фінанси України: досвід та перспективи реформ: Монографія / О. О. Молдован. – К.: НІСД, 2011. – 380 с.
26. Московскому университету – 225 / [Отв. ред. Н. С. Ворисов]. – М.: МГУ, 1979. – 340 с.
27. Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть / В. В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАНУ, 2007. – 224 с.
28. Озеров И. Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (по неизданным документам) / И. Х. Озеров. – 2-е изд. – М.: Тип. А. П. Попова, 1907. – 320 с.
29. Озеров И. Х. Основы финансовой науки: курс лекций / И. Х. Озеров. – М.: Тип. И. Сыгина, 1911. – Вып. 1: Учение об обыкновенных доходах. – 544 с.
30. Озеров И. Х. Основы финансовой науки: курс лекций / И. Х. Озеров. – М.: Тип. И. Сыгина, 1914. – Вып. 2: Бюджет Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит. – 364 с.
31. Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Д. С. Горшков, 1905. – 273 с.
32. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В. М. Орлик. –

Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с. 33. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf. 34. Орлов С. В. Экономические воззрения М. Ф. Орлова / Экономическая история. Обзорение / [Под ред. Л.И.Бородкина]. – Вып. 9. – М., 2003. – С. 87–102. 35. Осокин Е. Г. О понятии промыслового налога и об историческом его развитии в России / Е. Г. Осокин. – Казань, 1856. 36. Патлаевский И. И. О подоходных налогах / И. И. Патлаевский // Сб. государственных знаний / [под ред. В. П. Безобразова]. – СПб., 1877. – Т. 4. 37. Патлаевский И. Курс финансового права / И. Патлаевский. – Одесса, 1885. – 279 с. 38. Посредникова Д. В. Очерки по истории финансовой науки Д. В. Посредникова / [Под ред. В.Э.Черновой]. – СПбГТУРП-СПб, 2012. – 102 с. 39. Пояснительная записка о работах по соглашению оценок государственных имуществ между губерниями // Комис. высочайше учрежденная для улучшения системы податей и пошлин. – СПб., 1860. – 112 с. 40. Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки и политики: автореф. дис...д-ра эк. наук: 08.00.01 “Экономическая теория” / В.М.Пушкарева. – М., 2004. – 36 с. 41. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки: Том 1 / К.Г.Рау. – М.: Книга по требованию, 2012. – 322 с. 42. Свод законов Российской империи. – СПб., 1842, 1857, 1893, 1903 и др. – Т. V. 43. Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву / Г. Д. Сидоренко. – Ч. 1: Теория финансов. – Житомир, 1888. – 341 с. 44. Соболев М.Н. Очерки финансовой науки (Общедоступные беседы) / М.Н. Соболев. – Харьков: Изд-во “Пролетарий”. – 1925. – 186 с. 45. Сперанский М. М. План финансов / М. М. Сперанский // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С. 35–99. 46. Татищев В.Н. Напоминание на присланное расписание высоких и нижних государственных и земских правительств / В.Н. Татищев // Избранные труды по географии России. – М.: Географгиз, 1950. – 248 с. 47. Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов: в 23 т. – СПб., 1860–1877. 48. Учебник финансового права / [Иловайский С.И.; Под ред.: Н.П. Краснопольский; Доп.: Г.И. Тиктин]. – 5-е (посмерт.) изд., перераб. и доп. – Одесса: Е.С. Иловайская, 1912. – 616 с. 49. Федоров В.М., Юхименко П.І. Наукові здобутки представників київської фінансової школи кінця XIX – початку XX століття / В.М. Федоров, П.І. Юхименко // Економічна теорія. – 2011. – № 4. – С. 79–92. 50. Фінанси: підручник / [За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова]. – К.: Знання, 2008. – 611 с. 51. Химичева Н. И. Финансовое право: учебник / Н. И. Химичева. – 3-е издание – М: Юрист, 2003. – 746 с. 52. Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805–1905. [Перевод: В.Автономов, Л.Цедилин] / Й. Цвайнерт. – М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2008. – 416 с. 53. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с.

Наталья Пасичнык

ИНТЕГРАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX ВЕКЕ

В статье на основе ретроспективного анализа теоретических и прикладных источников экономической мысли обосновывается её интегративный характер как самостоятельной сферы научных знаний.

Ключевые слова: финансовая наука, политическая экономия, экономическая история, экономическая статистика.

Natalia Pasichnyk

INTEGRATIVE ASPECTS DEVELOPMENT OF ECONOMIC THOUGHT IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY

The paper focuses on retrospective analysis of theoretical and applied sources of financial science. Integrity of the latter being an independent sphere of scientific knowledge has been grounded.

Key words: financial science, integrity, political economy, economic history, economic statistics.

УДК 001.89:[061.64:664.1](091)

Анастасія Ситнікова

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОРТО-НАСІННЕВОГО УПРАВЛІННЯ "ЦУКРОТРЕСТ"

У статті методом історико-наукового аналізу розкрито роль сорто-насінневого управління "Цукротрест" у розвитку вітчизняної аграрної науки і дослідної справи. Висвітлено завдання і напрями діяльності науково-дослідних відділів Миронівської, Немерчанської, Іванівської і Рамонської підвідомчих селекційних станцій. Показано напрацювання установ з питань впливу застосування різних сівозмін, способів сівби і агротехнічних заходів на урожайність цукрових буряків та внесення мінеральних добрив на урожайність вирощуваних культур тощо.

Ключові слова: сорто-насінневе управління "Цукротрест", аграрна наука, дослідна справа, селекційна станція, насіння.

Сільськогосподарська дослідна справа, як галузь знань та організація утвердилися наприкінці XIX ст. За визначенням відомого сучасного українського вченого, члена-кореспондента НААН В. Вергунова, формалізація першого завершилася у 1883 р. виходом праці В. Докучаєва "Русский чернозем", другого – у 1884 р. і пов'язана зі створенням Полтавського дослідного поля [1, с. 51–52]. Це у свою чергу дало підстави відзначення 130-річного ювілею існування вітчизняного галузевого дослідництва, розвиток якого продовжується й до сьогодні.

У цьому тривалому історичному періоді особливої уваги заслуговує організаційний аспект та еволюція наукової думки щодо підходів ведення сільського господарства у 20-ті роки минулого століття. Науково-організаційні аспекти розвитку цієї галузі значною мірою розкрито у науковій доповіді [2] та монографії [3] члена-кореспондента НААН М. Присяжнюка. У цих працях Микола Володимирович у контексті розвитку вітчизняної аграрної науки і дослідної справи частково висвітлює діяльність сорто-насінневого управління "Цукротрест" (далі – СНУ), яке зробило чималий внесок у становлення сільського господарства у той час. Проте представлена у них інформація стосується тільки організаційної побудови і напрямів діяльності управління.

Ця стаття має на меті розкрити роботу одного із відділів СНУ і окремих його станцій, а саме науково-дослідного.

Науково-дослідна діяльність СНУ здебільшого стосувалася досліджень із цукровими буряками. З початку заснування відділу робота зосереджувалася на трьох селекційних станціях – Миронівській, Іванівській і Рамонській, окремі дослідження проводилися на договірних засадах і за спільною розробленою програмою на чотирьох станціях НКЗС (Носівській, Сумській, Харківській і Полтавській), крім того роботу здійснювали спеціалісти Макіївського дослідного поля, де досліджувалася культура цукрових буряків на солончаках. Дещо пізніше дослідний відділ створено і в Немерчанській селекційній станції. Базовою установою з дослідної справи була Миронівська станція, яку в 1912 р. з ініціативи Всеросійського товариства цукрозаводчиків (далі – ВТЦ) засновано виключно як центральний дослідний заклад для задоволення потреб цукрової промисловості. Завдання станції полягали у визначенні продуктивності бурякових сівозмін із різним відсотком використання площі під буряки, з'ясуванні найпродуктивнішого способу внесення і використання удобрення та ін.

Одним із завдань мережі установ управління було вивчення способів сівби і обліку на бурякових плантаціях, які вимагали вдосконалення відповідно меті висіву: для заводу, для розмноження, маточний матеріал, селекційний матеріал, матеріал для селекції. Сівба селекційного матеріалу не могла здійснюватися одними прийомами для двох істотно різних цілей, як наприклад для оцінки і для розмноження. Саме тому в установах на практиці розроблено і застосовували декілька способів висіву насіння: 1) стрічковий, який значно знижував затрату праці, дозволяючи проводити кінний міжрядковий обробіток ґрунту. 12-ти вершкова відстань між рядками давала можливість здійснювати пізні рихлення, коли на звичайних посівах розвинена розетка листків перешкоджала цьому процесу. Такий спосіб показав значну перевагу – підвищилася якість та урожайність з десятини (1 десятина = 1,0925 га) на 97–103 пуди коренів (пуд = 16,3805 кг). Вміст цукру змін не зазнав; 2) переривчастий (пунктирний), який значно зменшував витрати бурякового насіння за нормальної густоти рядка. Його особливістю став гніздовий метод сівби витягнутої форми; 3) рідкий, що базувався на повній або частковій відмові від проривки і вважався одним із способів підвищення якості фабричних буряків; 4) облік по середньому кореню базувався на

валовому зважуванні коренів безпосередньо в полі при збиранні. Цей метод скорочував термін роботи з обліку та виконувався з меншими затратами працівників; 5) індивідуальний облік полягав у зважуванні кожного окремо кореня. Він дозволяв проводити порівняльне сортовивчення на малій кількості гнізд, підводячи ділянку до одного кореня і збільшуючи кількість повторень до 100–150 [4, с. 26–27].

Серед напрямів роботи науково-дослідних відділів станцій було також вивчення попередників та розробка схем сівозмін. Про деякі результати, отримані з цього приводу на Миронівській дослідно-селекційній станції, О. Наєждін проінформував на серпневій нараді з дослідної справи у 1922 р. Зокрема, ним з'ясовано, що: 1) буряк після пару порівняно з таким же після гороху відрізняється значно більшим накопиченням як у рослині (у %), так і врожаї (в абсолютній кількості) азоту, фосфорної кислоти і калію. Урожай коренів майже аналогічний як після гороху, вегетативних органів – вищий; вміст цукру і сухих речовин – більший. Тому можна припустити, що фосфорнокисле підживлення в пар може відновити нормальне співвідношення в рослині азоту і фосфорної кислоти, підсилити розвиток коренів за рахунок гички і сприятливо вплинути на створення цукру; 2) овес після гороху, порівняно з таким же після буряку відрізняється накопиченням як у рослині (у %), так і валовому врожаї азоту, проте процентний вміст фосфорної кислоти і калію понижено. Тому для збільшення врожаю рекомендовано вносити фосфорнокислі добрива; 3) овес після вівса, порівняно з таким же після гороху, достатньо збагачений (за процентним вмістом у рослині) фосфорною кислотою і менше калієм при пониженому вмісті азоту; 4) пшениця, порівняно з буряком, підвищує врожай наступних за нею гороху і буряків. Таким чином, доповідач зробив висновки, що рослини після пшениці, порівняно з такими ж після буряку, справляють враження таких, що ростуть в умовах біднішого азотного живлення і відносно більшого фосфорнокислого. Отже, від внесення азоту після пшениці і фосфорної кислоти після буряку можна очікувати позитивного ефекту щодо врожайності наступних культур [5].

У лютому 1924 р. СНУ організувало чергову нараду з питань сільськогосподарської дослідної справи, зокрема щодо плану агрохімічних робіт у дослідних відділах селекційних станцій [6]. І. Якушкін виступив із доповіддю "Про подальший розвиток дослідної справи у буряківництві". Він зазначав, що 1923 р. став початком відновлення зацікавленості в покращанні культури буряків, й відповідно дослідництва. Накопичений досвід мережі полів ВТЦ на той час недостатньо впроваджувався, хоча результати були досить вагомими. Деякі з них, на думку доповідача, потребували негайного застосування у державному буряківництві: внесення гною безпосередньо під буряк, висів в окремих районах зернових бобових перед буряком, проведення луцення стерні поля, призначеного для буряку та ін. У виступі І. Якушкін запропонував при станціях СНУ організувати колективні дослідні ділянки, метою яких буде вирішення таких питань, як: 1) раннє додаткове просапування рослин і застосування кінних багаторядкових сап за американським зразком, 2) використання дефекаційної грязі, 3) способи передпосівного обробітку ґрунту (у східних районах), 4) оптимальна організація праці, оцінка стрічкової сівби, 5) дослідження впливу однорічної конюшини на буряки тощо.

Результатом цього виступу стало ухвалення нарадою низки резолюцій щодо подальшого розвитку дослідної справи у буряківництві на станціях СНУ: 1) управлінню спільно зі станціями розробити список польових заходів, які можна впровадити за сучасних умов; 2) для впливу на селянське буряківництво організувати показові плантації; 3) при дослідних станціях, за бажанням цукрових заводів, створити дослідні ділянки; 4) керівництво дослідними ділянками при заводах району доручити дослідним станціям; 5) план дослідів розробити спільно із заводами і остаточно затвердити СНУ; 6) роботу розпочати наступної весни, адже такі дослідження мають надзвичайну цінність для розвитку дослідної справи та ін. [7].

Зі створенням дослідної установи в Рамоні виникла проблема недостатнього дозрівання цукрових буряків через несприятливі місцеві умови клімату Воронезької області, за яких вегетаційний період рослини зменшувався, порівняно із харківським чи полтавським на три тижні, або й місяць. Дослідження в цьому напрямі дозволили розробити агротехнічні прийоми, якими можна було б здійснювати боротьбу з таким чинником. Ще у 1918 р., складаючи програму діяльності станції, спеціалістів зацікавило вивчення збору урожаю з попереднім підкопуванням коренеплоду. Такі корені необхідно було залишити у ґрунті на декілька днів, зберігаючи при цьому зв'язок з листками. Таким чином, передбачалося, що частина вуглеводів з листків емігрує у нижню частину рослини. У подальшому таку роботу замінено зберіганням упродовж декількох днів необрізаного буряку в кагатах (з досвіду Немерчанської станції). Другим способом боротьби з недозріванням буряку запропоновано копання коренів у різний час – через ряд за рахунок отримання більшої площі живлення залишеним рослинам. Отримані результати давали можливість підвищити врожайність на 6–7 % з десятини [8].

Дослідний відділ Немерчанської селекційної станції обслуговував запити бурякових господарств Придністров'я з важкими світлими суглинками, тому його основними завданнями стало: 1) вивчення елементів сівозмін; 2) дослідження потреби суглинкових ґрунтів в удобренні під різні культури і після них; 3) питання інтенсифікації культури бурякових висадків; 4) питання тривалого вирощування бобових трав; 5) вапнування важких суглинків; 6) обробіток важких суглинків, 7) висівання сумішей культур тощо. Таким чином, програма діяльності станції включала усі актуальні на той час для мережі дослідних установ СНУ Київської області питання стосовно вирощування сільськогосподарських культур. Крім дослідів за постійною програмою, у дослідних відділах станцій проводилися досліді тимчасового характеру. Про подібні роботи завчасно повідомлялося СНУ з метою розробки відповідної схеми дослідів, залучення за необхідності інших установ як власної мережі, так і установ НКЗ. Серед відомих на той час тимчасових дослідів можна виділити: 1) вплив нагортання землі на висадки при їх висаджуванні; 2) значення сірко-кислого амонію як місцевого удобрення під висадки; 3) вплив азотфосфату в рядковому підживленні під буряк, 4) значення сірко-кислого амонію і азотфосфату як основного удобрення під буряк і під висадки; 5) вплив на продуктивність висадків способів укладання коренів у кагати; 6) сегмент і свічка; 7) передпосівний обробіток під висадки, 8) різання посадкового матеріалу і площа живлення [9].

Серед напрямів досліджень в мережі селекційних станцій СНУ було вивчення біології росту цукрових буряків та її значення для селекції. Зокрема, багаторічними спостереженнями доведено, що крім загальних біологічних залежностей, низку важливих положень, серед яких: а) у кожного сорту окремому періоду росту буряку властива певна енергія росту, що визначається величиною приросту листка, кореня, а також і цукру в міліграмах на грам робочої зеленої маси; б) відхилення у кожен точно названий проміжок періоду вегетації від нормальної середньої величини приросту для цього періоду практично математично точно відповідають відхиленням від норми супутніх факторів росту: тепла і вологи. З допомогою відомих припущень, що призводять до математичного формулювання, характер деяких із цих відхилень, дійсно наявний, точно передбачається, причому у відношенні матеріальних чинників встановлюється пряма залежність першим ступеням їх відношень, а відносно енергетичних (тепла) – другим ступеням; в) існує пряма залежність утвореної маси кореня і накопиченого цукру від кількості розвиненої рослиною гички. Але співвідношення між величиною приросту листків, кореня і цукру різко міняється як за окремими періодами залежно від зовнішніх умов, так і за роками; г) відповідно до підвищення енергії утворення кореня за розрахунком виробленої на добу грамом листка маси кореня, підвищується енергія утворення цукру, тобто збільшення абсолютної кількості виробленого грамом листка цукру в корені [10].

Результати цих досліджень зумовлювали завдання селекції стосовно вибору урожайних і одночасно цукристих ліній, тобто таких екземплярів, які вирізнялися підвищеною загальною енергією росту, зокрема утворення кореня. Важливим висновком проведеної роботи стало положення, яке стверджувало, що кінцева маса рослини дорівнює початковій, помноженій на 1 плюс величина приросту в степені числа днів попереднього періоду вегетації: $A_n = A(1+x)^n$. так як кінцева маса складалася із початкового капіталу (маси), помноженого на одиницю плюс величина приросту, то маса паростка, утвореного насінням, відігравала важливу роль у визначенні врожаю [10].

Враховуючи кінцеву мету роботи дослідних станцій – отримання найвищого урожаю вирощуваних культур як результату взаємодії низки чинників, СНУ практикувало вегетаційний метод досліджень, зокрема, з городніми культурами, який полягав у вирощуванні рослин у штучному середовищі. Досліді проводили з: 1) визначення впливу різної вологи ґрунту на розвиток і врожай помідорів і цибулі, а також насіння столових буряків і моркви; 2) з'ясування впливу різноманітних добрив на урожай насіння столової моркви за різної вологи ґрунту. Результати проведеної роботи показали, що максимум урожаю плодів і насіння можна отримати за 60 % вологості ґрунту, бадилля (листіків цибулі) – 80 %. Вихід насіння буряків найбільший за 40 % вологості, проте повноцінні клубочки отримано за 60 %. Відносно моркви, то врожай як всієї маси, так і насіння досягає максимуму за 100 % вологості ґрунту [11].

Крім дослідних відділів на селекційних станціях в СНУ існувала мережа дослідних полів у заводських господарствах, яка у 1927 р. складалася із 21 поля – при комбінатах: Моєвському, Чичеринському, Браїлівському, Шепетовському, Бершадському, Погребищенському, Тальновському, Смелянському, Салівонківському, Красноармійському, М.-Висковському, Первухінському, Октябрському, Парафіївському, Красно-Яружському, Ново-Таволжанському, Благодатенському, Деюгинському, Н. Кисляйському, Б. Грибанівському і Богородицько-Товарковському. Програма їх діяльності здебільшого стосувалася досліджень дії штучних

мінеральних добрив, що у той час було пов'язано з проектами виробництва у СРСР калійних, азотних і комбінованих туків [12, арк. 39–40].

Таким чином, аналізуючи завдання і напрями роботи науково-дослідних відділів селекційних станцій сорто-насінневого управління "Цукротрест" з'ясовано, що управління займалося вирішенням актуальних у той час проблем ведення сільського господарства, зокрема питань агротехніки, обробітку ґрунту, мінерального удобрення, застосування сівозмін, біологічних особливостей росту цукрових буряків та ін. Впровадження розроблених в установах рекомендацій давало можливість підвищити урожайність сільськогосподарських культур (зокрема, буряків на 7–8 % з десятини), процентний вміст цукру в буряку, та збільшити вихід насіння з одиниці площі.

Список використаних джерел

1. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов. – К.: Аграр. наука, 2012. – 416 с.
2. Присяжнюк М. В. Науково-організаційні засади ведення сільськогосподарської дослідної справи УСРР у 20-х рр. ХХ століття: наук. доп. / М. В. Присяжнюк. – К.: Нілан-ЛТД, 2012. – 24 с.
3. Присяжнюк М. В. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи УСРР у 20-х рр. ХХ століття: науково-організаційні засади / М. В. Присяжнюк. – К.: ФОП Корзун Д.Ю., 2012. – 160 с.
4. Якушкин И. Вариации посевов для свекловичных размножений / И. Якушкин // Бюллетень Сортоводно-Семенного Управления Сахаротреста. – К.: Изд. Сахаротреста, 1923. – № 4. – С. 24–33.
5. Надеждин А. М. Проект дополнений полевых опытов и лабораторных исследований по вопросу об изучении предшественников / А. М. Надеждин // Бюллетень Сортоводно-насінньового управління Цукротресту. – К.: Вид. Цукротресту, 1924. – Ч. 8. – С. 62–68.
6. Совещание при ССУ по вопросам опытного сельскохозяйственного дела на сортоводных станциях Сахаротреста 8–12 февраля 1924 года // Бюллетень Сортоводно-насінньового управління Цукротресту. – К.: Вид. Цукротресту, 1924. – Ч. 8. – С. 263–267.
7. Якушкин И. В. О дальнейшем развитии опытного дела в свекловодстве / И. В. Якушкин // Бюллетень Сортоводно-насінньового управління Цукротресту. – К.: Вид. Цукротресту, 1924. – Ч. 8. – С. 275–277.
8. Якушкин И. В. К построению свекловичной селекции в восточном районе / И. В. Якушкин, П. В. Карпенко // Бюллетень Сортоводно-Семенного Управления сахаротреста. – К.: Изд. Сахаротреста, 1923. – № 4. – С. 5–14.
9. Соляков П. А. Опыты временного характера на станциях ССУ / П. А. Соляков // Бюллетень Сортоводно-насінньового управління Цукротресту. – К.: Вид. Цукротресту, 1924. – Ч. 8. – С. 296–298.
10. Филипповский А-др К. Биология роста и ее значение для селекции / А-др К. Филипповский // Бюллетень Сортоводно-Семенного Управления сахаротреста. – К.: Изд. Сахаротреста, 1923. – № 6. – С. 142–144.
11. Евтушенко М. Вегетационный метод в огородничестве / М. Евтушенко // Бюллетень Сортоводно-насінньового управління Цукротресту. – К.: Вид. Цукротресту, 1924. – Ч. 8. – С. 107–114.
12. ЦДАВО України, ф. 2501, оп. 1, спр. 512, 44 арк.

Анастасія Ситнікова

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОРТОВОДНО-СЕМЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ "САХАРОТРЕСТ"

В статье методом историко-научного анализа раскрыта роль сортоводно-семенного управления "Сахаротрест" в развитии отечественной аграрной науки и опытного дела. Освещены задачи и направления деятельности научно-исследовательских отделов Мироновской, Немерчанской, Ивановской и Рамонской подведомственных селекционных станций. Показано наработки учреждений по вопросам влияния применения различных севооборотов, способов посева и агротехнических мероприятий на урожайность сахарной свеклы и внесения минеральных удобрений на урожайность выращиваемых культур и т.п.

Ключевые слова: сортоводно-семенное управления "Сахаротрест", аграрная наука, опытное дело, селекционная станция, семена.

Anastasiya Sytnikova

SCIENTIFIC AND RESEARCH ACTIVITY OF VARIETY AND SEED MANAGEMENT OF "SUGARTREST"

In the article the method of historical and scientific analysis is exposed the role of variety and seed management of "Sugartrest" in development of national agrarian science and experimental affair. Tasks and directions of activity of research departments are illustrated by Myronivska, Nemerchanska, Ivanovska and Ramonska jurisdiction plant-breeding stations. Ground works of establishments are shown on questions of influence of application of different crop rotations, methods of sowing and agrarian and technical arrangements on the productivity of sugar beet and bringing of mineral fertilizers on the productivity of the grown cultures etc.

Key words: variety and seed management of "Sugartrest", agrarian science, experimental affair, plant-breeding stations, seed.

УДК: 595.7 (477) "18/19"

Ірина Трускавецька

РОЗВИТОК ЕНТОМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті проаналізовано наукові праці видатних учених-природослідників з питань захисту рослин від шкідників, що сприяють формуванню правильного уявлення про процес становлення ентомологічної науки, відтворення особливостей її розвитку, здійснення найбільш значущих відкриттів і створення провідних теорій. Окреслено перспективні шляхи використання набутого досвіду ентомологів кінець ХІХ – початок ХХ ст. з урахуванням заходів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур та їх подальшого розвитку з урахуванням сучасних потреб держави і суспільства, зокрема, з'ясовано основні бази навчальної і наукової роботи в цій галузі.

Ключові слова: ентомологія, ентомологічні станції, шкідники сільськогосподарських культур, методи боротьби, стеблова совка.

Актуальність досліджуваної проблеми визначається насамперед потребою у глибокому та всебічному вивченні заходів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур на території України досліджуваного періоду. У 80-х рр. ХІХ ст., після скасування кріпосного права, розвиток капіталізму в сільському господарстві відбувався швидкими темпами. У цей період інтенсифікувалися дослідження в галузі ентомології, у першу чергу сільськогосподарської (прикладної), зокрема, інтенсивно розвивалися ентомологічні дослідження і розробка питань захисту рослин від шкідників. Важливу роль у цьому аспекті відіграла діяльність низки земств, у яких передові вчені і практики створили досить розвинену мережу установ із захисту рослин. На розвиток сільського господарства негативно впливало масове розмноження шкідників, тому аналіз наукової літератури дає змогу констатувати актуальність та важливість даної проблематики.

Наукова новизна полягає в тому, що в публікації на основі синтезу сучасних методів дослідження проведено історіографічний аналіз літератури, яка так чи інакше розкриває історію розвитку прикладної ентомології, зокрема, вивчено шкідників сільськогосподарських культур на теренах України досліджуваного періоду та методи боротьби з ними.

Метою дослідження є цілісне відтворення історії розвитку ентомології і захисту рослин від шкідників на теренах України у кінці ХІХ – початку ХХ ст.

Наукові завдання дослідження: проаналізувати наукові праці видатних ентомологів досліджуваного періоду; з'ясувати перспективні шляхи використання набутого досвіду дослідників з урахуванням заходів боротьби із шкідниками сільськогосподарських культур на території України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Історіографію статті складають праці Б. Мазурмовича [1], В. Мочульського [13], С. Мокржецького [4], Й. Пачоського [9], В. Поспєлова [11] та інших авторів.

На території України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. започатковуються прикладні ентомологічні дисципліни і, насамперед, сільськогосподарська ентомологія – дисципліна, яка вивчає комах, шкідників сільськогосподарських культур, реакцію рослин на пошкодження і заходи боротьби із шкідниками. Центрами цієї галузі науки були у той час не лише університети, а й сільськогосподарські дослідні станції, земські установи, у яких вперше в нашій країні почали роботу губернські й обласні ентомологи. Такі установи із захисту рослин були організовані у Києві, Харкові, Полтаві, Сімферополі, Херсоні, Смілі та деяких інших містах. У ці роки центром ентомологічної науки була Україна, зокрема Київ [1, с. 87]. У Києві скликалися всеросійські з'їзди, тут перебувало Всеросійське товариство діячів прикладної ентомології, видавалися три перші російські журнали з сільськогосподарської ентомології (з 1912 р. "Энтомологический вестник" і майже одночасно реферативний "Журнал прикладной энтомологии") [1, с. 88]. В Україні були виконані спеціальні дослідження з фауністики і систематики комах, передусім по тих групах, які мали значне поширення на території країни і були у ці роки найшкідливішими. Практичні запити сільського господарства викликали розвиток досліджень з екології комах як бази для заходів по захисту рослин.

У досліджуваний період в університетах та на сільськогосподарських дослідних станціях уперше розпочали роботу губернські ентомологи В. Мочульський, С. Мокржецький, Й. Пачоський, В. Поспєлов та І. Мечников. Вони розробляли методи боротьби із шкідниками та створювали ентомологічні станції, де вивчали морфологію й систематику цілого ряду груп комах, приділяючи

особливу увагу шкідникам сільського й лісового господарства, опрацьовували загальні проблеми ентомології та екології.

У другій половині XIX ст., зокрема на півдні України, посівам зернових культур, особливо пшениці, значної шкоди завдали комахи-шкідники: хлібний жук (*Anisoplia austriaca* Hrbst), гессенська муха (*Mayetiola destructor* Say), перелітна сарана (*Locusta migratoria* L.), хлібний пильщик (*Scirpus rugosus* L.) та ін. На той час майже зовсім не було ентомологів, які б займалися вивченням сільськогосподарських шкідників, курс сільськогосподарської ентомології не викладався у жодному вищому навчальному закладі, майже зовсім не було літератури, у якій би містилися відомості про життєвий цикл і розвиток шкідників сільськогосподарських культур [2, с. 19].

Результати досліджень обговорювалися на ентомологічних з'їздах. На VII ентомологічному з'їзді, що відбувся у Одесі, в березні 1887 р., за пропозицією І. Мечникова було введено посаду губернського ентомолога. Учений розробив методи боротьби з хлібним жуком і буряковим довгоносом за допомогою грибка *Metarrhizium anisopliae*. Водночас В. Мочульський займався вивченням перелітної сарани (*Locusta migratoria*) та гессенської мухи (*Mayetiola destructor* Say) [3, с. 9].

У кінці XIX ст. одним із перших видатних діячів у галузі ентомології і захисту рослин в Україні був професор С. Мокржецький (1865–1936). Після закінчення Петербурзького лісового інституту (1889 р.) працював у зоологічному кабінеті Харківського університету, а уже в 1892 р. надрукована перша його ентомолого-виробнича праця “Очерк дач Изюмского лесничества в связи с деятельностью в них соснового шелкопряда” [4, с. 34]. У цій праці він одним із перших звернув увагу на співвідношення між шкідником і його паразитами.

Молодий науковець у 1892 р. переїхав до Криму, а саме, у Сімферополь, на посаду губернського ентомолога. Саме там виконана його перша праця “Хлебная черепашка” (1894 р.), як першого земського ентомолога в польових умовах, так як, хлібний клоп пошкодив 23 тис. десятин озимої пшениці. Незважаючи на всі несприятливі умови, він зробив дуже багато: ретельно дослідив біологічні цикли багатьох комах, зокрема попелиць, златок, непарного короїда, букарки, лучного метелика та ін. [5, с. 88].

Згідно з пропозицією ученого, 12 грудня 1899 р. [6, арк. 128] у Сімферополі відкрито природничий музей, що існує й донині, а також посприяв заснуванню у Криму перших вітчизняних заводів із виробництва інсектицидів та обприскувачів. Дослідник запропонував метод позакореневого живлення й лікування рослин, які не підлягають лікуванню за допомогою обприскування. На цьому шляху ентомолог досягнув високих результатів під час уведення поживних солей у стовбури хлорозних, хворих та постраждалих від морозу дерев. Цей метод і тепер успішно використовують для захисту рослин. З його ініціативи виникли ентомологічні організації в Херсоні (з 1897 р.), та Києві (з 1900 р.), де свої здібності проявили Й. Пачоський та В. Поспелов.

Видатний учений-натураліст, Й. Пачоський (1864–1942 рр.) у галузі зоології працював переважно як ентомолог. Одним із основних аспектів діяльності природодослідника цього періоду стали наукові праці ентомологічного спрямування, що відображали результати його постійних ретельних досліджень. Й. Пачоський сприяв створенню в Херсоні ентомологічної організації. За результатами наукових розвідок у Херсонській губернії впродовж 1897 р., Й. Пачоський дійшов висновку, що найбільше від стеблової совки (*Oria musculosus*) потерпали ті поля, які були засіяні наволоком і мілко зорані (Олександрівський, Маріупольський, Єкатеринославський повіти), водночас поля з глибокою оранкою або ті, де з осені було спалено бур'ян чи стерню, давали гарний урожай хлібних культур.

Дослідник розробив агротехнічні (називав їх екологічними) методи захисту рослин, за результатами досліджень підготував 9 брошур [7, с.11]. Учений запропонував методи боротьби з бруньковим довгоносом (*Peritelus sphaeroides*), зокрема “накладання липких кілець”, скроплення рослин паризькою зеленню в нашатирному спирті та бургундською рідиною, розведеним тютюновим екстрактом та ін. [8, с. 21]. Для захисту яблуневих дерев від шкідників, таких як яблунева плодожерка (*Laspeyresia romonella*), ентомолог радив проводити культивування ґрунту (перед завершенням живлення личинок) у міжряддях і пристовбурних кругах на глибину 9–11 см для того, щоб основна маса шкідника зосередилася на цій глибині. Найкращим засобом проти грибкових захворювань виноградників, зокрема мильдіу, дослідник вважав порошок, одержаний при перегонці парів сірки [9, с. 14].

Одним з основоположників питань захисту рослин і прикладної ентомології на початку XX ст. в Україні був учений дослідник В. Поспелов, який працював старшим спеціалістом із прикладної ентомології Департаменту хліборобства. [1, с. 341]. У 1904 р. він організував у Києві першу в Україні (і в усій Росії) установу, що займалася боротьбою із шкідниками сільського господарства – ентомологічну станцію (Київську станцію для боротьби із шкідниками). Вона стала важливим

центром розвитку ентомологічної науки і відіграла значну роль у справі організації боротьби з шкідливими комахами [10, с. 129]. Наприклад, 12 червня 1909 р., для біологічних спостережень за їх розвитком, В. Поспелов привіз гусениці й лялечки соснового шовкопряда на Київську станцію для боротьби із шкідниками. Спостереження проводив з 1909 по 1913 рр. Підсумком цього дослідження стала наукова праця "Наблюдение над превращением соснового шелкопряда" [11, с. 121], у якій автор описав його біологічний розвиток. Аналіз праці дав можливість з'ясувати, що для метеликів соснового шовкопряда час літа залежить від кліматичних умов. Чим суворіший клімат, тим пізніше з'являються метелики і навпаки.

Серед поширених шкідників лісу Київської губернії під час спостережень у 1905 р. керівник ентомологічної станції виявив златку (*Agrilus hastulifer*). Цей шкідник викликає висихання дубового молодняку. Заходами боротьби із шкідниками В. Поспелов вважав вирубку пошкоджених дерев, обрізання та спалювання окремих гілок. Щоб запобігти масовому пошкодженню дерев, ентомолог рекомендував ближче до літа (кінець весни) підставляти ловчі дерева, а також радив змащувати стовбури розчином із глини, вапна й коров'ячого гною (2:1:1). Результати своїх досліджень В. Поспелов виклав у 152 друкованих працях, серед яких ряд монографій і підручників. Одним із перших зведень стосовно дослідження бурякового довгоносика була монографія "Свекловичный долгоносик и меры борьбы с ним", у якій автор розробив систему заходів для боротьби з довгоносиком, дослідив екологію ряду інших шкідників сільського господарства (лугового метелика, гессенської мухи та ін.) [11, с. 79].

За участі ученого дослідника у Києві під його керівництвом видавалися журнали "Энтомологический вестник", та "Вестник русской прикладной энтомологии" (з 1915 р.) [12, с. 139].

Важливим центром розвитку ентомології у Києві з початку ХХ ст. став агрономічний факультет Київського політехнічного інституту (у радянський період виділений у сільськогосподарський інститут). Роботу в галузі ентомології в цьому Інституті очолив видатний ентомолог-еколог О. Лебедев (1874–1917 рр.), що виховав дуже багато відомих ентомологів.

Одним із найвидатніших учнів О. Лебедева був М. Курдюмов (1885–1917 рр.), який дуже багато зробив для розвитку сільськогосподарської ентомології і захисту рослин від шкідників. У своїх наукових працях "Програма работ энтомологического отдела Полтавской сельскохозяйственной опытной станции" (1911 р.), учений-ентомолог один із перших переконливо показав залежність шкідливого впливу багатьох комах від заходів агротехніки. Він встановив це на прикладі шведської мухи і низки інших шкідливих комах. Ряд праць ученого присвячені визначенню ролі паразитичних і хижих комах у боротьбі зі шкідниками; займався також вивченням систематики, екології і значення багатьох видів паразитичних комах. Однією з найважливіших праць В. Курдюмова є монографія "Главнейшие насекомые, вредящие зерновым злакам в средней и Южной России" (1913 р.) [11, с. 234]. Своїми дослідженнями він охопив багато шкідливих комах, зокрема озиму совку, непарного шовкопряда, ячмінну попелицю, яблуневу плодожерку та інших.

Значну зацікавленість з досліджуваної проблематики виявив В. Мочульський. Уже в кінці 90-х рр. ХІХ ст. учений займався вивченням шкідливих комах, а саме, перелітної сарани та гессенської мухи. У своїй праці "О саранче и средствах к ее истреблению" [13] висвітлив низку заходів із боротьби з перелітною сараною, а саме: 1) спостереження, наскільки дозволяють польові роботи, за яйцекладами сарани; 2) збір лялечок сарани, що виорані плугом чи бороною; 3) багаторазове осіннє переорювання всіх ділянок, де були виявлені яйцеклади. На думку ентомолога для винищення шкідника найкраще роздавлювати його особливими лопатками, як тільки вилупилася личинка. Якщо після знищення сарани частина її залишиться, то він рекомендував виганяти на такі місця свійських тварин і збирати сарану сачками [13, с. 35–39].

Отже, на території України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у галузі прикладної ентомології працювало небагато дослідників, зокрема, С. Мокржецький, Й. Пачоський, В. Поспелов, які розробили методи боротьби з комахами-шкідниками (агротехнічний, хімічний та біологічний), та створили ентомологічні станції, де вивчали морфологію і систематику цілого ряду груп комах, приділяючи особливу увагу шкідникам сільського і лісового господарства, опрацьовували загальні проблеми ентомології та екології. Наукові праці видатних ентомологів сприяли формуванню нового напрямку наукових досліджень, які мали не лише теоретичне, а й прикладне значення. Ґрунтовні розвідки сприяли піднесенню ентомології на початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Мазурмович Б. М. Розвиток зоології на Україні / Б. М. Мазурмович. – К.: Наук. думка, 1972. – 230 с. 2. Сборник Херсонского земства. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1898. – № 2 (февр.). – 298 с. 3. Мечников И. И. Болезни личинок хлебного жука / И. И. Мечников. – Одеса, 1879. – 32 с. 4. Мокржецкий С. А. Опытные станции для исследования вредных насекомых в Западной Европе и в России / С. А. Мокржецкий. – Одесса: Тип. "Славянская", 1900. – 36 с. 5. Мазурмович Б. М. Вклад вітчизняних учених у зоологічну науку / Б.М. Мазурмович. – К., 1952. – 234 с. 6. Державний архів Херсонської області, ф. 413, оп. 1, спр. 49, арк. 327. 7.

Пачоский И. К. Механическая обработка почвы как лучшее средство борьбы с врагами хлебных злаков / И. К. Пачоский. – Одесса: Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1900. – 32 с. 8. Пачоский И. К. Наставление к употреблению ядовитых составов для уничтожения вредных насекомых и грибов / И. К. Пачоский // Сборник Херсонского земства. – 1903. – № 3. – С. 21–45. 9. Пачоский И. К. Наставления к употреблению парижской зелени и других ядовитых составов для уничтожения вредных насекомых / Йосиф Конрадович Пачоский; Херсонская губ. зем. управа. – 2-е изд., значит. доп. – Херсон: Паровая типо-литограф. О. Д. Ходушиной, 1903. – 25 с. 10. Вопросы общей энтомологии: Сб. науч. ст. / [наук. ред. Гиляров М. С]. – Л.: Наука, 1981. – 208 с. 11. Поспелов В. П. Свекловичный долгоносик и меры борьбы с ним / В. П. Поспелов. – К.: Наук. думка, 1906. – 127 с. 12. Современные проблемы энтомологии: Сб. науч. ст. / [пер. с англ. под ред. Б. И. Рукавишникова]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – Т. 1. – 423 с. 13. Мочульський С. М. О саранче и средствах к ее истреблению / С. М. Мочульський, Д. П. Грама, Л. К. Жеребчук. – К.: Наук. думка, 1973. – 168 с.

Ирина Трускавецкая

РАЗВИТИЕ ЭНТОМОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX В.)

В статье проанализированы научные труды выдающихся ученых-естествоиспытателей по вопросам защиты растений от вредителей, способствуют формированию правильного представления о процессе становления энтомологической науки, воспроизведения особенностей ее развития, осуществления самых значимых открытий и создания ведущих теорий. Намечены перспективные пути использования приобретенного опыта энтомологов конца XIX – начала XX в. с учетом мероприятий по борьбе с вредителями сельскохозяйственных культур и их дальнейшего развития с учетом современных потребностей государства и общества, в частности, выяснены основные базы учебной и научной работы в данной проблематике.

Ключевые слова: энтомология, энтомологические станции, вредители сельскохозяйственных культур, методы борьбы, стеблевая совка.

Irina Truskavetska

DEVELOPMENT OF ENTOMOLOGISTS IN UKRAINE (THE END XIX – BEGINNING XX CENTURY)

The article proceedings the scientific works of outstanding natural scientists on the protection of plants from pests, promote the formation of a correct idea of the process of becoming an entomological science, playback features of its development, the implementation of the most significant discoveries and the creation of the leading theories. Promising ways to use the experience gained entomologists late XIX – early XX century. considering measures to combat agricultural pests and their further development, taking into account the current needs of the state and society, in particular, explain the basic framework of educational and scientific work in this issue.

Key words: entomology, entomology station, agricultural pests, control methods, stem scoop.

УДК 94:[620.925^551.55](477)“18/19“

Ігор Гайдаєнко

**ВІТРОЕНЕРГЕТИКА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.:
ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА**

Стаття присвячена становленню вітроенергетики в Україні в контексті суспільно-економічних викликів часу та світового досвіду. Характерною ознакою нашого часу є зростання попиту на застосування альтернативних та відновлюваних джерел енергії для потреб людини. Одним з них є енергія вітру, яка застосовувалася людством з давніх часів. Із XVIII століття починається наукове дослідження питання промислового використання вітру. Провідні вітчизняні та зарубіжні учені (Ф. Браун, Т. Перрі, М. Жуковський, С. Чаплигін, Ю. Кондратюк) присвятили свої теоретичні дослідження цій тематиці. На початку XIX століття закладаються основи промислового застосування вітрових установок. До середини 30-х років XX століття наукове співтовариство отримало значні результати в теорії вітроенергетики, що дозволило підняти її на якісно вищий рівень та закласти ґрунтовні основи для її подальшого поступу. XIX – початок XX століття можна вважати важливим етапом пошуків і впровадження у вітроенергетику на теренах України, раціоналізації та підвищення її ефективності.

Ключові слова: відновлювані джерела енергії, історія вітроенергетики, вітрогенератори, вітроелектростанції, енергія вітру.

Стрімкий розвиток суспільства, науки і техніки, що спостерігається упродовж останніх десятиліть, зумовив небачений до цього часу попит на енергоресурси. Забезпеченість країни енергоносіями є запорукою розвитку не лише її економіки, а й усіх суспільних сфер її життєдіяльності. На цьому етапі розвитку енергетики все більш значуще місце посідає відновлювана енергетика, яка в подальшому взагалі може витіснити традиційну енергетику.

Про важливість і актуальність цієї галузі енергетики в нашій країні свідчить створення Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України 22 лютого 2012 р. [1, с. 1]. У тім, розвиток вітроенергетики як галузі господарства країни розпочався в XIX столітті. Початок XX століття ознаменував теоретичні та практичні дослідження даної галузі. Ґрунтовний аналіз розвитку технологій та ідей у вітроенергетиці дозволяє зробити рекомендації для подальшого розвитку даної галузі в економіці України.

Провідними світовими та вітчизняними науковцями, які досліджували та висвітлювали питання вітроенергетики є: І. Плачков, І. Сігал, С. Кудря, П. Атаманчук, Г. Варламов, В. Березуцький, Т. Бондаренко, Г. Валенко, О. Запорожець, П. Атаманчук, В. Лапін, В. Цапко, О. Мягченко, В. Жидецький, Я. Шефтер., В. Секторов, В. Харитонов, Г. Проскура, Г. Сабинин, М. Жуковский, А. Бетц, У. Хюттер, Ю. Кондратюк.

Відомо, що вітроенергетика – відноситься до галузі науки і техніки, в рамках якої розробляються теоретичні основи, методи і засоби використання енергії вітру для отримання механічної, електричної та теплової енергії, визначаються напрями і масштаби доцільного використання вітрової енергії в народному господарстві [2, с. 55].

Вітрова енергія належить до постійно відновлюваних джерел енергії, зобов'язаних своїм походженням енергії Сонця. Внаслідок нерівномірного нагріву сонячними променями земної поверхні і нижніх шарів земної атмосфери, в приземному шарі, а також на висоті від 7 до 12 км виникають переміщення великих мас повітря, тобто утворюється вітер, який несе колосальну кількість енергії. Сила вітру залежить від його швидкості і змінюється в дуже широких межах. Використовуючи навіть декілька відсотків енергії вітру, можна задовольнити значну частину енергетичних потреб країни [2, с. 55].

Енергія вітру доступна людині з давніх часів, наприклад парус в Стародавньому Єгипті та вітровий млин у Середньовіччі. Найбільш розповсюдженим прикладом використання вітрової енергії є вітровий двигун, який набув широкого розповсюдження в країнах Європи: у Голландії, Данії та Англії, для підйому води, подрібнення зерна і приведення в рух різних верстатів на початку XVIII ст. У 30-х роках XVIII ст. у Голландії працювало близько 1200 вітроустановок, які використовувалися для осушення заболочених територій. До кінця XIX ст. їх нараховувалося більше 10 тисяч, а у невеликій Данії – 30 тисяч для побутових потреб та 3 тисячі вітродвигунів для потреб промисловості [2, с. 56].

Україна також має багатовікові традиції використання енергії вітру, яка широко використовувалась в XVIII–XIX ст. в якості сили для приведення в дію механізму млинів та в

судноплавстві. Пізніше масового поширення на усій території України набули вітрові двигуни для виготовлення борошна та перекачування води. До 1917 р. їх загальна потужність становила близько 1400 МВт. Для порівняння – потужність Хмельницької атомної станції становить 2000 МВт, а сумарна потужність сучасних вітроелектричних станцій у країнах Європейського Союзу у 1994 р. складала 1510 МВт [2, с. 56].

Будівництво вітряних млинів на першому етапі ґрунтувалося лише на багаторічному досвіді. Теоретичних розрахунків чи технічних проектів не існувало. Однак, відпрацьовуючи форми і методи випробувань своїх млинів, майстри вкладали в загальну справу свій внесок і сприяли поступовому нагромадженню досвіду.

Перехід від дослідів до перших теоретичних висновків відносять до початку XVIII століття. Оскільки властивості земної атмосфери впливають на рух тіл у повітрі, важливим кроком у вирішенні проблеми вітровикористання стали дослідження в галузі фізики атмосфери і метеорології, які проводив у середині цього століття М. Ломоносов. До кінця XIX століття в Росії вже функціонувала мережа метеорологічних спостережень, організатором якої був ініціатор застосування математичних і експериментальних методів у метеорології член-кореспондент Петербурзької академії наук О. Клосовський. До цього ж періоду відноситься і поява в більш систематизованому вигляді теорії вітроподвигуна.

Вирішальне значення для всього наступного розвитку науки і техніки мали роботи М. Жуковського (1847–1921 рр.), С. Чаплигіна (1869–1942 рр.), Л. Прандтля (1875–1953 рр.) і багатьох інших учених-механіків з теорії крила, повітряного гвинта, пограничного шару, що датуються відповідно 1904, 1905, та 1910 роком.

У 1905 р. М. Жуковський розкрив механізм виникнення підйомної сили і вивів теорему, що визначає її кількісно, у своїй праці "Про приєднані вихори". Цими дослідженнями були закладені основи аеродинаміки як науки [3, с. 79].

Уведення в механіку в широких масштабах дослідного (експериментального) методу – одна з великих заслуг М. Жуковського. Він і К. Цюлковський (1857–1935 рр.) одними з перших почали в Росії створювати аеродинамічні труби. Свою трубу, побудовану в 1897 р., К. Цюлковський назвав "повітродувкою". У 1902 р. М. Жуковським була побудована в Московському університеті одна з перших у Європі аеродинамічних труб всмоктуючого типу. До 1910 р. у світі працювали три перші аеродинамічні інститути – Римський, А. Цама в Америці та Кучинський у Росії. Після появи в 1910 р. праць М. Жуковського і С. Чаплигіна починається епоха бурхливого розвитку теорії крила. Праці М. Жуковського "Про приєднані вихори" і "Про контури підтримуючих поверхонь аеропланів", С. Чаплигіна "Про тиск плоско-паралельного потоку на тіла" і "До загальної теорії крила моноплану" по суті містять всі основні відомості про роботу профілю крила в нестисненому газі. У 1912 р. було видано "Теоретичні основи повітроплавання" М. Жуковського. У них зроблено підсумок численним результатам експериментальних досліджень, накопичених на той час, викладені роботи, що проводилися в російських аеродинамічних лабораторіях під керівництвом М. Жуковського і у закордонних лабораторіях під керівництвом Л. Прандтля (Німеччина), Г. Ейфеля (Франція), А. Цама (США) та ін. Влітку цього ж року М. Жуковський надіслав екземпляри цього видання Л. Прандтлю, Г. Ейфелю (1832–1923), С. Джевецькому (1843–1938) та іншим вченим. Книга була високо оцінена іноземними вченими і у 1916 р. надрукована в Парижі французькою мовою в перекладі С. Джевецького [3, с. 80].

Упродовж 1914–1918 рр. М. Жуковський і його учні – В. Ветчинкін, Г. Сабінін, М. Красовський, Г. Проскура та інші вперше створюють теорію вітроподвигунів, а у 1914 р. В. Ветчинкін (1888–1950 рр.) вперше розробив теорію ідеального вітроколеса на основі теорії ідеального гребного гвинта. У цій роботі він встановив поняття коефіцієнту використання енергії вітру ідеальним вітроколесом. У 1920 р. М. Жуковський виклав теорію "вітряного млину типу МЄЖ", де виведено коефіцієнт використання енергії вітру ідеальним вітроколесом. Теорія ідеального вітроколеса М. Жуковського одержала назву "класичної теорії". Вона встановлює, що максимальний коефіцієнт використання енергії вітру ідеальним вітроколесом дорівнює 0,593 [4, с. 405].

Над аналогічною теорією також працював російський професор Г. Сабінін, який також зробив вагомий внесок у теоретичне освоєння вітрової енергії. Відповідно до його теорії максимальний коефіцієнт використання енергії вітру вітроколесом дорівнює 0,687. Г. Сабініним розроблена також теорія реального вітроколеса [5, с. 3].

В Україні цим питанням займався харківський учений, академік АН УРСР Г. Проскура (1876–1958 рр.), який розробив цю теорію у 1929 році [6, с. 4].

У світі у цей час серед учених, що займалися аеродинамікою вітроколеса були: у Німеччині – керівник Геттінгенської аеродинамічної й випробувальної лабораторії доктор Альберт Бетц, а також професор Штутгартського університету Ульріх Хюттер, у США – відомий аеродинамік Теодор фон Карман (1881–1963) [3, с. 81].

У. Хюттер запатентував декілька десятків винаходів в області вітроенергетики, опублікував кілька десятків наукових статей і доповідей. Він розробив техніку експериментів з установкою димової шашки або трасера на лопаті й перший застосував їх у дослідженнях. На кінцівку однієї з лопатей вітроколеса встановлювалася димова шашка, яка при запуску підпалювалася електричним струмом. Спиральний димовий слід, що йшов за площину обертання, збоку фіксувався на фото, або відеоплівку. Дешифрування знімків дозволяло робити висновки про ефективність роботи вітроколеса в конкретні моменти часу, при фіксованій швидкості вітру, яка вимірювалася на метеовишці [7, с. 7].

На початку 1930-х років у СРСР вперше розроблявся ВЕС потужністю 2–25 тисяч кВт. До цього потужність таких станцій у світі не перевищувала 100 кВт. Робота мала величезне державне значення. У конкурсі по проектуванню надпотужної вітрової енергетичної станції (далі – ВЕС) узяв участь відомий радянський учений Ю. Кондратюк (1897–1941 рр.). Який до участі в конкурсі 31 липня 1930 р. був заарештований і засуджений на 3 роки ув'язнення. Згодом вирок змінено на заслання до Сибіру, де він працював у проектному бюро № 14 ПБК ОДПУ СРСР при Кузбасбуді інженером-конструктором залізобетонних конструкцій. 1932 на прохання наркома С. Орджонікідзе його достроково звільнили з заслання, і він, на виконання розпорядження Головернерго Наркомтехпрому СРСР, почав працювати над проектом вітроелектростанції (ВЕС) у Криму, який завершив у квітні 1934 року, а його тогочасні розробки з питань будівництва залізобетонних веж згодом були використані також при будівництві телевежі в Останкіно (Москва). Від 1934 до 1938 Ю. Кондратюк працював у Харківському інституті промислової енергетики над розробкою робочого проекту "Крим. ВЕС". Після загибелі С. Орджонікідзе будівництво "Крим. ВЕС" зупинено, а Ю. Кондратюка переведено на посаду начальника технічного відділу вітросектору при Теплоелектропроекті Наркомтехпрому СРСР з розробки малопотужних ВЕС [8, с. 21].

Рис.1 Загальний вигляд
Балаклавської ВЕС

Іншим радянським ученим, що займався питанням вітроенергетики був професор В. Андріанов, під керівництвом якого були теоретично розроблені і експериментально перевірені основні питання паралельної роботи ВЕС з невітровими електростанціями та енергосистемою. Під керівництвом професора Є. Фатєєва досліджувалися основи агрегативання і методи раціональної експлуатації ВЕС. Під керівництвом професора М. Красовського і доктора технічних наук Г. Гриневича вивчалися енергоресурси вітру [3, с. 82].

Під керівництвом М. Красовського у відділі вітроприводів Центрального аерогідродинамічного інституту (далі – ЦАГІ) був розроблений швидкохідний двигун потужністю до 50 кінських сил з новою системою регулювання частоти обертання колеса, запропонованою Г. Сабініним. Вона одержала назву стабілізаторної. З метою розширення робіт зі створення вітроприводів і використання енергії вітру в 1930 р. на базі відділу вітроприводів ЦАГІ був організований Центральний вітроенергетичний інститут (далі – ЦВЕІ), єдина у світі в той час науково-дослідна організація такого профілю [9, с. 9].

У 1931 р. побудована Балаклавська ВЕС Д-30, (рис.1), потужністю 100 кВт, яка не мала аналогів ні в СРСР ні в інших країнах світу. Вона працювала на електричну мережу Севастопольенерго напругою 6300 кВт. Своїми розмірами, ні за кордоном, ні в СРСР не мала собі рівних. У 1942 р. під час війни станцію зруйнували [10, с. 9].

Конструкцію башти для ВЕС розробив відомий інженер В. Шухов, а авторами проекту були відомі учені М. Красовський, В. Уткін-Єгоров, Р. Секторов, Г. Сабінін [7, с. 8].

Вітроелектричний агрегат мав вітроколесо діаметром 30 м (висота вежі 25 м частота обертання вітроколеса 30 об/хв) зі стабілізаторним типом регулятора частоти і генератором асинхронного типу [10, с. 15].

Наприкінці 1935 р. ЦВЕІ в Москві закінчив проект ВЕС з діаметром вітроколеса 50 м і синхронним генератором для паралельної роботи на загальну мережу

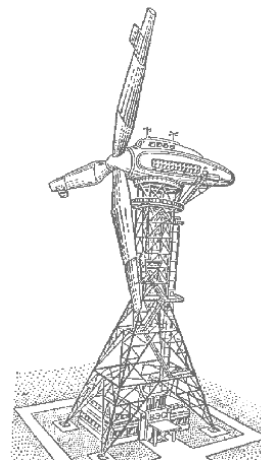

Рис.2 Загальний
вигляд ВЕС ЦВЕІ на 1000
кВт (проект)

(рис. 2). Передача обертання від валу вітроколеса до генератора здійснюється через двоступінчастий редуктор з передатним відношенням 1:25. Вітроколесо робить 24 об/хв., генератор – 600 об/хв. У кабіні вітродвигуна знаходяться генератор, гідравлічна муфта, апаратура захисту, електродвигуни пуску і зупинки. Частина електроустановки розташована внизу під вежею на підстанції.

Потужність ВЕС складала 1000 кВт при швидкості вітру 14 м/с. Вітродвигун електростанції трилопатевий, швидкохідного типу, зі стабілізаторним регулюванням, але на відміну від попередньої ВЕС поверталися тільки частини лопатей [3 с. 85].

Висота вежі 50 м, розміри основи 25–25 м. Для підйому на верхній балкон вежі є ліфт і запасні сходи. В основі вежі розташовано будинок, де міститься основний розподільний пристрій електричної частини. 1936 року на Ай-Петринській яйлі в Криму почалося будівництво ВЕС потужністю 12000 кВт. Однак, після смерті куратора вітроенергетики Г. Орджонікідзе по вказівці керівництва будівництво ВЕС при готовому її фундаменті було законсервоване.

В області сільської вітроенергетики в цей час працювали вчені: Е. Фатеев, В. Андріанов, Я. Шефтер, К. Вашкевич, М. Франкфурт, І. Різдяний та інші. У 1948 р. зусиллями низки організацій створено вітродвигун ВІМЕ Д-18 ГУСМП з вітроколесом, що мало три лопасті та стабілізаторним регулюванням. Пізніше були розроблені кілька варіантів агрегату: з синхронним генератором – потужністю 25 кВт; з генератором постійного струму – потужністю 40 кВт; з вертикальною трансмісією для передачі обертання генератору, встановленому на рівні землі. Ученим Я. Шефтером виконані теоретичні та експериментальні роботи над вітроагрегатами Д-18, оснащеному інерційним акумулятором енергії, що випрямляв пульсації енергії, що виробляється. І. Різдяним була запропонована і досліджена схема автономного використання Д-18 з синхронним генератором для роботи на кілька електронасосів, що підключаються по черзі в залежності від потужності вітродвигуна [11, с. 8–9].

У цей період у ЦАГІ виконані теоретичні та експериментальні дослідження паралельної роботи ВЕС з дизель-електричною станцією (ДЕС) рівної потужності. У 1955 р. були проведені державні випробування декількох екземплярів ВЕС Д-18 з ДЕС рівної потужності з позитивним результатом. ВЕС з дизельним резервом була рекомендована до серійного виробництва [12, с. 4].

У зв'язку з істотним збільшенням робіт, присвячених вітроелектричним станціям, Постановою Ради міністрів СРСР в 1954 р. в м. Істра Московської області була створена Центральна науково-дослідна лабораторія вітродвигунів і вітроелектричних станцій (ЦНДЛВ) з конструкторським бюро і дослідним виробництвом [13, с. 1].

У наступні роки наукові дослідження, розробки та впровадження у господарство країни вітрових енергетичних установок мало масовий характер та було обумовлено високою зацікавленістю керівництва СРСР у енергоносіях з низькою вартістю.

Отже, у XIX – середині XX століття в вітроенергетиці проведено низку як експериментальних, так і теоретичних досліджень. Схильне ставлення керівництва країни до енергоносіїв з низькою вартістю зумовила вкладення коштів та матеріальних ресурсів у розвиток даної галузі. У визначенні місць будівництва вітроелектростанцій керувалися, насамперед, важко доступністю та постійною потребою в електриці, йдеться про переважно гірські та степові регіони.

Наукові напрацювання, зроблені на початковому етапі дослідження вітрових електричних станцій, дали потужний поштовх для розвитку інших суміжних галузей науки і техніки, таких як аеродинаміка, гідродинаміка, теорія гвинтів, аеронавтика та ін. Вітроенергетика і надалі мала високу актуальність у господарстві країни через свою доступність та невичерпність, а розвиток машинобудування, прогрес у розробках синхронних та асинхронних генераторів дали потужний поштовх для нових розробок і впроваджень.

Перший етап розвитку вітроенергетики можна пошуковим, який призвів у подальшому до вирішення багатьох питань оптимального використання енергії вітру, раціональної експлуатації установок, підвищення техніко-економічних показників, а також узагальнення набутого досвіду використання вітрової енергії.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України № 134/2012 від 22.02.2012. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/465/2011>.
2. Кудря С.О. Нетрадиційні та відновлювані джерела енергії: Підручник / С.О. Кудря. – К.: НТУУ "КПІ", 2012. – 492 с.
3. Энергетика: история, настоящее и будущее. – Т. 1. От огня и воды к электричеству: Монография / [Бондаренко В.И., Варламов Г.Б., Вольчин И.А. и др.]. – К., 2005. – 304 с.
4. Жуковский Н.Е. Ветряная мельница типа НЕЖ: Статья третья (1920 г.) / А.П.Котельникова, В.П.Ветчинкина. – Полное собрание починений. Т. VI. М.: ОНТИ, 1937. – 431 с.
5. Сабинин Г.Х. Теория и аэродинамический расчет ветряных двигателей / Г. Х. Сабинин / Тр. ЦАГИ 1931. – Вып. 104. – 70 с.
6. Проскура Г. Ф. Экспериментальная гидроаэродинамика. Ч. 1 / Г. Ф. Проскура. – М.; Л.: Госавиаавтоиздат, 1933. – 364 с.
7. Безруких П.П. Ветроэнергетика / Справочное и методическое пособие / П. П. Безруких. – М.: – ИД

"ЭНЕРГИЯ", 2010. – 320 с. 8. Энциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. / [Редкол.: В.А. Смолій та ін.]. – К.: В-во "Наукова думка", 2008. – 568 с. 9. Шефтер Я.И. Использование энергии ветра / Я. И. Шефтер. – М.: Энергоатомиздат, 1983 – 201 с. 10. Секторов В.Р. Балаклавская опытная ветроэлектрическая станция / В. Р. Секторов // Электричество. – 1933. – № 19. – С. 9, 15. 11. Харитонов В.П. Автономные ветроэлектрические установки / В.П. Харитонов. – М.: ГНУ ВИЭСХ, 2006 – 280 с. 12. Секторов В.Р. Ветроэлектрические станции мощностью 25 кВт с дизельным резервом / В. Р. Секторов // Механизация и электрификация сельского хозяйства. – 1957. – № 2 – С. 4. 13. Постановление Совета Министров СССР № 1794 от 24 августа 1954 г. "О производстве и внедрении в сельское хозяйство ветродвигателей и ветроэлектростанций". – Режим доступа: <http://law7.ru/ussr/act&u/d157/page4.htm>.

Игорь Гайдаенко

ВЕТРОЭНЕРГЕТИКА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В XIX – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.: ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА

Статья посвящена становлению ветроэнергетики в Украине в контексте общественно-экономических вызовов времени и мирового опыта. Характерной особенностью нашего времени является рост спроса на применение альтернативных и возобновляемых источников энергии для нужд человека. Одним из них является энергия ветра, которая применялась человечеством с давних времен. С XVIII века начинается научное исследование вопроса промышленного освоения ветра. Ведущие отечественные и зарубежные ученые (Ф. Браш, Т. Перри, М. Жуковский, С. Чаплыгин, Ю. Кондратюк) посвятили свои теоретические исследования данной тематике. В начале XIX века закладываются основы промышленного применения ветровых установок. К середине 30-х годов XX века научное сообщество получило значительные результаты в теории ветроэнергетики, что позволило поднять ее на более высокий уровень и заложить фундаментальные основы для дальнейшего развития. XIX – начало XX века можно считать важным этапом поисков и внедрений в ветроэнергетику в Украине, рационализации и повышения ее эффективности.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, история ветроэнергетики, ветрогенераторы, ветроэлектростанции, энергия ветра.

Igor Haydayenko

WIND ENERGY IN THE TERRITORY OF UKRAINE IN XIX – FIRST HALF OF THE XX CENTURY: HISTORICAL RETROSPECTIVE

The article describes the initial stages of the historical development of wind energy in Ukraine. The energy supply is very important question for modern society. Highly developed economies of the world use for their needs alternative end renewable energy more and more. One of them is wind power, which was used by mankind since ancient times. Scientists began to research wind as the energy source from the XVIII century. The scientists who worked in this field was F. Brush, T. Perry, M. Zhukovsky, S. Chaplygin, Y. Kondratyuk. The beginning of XIX century made the foundation for the industrial usability of wind turbines. In the 30s of the XX century, the scientific community received significant results in aerodynamics, which allowed them to raise wind energy to a higher level. The period from the XIX to the beginning of the XX century can be regarded as an important period of the searches and implementation in the field of the wind energy in Ukraine, and the period of the streamlining and improving it's efficiency.

Key words: renewable energy sources, the history of wind energy, wind turbines, wind power.

УДК 001.891.3:[633.63+346.27](477)“192”

Тетяна Підгайна

К. ОСЬМАК (1890–1960) – ТЕОРЕТИК РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ БУРЯКОВОЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Методом історико-наукового аналізу досліджено внесок знаного для свого часу українського вченого-аграрія, громадського та політичного діяча національного відродження Кирила Осьмака у становлення й розвиток державотворчих і організаційних засад ведення сільського господарства. Визначено внесок ученого в розробку проблеми бурякової кооперації для розвитку селянського бурякосіяння, а також взаємовідносин сільськогосподарської кооперації та цукрової промисловості. У багатогранній творчій спадщині К. Осьмака значна увага приділяється розвитку цукрової промисловості в Україні, адже вона вже третє століття продовжує відігравати важливу роль в економічному житті держави.

Ключові слова: Кирило Іванович Осьмак, сільське господарство, бурякова кооперація, цукрова промисловість, вчений-аграрій.

Основною складовою існування держави є економічна стабільність, а провідною галуззю економіки України завжди було і продовжує залишатись сільське господарство. НЕП, прийнята у березні 1921 року, серед іншого, сприяла відродженню і розвитку сільськогосподарської кооперації. У цей час видним теоретиком даної проблеми виступив видний державний і політичний діяч часів перших сподівань державності – Кирило Іванович Осьмак.

Вирішення цієї теми не втрачає актуальності упродовж майже цілого століття. Тому для оптимальної адаптованості з національними особливостями на шляху до європейських стандартів важливо враховувати досвід власного минулого і критично його переосмислити.

Серед засновників кооперації 20-х рр. минулого століття слід відмітити К. Воблого “Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР” [1], В. Ландо “Мировая сахарная промышленность в довоенное время и теперь” [2].

Серед сучасних фундаментальних дослідників кооперації для потреб аграрного сектору країни варто відмітити праці В. Зіновчука “Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США” та “Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу” [3].

Існує й інша ціла низка праць, в тому числі історичних, що фрагментарно, в першу чергу, з метою розкриття окремих моментів функціонування кооперативного руху за різні системи влади розглядають поставлене в статті питання, зокрема, А. Пантелеймоненко “Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти” [4].

Однак залишається до кінця не дослідженими роки першої половини 20-х рр. минулого століття радянської епохи і особливо щодо об’єктивного наповнення всього процесу. Часи державності за рахунок можливості введення у науковий обіг малодоступних архівних документів дали можливість зробити суттєві доповнення та зміни у вже відпрацьованого за радянську добу функціонування кооперативного руху в Україні. Окремі проблеми ведення кооперації для потреб буряківництва під таким кутом розглядає В. Вергунов у публікації “Агроекономічна спадщина останнього президента Української головної визвольної ради Кирила Осьмака: повернення із забуття” [5]. Однак, як виявилось, автором проаналізовані не усі праці К. Осьмака з проблеми.

На основі аналізу архівних документів і опублікованих доступних наукових робіт К. І. Осьмака, а також виходячи з теми, розкрити роль його як теоретика розробки проблеми цукрової кооперації в Україні в 20-ті роки ХХ століття.

К. Осьмака не безпідставно вважають піонером і теоретиком розробки проблеми цукрової кооперації в Україні. Починаючи з 1920 року, він працював у Центральному сільськогосподарському союзі (“Централі”) на посаді спеціаліста підвідділу цукрової кооперації, де займався розповсюдженням ідей кооперативізації цукрово-бурякової площі, кооперативним забезпеченням цукровим буряком, організацією кооперативних цукрових артілей.

Слід відмітити, що в цей час під редакцією К. Осьмака вийшов перший збірник статей і матеріалів “Бурякова кооперація” [6], який містить низку важливих документів (довідку “Кооперування цукрово-бурякової площі”, протокол ради з приводу організації кооперативної обробки цукрово-бурякових площ 21 – II – 1920 р., докладна записка Централі до Головцукру, відповідь Головцукру Централі, Інструкція № 1 для працюючих на місцях інструкторів по кооперативізації цукрово-бурякової площі).

Через сімейні обставини наприкінці 1921 р. Кирило Іванович переїжджає працювати до Миргородського районного союзу сільськогосподарських кооперативів, де з 18 листопада займає

посаду районного інструктора Псьольського району з сільськогосподарської кооперації організаторсько-інструкторського підвідділу при організаційно-агрокультурному відділі [7, арк. 3а]. Трохи згодом К. Осьмак очолив агрономічний відділ цього союзу до березня 1923 р. [8, арк. 59]. За цей час відділ здійснив: "переведення детальних ревізій по всіх організаціях, що входять в склад членів Союзу. Закінчив обслідування товариств і районів їх діяльності для встановлення мережі, різного роду кооперативів. Організацію спільно з повітземвідділом в різних районах повіту курсів по сільському господарству та сільськогосподарській кооперації. Допоміг в організації кооперативних господарств, і промислових закладів місцевих кооперативів. Пропагував культуру цукрового буряку шляхом читанок і лекцій. Організував курси по сільськогосподарському рахівництву. Склав звітні відчити по товариствах і союзів" [8, арк. 59].

Після повернення в Київ, з березня 1923 К. Осьмак працював головою редакційно-видавничого бюро, а потім, з 1 червня очолював термінологічне бюро СГНКУ, а також з 14 травня за сумісництвом продовжував роботу в буряковій кооперації у Київському губсельсоюзі, а далі з 1 жовтня у товаристві "Сільський господар", де займав посаду керівника з кооперування цукрово-бурякової площі. Він неодноразово їздив у відрядження у м. Вінницю, Бердичів, Житомир та інші міста, де перевіряв роботу союзів з селянського буряківництва та вирішував питання щодо кооперативної контракції цукрових буряків. Так, будучи представником Білоцерківського союзу, К. Осьмак, на засіданні бюро правління Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації "Сільський господар" виступив з доповіддю щодо контракції буряків у Білоцерківському окрузі. Він зауважував, що: "На території Білоцерківської Округи є 12 цукроварень, з яких діючих 9. На протязі перших 2-х місяців велась неповним чином агітаційно-організаційна робота в товариствах. Ми виробили зразковий договір, потім почали практичну роботу" [9, арк. 53]. Праця щодо контракції бурякової площі здійснюється завдяки товариствам: "ми даємо їм мандат, щоб вони контракували. Від товариств ми беремо зобов'язання, що вони повинні в певний термін засіяти певну площу, а коли цього не виконають, то несуть відповідальність всім своїм майном" [9, арк. 53].

Варто відмітити, що, будучи представником Київської філії "Сільського господаря" К. Осьмак брав участь у низці нарад, присвячених сільськогосподарській кооперації та селянському буряківництву. Так, передвісником агрономічного з'їзду у Москві на початку 1924 року, була нарада зібрана у Києві 16 листопада 1923 р. про роль сільськогосподарської кооперації з розвитку селянського бурякосіяння і про взаємовідносини сільськогосподарської кооперації та цукрової промисловості. Виступаючи з доповіддю на даному зібранні, К. Осьмак зробив висновки, що "кооперативне забезпечення цукрової промисловості буряком не є питанням простого посередництва: воно включає складний комплекс впливу сільськогосподарської кооперації, як суспільно-економічної організації, на селянське господарство в значенні надання кредитної, землевпорядної і агрономічної допомоги, організації забезпечення необхідними знаряддями, матеріалами виробництва і т. д.", тому з всіх цих питань необхідно домовитися і дати можливість "сільськогосподарській кооперації працювати в таких умовах, котрі гарантували б прогресивне збільшення впливу сільськогосподарської кооперації на сільське господарство, адже тільки введення культури цукрового буряку в систему селянського господарства назавжди вирішить питання про забезпечення сировиною цукрову промисловість" [10, с. 178].

На початку 1924 року при "Цукротресті" у Москві відбувся агрономічний з'їзд, який мав на меті вирішити важливі практичні завдання: відновити великі радгоспи в цукровій промисловості та організувати масове селянське бурякосіяння на селянських землях. Від агрономічного підвідділу Київської філії "Сільського господаря" на з'їзді виступив К. Осьмак з доповіддю "Про взаємовідносини сільськогосподарської кооперації з сільськогосподарськими товариствами цукрової промисловості і заходах щодо розвитку кооперативного селянського бурякосіяння". Він висуває тези, в яких визначає основні причини недоліків роботи сільськогосподарської кооперації щодо розвитку селянського бурякосіяння: 1) використання "місцевими діячами цукрової промисловості звичок дореволюційного часу"; 2) контракція буряку сільськогосподарською кооперацією "проходила під стягом жорстокої боротьби на місцях, що повело за собою невиробничу затрату енергії і засобів і повело до деяких організаційних недоліків при проведенні посівної кампанії". А також, що є дуже важливим, визначає методи, які дозволять покращити в майбутньому розвиток селянського бурякосіяння: 3) "викоринить боротьбу проти системи роботи сільськогосподарської кооперації (усунення союзів) і дати більш забезпечене становище цій роботі (збільшення % на організаційно-агрикультурні заходи); 4) "підготовка до посівної кампанії 1925 року повинна початися негайно на основі повної довіри цукрових заводів до роботи сільськогосподарської кооперації, приймаючи до уваги, звичайно, право заводів кількісного і якісного обліку цієї роботи"; 5) "повинен бути відкинутий конкуруючий метод роботи цукровим заводом і сільськогосподарською кооперацією в одному і тому ж районі"; 6) "оскільки нацфонди і в наступному 1925 році не будуть цілком охоплені економічно сільськогосподарськими товариствами,

надати сільськогосподарській кооперації вироблять посіви буряку і в 1925 році аби поглибити моменти колективної обробки"; 7) "за рахунок зменшення витрат по виробництву повинна бути збільшена виплата сировини"; 8) "в питаннях землеустрою в районах цукрозаводів сільськогосподарська кооперація частково вже почала організацію селянства по виробництву цієї роботи і навіть вкладає в цю справу свої кошти: "Сільський Господар" в цій справі установив контакт з НКЗ, ГЗУ, Сельбанками і агрономії кооперації практично ув'язується в роботі по дослідженню і виробленню проектів землеустрою" [11, арк. 9–10].

Ще однією знаковою подією була бурякова нарада у Харкові у липні 1924 року за участю представників Цукротресту, Держплану, Укрсільбанку, товариства "Сільський господар" – Г. Клунного, Д. Головка, К. Осьмака. Серед заслуханих доповідей, змістовними виявилися – К. Осьмака "Основи агрокультурних заходів в кооперативному селянському буряківництві", в якій вчений наголошує на важливості забезпечення цукрової промисловості сировиною з боку сільськогосподарської кооперації. У іншій доповіді "Методика і техніка бурякової роботи" Кирило Іванович визначив завдання сільськогосподарської кооперації: "втягти в буряківництво якомога більше господарств, особливо незаможних і цілою системою загальних заходів впливати на їх інтенсифікацію", тому необхідно визнати, що "господарський обробіток бурякових плантацій найманими силами не може бути методом кооперативної роботи в буряківництві" [12, с. 18–20].

Таким чином, у багатогранній творчій спадщині К. Осьмака значна увага, упродовж 1920–1924 рр., приділяється сільськогосподарській кооперації для розвитку селянського бурякосіяння. Слід зазначити, що ідеї ученого-аграрія щодо взаємовідносин сільськогосподарської кооперації та цукрової промисловості не втратили актуальності. Адже сільсько-господарська кооперація не лише сприяє розвитку цукрової промисловості, але й впливає на організацію сільського господарства в цілому, його перебудову, перехід до кращих, більш удосконалених форм господарювання.

Список використаних джерел

1. Воблый К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР / К. Г. Воблый. – Т. 1. – М. – К., 1928. – 320 с.
2. Ландо В. М. Мировая сахарная промышленность в довоенное время и теперь / В. М. Ландо. – К., 1922. – 36 с.
3. Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – К.: Логос, 1996. – 224 с.; Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – 2-е вид. доп. і перероб. – К.: Логос, 2001. – 380 с.
4. Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
5. Вергунов В. А. Агроекономічна спадщина останнього президента Української головної визвольної ради Кирила Осьмака: повернення із забуття / В. А. Вергунов // Вечірня Полтава. – 2013. – 10 квітня. – С. 5.
6. Бурякова кооперація: перший зб. ст. і матеріалів: наук. вид. / Центральний укр. с.-г. кооп. Союз-Централ / За ред. К. Осьмака. – 1920, [Б. в.]. – 51 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 290, оп. 2, спр. 293, арк. 2–3.
8. ЦДАВО України, ф. 290, оп. 2, спр. 325, арк. 59.
9. Державний архів Київської області, ф. Р-505, оп. 1, спр. 20, арк. 53.
10. К. Ш. [К. І. Осьмак] О взаимоотношениях сапромышленности и сел.-хоз. кооперации / К. Ш. // Вісник цукрової промисловості. – 1923. – № 1–2. – С. 177–180.
11. Державний архів Київської області, ф. Р-505, оп. 1, спр. 39, арк. 9–10.
12. Бурякова нарада // Сільський господар. – 1924. – Ч. 9. – С. 13–21.

Тетяна Підгайна

К. И. ОСЬМАК (1890–1960) – ТЕОРЕТИК РАЗРАБОТКИ ПРОБЛЕМЫ СВЕКЛОВИЧНОЙ КООПЕРАЦИИ В УКРАИНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 20-ТЫХ ГОДОВ XX СТОЛЕТИЯ

Методом історико-наукового аналізу досліджено вклад відомого для свого часу українського ученого-аграря, громадянського і політичного діяча національного відродження К. Осьмака в становлення і розвиток державних і організаційних засад ведення сільського господарства. Визначено вклад ученого в розробку проблем свекловичної кооперації для розвитку селянського свеклосіяння, а також взаємозв'язків сільськогосподарської кооперації і цукрової промисловості. В багатогранному творчому наслітті К. Осьмака значительне уваження приділяється розвитку цукрової промисловості в Україні, оскільки вона уже третє століття продовжує відображати важливу роль в економічній житті держави.

Ключові слова: Кирил Іванович Осьмак, сільське господарство, свекловична кооперація, цукрова промисловість, учений-аграрій.

Tetyana Pidgayna

K. OSMAK (1890–1960) – THE THEORIST OF WORKING OUT OF PROBLEMS BEET OF COOPERATIVES IN UKRAINE IN 20-TH YEARS XX CENTURIES

By a method of the istoriko-scientific analysis it is investigated the contribution of the Ukrainian scientist-landowner known for the time, civil and the politician of national revival K. Osmaka in formation and development of the state and organizational ambushes of conducting agriculture. It is defined the contribution of the scientist to working out of problems beet of cooperatives for development, and also mutual relations of agricultural cooperation and sugar industry. In K. Osmaka's many-sided creative heritage the significant attention is given to sugar industry development in Ukraine as it already third century continues to reflect an important role in economic life of the state.

Key words: Cyril Ivanovich Osmak, agriculture, beet of cooperatives, sugar industry, scientist agrarian.

УДК 94(477)

Михайло Коваль

РАВА-РУСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН

Охарактеризовано особливості довготривалих вогневих споруд Рава-Руського укріпленого району. Реконструйовано хід бойових дій у смузі Рава-Руського укріпленого району в червні 1941 року.

Ключові слова: Рава-Руський укріплений район, дивізія, полк, прикордонний загін, гарнізон.

Вихід Червоної армії восени 1939 року на нові кордони викликав необхідність проведення навесні 1940 року рекогносцирування та початку будівництва на західних рубежах СРСР лінії укріплень, яка отримала назву "лінія Молотова". Не дуже вдалий досвід ведення бойових дій під час "зимової війни" на Карельському перешийку та великі втрати Червоної Армії, яких вона зазнала під час штурму "лінії Маннергейма", підняв значення та цінність довготривалої фортифікації. Як наслідок цього, влітку 1940 року на західному кордоні СРСР закладено систему укріплених районів, що за кількістю довготривалих вогневих споруд не поступалась "лінії Мажино" [3].

Рава-Руський укріплений район (УР) № 6, розташовувався на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку та мав завдання у взаємодії на півночі зі Струмиловським та з Перемишльським УР на півдні не допустити прориву піхоти та танків противника у напрямку: Люблин-Рава-Руська-Жовква (Нестерів)-Львів та забезпечити стратегічне розгортання військ 6-ї армії Київського особливого військового округу (КОВО) [9].

Будувався він безпосередньо поблизу західного кордону СРСР у системі укріплених районів "лінії Молотова" упродовж 1940–1941 рр. саперними частинами 6-ї армії КОВО, будівельниками управління начальника робіт та військовополоненими поляками. Стрілецькі батальйони 41-ї стрілецької дивізії (по одному від кожного стрілецького полку) вели інженерне обладнання районів оборони своїх стрілецьких полків, до складу яких вони організаційно входили [9].

Довготривалі вогневі споруди, які будувалися в укріпленому районі, були типовими довготривалими вогневими спорудами (далі – ДВС) "лінії Молотова": напівкапоніри (далі – АНК) зі спеціальними казематними кулеметними і гарматними установками шарової та шарово-маскової конструкції. Майже усі довготривалі вогневі споруди, на відміну від ДВС "лінії Сталіна" мали удосконалені засоби протихімічного захисту, вентиляції, опалення, водопостачання, каналізації та електропостачання. Особлива увага надавалася маскуванню ДВС [6].

На головній смузі оборони розташовувалися двоповерхові двоамбразурні АНК, озброєнні двома 76-мм казематними гарматами Л-17, триамбразурні артилерійсько-кулеметні напівкапоніри (АКНК), озброєнні двома 76-мм казематними гарматами Л-17 та станковим кулеметом "максим" на позиції НПС-3 у крилі, кулеметно-артилерійські напівкапоніри (далі – КАНК) та кулеметно-артилерійські довготривалі вогневі точки (далі – КАДВТ), озброєнні 45-мм протитанковою казематною гарматою зі спареним 7,62-мм кулеметом ДС на позиції ДОТ-4 та станковими кулеметами "максим" на позиції НПС-3, а також кулеметні напівкапоніри (далі – КНК) та кулеметні довготривалі вогневі точки (далі – КДВТ), озброєнні станковими кулеметами "максим" на позиції НПС-3 [6].

Окрім того, у Бруснівському вузліоборони в опорних пунктах Поляна-Хоринецька та Подемщіз набуло зведено по одному артилерійсько-кулеметному капоніру (далі – АКК) – двоповерховому

шестиамбразурному, кожен з яких мав на озброєнні по дві 45-мм протитанкових казематних гармати зі спареними кулеметами ДС на позиції ДОТ-4 та по чотири кулемети "максим" на позиції НПС-3 і по одному ручному кулемету Дегтярьова. У вузлах оборони, в гірській місцевості та у смугі забезпечення укріпленого району зустрічаються прості одноповерхові, одноамбразурні довготривалі вогневі споруди для однієї 45-мм протитанкової польової гармати або для станкового кулемету "максим" на станку Соколова. Ці споруди за своєю конструкцією дуже нагадують легкі, одноамбразурні польські довготривалі вогневі споруди, зведені польськими фортифікаторами на укріпленій ділянці "Сарни", що на Рівненщині напередодні Другої світової війни [9].

Для озброєння та оснащення ДВС Рава-Руського УР використовувалося озброєння і обладнання радянського виробництва та демонтоване з польських довготривалих фортифікаційних споруд ділянки "Сарни". Особливою "популярністю" у радянських інженерів користувалися польські спостережні та кулеметні броньовані дзвони [9].

Рава-Руський УР складався з п'яти окремих вузлів оборони, які займали ділянку по фронту до 90 км та у глибину до 2,5–3 км. Вузли оборони були вдало побудовані на найбільш важливих напрямках місцевості та повністю використовували їх природні особливості. Між вузлами оборони, опорними пунктами у них та між ДВС існувала тісна вогнева взаємодія, організована із частинами польового забезпечення укріпленого району [1].

Передній край головної смуги оборони УР проходив територією Дуброва-Гийче-Забір'я-Річки-Гребенне-Мости-Мале-Любича-Крулівська-Гута-Любицька-Воля-Велька-Новини-Поляна-Хоринецька, Брусно [9].

Усього в Рава-Руському УР на кінець будівництва планувалось мати біля 248 довготривалих вогневих споруд, але на 7 червня 1941 р. в бойовій готовності перебувала лише 91 ДВС, гарнізони яких налічували 639 осіб. На озброєнні ДВС знаходилося: 76-мм казематних гармат (Л-17) – 8 шт., 45-мм протитанкових казематних (польових) гармат – 52 шт., станкових кулеметів "максим" – 181 шт. ручних кулеметів Дегтярьова – понад сто штук [6].

До гарнізону Рава-Руського УР входили: управління коменданта з підрозділами забезпечення: 21-й, 36-й та 141-й окремі кулеметні батальйони. Комендантом УР був полковник Федір Сисоєв. Для польового забезпечення призначалися частини 41-ї стрілецької дивізії 6-го стрілецького корпусу 6-ї армії. Рава-Руський УР розташовувався у межах відповідальності 91-го Рава-Руського прикордонного загону Українського прикордонного округу. Загоном командував майор Яків Малий [3].

До складу 41-ї Перекопської Червонопрапорної стрілецької дивізії входили: 102-й, 139-й та 244-й стрілецькі полки, 132-й легкий та 249-й гаубичний артилерійські полки, 117-й окремий винищувально-протитанковий дивізіон та інші частини. Командував дивізією генерал-майор Григорій Мікушев [3].

20 червня 1941 р. начальник 91-го Рава-Руського прикордонного загону майор Я. Малий, проаналізувавши спільно з командиром 41-ї стрілецької дивізії генерал-майором Г. Мікушевим обстановку, що склалась на державному кордоні, прийняв усі необхідні заходи щодо підготовки прикордонних застав до оборони. Згідно з розпорядженням генерал-майора Г. Мікушева прикордонні застави 2-ї і 3-ї прикордонних комендатур, що розташовувалися на напрямках зосередження основних зусиль були підсилені стрілецькими підрозділами [2].

21 червня 1941 р., під виглядом проведення військових навчань, запланованих на 22 червня підрозділам та частинам 41-ї стрілецької дивізії видано усе необхідне до бою. Артилерія дивізії, а також 209-й корпусний гаубичний артилерійський полк виведено на вогневі позиції та проведено усі заходи з підготовки до бою. Командир дивізії зорієнтував командирів частин про ймовірний напад з боку Німеччини та віддав наказ командному складу в ніч з 21 на 22 червня 1941 р. перебувати з підлеглим особовим складом. Було встановлено постійний зв'язок між штабом дивізії, прикордонним загоном та Рава-Руським УР [1].

Рава-Руський УР знаходився південніше головного удару групи армій "Південь" по військах Південно-Західного фронту, який проводився 6-ю польовою армією та 1-ю танковою групою противника на межі Володимир-Волинського і Струмилівського укріплених районів. Але у той же час УР знаходився на напрямі головного удару противника, скерованого проти радянських військ, які дислокувалися у так званому "Львівському виступі". Для виконання цього задуму гітлерівці розгорнули на фронті і флангах Рава-Руського УР свою 17-у польову армію, у першому ешелоні якої наступали 71-а, 24-а, 295-а і 296-а піхотні дивізії IV-го армійського корпусу, 262-а піхотна дивізія XLIV-го армійського корпусу і 9-а танкова дивізія XIV-го моторизованого корпусу. Слідом за ними, згідно з планом німецького командування, мали вводитися у бій маневрені з'єднання і частини XIV-го моторизованого корпусу. На Львівському напрямі головний удар наносився на межі Рава-Руського і Перемишльського укріплених районів, причому Рава-Руською противник планував оволодіти у перший день війни, рухаючись шосе Варшава-Рава-Руська-Львів, а через дві доби оволодіти столицею Галичини [1].

Особливо жорстокі бої точилися поблизу шосе від Любичі-Крулевської на Рава-Руську, де стійко тримали оборону гарнізони ДВС та бійці 244-го стрілецького полку. Тяжкі бої точилися й на лівому фланзі УР, де стояли на смерть гарнізони дотів та 139-ий стрілецький полк. Загострилася ситуація у районі населеного пункту Пархач, де після захоплення залізничної станції, ворог прорвався до правого флангу Рава-Руського УР, оточивши гарнізони ДВС 36-го та 141-го окремих кулеметних батальйонів. Для відбиття наступу генерал-майор Г. Мікушев перекинув на цей напрям 102-й стрілецький полк, котрий разом з гарнізонами ДВС 21-го окремого кулеметного батальйону зупинив ворога. Перевага цілковито була на боці противника. Заходи підготовки до оборони, втілювані Г. Мікушевим, дозволили успішно відбити у перший день бою численні атаки противника, завдати йому відчутних втрат та утримувати зайняту смугу оборони [8].

23 червня 1941 р. о 8 годині ранку на Рава-Руському напрямі гітлерівське командування ввело у бій нові сили, у складі яких була моторизована дивізія СС "Вікінг". Після масованого двогодинного бомбардування німці вклинилися у оборону. Оцінивши ситуацію, командир дивізії Г. Мікушев прийняв рішення контратакувати противника силами 102-го і 244-го стрілецьких полків та зведеного загону прикордонників. Для цього провів потужний артилерійський обстріл, після якого бійці завдали несподіваного та рішучого контрудару і відкинули противника за державний кордон. Частини 41-ї стрілецької дивізії та зведений загін прикордонників 91-го прикордонного загону під час контрудару на восьмикілометровій ділянці вклинилися на територію Польщі, окуповану фашистами, більш ніж на три кілометри. Начальник штабу 17-ї польової армії, оцінюючи ситуацію, запросив у командування групи армій "Південь" допомоги. Щоб локалізувати прорив і відбити контрудар він запросив перекинути на цю ділянку 295-й і 4-й піхотну та 13-у танкову дивізії. Однак командувачу 17-ї армії генерал-полковнику Штульпангелю було рекомендовано задіяти для цієї мети 296-у піхотну дивізію. Німецькі джерела так пояснюють цей факт: "262-а піхотна дивізія була піддана "жаху противника", а тому відступила. Східне крило корпусу безперечно перебуває у стані важкої кризи. Це положення буде виправлено за рахунок того, що протягом ночі 296-а піхотна дивізія буде введена між бойовими порядками 24-ї та 262-ї піхотних дивізій" [2].

У зверненні головного командування Червоної армії 23 червня 1941 р. говорилося: "На шауляйському та рава-руському напрямках ворог, який ввірвався вранці на нашу територію, о другій половині дня контратаками наших військ був розбитий та відкинутий за державний кордон" [2].

Незадоволений невдачею, командувач 17-ю польовою армією кинув проти частин, які оборонялися у Рава-Руському УР, штурмову авіацію та вогнеметні танки. "Юнкерси" безперервно бомбардували оборонні споруди, вогневі позиції та командні пункти. У бій вступили сили протиповітряної оборони, так зенітники лейтенанта Миколи Цехновського збили три "Юнкерси" та "Мессершмітт". Потужний артилерійський обстріл та бомбардування з повітря не спричинили суттєвих пошкоджень залізобетонним спорудам. Хоча ворожа артилерія обстрілювала їх прямим наведенням, споруди виявилися міцними, а гарнізони – стійкими [1].

У боях за ДВС Рава-Руського УР противник використовував також вогнеметні танки В 2 (модернізовані трофейні французькі танки СНАК В1, 75-мм гармата яких замінялась на вогнемет). Незважаючи на товсту крицю "французів" (60–80 мм), виконати поставлене завдання їм вдалося непросто.

Німецькі джерела так описують цей бій: "Із затримкою, викликаною густим туманом, о 5.55 ранку 29 червня 1941 року (сьомий день війни) 88-мм зенітні гармати відкрили вогонь прямою наводкою по амбразурам дотів. Зенітники вели вогонь до 7.00, до того часу, поки більшість амбразур була уражена та зброя замовкла. За зеленою ракетою о 7.05 102-й батальйон вогнеметних танків, підсилений інженерними підрозділами, перейшов в атаку. Завдання саперів полягало у виставленні фугасних зарядів вибухівки на дахах ДВС, з метою їх підриву. Але деякі радянські ДВС відкрили вогонь по атакуючим, сапери змушені були сховатися у протитанковому рові, а 88-мм зенітки та інші більш потужні гармати супротивника відкрили вогонь у відповідь. Декілька ДВС були придушені вогнеметними танками і сапери змогли досягти поставленої мети, закласти та підірвати фугасні заряди. Декілька дотів були сильно зруйновані вогнем 88-мм гармат та могли вести вогонь тільки періодично. Вогнеметні танки впритул наблизилися до ДВС. Захисники дотів, не дивлячись на значні ушкодження та втрати у особовому складі, чинили відчайдушний опір. Два вогнеметних танки були підбиті з АПК 76,2-мм гарматою. Обидва танки згоріли, екіпажі змогли покинути підбиті машини.... Вогнеметним танкам не вдалося вразити жодну ДВС, так як горюча суміш не могла проникнути крізь кулеподібні установки амбразур всередину доту, захисники якого продовжували вести вогонь" [6].

Щоб підірвати моральний дух та стійкість захисників Рава-Руської, ворог застосовував і психологічні засоби: у тил дивізії закидалися групи по 20–25 осіб, переодягнених у однострої міліції або червоноармійців, які через потужні гучномовці пропонували здаватися у полон. Проте, усе це лише зміцнювало у захисників УР почуття ненависті до ворога. Організована штабом дивізії

розвідка своєчасно виявила, що ранком 25 червня 1941 р. ворог мав намір розпочати новий штурм. Командування дивізії вжило контрзаходів: після артилерійського обстрілу силами 244-го та 139-го стрілецьких полків червоноармійці завдали раптового удару ворогу, який змушений був відступити. У цьому бою радянські воїни знищили до батальйону піхоти, два дивізіони важкої артилерії, захопили багато трофеїв. Наступ противника було зірвано [8].

Стійко та мужньо захищали свої позиції командири і бійці дотів “Медвідь”, “Незабудка”. Упродовж шести днів вони відбивали атаки піхоти та танків противника. Безсмертний подвиг здійснили воїни доту “Комсомолец” під керівництвом командира 36-го окремого кулеметного батальйону старшого лейтенанта Івана Мартинчика. Вони знищили десять танків, до сотні солдат та офіцерів ворога. Опинившись в оточенні, вони відважно боролися з фашистами до 30 червня 1941 р. Ціною значних втрат гітлерівці блокували дот та запропонували його захисникам здатися, але й під загрозою знищення відважні воїни не склали зброї. Проти них застосували вогнеметні танки та саперів. Мужні патріоти загинули, як герої [3].

Упродовж семи днів гарнізон Рава-Руського УР та 41-а стрілецька дивізія захищали смугу оборони на державному кордоні. Ворог так і не зміг зламати стійкості радянських воїнів, які відійшли з позицій тільки після наказу командувача 6-ї армії. Таким чином, Рава-Руський УР повністю виконав завдання, що на нього покладалися. Подібний приклад мужності при обороні укріплених районів продемонстрували частини 5-ї армії генерал-майора М. Потапова при обороні Коростенського УР та 37-ї армії генерал-майора А. Власова під час оборони Києва. Недарма найбільші військові поховання німецьких воєнків, датовані 1941 роком, знаходяться у селах Потеличі у районі Рава-Руської та Глеваха поблизу Києва [7].

Оцінюючи ситуацію та реакцію радянського командування, а також результати боїв у смузі оборони Рава-Руського УР на початку війни можна зробити висновки. По-перше, сміливе та своєчасне зайняття визначеної смуги оборони частинами 41-ї стрілецької дивізії, 209-м гаубичним артилерійським полком та гарнізоном Рава-Руського УР, а також проведення ними комплексу заходів щодо завершення підготовки до бойових дій створило можливість організовано та узгоджено дати відсіч противнику та нав'язати йому свої умови ведення бою.

По-друге, дієвість і достовірність розвідувальної інформації та зроблений на її підставі виважений прогноз ймовірного характеру дій противника, а також миттєве реагування командування 6-ї армії, 6-го стрілецького корпусу та 41-ї стрілецької дивізії на всі зміни в обстановці, сміливий маневр силами та засобами забезпечили стійкість оборони у смузі відповідальності. Зараз навіть важко уявити масштаби катастрофи та її наслідки для військ Південно-Західного фронту, якби противник зміг сходу подолати прикордонні укріплення в районі Рава-Руської.

По-третє, раціональне використання усіх видів інженерних загороджень та системи вогню ДВС Рава-Руського УР у поєднанні з вогнем артилерійських та стрілецьких частин і підрозділів для завдання втрат противнику не дала змоги останньому подолати головну смугу оборони та змусила його вводити у бій наступні ешелони військ. Добре підготовлені та всебічно забезпечені контратаки частин 41-ї стрілецької дивізії мали успіх та позитивно вплинули на стійкість радянської оборони та дозволили відновити державний кордон.

По-четверте, постійний контроль командування 6-ї армії, 6-го стрілецького корпусу та 41-ї стрілецької дивізії за флангами угруповань своїх військ та не допущення їх обходу противником, надала можливість радянським військам утримати визначені смуги оборони, уникнути оточення та організовано почати відхід на нові рубежі.

По-п'яте, гарнізон Рава-Руського УР на чолі з комендантом, полковником Ф. Сисоєвим мужньо та з гідністю виконав покладені на нього завдання, забезпечивши його оборону, а гарнізони ДВС, визначені для прикриття відходу наших військ, у цілковитому оточенні тримали оборону.

По-шосте, здобутий бойовий досвід у подальшому знадобився гарнізону Рава-Руського УР, який після відступу, згідно з рішенням командувача Південно-Західного фронту, був введений до складу гарнізону Київського УР, а полковник Ф. Сисоєв призначений його комендантом. Ці заходи значно посилили гарнізон Київського УР.

По-сьоме, саме оборона Рава-Руського УР є показовою в плані спільних і злагоджених дій з прикриття державного кордону частинами гарнізону, 41-ї стрілецької дивізії та 91-го прикордонного загону. Спільними зусиллями гарнізон, стрілецька дивізія і прикордонники на позиціях Рава-Руського УР упродовж п'яти діб стримували натиск п'яти німецьких дивізій.

Список використаних джерел

1. Еремін Н. Первые дни боёв на рава-русском направлении / Н. Еремін Н. // Военно-исторический журнал. – № 4. – 1952. – С. 61–75.
2. Верзаков В. Железный комдив / В. Верзаков. – Пермь: Пермское книжное издательство, 1975. – 435 с.
3. Иринархов Р. С. Киевский Особый / Р.С. Иринархов. – М.: “АСТ”; Минск: “Харвест”, 2006. – 610 с.
4. Бещанов В. Танковый погром 1941 года / В. Бещанов. – Минск: “Харвест”, 2004. –

412 с. 5. Исаев А. В. От Дубно до Ростова / А.В.Исаев. – М.: "Транзит-Книга", 2005. – 584 с. 6. Российский государственный военный архив, ф. 36967, оп. 1, д. 76, 349 л. 7. Службовий документ по російським береговим укріпленням. – Берлін, 1942. – 690 с. 8. Гейер Г., Маккензен Е. От Буга до Кавказа / Герман Гейер, Еберхард фон Маккензен. – М.: "Транзит-Книга", 2004. – 518 с. 9. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. Хмельницький : Вид-во Нац. акад. ДПСУ, 2012. – Ч.2. – 599 с.

Михаил Коваль

РАВА-РУССКИЙ УКРЕПЛЕННЫЙ РАЙОН

Охарактеризованы особенности долговременных огневых сооружений Рава-Русского укрепленного района. Реконструирован ход боевых действий в полосе Рава-Русского укрепленного района в июне 1941 года.

Ключевые слова: Рава-Русский укрепленный район, дивизия, полк, пограничный отряд, гарнизон.

Myhaylo Koval

THE FORTIFIED AREA IN RAVA-RUSSKA

The characteristic of pillboxes of the fortified area in Rava-Russka was presented here. The course of military operations in the band of the fortified area in Rava-Russka in June 1941 was reconstructed.

Key words: The fortified area in Rava-Russka, division, regiment, border detachment garrison.

УДК 0616 (58):930

Людмила Дацків

ІНСТИТУТ КЛІТИННОЇ БІОЛОГІЇ ТА ГЕНЕТИЧНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ НАН УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ

У статті висвітлено історію становлення і діяльності Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України. Подано інформацію про відомих науковців, їх досягнення у галузі біотехнології рослин, внесок у вітчизняну та світову біотехнологічну науку. Охарактеризовано наукову та науково-організаційну діяльність установи.

Ключові слова: науково-дослідна установа, становлення і розвиток, генетична та клітинна інженерія рослин, біотехнологія рослин, Інститут клітинної біології та генетичної інженерії НАН України.

Актуальність теми зумовлена тим, що у контексті сучасних перетворень, які відбуваються в Україні, важливим є критичне осмислення та усвідомлення історичних здобутків минулого нашої країни для вирішення завдань подальшого розвитку. Для українського суспільства, як і для світової спільноти у цілому, надзвичайно вагоме значення має біологія, та її складова – біотехнологія, яка допомагає вирішувати продовольчі проблеми, проблеми охорони навколишнього середовища, отримувати альтернативним шляхом життєво необхідні лікарські препарати тощо.

Однією із ключових наукових установ, яка відіграла важливу роль у становленні біотехнології рослин в Україні, є Інститут ботаніки ім. М. Г. Холодного. Саме на базі відділу цитофізіології та клітинної інженерії Інституту ботаніки у 1990 р. створений Інститут клітинної біології та генетичної інженерії (далі – ІКБГІ) НАН України [1, с. 769; 2, с. 75–76]. Інститут є порівняно молодим і провідним науковим центром в галузі клітинної та генетичної інженерії, біотехнології та геноміки рослин, радіобіології і завжди посідає особливе місце в українській біологічній науці.

Метою статті є об'єктивний аналіз стану розвитку біотехнології рослин в одному із закладів НАН України – Інститут клітинної біології та генетичної інженерії НАН України, а також її наукового потенціалу.

Розвиток біотехнології рослин в Україні пов'язаний з іменами багатьох вчених. Серед них слід відзначити Ю. Глебу [3], М. Кучука [4], Д. Гродзинського [5], Я. Блюма, О. Дмитрієва та інших. Аналізуючи наукові праці проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Інститут клітинної біології та генетичної інженерії, як науково-дослідна установа, створена відповідно з розпорядженням Ради Міністрів СРСР № 736 р від 11 травня 1990 р. і Ради Міністрів УРСР № 224 р від 31 травня 1990 р. та Постановою Президії Академії наук УРСР № 160 від 6 червня 1990 р., і яка виконує самостійно фундаментальні дослідження та прикладні розробки у

різних галузях клітинної та молекулярної біології, генетики, генної та клітинної інженерії, біотехнології та збереженні генетичних ресурсів природних та культурних флор відповідно з покладеними на НАНУ обов'язками наукової політики у галузі фундаментальних досліджень основних напрямків природничих наук [6]. ІКБГ НАН України входить до складу відділення загальної біології НАН України. Напрямки науково-дослідницької діяльності ІКБГ затверджуються Президією НАН України за поданням Вченої ради Інституту, погоджуючи з бюро відділення загальної біології [6].

Засновником Інституту та першочерговим його директором був академік НАН України, доктор біологічних наук, професор Ю. Глеба. Він започаткував у нашій країні фундаментальні дослідження в галузі клітинної та генетичної інженерії рослин. За його безпосередньої участі та під його керівництвом отримано пріоритетні результати у таких напрямках клітинної та генетичної інженерії рослин, як отримання асиметричних гібридів та цибридів – модельних і важливих для господарства видів рослин; одержання та аналіз рекомбінантних форм із новими наборами генів цитоплазми; гібридизація філогенетично віддалених видів рослин; вивчення організації та експресії генетичного матеріалу в соматичних гібридах. Ним розроблено методи мікроклонального розмноження *in vitro* цінних видів рослин, генетичної трансформації вищих рослин, методика виділення та культивування ізольованих протопластів. Ю. Глеба уперше в СРСР отримав трансгенні рослини тютюну з використанням як *Agrobacterium tumefaciens*, так і прямої трансформації протопластів препаратами плазмідної ДНК; розробив оригінальні методи генетичної трансформації рослин із застосуванням мікроін'єкцій рослинних тканин плазмідними ДНК [2, с. 75–78]. Учений активно працював над розробленням можливостей використання рослинних систем для створення фармакологічних білків із застосуванням технологій транз'єнтно експресії. Ю. Глеба – автор більш, ніж 200 наукових праць, має 30 патентів на винаходи.

Юрій Юрійович активно працював у багатьох міжнародних фондах: Програмі ЮНЕСКО з біотехнології рослин (м. Париж), Міжнародному фонді Сороса (м. Нью-Йорк, Москва), Міжнародній Соросівській науково-навчальній програмі (м. Вашингтон, Москва), фонді "Відродження" (м. Київ), INTAS (м. Брюссель). Він член керівного комітету (EPSO) European Plant Science Organization (Європейської організації дослідників рослин) (м. Брюссель), радник Рамкової програми-7 ЄС "Food, Agriculture, Fisheries and Biotechnology" (Брюссель). Основні роботи Ю.Ю. Глеби в галузі клітинної, генетичної інженерії і сучасної біотехнології рослин широко відомі та високо оцінені науковою спільнотою як у нашій країні, так і за її межами [7, с. 67].

Праці Ю. Глеби та співавторів: "Клеточная инженерия растений" (1984), "Соматическая гибридизация пасленовых" (1985 г.), "Изолированные протопласты высших растений и конструирование растительной клетки" (1973 г.), "Слияние протопластов и генетическое конструирование высших растений" (1982 г.), "Клеточная инженерия в биотехнологии растений – продуцентов из семейства кутровых (Aрсунасеae)" (1991 г.), "Цитофізіологія та клітинна інженерія рослин" (1992 р.) [6].

Нині директором Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України є член-кореспондент НАН України, доктор біологічних наук, професор Микола Вікторович Кучук. У 80-х роках Микола Вікторович вивчав проблеми розвитку рослинних клітин на живильних середовищах в умовах *in vitro* та розробляв перші методи генетичної трансформації рослин. Ним було розроблено способи культивування протопластів таких видів, як конюшина, люцерна, соя, горох, люпин. Він особисто з використанням генетичних конструкцій, які були розроблені в Інституті молекулярної біології РАН (м. Москва) та Інституті фізіології і біохімії мікроорганізмів РАН (м. Пуціно, Росія), отримав перші в колишньому СРСР трансгенні рослини тютюну шляхом трансформації *A. tumefaciens* та електропорації протопластів. Запропонував та випробував метод, що підвищує регенераційну здатність люцерни та гороху за допомогою введення генів біосинтезу фітогормонів шляхом генетичної трансформації мутантом "shooty" агробактерії *A. tumefaciens*. Ним були отримані трансгенні регенераційні лінії люцерни та гороху, що дозволило запропонувати процедуру "подвійної трансформації", яка дає можливість отримувати генетично модифіковані лінії цих бобових культур з генами, що мають практичний інтерес.

Останнім часом під керівництвом професора М. Кучука вивчають фізіологічні, молекулярно-біологічні та генетичні процеси у генетично модифікованих рослин. Метою досліджень М. Кучука є розробка нових методів генетичної інженерії рослин та вивчення особливостей поведінки окремих спадкових ознак у створених трансгенних та трансгеномних рослин. Особлива увага приділяється розробці методів генетичної інженерії, що стосуються сільськогосподарських рослин вітчизняної селекції, зокрема гороху, ріпаку, картоплі, цукрового буряку тощо. З використанням методів хлоропластної трансформації в ІКБГ отримують транспластомні рослини, які, порівняно з трансгенними, є набагато привабливішими у зв'язку з материнським характером успадкування перенесених ознак, точним місцем інтеграції чужорідного гена, високим рівнем синтезу продукту

тощо. Професором М. Кучуком запропоновано технологію отримання транспластомних рослин, яка поєднує методи міжвидового переносу пластид завдяки соматичній гібридизації та трансформації пластид, які знаходяться в клітинах рослини-няньки. Потім трансформовані пластиди повертаються у свої власні клітини. Завдяки цій технології вдалося трансформувати хлоропласти у деяких видів рослин з родини пасльонових, зокрема томату та дикого родича картоплі, деяких видів хрестоцвітних [8, с 186].

М. Кучук брав активну участь в організації програми із скринінгу на біологічну активність серед видів рослин різних регіонів з метою створення високоефективних фармацевтичних та сільськогосподарських препаратів (усього досліджено понад 12 тис. видів, що становить 3 % світової флори). Під його керівництвом створено банк зародкової плазми у вигляді культур тканин рідкісних видів рослин та видів, що мають цінність для біотехнологічних досліджень (понад 2000 видів), який визнано як національне надбання постановою Кабінету Міністрів України № 527 від 01.04.99 р. [9; 10]. Микола Вікторович є автором більш ніж 150 наукових праць, у тому числі монографій, розділів у книгах, патентів, статей.

У складі ІКБГ НАН України є три відділи: біофізики та радіобіології, генетичної інженерії, молекулярної генетики.

Відділ біофізики та радіобіології. Завідувачем цього відділу є академік НАН України, головний науковий співробітник, доктор біологічних наук, професор Д. Гордзинський. Відділ включає 4 лабораторії: лабораторія імунітету рослин (завідувач – член-кореспондент НАН України, д.б.н., професор О. Дмитрієв); лабораторія радіоекологічної надійності біосистем (завідувач – д.б.н. Ю. Кутлахмедов); лабораторія біофізики сигнальних систем рослин (завідувач – д.б.н. Н. Рашидов); лабораторія радіаційної епігеноміки (завідувач – д.б.н. О. Міхеєв).

Основними досягненнями відділу є: 1) на основі ізотопних досліджень доведена компартментальна організація метаболізму і охарактеризовано швидкості оновлення основних метаболітів у рослинах; 2) розроблена теорія надійності рослинних систем; 3) уперше всебічно досліджено природну радіоактивність рослинності та ґрунтів України; 4) досліджено механізми формування радіобіологічних реакцій рослин та встановлено шляхи відновлення при радіаційному ураженні на різних рівнях організації рослинних біосистем; 5) досліджено радіобіологічні та радіоекологічні наслідки Чорнобильської катастрофи, розроблено ефективні засоби їх мінімізації; 6) встановлено ряд важливих закономірностей впливу малих доз хронічного опромінення на фітоімунний потенціал, вірулентність та агресивність патогенних грибів; 7) створена унікальна колекція Чорнобильських мутантів озимої пшениці, яка нараховує біля 2000 ліній.

У 2000 р. у результаті проведення структурної реорганізації ІКБГ НАН України на базі відділу цитофізіології та клітинної інженерії було створено відділ генетичної інженерії. Завідувачем відділу є член-кореспондент НАН України, д.б.н., професор М. Кучук. Відділ включає в себе 2 лабораторії та експериментальну базу: лабораторія адаптаційної біотехнології (завідувач – к.б.н. Н. Матвєєва); лабораторія систем біосинтезу природних сполук (завідувач – к.б.н. Ю. Шелудько); Мукачевська експериментальна база (завідувач розплідника – П. Кобаль).

Основними напрямками роботи відділу є: 1) розробка нових методів переносу генетичного матеріалу серед представників господарсько важливих видів рослин; 2) отримання трансгенних, транспластомних і трансгеномних форм рослин різних видів та молекулярно-біологічний і генетичний аналіз експресії; 3) розробка наукових основ створення та утримання банку зародкової плазми рослин світової флори; 4) генетична трансформація пластидної ДНК; 5) прискорена технологія отримання трансгенних комерційних сортів; 6) генетична трансформація рослин родини злаків; 7) розробка біотехнологічних підходів для видів із родини бобових.

Відділ молекулярної генетики. Виконувач обов'язків завідувача відділу молекулярної генетики, є старший науковий співробітник, кандидат біологічних наук Моргун Богдан Володимирович.

Основними напрямки досліджень відділу молекулярної генетики є: 1) створення генетичних конструкцій (клонування, секвенування, гібридизація); 2) генетична трансформація рослин (агробактеріальна, біолістична); 3) детекція транс гену (ПЛР, зворотнетранскрипційна поолімеразна ланцюгова реакція); 4) визначення рівня експресії (ЗТ-ПЛР, блоттинг); 5) моніторинг ГМО (ПЛР, гніздовий ПЛР5+ ознак кукурудзи) [6].

Загалом основними напрямками роботи ІКБГ НАН України є: 1) з'ясування молекулярно-біологічних та молекулярно-генетичних механізмів життєдіяльності рослинних клітин, створення нових біотехнологій на основі клітинної і генетичної інженерії; 2) розробка наукових засад збереження різноманітності рослин, зокрема, шляхом використання банку зародкової плазми; 3) вивчення впливу хронічного опромінення на формування нестабільності геному рослин; створення оптимальної системи засобів і методів використання рослинних груп з метою дезактивації радіонуклідзабруднюючих територій; 4) вивчення проблем біобезпеки використання генетично модифікованих рослин; 5) моніторинг розповсюдження генетично модифікованих рослин в Україні;

6) дослідження структурно-функціональної організації клітинної стінки вищих базидіальних грибів; 7) вивчення механізмів захисту рослин від несприятливих умов та забруднюючих речовин, створення стійких рослин і технологій очищення довкілля; 8) вивчення антарктичних рослин, молекулярно-біологічних механізмів їх стійкості до несприятливих умов, можливості запровадження ДНК-штрихкування мохоподібних [11].

В Інституті отримано пріоритетні наукові дані в галузі клітинної інженерії рослин, зокрема, з цитоплазматичної генетики соматичних клітин та трансмісійної генетики процесу соматичної гібридизації. Розроблено методи соматичної гібридизації з метою одержання соматичних гібридів та циридів; системи генетичної трансформації і створення трансгенних рослин, в тому числі для найважливіших сільськогосподарських видів та рослин-продуцентів фармацевтичних білків і алкалоїдів, методи трансформації геному хлоропластів. Створено одну з найбільших в світі колекцій зародкової плазми світової флори, віднесено до Переліку об'єктів, які становлять національне надбання України (академік НАН України Ю. Глеба).

Значна увага в ІКБГ НАНУ приділялася дослідженню ролі мутацій білків цитоскелету в успадкуванні стійкості рослин до гербіцидів з антимиотичною активністю, ідентифікації нових посттрансляційних модифікацій тубуліну рослин та вивчення їх функцій. Були розроблені методи біологічного моніторингу забруднень ґрунтів гербіцидами. Зроблено значний вклад у створення нормативно-правової бази України в галузі біобезпеки робіт з генетично модифікованими організмами (академік НАН України Я. Блюм) [12]. У зв'язку із проведеною реорганізацією та переведенням до відділу геноміки і біотехнології ІКБГ НАНУ до Державної установи "Інститут харчової біотехнології та геноміки НАН України" (2008 р.), директором якого призначений Я. Блюм, зазначені вище дослідження нині продовжуються в цьому Інституті.

В ІКБГ НАН України розроблені такі технології: одночасне кількісне визначення водорозчинних вітамінів методом HPLC; фітокомпозиція, створена на основі порошку кісточок та екстрактів селенвмісних лікарських рослин з антиоксидантними властивостями при гострому та хронічному впливі іонізуючого випромінювання; збереження та розмноження рідкісних видів рослин методами культури *in vitro*; очистка довкілля від радіоактивних та отруйних речовин; створення трансгенних та трансгеномних рослин; методи моніторингу використання ГМО.

Окрім сказаного ключовим завданням ІКБГ НАН України є виконання фундаментальних та прикладних досліджень у галузі клітинної та молекулярної біології, генетики, генної та клітинної інженерії, біотехнології та збереженні генетичних ресурсів природних та культурних флор з метою одержання нових знань, а також опрацювання практичних аспектів, пов'язаних з науково-технічним прогресом.

Наукові досягнення Інституту це заслуга його колективу на усіх етапах. Особливий вклад у розвиток біотехнології рослин та інших галузей науки, які є пріоритетними у цій науковій установі, внесли відомі вчені, керівники структурних підрозділів ІКБГ НАН України, а саме: Гродзинський Дмитро Михайлович – відомий учений у галузі вивчення явища фотосинтезу, теорії продукційного процесу і надійності рослинних систем, радіобіології і біофізики, академік НАН України, доктор біологічних наук, професор. Учений пройшов усі етапи шляху наукового працівника – від аспіранта і молодшого наукового співробітника до директора в Інституті фізіології рослин АН УРСР, яким керував упродовж 1974–1986 рр. Ще в 1962 р. він організував відділ біофізики і радіобіології, незмінним завідувачем якого залишається й досі. Нині цей відділ перебуває у структурі Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України [13]. Під керівництвом Д. Гродзинського досягнуто значних успіхів у галузі вивчення явища фотосинтезу та розвитку фундаментальних і прикладних досліджень у теорії продукційного процесу і надійності рослинних систем.

Найбільш вагомий внесок Д. Гродзинського зробив у розшифровку процесів пострадіаційного відновлення, довівши наявність радіозахисних і радіосенсибілюючих ефектів у рослин. Учений вперше сформулював основні положення теорії надійності біологічних систем, встановив значення репарації ДНК, регенераційних клітинних структур і меристем у відновленні рослинного організму після опромінення. Фундаментальні розробки вченого знайшли своє використання у селекції та рослинництві [14, с. 193].

Академік Д. Гродзинський автор понад 750 наукових праць, близько 30 монографій, зокрема таких широко відомих вітчизняним і зарубіжним вченим, як "Биофизика растений" (1972 г.), "Биофизика" (1988 г.), "Радиобиология растений" (1988 г.), підручник "Радіобіологія рослин" (2000 р.), "Чотиримовний словник назв рослин (українсько-російсько-англійсько-латинський)" (2001 р.). У співавторстві також вийшли підручник для вузів "Основи системної біології" (2005 р.), "УФ радіація і рослини: механізми ушкодження та захисту" (2007 р.), "Радіобіологічні ефекти хронічного опромінення рослин у зоні впливу Чорнобильської катастрофи" (2008 р.), "Тримовний словник назв судинних рослин флори України" (2008 р.) та інші [15].

Блюм Ярослав Борисович – відомий учений у галузі біотехнології та геноміки рослин в Україні, академік НАН України, доктор біологічних наук, професор. Брав безпосередню участь у створенні Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України, де з 1992 р. обіймав посаду заступника директора. З 2002 р. завідував також відділом цього ж Інституту. У липні 2008 р. призначений директором Державної установи "Інститут харчової біотехнології та геноміки НАН України" [16].

Для Я. Блюма характерне широке бачення проблем біотехнології, глибоке вивчення передових досягнень у цій сфері. Він добре орієнтується у напрямках та перспективах розвитку ринку біотехнологічних продуктів (як Західної Європи, так і США й Канади), неодноразово проходив стажування в одному з провідних центрів Європи з біотехнології та геноміки рослин – центрі Джона Іннеса (Велика Британія), Канадському агентстві з інспекції харчових продуктів (оцінка харчової безпечності генетично модифікованих організмів), в університетах Німеччини та Бельгії.

Тривалий час Я. Блюм очолював робочу групу з розробки національної стратегії розвитку біотехнології, був заступником голови Міжвідомчої ради з питань біотехнології, головою Міжвідомчої комісії з питань біобезпеки при Міністерстві освіти і науки України. За його безпосередньою участю розроблено законопроект "Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів", прийнятий Верховною Радою України у першому читанні. Я. Блюм є головою Державної науково-технічної програми "Біотехнологія рослин та біобезпека" при Міністерстві освіти і науки України. Він – співпрезидент Українського товариства клітинних біологів і біотехнологів, перший віцепрезидент Всеукраїнської асоціації біологів рослин. Багатогранна наукова, науково-організаційна та педагогічна діяльність Я. Блюма отримала широке визнання в Україні та за кордоном. Упродовж 2001–2004 рр. він представляв Україну у науковому комітеті НАТО, а нині є віцепрезидентом і членом Наглядової ради Міжнародної асоціації громадських досліджень та регуляції у галузі біотехнології (Бельгія), членом Ради директорів Чорноморської біотехнологічної асоціації. Вчений бере активну участь в організації та проведенні міжнародних наукових форумів, пропаганді досягнень української науки за рубежом [17, с. 87].

Дмитрієв Олександр Петрович – відомий учений у галузі клітинної біології, імунології та фізіології рослин, член-кореспондент НАН України, доктор біологічних наук, професор. Упродовж 1974–1986 рр. О. Дмитрієв працював в Інституті фізіології рослин УРСР, де пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до заступника директора з наукової роботи. У 1986 р. він став завідувачем лабораторії в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР, а з 1989 р. завідує лабораторією Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України [18].

Нині О. Дмитрієв – знаний учений, завідувач лабораторії імунітету рослин, автор дев'яти монографій і 270 наукових праць, 37 з яких опубліковані у провідних журналах світу. Олександр Петрович створив та запатентував сім винаходів у галузі фітоімунології та біотехнології рослин. У його роботах детальне вивчення молекулярних механізмів розпізнавання патогенів та експресії захисних генів рослин вдало поєднується з розробкою практичних методів модифікації їх імунного потенціалу. Значна частина робіт О. Дмитрієва присвячена дослідженню ролі фітоалексинів як маркерів індукованої стійкості в рослин. Він перший відкрив та ідентифікував фітоалексини лілейних, вивчив їх токсичність та встановив механізми дії [19].

Наукове визнання О. Дмитрієв здобув як автор фундаментальних робіт з вивчення механізмів сприйняття і трансдукції мікробних сигналів у рослин. Він встановив, що цАМФ-залежний потік іонів Ca²⁺ бере участь в індукції захисних реакцій, дослідив кальцієву та супероксидсинтазну сигнальні системи, показав їх взаємодію при розпізнаванні патогену рослиною. Вивчення сигнальних систем рослин дозволило висунути та обґрунтувати теоретичні концепції: про роль первинних сигналів і вторинних месенджерів в індукції захисних реакцій, про координацію цих реакцій на різних рівнях структурної організації рослин [19].

Кутлахмедов Юрій Олексійович – доктор біологічних наук, завідувач лабораторією радіоекологічної надійності біосистем відділу біофізики і радіобіології Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України. Наукові дослідження пов'язані з моделюванням радіоекологічних процесів методом камерних моделей та застосування методу камерних моделей для оцінки екологічної безпеки при аваріях на радіаційних джерелах. Ю. Кутлахмедов є автором низки наукових праць, зокрема "Основи радіоекології" (2003 р.), "Оцінка і прогноз розподілу радіонуклідів і дози в типовій екосистемі схилів для ландшафтів України" (2006 р.), "Моделювання міграції радіонуклідів у системі біологічних ставків атомної електростанції" (2011 р.), загалом він є автором близько 200 наукових навчально-методичних праць та чотирьох патентів України; учасник 54 наукових конференцій та з'їздів, у т.ч. 38 міжнародних [20].

Рашидов Намік Мамед огли – доктор біологічних наук, завідувач лабораторії біофізики сигнальних систем відділу біофізики і радіобіології Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України. Продовж 2006–2010 рр. працював заступником директора ІКБГ НАН України.

Наукові інтереси Н. Рашидова є різнобічними. Зокрема, учений приділяє увагу: вивченню радіобіологічних ефектів від дії хронічного опромінення, створюваного радіонуклідами, які інкорпоровані живими клітинами організму, та методам запобігання враженням від трансуранових елементів; дослідженню епігенетичної складової адаптаційного процесу у дикорослих і культурних рослин за умов дії гострого та хронічного опромінення; визначенню епігенетичного пристосування рослин *Srepis tectorum* L., які ростуть у забрудненій зоні Чорнобильської атомної електростанції; вивченню впливу хронічного опромінення на адаптації з використанням методів кількісного протеомного аналізу насіння, зародків, ендосперму та насінневої оболонки у контрольних рослин та рослин, вирощених на ділянці з високим рівнем забруднення радіонуклідами. Ці дослідження проводяться вченим у співпраці з доктором М. Хайдук з Інституту генетики рослин та біотехнології Словацької Академії Наук (м. Нітра, Словаччина).

Наукові інтереси ученого стосуються також: біофізичних аспектів проведення світлових сигналів від надземної частини вищих рослин (горох та соя) до їх ризосфери (кореневої системи); ролі мітотичного кросинговеру геномної нестабільності та епігенетичних факторів у трансдукції сигналу у рослин, які ростуть на забруднених ґрунтах. Розподіл радіоактивних частинок мікро- та нано- розмірів і локалізація альфа-випромінюючого радіонукліда ^{241}Am в апікальних та меристемних клітинах тканин рослин, які визначаються з допомогою методу авторадіографії мікроскопічних зрізів [21].

Сідоров Володимир Анатолійович – відомий учений у галузі біотехнології, клітинної селекції, мутагенезу, трансгенезу, член-кореспондент НАН України, доктор біологічних наук. В Інституті клітинної біології та генетичної інженерії працює з часу його створення на базі відповідного відділення Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного. До від'їзду за кордон у 1993 р. В. Сідоров керував відділом клітинної селекції Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України [22]. Упродовж своєї професійної діяльності В. Сідоров розробляє біотехнологічні методи клітинної селекції рослин, вивчає фундаментальні питання мутагенезу й селекції *in vitro* різних типів мутантів, їх використання в генетиці соматичних клітин, створює технології генетичної трансформації важливих сільськогосподарських культур та отримує необхідний селекційний матеріал. Учений розробив унікальні біотехнології генетичного конструювання кукурудзи, пшениці, картоплі, а також багатьох овочевих культур. На основі цих технологій було вперше отримано картоплю, стійку до дії низки вірусних захворювань. Працюючи упродовж тривалого часу у США у науковому центрі компанії “Монсанто”, В. Сідоров зробив вагомий внесок у створення сортів картоплі, стійкої до впливу колорадського жука. Він упровадив у Росії технологію трансформації картоплі і разом з російськими вченими створив сучасні сорти картоплі, стійкі до впливу комах і дії гербіцидів. Дослідник уперше продемонстрував можливість поліпшення сільськогосподарських культур шляхом генетичної трансформації цитоплазму. Він розробив технологію трансформації пластид у картоплі й кукурудзі, вперше отримав дані культури з генетично зміненими хлоропластами. Завдяки цим дослідженням В. Сідоров отримав патенти на хлоропластну трансформацію цих сільськогосподарських культур [23, с. 107].

Созінов Олексій Олексійович – відомий вчений академік НАН України та НААН України, доктор сільськогосподарських наук, професор. З 2004 року О. Созінов продовжує активну наукову діяльність як завідувач лабораторії молекулярної генетики Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України (2004–2008 рр.). Він уперше запропонував нові генетично обґрунтовані методичні підходи для розв'язання важливої проблеми – підвищення якості зернових селекційним і технологічним шляхом. Під його керівництвом і за безпосередньої участі вивчено особливості генетичної детермінованості синтезу та спадковості складних багатокомпонентних запасних білків злаків й низки інших видів сільськогосподарських рослин. Уперше з використанням методів електрофоретичного розподілу білків встановлено факт блокового характеру спадковості компонентів проламінів. Генетичний аналіз експериментального матеріалу дав змогу сформулювати принцип використання паралельних варіантів кластерів споріднених генів як ефективних генетичних маркерів для вивчення генофондів, а також створення сортів і ліній різних видів сільськогосподарських рослин та встановити взаємозв'язок мінливості генних кластерів запасних білків, а також ізоферентів як генетичних маркерів з рівнем виявлення господарсько-цінних ознак та адаптацією генотипів до певних умов життя.

О. Созіновим опубліковано понад 500 наукових праць, у т.ч. 8 монографій. Під його науковим керівництвом підготовлено 45 кандидатів і докторів наук. Заступник головного редактора міжнародного наукового журналу “Цитология и генетика”, член редколегії і редакційних рад низки наукових часописів, серед яких “Вісник аграрної науки” та “Біотехнологія” [24].

Загалом можна констатувати, що Інститут клітинної біології та генетичної інженерії НАН України є сучасною провідною науковою установою у розвитку біотехнології рослин.

Основними напрямками досліджень ІКБГІ якого є: з'ясування молекулярно-біологічних та молекулярно-генетичних механізмів життєдіяльності рослинних клітин, створення нових біотехнологій на основі клітинної і генетичної інженерії. Розробка наукових засад збереження різноманітності рослин, зокрема, шляхом використання банку зародкової плазми. Вивчення впливу хронічного опромінення на формування нестабільності геному рослин. Створення оптимальної системи засобів і методів використання рослинних груп з метою дезактивації радіонуклід забруднюючих територій, вивчення проблем біобезпеки використання генетично модифікованих рослин. Дослідження структурно-функціональної організації клітинної стінки вищих базидіальних грибів.

Інститут включає три відділи: відділ біофізики і радіобіології (лабораторію імунітету рослин, лабораторію радіоекологічної надійності біосистем, лабораторію біофізики сигнальних систем рослин та лабораторію радіаційної епігеноміки). Відділ генетичної інженерії (лабораторію адаптаційної біотехнології, лабораторію систем біосинтезу природних сполук та Мукачевську експериментальну базу). Відділ молекулярної генетики.

В Інституті отримано пріоритетні наукові дані в галузі клітинної інженерії рослин, зокрема, з цитоплазматичної генетики соматичних клітин та трансмісійної генетики процесу соматичної гібридизації. Розроблено методи соматичної гібридизації з метою одержання соматичних гібридів та циридів, методи роботи з трансформації геному хлоропластів. Створено одну з найбільших в світі колекцій зародкової плазми світової флори, віднесено до переліку об'єктів, які становлять національне надбання України.

Список використаних джерел

1. Дідух Я.П. До 90-річчя Національної Академії наук України / Я. П. Дідух // Український ботанічний журнал. – 2008. – Т. 65. – № 6. – С. 791–799.
2. Фтемова Л. В. Витоки розвитку біотехнології рослин в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України / Л.В. Фтемова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [Гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 79 (№ 12). – С. 75–79.
3. Глеба Ю. Ю. Клеточная инженерия растений / Ю.Ю. Глеба, К.М. Сытник // АН УССР. Ин-т ботаники им. Н. Г. Холодного. – К.: Наук. думка, 1984. – 160 с.
4. Ю.Ю. Глеба: До 60-річчя з дня народження / Колектив ІКБГІ // Цитология и генетика. – 2009. – № 3. – С. 89–90.
5. Кучук Н.В. Генетическая инженерия высших растений НАН Украины. Ин-т клеточной биологии и генетической инженерии / Н.В. Кучук. – К.: Наук. думка, 1997. – 152 с.
6. Давиденко М.М. Науково-організаційна діяльність академіка АН УРСР Д.М.Гродзинського / Д.М. Давиденко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Випуск 72. – С. 124–128.
7. Інститут клітинної біології та генетичної інженерії НАН України. – Режим доступу: <http://icbge.org.ua/ukr/>.
8. 60-річчя академіка НАН України Ю.Ю. Глеби // Вісн. НАН України. – 2009–№ 6. – С. 66–67.
9. Кунах В.А. Микола Вікторович Кучук: до 50-річчя від дня народження / В.А. Кунах // Вісник Українського товариства генетиків і селекціонерів. – 2008. – Т. 6. – № 1. – С. 185–187.
10. Кучук Микола Вікторович. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/institutions/icbge/kuchuk.html>.
11. Українське товариство генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавилова. – Режим доступу: <http://utgis.org.ua/index.php/ua/prezidiya-ua/60-ukrainian-version/main-ua/ker-organy-ua/90-vice2-ua>.
12. Інститут клітинної біології та генетичної інженерії НАН України. – Режим доступу: <http://rada.com.ua/ukr/catalog/47372/>.
13. Інститут клітинної біології та генетичної інженерії Національної академії наук України. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/institutions/icbge/index.html>.
14. Винаходи та інновації. Винахідники України. Гродзинський Дмитро Михайлович. – Режим доступу: <http://www.logos.biz.ua/proj/vynahid/online/108.htm>.
15. Дмитрієв О.П. Вчений зі світовим ім'ям / О.П. Дмитрієв // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Біологія, Випуск 25. – 2009. – С. 192–194.
16. До 80-річчя академіка НАН України Дмитра Михайловича Гродзинського. – Режим доступу: <http://icbge.org.ua/ukr/>.
17. Навчально-науковий центр "Інститут біології" Блюм Ярослав Борисович. – Режим доступу: <http://biology.univ.kiev.ua/ua/filiya-biologiya-klitini-ta-bioinzheneriya/filiya-biologiya-klitini-ta-bioinzheneriya-vikladachi/895-blyum-yaroslav-borisovich.html>.
18. 50-річчя члена кореспондента НАН України Я.Б. Блюма // Вісн. НАН України. – 2006. – № 4. – С. 86–87.
19. Дмитрієв Олександр Петрович. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/clg/dmytriev.html.
20. Винаходи та інновації. Винахідники України. Дмитрієв Олександр Петрович. – Режим доступу: <http://www.logos.biz.ua/proj/vynahid/online/110.htm>.
21. Войтко І.І. Кутлахмедов Юрій Олексійович. – Режим доступу: <http://www.lib.nau.edu.ua/praci/10292kutlahmedov.pdf>.
22. Рашидов Намік Мамед огли. – Режим доступу: http://icbge.org.ua/ukr/Рашидов_Намік.
23. Суржик Л., Усатенко П. Володимир Сидоров: "Розквіт біотехнології і забруднення свідомості несумісні" / Лідія Суржик, Петро Усатенко // "Дзеркало тижня. Україна" № 25, 30 червня 2006.
24. 60-річчя члена-кореспондента НАН України В.А. Сідорова // Вісник НАН України. – 2012. – № 1. – С. 107–108.
25. Созінов Олексій Олексійович. – Режим доступу: <http://archive.mdct.ru/people/sozinov.html>.

Людмила Дацків

**ИНСТИТУТ КЛЕТОЧНОЙ БИОЛОГИИ И ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ИНЖЕНЕРИИ НАН
УКРАИНЫ: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ**

В статье отражена история становления и деятельности Института клеточной биологии и генетической инженерии НАН Украины. Представлена информация об известных ученых, их достижениях в области биотехнологии растений и их вкладе в отечественную и мировую биотехнологическую науку. Охарактеризованы научная и научно-организационная деятельность учреждения.

Ключевые слова: научно-исследовательское учреждение, становление и развитие, генетическая и клеточная инженерия растений, биотехнология растений, Институт клеточной биологии и генетической инженерии НАН Украины.

Ludmyla Datskiv

**INSTITUTE OF CELL BIOLOGY AND GENETIC ENGINEERING OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE: HISTORY OF FORMATION AND
DEVELOPMENT**

The history of formation and activity of the Institute of Cell Biology and Genetic Engineering of the National Academy of Sciences of Ukraine is explained in this article. There is given information about famous scientists, their achievements in the branch of plant biotechnology and their impact into domestic and world biotechnological science. There is characterized scientific and scientific-organizational activity of the institution.

Key words: scientific research institution, formation and development, genetic and cell engineering of plants, plant biotechnology, Institute of cell biology and genetic engineering of the National academy of sciences of Ukraine.

УДК 314(092)(477)“19”

Ольга Палієнко

**НАУКОВИЙ ДОРОБОК АКАДЕМІКА В. В. ФРОЛЬКІСА В ГАЛУЗІ ДЕМОГРАФІЇ В
УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

У статті аналізується медико-демографічна ситуація, що склалась останнім часом в Україні в зв'язку з незадовільним станом здоров'я населення країни. Розкриваються наукові пошуки академіка В. Фролькіса з актуальних проблем демографічної ситуації в Україні. Висвітлюються провідні наукові ідеї ученого з проблеми поліпшення якості життя та шляхи вирішення збереження здоров'я та продовження життя. Проаналізовано основні напрями наукових досліджень академіка В. Фролькіса, присвячені фундаментальним механізмам старіння та взаємозв'язку цих процесів з здоров'язберігаючими технологіями сучасності.

Ключові слова: якість життя, стан здоров'я, захворювання, збереження здоров'я, геронтологія.

Медико-демографічна ситуація, що склалась останнім часом в Україні, свідчить про незадовільний стан здоров'я населення, що проявляється у низькій народжуваності порівняно з високим рівнем смертності, від'ємному природному прирості населення, високому темпі збільшення кількості хронічних і спадкових захворювань, відмічається зниження загального рівня здоров'я і падіння середньої тривалості життя. Депопуляційні процеси, які почалися проявлятися в останній чверті ХХ століття, особливо загострилися в Україні в умовах економічної кризи. У зв'язку з цим, спостерігається негативний процес відтворення населення. Соціально-економічні наслідки спричинили в країні зменшення років потенційного життя та збільшення величини безповоротних втрат у наслідок смерті. Через це спостерігається зменшення чисельності населення України.

Підняті академіком В. Фролькісом у другій половині ХХ ст. актуальні проблеми демографічної ситуації в Україні не втратили актуальності й донині та посідають вагоме місце в реалізації здоров'язбережувальних технологій.

Проблеми демографічної ситуації в Україні висвітлено в низці публікацій сучасних дослідників. Г. Апанасенко зазначає, що "ми дуже добре знаємо, чому хворіємо, але досить погано знаємо, чому здорові"[1, с. 5]. Питання демографії та її таких показників, як здоров'я, народжуваність,

захворюваність, смертність висвітлено в публікаціях І. Аршавського [2], В. Войтенка [3], Є. Кудрявцева [4], Д. Венедиктова [5], В. Гриценка [6], Н. Коцур [7] та ін.

Метою статті є спроба висвітлити внесок академіка В. Фролькіса у розробку проблем демографічної ситуації в Україні.

Окреслена мета досягається шляхом реалізації таких завдань: розкрити наукові пошуки академіка В. Фролькіса з проблеми збереження здоров'я та продовження життя; висвітлити провідні наукові ідеї вченого з проблеми поліпшення якості здоров'я через дотримання здорового способу життя.

Наукові пошуки з актуальних проблем демографічної ситуації в Україні висвітлено у низці публікацій відомого ученого в галузі геронтології – академіка В. Фролькіса. Особливу увагу вчений приділив таким демографічним складникам, як здоров'я населення, тривалість життя, смертність та довголіття.

На думку вченого, здоров'я – це гармонія і високий рівень фізичного, духовного і соціального. Інтерпретуючи термін "здоров'я" В. Фролькіс підкреслював, що на перший погляд ніби все з цим поняттям ясно і сформулювати його неважко ... Однак це не так. Перш за все, здоров'я слід трактувати не просто як відсутність хвороб. Сьогодні більшість дослідників вже визнають існування відмінностей у хворобах людини. Коли ж говорять про здоров'я, то використовувати одне поняття – "норма" – невірно, бо здоров'я як вища форма пристосування, має широкий діапазон. Ось чому мають рацію ті, хто кажуть: "здоров'я здорових". Дійсно, можна бути здоровим по-різному" [8].

У систему здоров'я входить: принцип збалансованого харчування, відповідно віковим і фізіологічним потребам організму в основних поживних речовинах та принцип помірної фізичної активності з кількома тренуваннями на тиждень. Водночас надмірні навантаження вже у вихідному стані можуть вичерпувати резерви, наприклад, біосинтезу білка, які необхідні в подальших складних життєвих ситуаціях, духовність, висока мораль, життєвий оптимізм визначають не лише психічне здоров'я, але через нейрогуморальні механізми впливають на високий рівень біологічних процесів в організмі; вміння керувати собою і справлятися зі стресами, що викликають часом катастрофічні зміни в організмі; профілактика куріння, наркоманії, алкоголізму. Отже, поєднання широкого діапазону пристосувальних біологічних можливостей організму з високою духовністю, здатністю отримувати задоволення від життя і визначає якість життя.

Всесвітня організація охорони здоров'я висунула гасло "Здоров'я для всіх". У відповідності з цією програмою, прийнятою у 1977 р., завдання урядів полягало у досягненні до 2000 року усіма "жителями" Землі такого рівня здоров'я, який дозволить їм жити продуктивно в соціальному і економічному плані. Водночас, прогнози щодо підвищення рівня здоров'я громадян України не збулися. Впродовж останніх десятиліть в Україні зростає смертність, зменшується народжуваність, знижується тривалість життя, збільшується число неінфекційних захворювань (артеріальна гіпертонія, інфаркт міокарда, інсульт, рак), зростає кількість інфекційних захворювань (туберкульоз, сифіліс, СНІД, гепатити та інше), наростає наркоманія, алкоголізм, деформуються риси нашої цивілізації, зникають духовні цінності, росте матеріальна нерівність у суспільстві. Зниження рівня народжуваності і зростання смертності в Україні призводять до зростаючого спаду населення. В останні роки приріст населення у нас в країні став негативною величиною, що може стати національною трагедією.

Академік В. Фролькіс у своїх дослідженнях прагне знайти відповідь на запитання: "Чому ми живемо менше від інших та гірше, ніж інші". Як відзначають діалектики: кількість переходить у якість. Твердження вченого полягає в тому, що формулу життя можна сформулювати інакше: якістю життя визначається його кількість. Ось чому, на думку В. Фролькіса, політика та її реалізація в економіці – це не просто ідеологічні, світоглядні суперечки і погляди. Помилки тут позначаються на найголовнішому – здоров'ї народу і кожної людини зокрема. І водночас дуже багато залежить від кожного: від його способу життя, інтересів, життєвої позиції, активного прагнення бути здоровим [9, с. 5–6].

Висуваючи основні завдання геронтології, академік В. Фролькіс зазначав, що необхідно не просто фіксувати чи прогнозувати тривалість життя, а на основі знання фундаментальних механізмів старіння розробляти активні засоби його подовження. У зв'язку з цим він висунув адаптаційно-регуляторну теорію вікового розвитку. Адаптаційною вона названа, оскільки доводить, що з віком поряд з руйнівним процесом старіння розвивається процес антистаріння (вітаукту), який зберігає і підвищує адаптаційні можливості організму, його життєздатність, довговічність. Єдність і протилежність цих процесів і визначає тривалість життя. Регуляторною теорія названа тому, що пояснює механізм старіння порушенням саморегуляції на різних рівнях життєдіяльності організму, передусім – на генно-регуляторному і нейрогуморальному [10, с. 28–37].

У роботі "Качество жизни переходит в ее количество. Старение: воспоминание о будущем" В. Фролькіс аргументує положення про те, що твердження про перехід якості в кількість у житті

тракується по-іншому – якість життя переходить у її кількість. Критерії стану здоров'я зазвичай статичні. Разом з тим, вкрай важливий індивідуальний прогноз, важливо передбачити характер майбутніх змін здоров'я, передбачити можливість настання хвороб і створити індивідуальну профілактичну систему. Ось чому так важливо визначення біологічного віку людини. Говорячи про це, учений підкреслює, що існуючі методи встановлення останнього ще не вирішують проблеми. Введення в систему визначення біологічного віку показників зміни стану клітин, молекулярних зрушень, дозволить простежити майбутнє конкретної людини, темп і тип його старіння. Зрештою, основне завдання – перевести прискорене старіння в уповільнене. Уповільнений темп старіння – це досягнення довголіття не за рахунок подовження періоду старечого стану, а за рахунок повноцінного життя. В. Фролькісом приведені приклади творчого довголіття про якість життя і чинники, що її визначають. Наприклад, Гете працював над "Фаустом" у 82 роки; Верді створив одне з кращих своїх творів "Фальстаф" у 80 років; Тіціан відомий шедевр "Оплакування Христа" – у 90; І. Павлов ознайомив зі своїми унікальними роботами з вищої нервової діяльності у 85 років [8].

На думку В. Фролькіса, з позицій нових уявлень, які були висунуті ним і його учнями, мова в даний час має йти не лише про темп старіння, а й надійності процесів антистаріння. Саме в цьому, як стверджує вчений, складається нова стратегія продовження життя – тренування, активація процесів антистаріння: "Вчені як геологи – корисне для здоров'я людини добувають на великій глибині. Ось чому так важливо знання фундаментальних механізмів старіння й антистаріння – молекулярних, клітинних, системних" [11, арк. 1].

У 70-і рр. XX ст. запропонована академіком В. Фролькісом генно-регуляторна теорія процесів старіння пояснює, що первинні механізми старіння пов'язані із зміною регуляції активності генів, регуляції їх репресії та експресії. Тільки близько 4 % генів активовані упродовж життя, але вміст інформації у геномі набагато більший. Завдяки змінам регуляції генома змінюється співвідношення синтезованих білків, обмежується потенційна можливість білоксинтезуючої системи і, що особливо важливо, можуть активізуватись гени, які раніше "мовчали", і з'являться білки, які не синтезувалися. Було зібрано колосальний фактичний матеріал про зміну регуляції генома під час старіння. У дослідженнях з тривалою гіперфункцією та гіпертрофією клітини було показано обмеження білоксинтезуючої здатності окремих генів і всієї білоксинтезуючої системи.

Існує зв'язок між надійністю системи регуляції генетичної активності та видовою тривалістю життя. Водночас є період, коли механізми геномної регуляції ще не міцно закріплені і на них можна впливати. Це – ембріональний період і перші дні постнатального існування. Певними впливами на цьому етапі можна досягти генетичного імпринтингу. Термін "імпринтинг" означає "відображення", "запам'ятовування". Дослідженнями колективу Інституту геронтології під керівництвом В. Фролькіса встановлено, що зміна годування тварин у перші п'ять днів після народження змінює на все життя щура смертності, вміст низки гормонів, обмін ліпідів, стан лізосом, активність багатьох протеолітичних ферментів. З'ясувалося, що триденне введення у постнатальний період фенобарбіталу, спричинюючи генетичну індукцію мікосомальних ферментів печінки, підвищує рівень останніх упродовж усього життя тварин і збільшує його тривалість. Складається враження, що постнатальний імпринтинг, пов'язаний із зміною регуляції генома, є одним з найперспективніших підходів до подовження життя. Це ще один доказ єдності всього вікового розвитку, етагенезу. Клітина старіє і гине. Існують різні шляхи загибелі клітин внаслідок старіння – апоптоз, некроз та інші види запрограмованої і незапрограмованої смерті. Порівняння часу розвитку апоптозу і старіння дає змогу припускати, що "білки запрограмованої смерті" і "білки старіння" різняться між собою.

Як відзначав В. Фролькіс, старіння складного організму – це не просто старіння його клітин. Організм старіє, як складна система, провідне значення в якій належить нервовій та гуморальній регуляції. Це робить обґрунтованим уявлення про існування біологічного годинника, визначення темпу старіння, вираженість процесів. Все це дає змогу навчитися керувати фізіологічними процесами і уповільнити хід біологічного часу, збільшити термін життя. Таким біологічним годинником, на думку вченого, може бути структура мозку, що називається гіпоталамусом яка регулює виділення гормонів, адже саме в гіпоталамусі, як відомо, знаходяться центри, що визначають емоції людини. У гіпоталамусі 32 пари ядер. В. Фролькісом і його співробітниками було доведено, що з віком функції їх змінюються неоднаково і навіть має різну спрямованість. В результаті виникає порушення діяльності гіпоталамуса. Зміни, що відбуваються в ньому при старінні, багато в чому подібні зі станом при стресі у молодих людей. Звідси і твердження, що при старінні виникає "стрес-вік-синдром". Саме він визначає особливості пристосування організму в процесі старіння, а в певних ситуаціях і розвиток ряду захворювань. Важливо те, що геронтологи майже знайшла гени старіння, білки старіння, нервові механізми, які сприятимуть розвитку старіння. Проте якщо є процес антистаріння, то повинні бути механізми, в тому числі і нервові, які сприяють його стимуляції, збільшенню тривалості життя. Зазначена проблема продовжує активно

розроблятися учнями наукової школи академіка В. Фролькіса. Представники цієї школи вважають, що поєднання широкого діапазону пристосувальних біологічних можливостей людини з високою духовністю, здатністю отримувати задоволення від життя визначає якість життя [12].

Пропаганда, переконання людини в необхідності високої якості життя повинно бути першорядним завданням. Але підводячи підсумок необхідно розуміти, що збереження здоров'я – завдання більше особисте, а ніж суспільне. Тому необхідна система навчання фізичному та духовному здоров'ю, тільки це дає змогу усвідомити кожній людині важливість збереження здоров'я, адже про здоров'я людина зазвичай замислюється тоді, коли воно втрачено.

Таким чином, науковий доробок академіка В. Фролькіса в галузі демографії свідчить про те, що через сукупність несприятливих економічних, соціальних та екологічних чинників Україна зараз є однією з "найстаріших" країн світу. Ці чинники викликали процес так званого прискороеного старіння, що полягає в різкому зниженні рівня певних життєво важливих функцій, прогресуючому зростанні невластивих вікових патологічних ознак, смертності у працездатному віці тощо. Вагоме місце в науковій спадщині вченого посіли актуальні питання збереження здоров'я, продовження тривалості життя, старіння та довголіття.

Список використаних джерел

1. Апанасенко Г. Л. Начала физиологии. Индивидуальное здоровье (сущность, феноменология, стратегия управления) / Г. Л. Апанасенко // Український медичний часопис. – 2002. – № 5 (31). – С. 45–49.
2. Аршавский И. А. Особенности стресса и адаптации в разные возрастные периоды / И. А. Аршавский // Нервные и эндокринные механизмы стресса. – Кишинев: Штиинца, 1980. – С. 3–24.
3. Войтенко В. П. Смертність і тривалість життя: аналіз та прогноз / В. П. Войтенко. – К.: Здоров'я, 1990. – 173 с.
4. Кудрявцева Е. Н. Здоровье человека: понятие и реальность / Е. Н. Кудрявцева // Общественные науки и здравоохранение. – М.: Наука, 1987. – С. 32–47.
5. Венедиктов Д. Д. Общественное здоровье: пути оценки и прогнозирования / Д. Д. Венедиктов // Общественные науки и здравоохранение. – М.: Наука, 1987. – С. 62–78.
6. Гриценко В. І. Здоров'я людини як багатоаспектна проблема / В. І. Гриценко, В.М. Белов, А.Б. Кутова та ін. // Вісник Національної Академії Наук України. – 2006. – № 6. – С. 51–56.
7. Коцур Н.І. Валеологія: підручник / Н.І. Коцур, Л.С. Гармаш, І.О. Калиниченко, І.О. Товкун. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – 581 с.
8. Фролькіс В. В. Качество жизни переходит в ее количество. Старение: воспоминание о будущем. / В.В. Фролькіс // Зеркало недели. – 22 січня 1999. № 3. – С. 11.
9. Фролькіс В. В. Здоров'я – то висота, до якої ведуть сотні стежин / В. В. Фролькіс // Освіта України. – 13 березня 1999. – С. 5–6.
10. Фролькіс В. В. Геронтологія: прогнози і гіпотези / В. В. Фролькіс // Вісник Національної Академії наук України. – № 7. – С. 28–37.
11. Інститут архівознавства НБУ імені В. І. Вернадського, ф. 341, оп. 1, спр. 68, арк. 1–2.
12. Фролькіс В. В. Экспериментальные пути продления жизни / В. В. Фролькіс, Х.К. Мурадян – Л.: Наука, 1988. – 248 с.

Ольга Палиенко

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АКАДЕМИКА В.В. ФРОЛЬКИСА В ОБЛАСТИ ДЕМОГРАФИИ В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА)

В статье сделан анализ медико-демографической ситуации, сложившейся в последнее время в Украине и свидетельствует о неудовлетворительном состоянии здоровья населения страны. Раскрываются научные поиски академика В. Фролькіса по актуальным проблемам демографической ситуации в Украине. Освещаются ведущие научные идеи ученого о проблеме улучшения качества жизни и пути решения сохранения здоровья и продления жизни. Проанализированы основные направления научных исследований академика В. Фролькіса, посвященных фундаментальным механизмам старения и взаимосвязь этих процессов с здоровьесохраняющими технологиями современности.

Ключевые слова: качество жизни, состояние здоровья, заболевания, сохранение здоровья, геронтология.

Olga Palienko

SCIENTIFIC HERITAGE OF ACADEMICIAN V. FROLKIS DEMOGRAPHY IN THE FIELD IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE XX CENTURY)

This article analyzes the medical and demographic situation which has developed in recent years in Ukraine due to the poor state of health of the population. Reveals the scientific research of Academician V. Frolkis on topical issues of demographic situation in Ukraine. Highlights the leading research scientist with the idea of improving the quality of life problems and solutions to maintaining health and prolonging life. The basic research areas Academician V. Frolkis dedicated to the fundamental mechanisms of aging and the relationship of these processes with health-technology of today.

Key words: quality of life, health, disease, health, gerontology.

УДК 930.24:001.891:631.582(477)

Наталія Коваленко

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОЇ ШКОЛИ З СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СІВОЗМІН У ЗЕМЛЕРОБСТВІ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

На основі аналізу архівних матеріалів та праць науковців визначено передумови становлення та розвитку наукової школи з розроблення ефективних сівозмін у землеробстві західного регіону України. Встановлено основні напрями діяльності учених-фундаторів наукової школи, а також їх учнів і послідовників та внесок у розвиток науки про сівозміни у землеробстві західного регіону України та світу. Вагомий багаторічний досвід і глибокі знання з проблем розроблення сівозмін мають велике значення та актуальність для майбутніх науковців нашої держави.

Ключові слова: історичний розвиток, особливості діяльності, наукова школа, ефективні сівозміни, землеробство.

На сучасному етапі розвитку нашої держави спостерігається процес відродження забутих фактів та імен, що, в свою чергу, є встановленням точної істини. Фундаментальні дослідження нині проводяться науковцями Центру історії аграрної науки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, завдяки яким вдалося відтворити десятки імен вчених різних наукових шкіл, які працювали у галузі сільського господарства. Серед них: П. Будрін, К. Гедройц, Г. Махов, В. Ремесло, В. Сазанов, П. Сльозкін, О. Соколовський, А. Терниченко, С. Третьяков, В. Юр'єв, О. Яната та ін. Дослідження з цієї проблеми потребують продовження з метою з'ясування внеску українських вчених і практиків наукових шкіл у становлення та розвиток сівозмін у землеробстві України.

Проблема функціонування наукових шкіл є однією з найбільш дискусійних щодо розвитку науки, існування якої, насамперед, зумовлюється багатогранністю зазначених понять. Окремі аспекти наведеної проблеми знайшли своє відображення у наукових працях П. Анохіна [1], Д. Зербіно [2], К. Ланге [3], С. Микулінського і М. Ярошевського [4], М. Родного [5], Ю. Храмова [6] та інших дослідників. За їх висновками наукова школа – це не просто колектив дослідників з науковим лідером (учитель і учні або лабораторія й відділ на чолі з керівником), а творча співдружність вчених різних поколінь, що об'єднані єдністю принципів підходу до вирішення тієї чи іншої проблеми, стилем роботи і мислення, оригінальністю ідей та методів реалізації своєї наукової програми, що одержала значні результати і завоювала авторитет та суспільне визнання в певній формі знання. Іншими словами, наукова школа – це колектив дослідників-однодумців, висока форма колективної взаємодії у процесі наукового пошуку.

Метою статті є відтворення цілісної суті національної історії аграрної науки на основі діяльності наукової школи в контексті узагальнення та систематизації наукових знань про становлення та розвиток сівозмін у землеробстві західного регіону України.

Значний здобуток у розвиток вітчизняної аграрної науки внесли надбання відомої наукової школи з розроблення сівозмін у землеробстві західного регіону України в Інституті сільського господарства Карпатського регіону Національної академії аграрних наук, Львівському національному аграрному університеті та Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника.

Інститут сільського господарства Карпатського регіону НААН має більше ніж півстолітню історію. Вона сягає далекого 1945 р., за створення відділу землеробства Львівської науково-дослідної станції рільництва, основними напрямками роботи якої відмічено агротехніку зернових культур, кормовиробництво, овочівництво та організацію сільськогосподарського виробництва.

Значний внесок у наукову спадщину зробив доктор с.-г. наук, професор Є. Козак, яким концептуально розроблено ефективні системи удобрення сільськогосподарських культур у польових сівозмінах; ресурсозберігаючу систему удобрень з використанням проміжних сидератів у сівозмінах; заходи відтворення родючості ясно-сірого лісового ґрунту в екологічно збалансованих сівозмінах західного регіону України. Його продовжувач доктор с.-г. наук, професор З. Томашівський розробив високоефективні екологічно безпечні системи удобрення сільськогосподарських культур у сівозмінах на основі традиційних і місцевих сировинних ресурсів для формування високого рівня родючості та біопродуктивності ґрунтів західного регіону України. Його ученицею – кандидатом с.-г. наук О. Качмар значну увагу приділено встановленню впливу рівня удобрення і вапнування на продуктивність озимої пшениці у сівозмінах в умовах західного Лісостепу України.

Відмітимо наукові здобутки доктора с.-г. наук, професора В. Дуки, який концептуально обґрунтував сівозміни і системи землеробства для західного регіону лісостепової зони; смугову систему землеробства для передгірських та гірських районів Карпат; агротехнічні заходи боротьби з ерозією ґрунтів. Його продовжувач доктор с.-г. наук, професор М. Волощук розробив зональні природоохоронні енергозберігаючі системи землеробства для господарств різних форм землекористування, які забезпечили високу продуктивність сівозмін, підвищення та збереження родючості ґрунтів, їх захист від ерозії та деградації [7, с. 4].

Наукові напрацювання ученого характеризують багатогранний науковий спектр досліджень у галузі ґрунтознавства, землеробства, ерозії ґрунтів, розроблення ресурсозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур та ґрунтозахисних сівозмін. Ним розроблено та впроваджено у виробництво короткоротаційні динамічні сівозміни, технології мінімального обробітку ґрунту у сівозмінах ґрунтозахисного смугового землеробства, виявлено особливості розвитку ерозійних процесів та їх подолання за допомогою впровадження ґрунтозахисних сівозмін.

За період існування Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН вагомий внесок у наукову спадщину зробив доктор с.-г. наук, професор Г. Кияк, який концептуально обґрунтував агробіологічні основи підвищення продуктивності і поліпшення якості продукції зернових та зернобобових культур, однорічних та багаторічних злаково-бобових кормових трав, круп'яних і технічних культур у сівозмінах; ресурсозберігаючі, екологічно безпечні та економічно вигідні технології вирощування провідних культур у сівозмінах західного регіону України. Його продовжувачі доктори с.-г. наук, професори М. Андрушків, Я. Ломницький, І. Проскура узагальнили та розширили зазначені дослідження. Цінними здобутками є наукова спадщина доктора с.-г. наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР Г. Козія, яким концептуально обґрунтовано технологію поліпшення і раціонального використання природних кормових угідь; створення та використання культурних пасовищ та сінокосів; еколого-біологічні властивості основних видів злаково-бобових багаторічних трав та їх різних сумішок у сівозмінах західного регіону України. Його продовжувачі доктори с.-г. наук, професори С. Бегай, В. Горб, Я. Мащак, М.Т. Ярмолук узагальнили та розширили зазначені дослідження. Під керівництвом доктора с.-г. наук, професора Я. Мащака підготовлено 8 кандидатів с.-г. наук; доктора с.-г. наук, професора С. Бегає – 20 кандидатів с.-г. наук, опубліковано 263 наукові праці.

У 60-х роках ХХ ст. розроблення та удосконалення довгоротаційних сівозмін започаткував відомий вчений, кандидат с.-г. наук В. Лапчук. Під його керівництвом наукові співробітники відділу землеробства, кандидати с.-г. наук С. Бачевський, С. Гутиря, М. Демедюк, Л. Дука, В. Загороднюк для західного лісостепу України встановили зміну поживного режиму та мікробіологічних особливостей ґрунту, заходи підвищення врожайності сільськогосподарських культур, якісних показників сільськогосподарської продукції у десятипільних сівозмінах; ефективність раціонального чергування культур залежно від удобрення та ролі проміжних культур у десятипільних сівозмінах; продуктивність ланок восьмипільних сівозмін з озимом пшеницею та озимим житом, залежно від їх попередників [8, арк. 1–4].

Кандидати с.-г. наук С. Бачевський, М. Демедюк, Л. Дука, К. Кулько розробили агротехнічні основи побудови ефективних сівозмін для господарств західного Лісостепу України: визначили вплив раціонального розміщення провідних культур у сівозмінах на збільшення їх врожайності та продуктивності; встановили кращі попередники для озимої пшениці, цукрових буряків, кукурудзи, картоплі. У Передгірських районах Карпат визначили ефективні ланки сівозмін з озимом пшеницею та озимим житом залежно від попередників, а також восьмипільні сівозміни з льоном-довгунцем, кормовими бобами, люпином на зелену масу з метою підвищення родючості ґрунту та якості сільськогосподарської продукції [9, арк. 5–6].

Під керівництвом кандидата с.-г. наук В. Лапчука розроблено наукові основи сівозмін інтенсивного землеробства в західному регіоні України визначено: агротехнічні основи побудови ефективних сівозмін для господарств західних областей України; вплив чергування сільськогосподарських культур на окультурення сірих опідзолених поверхневооглеєних ґрунтів західного Лісостепу УРСР на фоні високих норм добрив; агротехнічні основи побудови ефективних сівозмін в умовах Прикарпаття; вплив попередників на урожай гороху і кормових бобів на сірих опідзолених ґрунтах Львівської області; продуктивність ланок сівозмін з озимом пшеницею і житом в умовах передгірських районів Карпат; вплив вирощування культур у сівозмінах на зміну агрофізичних, агрохімічних і мікробіологічних властивостей ґрунту [10, арк. 1–4].

Під керівництвом кандидата с.-г. наук В. Загороднюка встановлено вплив чергування та удобрення сільськогосподарських культур у сівозмінах на окультурення сірих опідзолених глеуватих ґрунтів західного Лісостепу України [9, арк. 51–52]. З метою підвищення родючості цих ґрунтів виявлено способи збільшення врожайності провідних сільськогосподарських культур у сівозмінах із внесенням підвищених норм мінеральних добрив. Поряд з цим визначено зміни умов

родючості ґрунту під впливом правильного чергування сільськогосподарських культур, обробітку ґрунту і застосування добрив.

У 70–90-х роках ХХ ст. у відділі землеробства кандидати с.-г. наук В. Арочкін, Є. Галатович, А. Дубицька, Л. Дука, О. Качмар, Р. Левицький, Г. Сеньків, Р. Яремко у західному Ліссостепу України встановили сумісність і можливість тривалості повторних посівів зернових культур у сівозмінах, де озиму пшеницю вирощували в повторних посівах після озимого жита, ярого ячменю, вівса та вико-вівса у п'ятипільних та восьмипільних сівозмінах з різним насиченням зерновими і просапними культурами; у Передкарпатті визначили ефективні восьмипільні кормові сівозміни за родючістю, поживним режимом, алелопатичною активністю ґрунту.

У кінці ХХ ст. доктор с.-г. наук, професор А. Дзюбайло визначив науково обґрунтоване насичення кормової конвеєрної сівозміни багаторічними травами, найбільш продуктивні бобові й злакові трави для вирощування бобово-злакових травосумішок у сівозмінах Передкарпаття [11, с. 102–103].

На початку ХХІ ст. ученими наукової школи кандидатами с.-г. наук О. Дубицьким, А. Дубицькою, О. Качмар, Л. Магоцькою, В. Шикітком встановлено рівень біологічної активності, агрофізичних, агрохімічних та біохімічних показників ґрунту, забур'яненості посівів, продуктивності сільськогосподарських культур, якісних показників сільськогосподарської продукції у сівозмінах з різним насиченням зерновими культурами. Поряд з традиційними визначено ефективні альтернативні системами удобрення – заорювання соломи та заорювання соломи з сидератами. На сьогодні учені відділу землеробства під керівництвом кандидата с.-г. наук О. Качмар розробляють та впроваджують раціональні енергозберігаючі та ґрунтозберігаючі технології у землеробстві, способи боротьби з бур'янами, шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур у сівозмінах. Поміж основних здобутків наукової школи можна відмітити: встановлення ефективності застосування традиційних систем удобрення, альтернативних (заорювання соломи та сидератів) та біологізації систем удобрення у короткоротаційних сівозмінах (трипільних, чотирипільних, п'ятипільних) на поживний режим та агрофізичні властивості ґрунту, біологічні процеси та фізіолого-біохімічні показники, фітосанітарний стан посівів сільськогосподарських культур у сівозмінах західного Ліссостепу України. Продовжувачем наукових здобутків доктора с.-г. наук, професора С. Беґея – доктором с.-г. наук, професором І. Шуваром приділено значну увагу встановленню наукових основ підвищення продуктивності сівозмін та родючості ґрунту в традиційному і біологічному землеробстві західного Ліссостепу України [12]. Вчений встановив оптимальні параметри та нормативні показники агрофізичних, фітосанітарних і біотичних властивостей темно-сірого опідзоленого ґрунту західного Ліссостепу України стосовно традиційного та біологічного ведення землеробства з розробленням комп'ютерної програми управління родючістю ґрунту і продуктивністю сівозмін. Він вперше для західного Ліссостепу України встановив значення способів і глибини обробітку ґрунту у польових сівозмінах біологічного землеробства для поліпшення агрофізичних властивостей та водного балансу ґрунту, визначив вплив чинників біологізації землеробства на потенційну й актуальну забур'яненість посівів у сівозмінах, виявив залежність мікробіологічної активності ґрунту та фітосанітарного стану культур у сівозмінах від чинників біологізації землеробства, розробив науково обґрунтовані способи поліпшення якості вирощеної продукції за рахунок використання чинників біологізації землеробства, застосував економічну і енергетичну оцінку сівозмін та визначив шляхи оптимізації біологічного землеробства.

На сьогодні доктор с.-г. наук, професор І. Шувар примножує здобутки наукової школи у Львівському національному аграрному університеті шляхом вирішення проблеми оптимізації умов життєдіяльності сільськогосподарських культур та підвищення продуктивності сівозмін за умов біологізації адаптивно-ландшафтних систем землеробства західного Ліссостепу України. Учений опублікував понад 250 наукових та навчально-методичних праць.

Потрібно відмітити, що кафедру землеробства у Львівському національному аграрному університеті організовано у 1919 р., засновником і першим завідувачем якої став професор М. Гурський. У 50-х роках ХХ ст. дослідження з удосконалення технологій вирощування польових культур у сівозмінах розпочав доктор с.-г. наук, професор Г. Кияк. На сьогодні його наукові здобутки примножують доктори с.-г. наук, професори В. Влох, В. Лихочвор, З. Томашівський, І. Шувар. Ними підготовлено плеяду наукових кадрів, серед яких кандидати с.-г. наук М. Бомба, І. Бучинський, Я. Гойсалюк, І. Дудар, Н. Кириченко, які плідно працюють над вирішенням актуальних проблем збереження родючості та охорони ґрунтів, зокрема ерозійно-небезпечних територій, ефективного використання порушених земель і ґрунтів техногенного походження; розробленням екологічно безпечних та економічно доцільних систем удобрення у сівозмінах, оцінкою якості продукції рослинництва, застосуванням нових видів мінеральних та органо-мінеральних добрив, вирішенням проблеми раціонального удобрення енергетичних культур у сівозмінах західного Ліссостепу України.

Учені наукової школи встановили: ефективні системи удобрення цукрових буряків у плодозмінних сівозмінах; залежність врожаю і пивоварної якості зерна ярого ячменю від системи удобрення попередника та внесення добрив безпосередньо під культуру; вплив норм внесення гною в плодозмінних сівозмінах і рівнів удобрення покривної культури (ярого ячменю) на продуктивність конюшини лучної; ефективність різних рівнів мінерального живлення озимої пшениці та їх вплив на врожай і якість зерна; вплив різних систем удобрення на продуктивність зерно-просапних плодозмінних сівозмін. Завдяки діяльності наукової школи вдосконалено технології вирощування сільськогосподарських культур у сівозмінах західного Лісостепу України з метою досягнення високої врожайності провідних культур. Відзначимо продовжувача вчення доктора с.-г. наук, професора В. Дуки – доктора с.-г. наук, професора М. Волощука, який примножує наукові здобутки наукової школи у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, під керівництвом якого обґрунтовано оптимальну структуру сільськогосподарських ландшафтів і розроблено адаптивні екологічно безпечні системи землекористування, які забезпечують відтворення родючості й охорону ґрунтів [7, с. 16].

Професор М. Волощук розробив моделі прогнозування ерозійних процесів та інтенсивність їх розвитку, ґрунтозахисні технології корінної меліорації еродованих земель і відновлення їх родючості, еколого-адаптивну біодинамічну систему ведення землеробства для різних форм господарювання. Вчений підготував 2 доктори та низку кандидатів с.-г. наук, які працюють у Молдові, Росії, Україні, є автором більше 250 наукових праць, з яких 5 монографій і 2 винаходи [13, с. 29–30].

Потрібно зауважити, що Карпатський регіон відноситься до найбільш ерозійно небезпечних і незважаючи на зменшення інтенсивності сільськогосподарського виробництва, ерозійна ситуація в регіоні вимагає певних заходів щодо стабілізації агроекологічного стану. Тому, для ефективного використання та охорони земельного фонду науковою школою під керівництвом професора М. Волощука здійснено групування земель за 6 категоріями, до кожної з яких наведено детальну характеристику, основні способи використання та відновлення родючості. Вдосконалено та впроваджено систему заходів для відновлення родючості деградованих земель, у т.ч. сільськогосподарського призначення, та підвищення їх продуктивності. Крім того, завдання ефективності агробіоценозів, підвищення їх продуктивності та удосконалення елементів ґрунтозахисної системи землеробства при створенні екологічно стійких агробіоценозів на еродованих землях набуває особливого значення і актуальності. Тому, науковою школою розроблено технологію смугового землеробства на еродованих схилових землях із диференціацією вибору культур у ґрунтозахисних сівозмінах [7, с. 49–50].

На сьогодні на кафедрі агрохімії і ґрунтознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника під керівництвом доктора с.-г. наук, професора М. Волощука кандидати с.-г. наук П. Дмитрик, А. Дубицька, Л. Дука, У. Карбівська, М. Климчук, Г. Сеньків, О. Турак розробляють і удосконалюють зональні системи сівозмін, що забезпечують високу продуктивність культур та відтворення родючості ґрунту з урахуванням спеціалізації виробництва та різних форм власності на землю. Науковцями виконано порівняльну оцінку за продуктивністю короткоротаційних сівозмін з різним насиченням основними культурами у господарствах західного Лісостепу України: вплив на родючість, поживний режим, ферментативну активність ґрунту, фітосанітарний стан посівів, баланс гумусу, азоту, фосфору та калію. Ученими наукової школи встановлено, що забур'яненість посівів сільськогосподарських культур залежить від типу сівозмін, попередників і обробітку ґрунту. Збільшення питомої ваги зернових культур у сівозмінах призводить до зростання забур'яненості специфічними бур'янами як посівів зернових культур, так і в цілому сівозмін. Використання проміжних хрестоцвітих культур на сидерат сприяє зменшенню забур'яненості у зернових сівозмінах та ураженості хворобами. Заорювання редьки олійної, як післяжнивної сидеральної культури, крім позитивного впливу на фітосанітарний стан ґрунту і посівів, активізує мікробіологічні процеси, сприяє швидшому розкладу рослинних решток зернових культур, що є перспективним заходом збереження родючості ґрунту. Розроблено різні типи п'ятипільних сівозмін, які впроваджують у фермерських господарствах та акціонерних товариствах різних напрямів спеціалізації Карпатського регіону. Кандидат с.-г. наук М. Климчук розробив спеціалізовані короткоротаційні зерно-ріпаківі сівозміни у Прикарпатті [7, с. 80–81]. Ученим встановлено, що впровадження спеціалізованих зерно-ріпаківих сівозмін в передгірських районах Карпат – ефективний спосіб захисту ґрунтів від водної ерозії. Визначено, що культури в спеціалізованих зерно-ріпаківих сівозмінах підтримують у полі постійний покрив упродовж всього теплого періоду року. Науковець опублікував понад 70 наукових праць, з них – 3 монографії, має 7 авторських свідоцтв. Кандидат с.-г. наук О. Турак визначив агроекологічну ефективність функціонування агробіоценозів на еродованих схилових землях західного Передкарпаття [7, с. 86]. Вчений встановив протиерозійну ефективність функціонування агробіоценозів, оцінив вплив окремих видів агробіоценозу на зміну показників родючості еродованих ґрунтів, здійснив еколого-економічну

оцінку вирощування культур у ґрунтозахисних сівозмінах на схилі землях, удосконалив технологію створення екологічно стійких та високопродуктивних агробіоценозів в умовах Передкарпаття. За результатами досліджень науковець опублікував 17 наукових праць.

На сьогодні вчені наукової школи під керівництвом доктора с.-г. наук, професора М. Волощука обґрунтували оптимальну структуру сільськогосподарських ландшафтів і розробляють адаптивні екологічно безпечні системи землекористування, які забезпечують відтворення родючості й охорону ґрунтів.

Історичний аналіз показує, що наукова діяльність вчених відомої наукової школи з розроблення ефективних сівозмін у землеробстві західного регіону України в Інституті сільського господарства Карпатського регіону НААН, Львівському національному аграрному університеті та Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника є вагомим внеском у зміцнення аграрної науки в Україні та авторитетним прикладом ефективної науково організаційної структури ведення дослідного процесу. Значний багаторічний досвід та глибокі знання науковців з проблем розроблення сівозмін, серед яких: член-кореспондент АН УРСР Г. Козій; доктори с.-г. наук, професори М. Андрушків, С. Бегей, В. Влох, М. Волощук, В. Горб, М. Гурський, А. Дзюбайло, В. Дука, Г. Кияк, Є. Козак, В. Лихочвор, Я. Ломницький, Я. Мащак, І. Проскура, З. Томашівський, І. Шувар, М. Ярмолук; кандидати с.-г. наук В. Арочкін, С. Бачевський, М. Бомба, І. Бучинський, Є. Галатович, Я. Гойсалюк, С. Гутиря, М. Демедюк, П. Дмитрик, А. Дубицька, О. Дубицький, І. Дудар, Л. Дука, В. Загороднюк, У. Карбівська, О. Качмар, Н. Кириченко, М. Климчук, К. Кулько, В. Лапчук, Р. Левицький, Л. Магоцька, Г. Сеньків, О. Турак, В. Шикітко, Р. Яремко, дозволяють примножувати вагомі здобутки для аграрного виробництва сьогодення і для майбутніх поколінь.

Список використаних джерел

1. Анохин П.К. Верю таланту / П.К. Анохин // Наука сегодня. – М.: Наука, 1969. – 232 с.
2. Зербино Д.Д. Научная школа как феномен / Д.Д. Зербино. – К.: Наукова думка, 1994. – 134 с.
3. Ланге К.А. Организация управления научными исследованиями / К.А. Ланге. – Л.: Наука, 1971. – 248 с.
4. Школы в науке / [под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского]. – М.: Наука, 1977. – 523 с.
5. Родный Н.И. Очерки истории и теории развития науки / Н.И. Родный. – М.: Наука, 1969. – 422 с.
6. Храмов Ю.А. История формирования и развития физических школ на Украине / Ю.А. Храмов. – К.: Феникс, 1991. – 216 с.
7. Науково-педагогічна діяльність кафедри "Агрохімії і ґрунтознавства": до 80-річчя з дня народження і 55-річчя трудової діяльності професора М.Д. Волощука / [укладачі: М.М. Климчук, У.М. Карбівська, В.І. Косар; за заг. ред. проф. Е.Г. Дегодюка]. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2013. – 124 с.
8. ЦДАВО України, ф. Р– 27, оп. 21, спр. 803, 437 арк.
9. ЦДАВО України, ф. Р– 27, оп. 20, спр. 715, 327 арк.
10. ЦДАВО України, ф. Р– 27, оп. 21, спр. 64, 295 арк.
11. Дзюбайло А.Г. Продуктивність багаторічних бобових трав і бобово-злакових травосумішок у кормовій сівозміні Передкарпаття / А.Г. Дзюбайло, М.В. Стеців, Н.І. Лагуш // Корми і кормовиробництво. – 1999. – № 46. – С. 102–106.
12. Шувар І.А. Наукові основи сівозмін інтенсивно-екологічного землеробства / І.А. Шувар. – Львів: Каменяр, 1998. – 224 с.
13. Вчені ґрунтознавці, агрохіміки, землероби. – К.: Аграрна наука. – 2003. – 332 с.

Наталія Коваленко

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ ПО СТАНОВЛЕНИЮ И РАЗВИТИЮ СЕВООБОРОТОВ В ЗЕМЛЕДЕЛИИ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ

На основе архивных материалов и трудов ученых определены предпосылки становления и развития научной школы по разработке эффективных севооборотов в земледелии западного региона Украины. Установлены основные направления деятельности ученых-основателей научной школы, а также их учеников и последователей и их вклад в развитие науки о севооборотах в земледелии западного региона Украины и мира. Их весомый многолетний опыт и глубокие знания проблем разработки севооборотов имеют большое значение и актуальность для будущих ученых нашего государства.

Ключевые слова: историческое развитие, особенности деятельности, научная школа, эффективные севообороты, земледелие.

Natalia Kovalenko

FEATURES OF ACTIVITY OF SCIENTIFIC SCHOOL ARE FROM BECOMING AND DEVELOPMENT OF CROP ROTATIONS IN AGRICULTURE OF WESTERN REGION OF UKRAINE

On the basis of the archived materials and labours of scientists pre-conditions of becoming and development of scientific school are certain from development of effective crop rotations in agriculture of western region of Ukraine. Basic directions of activity of scientists-founders of scientific school, and also their students and followers and their contribution, are set to development of science about crop rotations

in agriculture of western region of Ukraine and world. Their ponderable long-term experience and thorough knowledge from the problems of development of crop rotations matter very much and actuality for the future scientists of our state.

Key words: historical development, features of activity, scientific school, effective crop rotations, agriculture.

УДК 93/94:004.3/004.03

Ренат Ріжняк

ЕВОЛЮЦІЯ АПАРАТНОГО ТА ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ НАУКОВИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується історія розвитку апаратного та телекомунікаційного забезпечення інформатизаційних процесів наукових книгозбірень вищої школи нашої країни в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Визначені характерні особливості такого забезпечення та основні періоди його розвитку у контексті впровадження інформатики у вищій школі України.

Ключові слова: вища школа України, телекомунікаційне забезпечення, апаратне забезпечення, програмне забезпечення, інформатизація наукових бібліотек.

Складовими частинами впровадження інформатики у вищу освіту є інформатизація управління, навчально-методичного забезпечення, навчального процесу, науково-дослідної роботи, моніторингу якості освіти. Дослідження еволюції наукового, апаратного, телекомунікаційного та технологічного забезпечення інформатизації наукових бібліотек у вищих навчальних закладах (далі – ВНЗ) України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття дасть можливість з'ясувати більш загальні проблеми становлення і розвитку інформатики – вивчення еволюції наукової думки про становлення інформатики у вищій школі України, про особливості розвитку наукового, технологічного та апаратного забезпечення процесів інформатизації вищих навчальних закладів.

Дослідження з історії інформатики та інформатизації в основному були присвячені періодам зародження та становлення науки інформатики, розвитку її технічних засобів – роботи Л. Хоменка [1–2] (розвиток вітчизняної кібернетики та інформатики), І. Сергієнка [3] (становлення інформатики), Б. Малиновського [4] (історія обчислювальної техніки), В. Онопрієнка та М. Онопрієнка [5] (розвиток наукових шкіл з інформатики). Дослідження з інформатизації бібліотек в основному стосувалися вивчення стратегічних орієнтирів розвитку бібліотек ВНЗ Н. Апшай [6], закономірностей формування електронних ресурсів бібліотек України в системі наукових комунікацій Г. Шемаєва [7], особливостей управління автоматизацією бібліотек Т. Робін [8].

У дисертаційних дослідженнях О. Кириленко [9] та О. Ісаєнко [10] вивчений розвиток наукових уявлень про бібліотечні технології в Україні впродовж 1980–2007 рр. У дисертації О. Пашкова [11] на історичному проміжку з другої половини ХХ ст. – до початку ХХІ століття вивчена джерельна база історії автоматизації українських та закордонних бібліотек, виявлена історична специфіка процесів їх автоматизації, визначені основні етапи та напрями автоматизації бібліотечної діяльності в різних країнах світу та розкритий їх зміст в залежності від мети і наслідків комп'ютеризації. Дисертаційне дослідження Л. Трачука [12] присвячене вивченню провідних тенденцій комп'ютеризації процесів бібліографічної діяльності бібліотек в Україні впродовж 1991–2009 рр. та визначенню основних етапів теоретичного осмислення та практичного впровадження комп'ютерної техніки в бібліографічну діяльність бібліотек. У дисертаційній роботі Д. Солов'яненка [13] досліджені концептуальні основи функціонування бібліотечного Інтернет-сервісу як окремого виду бібліотечного сервісу, розглянуті загальні передумови освоєння Інтернет-простору бібліотеками України, досліджені деталізовані показники динаміки та статистичні дані підключення вітчизняних бібліотек до Інтернету та створення ними веб-проектів (веб-сайтів та веб-сторінок), здійснений контент-аналіз веб-сайтів бібліотек України.

Проте детально історія розвитку апаратного, телекомунікаційного та наукового забезпечення інформатизації наукових бібліотек у ВНЗ України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття систематично та ґрунтовно науковцями не досліджувалася.

Мета цієї статті – дослідити еволюцію апаратного та телекомунікаційного забезпечення інформатизації наукових бібліотек у ВНЗ України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. у

контексті дослідження історії становлення і розвитку інформатики та її впровадження у вищій школі України на вказаному історичному проміжку.

Досягнення мети дослідження буде проводитися шляхом розв'язання таких завдань: а) з'ясування джерельної бази та історіографії дослідження; б) визначення основних фактів апаратного та телекомунікаційного забезпечення інформатизації наукових книгозбірень вищої школи України та дослідження їх взаємозв'язку на визначеному історичному проміжку; в) визначення основних етапів розвитку апаратного та телекомунікаційного забезпечення інформатизації наукових бібліотек у вищих навчальних закладах України упродовж визначеного періоду.

Автоматизація бібліотечних процесів веде свій початок із кінця 1980-х років, коли відповідно до постанови Колегії Міністерства культури УРСР від 07.08.1989 р. "Про організацію робіт по розробці та створенню Автоматизованої інформаційно-бібліографічної системи (далі – АІБС) бібліотек Міністерства культури УРСР" було підготовлене та затверджене технічне завдання на першу чергу АІБС у Національній парламентській бібліотеці (далі – НПБ) України.

Формування інформаційних ресурсів у бібліотеках вищих навчальних закладів України на базі використання інформаційних технологій, починаючи з кінця 80-х років ХХ ст., відзначалося створенням електронних каталогів, проведенням конвертації паперових носіїв у електронні, формуванням баз даних різного призначення, урізноманітненням форм представлення інформації, тематики, типів та видів документів, розширенням межі й обсягів інформаційних ресурсів завдяки створенню навігаторів мережі Інтернет відповідно до інформаційних потреб своїх користувачів, створенням бібліографічних, реферативних, фактографічних покажчиків, аналітичних баз даних світового, національного або галузевого рівнів. В обслуговуванні читачів провідну роль поступово стали відігравати електронні читальні зали, автоматизовані робочі місця з наданням доступу до мережі Інтернет.

Еволюція телекомунікаційного забезпечення комп'ютеризації бібліотек в закладах вищої освіти України є складовою частиною історії розвитку телекомунікаційних мереж вищої освіти та науки України [14]. Акцентуємо увагу на розвитку телекомунікацій, пов'язаних з інформатизацією наукових бібліотек.

Створення та первинний розвиток науково-освітніх мереж в Україні бере свій початок у 1992 році з проекту UARNet (Ukrainian Academic and Research Network) – Українська академічна і дослідницька мережа [15], заснованого на базі Інституту фізики конденсованих систем НАН України (м. Львів). У 1994 році Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут" (далі – НТУ "ХПІ") розгортав організаційну діяльність щодо заснування, створення та адміністрування Харківської міської науково-освітньої комп'ютерної мережі. При цьому НТУ "ХПІ" орендував міжміський канал "Харків-Львів" до центрального вузла Української академічної і дослідницької мережі (UARNet) [16]. Уже восени наступного року по лінії безпосереднього зв'язку до університету підключився перший навчальний заклад Харкова – Харківський національний автомобільно-дорожній університет. Саме з цього часу бере відлік історія науково-освітньої комп'ютерної мережі в Харкові. У 1996 році НТУ "ХПІ" орендував два виділені аналогових канали "Харків-Москва" і, таким чином, отримав безпосередній вихід до російської науково-освітньої мережі RUNNet та міжнародних мереж.

Паралельно з подіями у Львові та Харкові щодо створення регіональних науково-освітніх мереж, розвивалися події у Києві – у 1995 році Національний технічний університет України "КПІ" (далі – НТУУ "КПІ") виграв конкурс за програмою "Темпус-Тасіс" на створення української інформаційної мережі в сфері науки і освіти за участю Аахенського технічного університету (Німеччина) та університету "Дельфт" (Голландія). У травні 1996 року Міністерством освіти України була сформована ініціативна група щодо створення мережі національних даних для наукових і дослідницьких установ в Україні (UARDN). Результатом майже річної напруженої роботи стала спільна постанова Президії Національної Академії Наук України і колегії Міністерства освіти України від 20 червня 1997 р. [17] за участі фахівців з провідних університетів і наукових установ Києва, Львова, Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, а також організацій країн європейської спільноти, зокрема НАТО, про створення "Асоціації користувачів телекомунікаційної мережі закладів освіти і науки України" з координуючим "Центром Європейської інтеграції" у м. Києві. Таким чином, на час створення "Асоціації користувачів телекомунікаційної мережі закладів освіти і науки в Україні" функціонували три сегменти науково-освітньої мережі: 1) Київський міський сегмент в операційному керуванні благодійного фонду "Міжнародний центр телекомунікацій KS-Net", що діяв при підтримці, зокрема, фондів Сороса ISF та OSI, НАН України та українського фізичного товариства; 2) Харківський міський сегмент в операційному керуванні ТОВ "Харків ОнЛайн", що тісно співробітничало з НТУ "ХПІ"; 3) Західноукраїнський сегмент в операційному керуванні проекту UARNet на базі Інституту фізики конденсованих середовищ НАН України [18].

У створенні загальноукраїнської інфраструктури та підключенні до неї в рамках проекту "Національна телекомунікаційна мережа закладів науки та освіти з виходом в Інтернет" (UARDN) [19] нових користувачів в Києві і регіонах полягало завдання Центру європейської інтеграції (далі – ЦЄІ), створеного у формі ТОВ і заснованого НАН України, НТУУ "КПІ" і Міжнародним університетом фінансів. 27 лютого 1998 р. на засіданні загальних зборів "Асоціації користувачів Української науково-освітньої мережі" затверджена нова офіційна назва мережі – УРАН (URAN – Ukrainian Research and Academic Network) [19]. Регіональні центри мережі були розташовані у науково-промислових центрах України – Києві (НТУУ "КПІ"), Харкові (НТУ "ХПІ"), Дніпропетровську (Національна гірничо академія України – НГАУ), Донецьку (Донецький державний технічний університет – ДДТУ), Одесі (Одеський державний політехнічний університет – ОДПУ), Львові (Національний університет "Львівська політехніка" – НУ "ЛП"). Головним центром було визначене Міністерство освіти та науки України [18].

Упродовж 2003–2009 рр. у мережі УРАН послідовно відбувався перехід до волоконно-оптичної технології (CEF-технології) побудови каналів зв'язку [20]. У цей же період була реалізована ідея щодо підключення мережі УРАН до мережі GEANT – розвинутої пан-європейської науково-освітньої мережі, що поєднувала національні науково-дослідні мережі Європи і нараховувала близько 30 млн користувачів серед науково-дослідних та освітніх установ 40 країн континенту, що з'єднувалися з GEANT через національні мережі. Найближчий до України маршрутизатор знаходився у м. Познані (Польща) на технічному майданчику польської науково-освітньої мережі "PIONER".

Паралельно із процесами створення та розвитку науково-освітньої мережі УРАН, наукові установи системи Національної Академії Наук України розв'язували проблему створення власної високошвидкісної телекомунікаційної мережі обміну даними наукових досліджень. Згідно зі звітом про виконання робіт за проектами програми інформатизації НАН України [21] 2004 року створювався Київський фрагмент телекомунікаційної мережі обміну даних (далі – МОД) НАН України для об'єднання в єдину інформаційну систему інститутів та установ м. Києва (установа-виконавець – Інститут фізики конденсованих систем НАН України) на базі мідних каналів зв'язку міської комунікаційної мережі. У 2005 році у рамках програми інформатизації НАН України за рішенням комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти № 106 від 30.06.2005 р. в системі української академічної дослідницької мережі UARNet було побудовано академічну мережу обміну даними (АМОД) НАН України (створена відповідно до розпорядження Президії НАН України № 461 від 28.07.05 р.) [21].

Створення оптоволоконної лінії до Інституту теоретичної фізики ім. М. Боголюбова НАН України забезпечило підключення у 2005 році грид-вузла цієї установи до опорного вузла Київського фрагмента телекомунікаційної інфраструктури НАН України в Інституті програмних систем НАН України. Аналогічно, проведення оптоволоконного кабелю до Інституту кібернетики ім. В. Глушкова НАН України забезпечило підключення суперкомп'ютерного центру Інституту кібернетики до опорного вузла Київського фрагмента телекомунікаційної інфраструктури НАН України в Інституті програмних систем НАН України. У 2006 році оптоволоконна мережа Київського фрагменту телекомунікаційної інфраструктури НАН України набула свого подальшого розвитку – були побудовані оптоволоконні лінії до 46 установ НАН України [22]. Упродовж 2007–2008 рр. за рахунок використання орендованих в ДП НПЦ UARNet оптоволоконних каналів магістральна мережа АМОД була побудована за кільцевою топологією на основі технології щільного хвильового мультиплексування (Dense Wave Division Multiplexing) і об'єднала станом на 2011 рік 159 наукових установ усіх наукових центрів НАН та МОН України в Києві, Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Сімферополі, Одесі, Львові, Сумах та мала вихід до європейської мережі GEANT [20]. Доступ до академічної мережі GEANT забезпечувався через канал 1 гбіт/с, наданий авторизованою в GEANT мережею УРАН. Доступ до ресурсів польської академічної мережі PIONER забезпечувався через прямий волоконно-оптичний канал ємністю 2,5 гбіт/с між АМОД НАН України і польською академічною мережею PIONER.

Таким чином, дослідження еволюції розвитку науково-освітніх телекомунікаційних мереж закладів вищої освіти та науки України наводить на такі висновки: а) дві науково-освітні телекомунікаційні мережі – мережа закладів освіти і науки України УРАН та АМОД НАН України – створені упродовж короткого 10-річного періоду з кінця 90-х років ХХ століття до середини першого десятиліття ХХІ століття і надали поштовху для розвитку інформаційних технологій у бібліотеках вищої школи та книгозбірнях академічних наукових установ України; б) створення науково-освітніх мереж УРАН та АМОД стало визначним у контексті розвитку автоматизованих бібліотечних інформаційних систем, надання користувачам-науковцям доступу до мережі Інтернет та розвитку власних мережевих ресурсів наукових бібліотек; в) на базі побудованих науково-освітніх мереж були зроблені продуктивні кроки у розв'язанні питань щодо побудови академічної системи

комп'ютеризованих наукових видань, створення вищими навчальними закладами України власних інформаційних ресурсів, банків даних і знань.

Еволюція апаратного забезпечення інформатизації бібліотек вищої школи України досить тісно пов'язана з розвитком технічного забезпечення вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ, при яких бібліотеки функціонували. Моніторинг стану забезпеченості наукових бібліотек вищих навчальних закладів України комп'ютерною технікою, комунікаційним обладнанням та програмним забезпеченням здійснювався з 2000 року по теперішній час різними структурами – Інститутом інноваційних технологій та змісту освіти МОН України [23], Науковою бібліотекою імені М.Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (КНУ) [24–26], Державною науково-педагогічною бібліотекою України ім. В. О. Сухомлинського [27–28], регіональними обласними методичними об'єднаннями бібліотек вищих навчальних закладів освіти III–IV рівнів акредитації [29–32], наприклад, самими бібліотеками вищих навчальних закладів України [33–34]. У процесі комплектування апаратним забезпечення наукові бібліотеки вишів нашої держави розв'язували кілька важливих завдань: а) комплектування бібліотек комп'ютерною технікою для виконання службових обов'язків персоналом книгозбірень та для задоволення інформаційних потреб читачів; б) постачання програмного забезпечення для автоматизації бібліотечних процесів; в) комплектування та встановлення телекомунікаційного обладнання для забезпечення читачів локальними сервісами та реалізацією доступу до мережі Інтернет для забезпечення зовнішніми інформаційними сервісами; г) постачання програмного забезпечення та відповідної комп'ютерної техніки для організації роботи електронних бібліотек.

Аналіз статистичних даних різних років (1990–2013 рр.) з джерел [24–34] дає можливість так підсумувати основні характерні особливості еволюції апаратного забезпечення наукових бібліотек ВНЗ нашої держави: а) за 13 останніх років комп'ютерний парк наукових вишівських бібліотек збільшився майже у 8 разів [23; 26]; найшвидшими темпами поповнювалася апаратна частина бібліотек провідних вишів нашої держави: Київського, Донецького, Львівського, Одеського, Харківського, Чернівецького, Дніпропетровського національних університетів, НТУУ "КПІ", Київського національного торгово-економічного університету та Київського національного економічного університету, Дніпропетровського національного гірничого університету та інших; б) процес комплектування комп'ютерною технікою наукових бібліотек пройшов шляхом від передачі бібліотекам різними підрозділами вишів бувшої у вживанні застарілої техніки до планового комплектування переважної більшості бібліотек новою технікою; в) для створення та повноцінного функціонування електронних каталогів, електронних баз даних, інформаційного обслуговування користувачів бібліотеками ВНЗ використовувалися, починаючи з середини 90-х років ХХ століття, до 10 різних ліцензійних бібліотечних програмних продуктів – УФД/Бібліотека (вітчизняна розробка), ІРБІС (російська розробка), UNILIB, MARC, LIBER, ALEPH та інші. Перші два названі продукти були і залишаються найбільш популярними серед вишівських бібліотек [24]; у бібліотеках провідних вишів країни автоматизовано практично всі технологічні бібліотечні процеси [23]; г) реалізація науковими бібліотеками ВНЗ України надання читачам доступу до локальних та зовнішніх інформаційних сервісів проводилася централізовано через відповідні вишівські структури (інформаційні відділи, інформаційні центри, відділи автоматизації та інші); це забезпечило якісний та достатній рівень розвитку у книгозбірнях телекомунікаційного обладнання та доступу до мережі Інтернет через канали, що експлуатувалися та фінансувалися відповідними вищими навчальними закладами [29; 30; 33; 34]; д) організація діяльності електронних наукових бібліотек ВНЗ України пройшла шляхом від реалізації локальних наукових чи навчальних проектів на веб-сторінках вишів (або власних сторінках їх бібліотек) через розвиток локальних файлових серверів навчальних (або наукових) матеріалів до створення повнотекстових сховищ інформації – електронних бібліотек з відповідним програмним забезпеченням [24–26].

Аналогічні процеси щодо розвитку апаратного забезпечення інформатизації бібліотек проходили і в наукових установах НАН України. Моніторинг стану забезпеченості цих наукових бібліотек комп'ютерною технікою здійснювався НБУВ з 90-х років ХХ століття. Це передбачалося постановою Президії АН України від 21.09.1992 р. № 255 "Про роботу Інформаційно-бібліотечної ради АН України", у якій підкреслювалася першочерговість завдань автоматизації бібліотечних та інформаційних процесів [35, с. 186]. Було визначено шість бібліотек наукових установ, на базі яких відпрацьовувалася технологія взаємодії НБУВ і бібліотек мережі, проходили апробацію методичні рішення. Президією НАН України виділено кошти на централізоване придбання комп'ютерної техніки для автоматизації першої черги бібліотек – інститутів електророзварювання, металофізики, проблем моделювання в енергетиці, філософії, економіки, електродинаміки. Згідно з розпорядженням Президії АН України № 270 від 25.02.1993 р. бібліотеки цих установ було забезпечено комп'ютерною технікою, а на Центр бібліотечно-інформаційних технологій НБУВ покладено науково-методичне керівництво організацією автоматизованої бібліотечної мережі в

установах Академії наук України [35, с. 187]. У наукові установи надіслано затверджені Інформаційно-бібліотечною радою НАН України "Рекомендації для вибору комплексу програмно-апаратних засобів автоматизації бібліотечно-інформаційних процесів" та проведено цикл практичних занять з питань автоматизації бібліотечно-бібліографічних процесів [36–37].

Слід зазначити, що саме з цього часу бібліотечно-інформаційна діяльність науково-дослідних установ (НДУ) України почала розвиватися на основі впровадження нових інформаційних технологій. Так, на кінець 1994 р. мали комп'ютери і формували електронні каталоги і бази даних 11 бібліотек НДУ (11 % усіх бібліотек). У 2005 р. уже 60 бібліотек науково-дослідних установ (63 %) мали 98 одиниць комп'ютерної техніки, у т. ч. 43 – із виходом в Інтернет, 18 – автоматизовані робочі місця читачів. Одна бібліотека мала шість персональних комп'ютерів, дві – по п'ять, 36 бібліотек – по одному. Деякі бібліотеки використовували техніку інших інформаційних підрозділів установи. На початок 2012 р. було комп'ютеризовано 92 бібліотеки науково-дослідних установ із 105, однак з них 39 бібліотек було забезпечено лише одним комп'ютером, з них до мережі Інтернет приєднано тільки 25 бібліотек. Серед бібліотек, що забезпечені двома і більше комп'ютерами, вихід в Інтернет мали практично всі. Загалом 71 бібліотека науково-дослідних установ станом на 2009 рік використовувала можливості Інтернету для поліпшення якості обслуговування користувачів. Оцінюючи в цілому стан забезпечення бібліотек науково-дослідних установ України комп'ютерною технікою можна виділити такі характерні проблеми: а) упродовж періоду 1990–2012 рр. не спостерігалось системності у виділенні бібліотекам технічних засобів та їх оновленні; б) в більшості установ бібліотеки забезпечувалися за залишковим принципом, тобто застарілою технікою або такою, що вже тривалий період експлуатувалася іншими підрозділами; в) відсутня системність у комплектуванні бібліотек якісним програмним забезпеченням. Отже, аналіз стану матеріально-технічної бази бібліотек науково-дослідних установ України упродовж 1990–2012 років свідчить про нерівномірний характер її розвитку, неузгодженість програмного й технічного забезпечення і технологічної підтримки бібліотечної мережі в цілому як єдиної бібліотечно-інформаційної системи НАН України.

При визначенні періодизації апаратного забезпечення наукових бібліотек ВНЗ слід врахувати те, що комп'ютерна техніка, телекомунікаційне обладнання та програмне забезпечення, що постачалися у вишівські книгозбірні починаючи з кінця 80-х років ХХ століття по теперішній час перш за все забезпечували інформатизацію наукових бібліотек. А тому за основу періодизації доцільно взяти результати дослідження Т. Колесникової [38], де вже визначені основні етапи самої інформатизації бібліотек вищих навчальних закладів України. Таким чином, в еволюції апаратного забезпечення інформатизації наукових книгозбірень вишів України можна виділити такі етапи.

На першому етапі (з кінця 80-х років до середини 90-х років ХХ століття) у зв'язку з необхідністю створення електронних каталогів бібліотеки ВНЗ комплектувалися, як правило, бувшими у вживанні персональними комп'ютерами, що були передані з інших підрозділів навчального закладу; започатковано впровадження в практику роботи українських бібліотек російських програмних продуктів – АБС "Бібліотека" та "МАРК"; через недостатній розвиток телекомунікацій проекти корпоративної каталогізації не реалізувалися.

На другому етапі (друга половина 90-х років ХХ століття – перша половина першого десятиріччя ХХІ століття) – бібліотеки для подальшої автоматизації внутрішніх процесів почали реалізовувати перехід до мережевих технологій (отже, проводилося комплектування книгозбірень вишів телекомунікаційним обладнанням та відповідною комп'ютерною технікою); з метою виходу в зовнішній простір бібліотеки розпочали використання можливостей Інтернет/Інтранет-технологій, в тому числі реалізацію доступу до інформаційних іноземних ресурсів; з 2001–2002 рр. Інтернет починає ставати єдиною глобальною мережею – запрацювали нові Інтернет-сервіси – веб-сайти, файлообмінні мережі (у якості серверів доступу до мережі Інтернет та веб-серверів бібліотек використовувалося, в основному, обладнання інформаційних структур вищих навчальних закладів); розвиток мережевих технологій у бібліотеках зумовив початок розвитку корпоративних бібліотечних проектів; розпочалося постачання та використання АБІС "УФД/Бібліотека" (Україна), "ІРБІС" (Росія), "LIBER" (Франція), "ALEPH" (Ізраїль), застосування технологій Z.39-50 (стандарту для розподіленого доступу до бібліографічних баз даних).

На третьому етапі (з 2005 року) у бібліотеках ВНЗ України в основному здійснено перехід на інтегровані АБІС, які мали увесь спектр забезпечення внутрішніх технологічних завдань бібліотеки і були відкриті для онлайн-режимів (цьому сприяло постачання відповідного програмного забезпечення); створювалися бібліотечні сайти/портали, які забезпечували доступ до каталогів, електронних документів, передплачених електронних ресурсів з можливостями розподіленого пошуку та замовлення електронних копій документів (цьому сприяла поява власних бібліотечних серверів та серверних груп, створення складної структури телекомунікаційних мереж книгозбірень, постачання комп'ютерних класів і створення на їх базі бібліотечних комп'ютерних

залів); активно формувалися фонди електронних повнотекстових та мультимедійних документів (стартування з 2009 р. інтеграційного проекту “UkrELib – Електронна бібліотека: Центри знань в університетах України”), поширювалися практики доступу до інформаційних ресурсів (наприклад, до порталу “Наукова періодика України”) через академічну освітню мережу “УРАН” (з 2008 року), формувалися електронні бібліотеки та інституціональні репозитарії (для цього були виділені спеціальні сервери, а в деяких вишах – НТУУ “КПІ” – і ґрід-ресурси; також виділялися для наукових бібліотек окремі лінії доступу до мережі Інтернет).

Таким чином, дослідження історії розвитку телекомунікаційного та апаратного забезпечення інформатизації бібліотек вищих навчальних закладів України в кінці ХХ – на початку ХХІ століття наводить на такі висновки щодо основних закономірностей цього процесу.

Науково-освітні телекомунікаційні мережі УРАН та АМОД надали помітного поштовху для розвитку інформаційних технологій у бібліотеках вищої школи та книгозбірнях академічних наукових установ України у контексті розвитку автоматизованих бібліотечних інформаційних систем, надання користувачам-науковцям доступу до мережі Інтернет та розвитку власних мережевих ресурсів наукових бібліотек у вищих навчальних закладах та установах НАН України; на базі побудованих науково-освітніх мереж були зроблені продуктивні кроки у розв’язанні питань щодо побудови академічної системи комп’ютеризованих наукових видань, щодо створення вищими навчальними закладами України власних інформаційних ресурсів, банків даних і знань та інформаційно-пошукових систем.

Основними характерними особливостями еволюції апаратного забезпечення наукових бібліотек ВНЗ України стали закономірності комплектування комп’ютерного парку наукових вишівських бібліотек (від передачі бібліотекам іншими підрозділами вишів бувшої у вживанні застарілої техніки до планового комплектування переважної більшості бібліотек новими персональними комп’ютерами), особливості використання ліцензійних бібліотечних програмних продуктів – УФД/Бібліотека, ІРБІС, UNILIB, MARC, LIBER, ALEPH та інших для створення та повноцінного функціонування електронних каталогів, електронних баз даних, інформаційного обслуговування користувачів бібліотеками ВНЗ; особливості надання читачам вишівських книгозбірень доступу до локальних та зовнішніх інформаційних сервісів (проводилося централізовано через відповідні вишівські структури – інформаційні відділи, інформаційні центри, відділи автоматизації та інші; що забезпечило необхідний рівень розвитку у книгозбірнях телекомунікаційного обладнання та доступу до мережі Інтернет через канали, що експлуатувалися та фінансувалися відповідними вищими навчальними закладами); закономірності організації діяльності електронних наукових бібліотек ВНЗ України (від реалізації локальних наукових чи навчальних проектів на веб-сторінках вишів (або власних сторінках їх бібліотек) через розвиток локальних файлових серверів навчальних (або наукових) матеріалів до створення повнотекстових сховищ інформації – електронних бібліотек з відповідним програмним забезпеченням).

В еволюції апаратного забезпечення інформатизації наукових книгозбірень вишів України нами виділені такі етапи: перший етап (з кінця 80-х років до середини 90-х років ХХ ст.) характеризувався комплектуванням бібліотек вишів бувшими у вживанні персональними комп’ютерами, що були передані з інших підрозділів навчального закладу і використовувалися для створення електронних каталогів бібліотек, впровадженням в практику роботи українських бібліотек російських програмних продуктів – АБС “Бібліотека” та “МАРК”; відсутністю проектів корпоративної каталогізації; другий етап (друга половина 90-х років ХХ ст. – перша половина першого десятиріччя ХХІ ст.) характеризувався переходом бібліотек до мережевих технологій (отже, проводилося комплектування книгозбірень вишів телекомунікаційним обладнанням та відповідною комп’ютерною технікою), використанням можливостей Інтернет/Інтранет-технологій для реалізація доступу до інформаційних вітчизняних та (в основному) іноземних ресурсів, започаткуванням корпоративних бібліотечних проектів, постачанням та використанням АБІС “УФД/Бібліотека”, “ІРБІС”, “LIBER”, “ALEPH”, застосуванням технологій Z.39-50; третій етап (з 2005 року) характеризувався переходом на інтегровані АБІС, створенням бібліотечних сайтів/порталів, появою власних бібліотечних серверів та серверних груп, створенням складної структури телекомунікаційних мереж книгозбірень, постачанням комп’ютерних класів і створенням на їх базі бібліотечних комп’ютерних залів, активним формуванням фондів електронних повнотекстових та мультимедійних документів та інституціональних репозитаріїв.

Список використаної літератури.

1. Хоменко Л.Г. Історія вітчизняної кібернетики та інформатики (етап накопичення наукової спадщини та досвіду інформатизації суспільства): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.07 “Історія науки і техніки” / Інститут кібернетики ім. В.М.Глушкова НАН України. – Київ, 2000. – 36 с.
2. Хоменко Л.Г. История отечественной кибернетики и информатики. Монография / Л.Г. Хоменко – К.: Институт кибернетики им. В.М.Глушкова НАН Украины, 1998. – 455 с.
3. Сергієнко І.В. Становлення і розвиток досліджень з інформатики. / І.В. Сергієнко. –

К.: Наукова думка, 1998. – 204 с. 4. Малиновский Б.Н. История вычислительной техники в лицах. / Б.Н. Малиновский. – К.: Фирма "Кит", ПТОО А.С.К., 1995. – 384 с. 5. Онопрієнко В.І. Інформатика в Україні: історія, наукові школи, сучасні проблеми / В.І.Онопрієнко, В.П.Соловійов, М.В.Онопрієнко // Наука та наукознавство. – 2004. – № 4. – С. 148–150. 6. Апшай Н.І. Стратегічні орієнтири розвитку бібліотек вищих навчальних закладів в умовах реформування освіти в Україні: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н.І. Апшай. – Харків: ХДАК, 2005. – 21 с. 7. Шемаєва Г.В. Електронні ресурси бібліотек України в системі наукових комунікацій: монографія / Г.В. Шемаєва. – Харків: ХДАК, 2008. – 289 с. 8. Робін Т. Гарбор. Управління автоматизацією бібліотеки / Т.Робін. – К.: 1997. – 56 с. 9. Кириленко О.Г. Еволюція наукових уявлень про бібліотечну технологію в Україні (80–90-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / О. Г. Кириленко. – К., 1996. – 23 с. 10. Ісаєнко О.О. Розвиток інноваційних бібліотечних технологій інформаційного обслуговування в Україні (1980–2007 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 27.00.03 / О.О. Ісаєнко. – К., 2009. – 20 с. 11. Пашков О.М. Автоматизація бібліотек: історико-бібліотечнознавчий аспект (II половина XX – початок XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / О.М.Пашков. – К., 2005. – 20 с. 12. Трачук Л. Ф. Комп'ютеризація бібліографічної діяльності бібліотек в Україні (1991–2009): основні напрями розвитку бібліографування та бібліографічного обслуговування: автореф. дис. ... канд. іст. наук спец. 07.00.01 – "Історія України" / Л.Ф.Трачук. – Київ, 2010. – 20 с. 13. Солов'яненко Д. В. Інтернет-технології бібліотечного сервісу в Україні: становлення і розвиток (1990-ті рр. – початок XXI ст.): дис. ... канд. іст. наук: / Д.В.Солов'яненко; Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2008. – 208 с. 14. Ріжняк Р.Я. Створення та функціонування науково-освітніх комп'ютерних мереж закладів вищої освіти та науки України / Р.Я.Ріжняк // Історія науки і біографістика. – 2012. – № 3. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2012-3/12_riznyak.pdf. 15. Історія Інституту фізики конденсованих систем. – Режим доступу: <http://www.icmp.lviv.ua/content/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F>. 16. Информационные технологии в НТУ "ХПИ". – Режим доступу: <http://www.kpi.kharkov.ua/ru/home/it>. 17. Спільна Постанова Президії Національної Академії наук України і Колегії Міністерства освіти України від 20 червня 1997 року "Про створення асоціації користувачів телекомунікаційної мережі і "Центру Європейської інтеграції". – Режим доступу: <http://www.urau.net.ua/archives/97jun-postanova/index.htm>. 18. Галаган В. Українська науково-освітня мережа "УРАН": мета, завдання, топологія, організаційна структура, перспективи розвитку / Галаган В., Домбругов М. // Інтернет-Освіта – Наука – 2002, третя міжнародна конференція ІОН-2002, 8-12 жовтня 2002 року. Збірник матеріалів конференції. Том 1. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2002. – С. 1–7. 19. <http://www.urau.net.ua>. 20. Галаган В. Розбудова Національної науково-освітньої мережі "УРАН" в рамках державної програми "Інформаційні та комунікаційні технології в освіті та науці" на 2006–2010 роки / Галаган В., Домбругов М., Журавков П., Тимофеев В., Якименко Ю. // Інформаційні технології в освіті. – Випуск 4. – 2009. – С. 18–30. 21. Звіт про виконання робіт за проектами Програми інформатизації НАН України у 2004 році. – Режим доступу: http://programinform.nas.gov.ua/c/document_library/get_file?p_l_id=12548&folderId=10803&name=DLFE-203.doc. 22. Звіт про виконання робіт за проектами Програми інформатизації НАН України у 2006 році. – Режим доступу: http://programinform.nas.gov.ua/c/document_library/get_file?p_l_id=12548&folderId=10803&name=DLFE-205.doc. 23. Левківський К.М. Інформаційно-наукове забезпечення навчального процесу на сучасному етапі / К. М. Левківський // Традиційні та електронні інформаційні ресурси бібліотек ВНЗ в інформаційному просторі держави: міжнародна науково-практична конференція бібліотек вищих учбових закладів України, м. Київ, 2008 рік. – Режим доступу: <http://library.univ.kiev.ua/ukr/for lib/doklad2008/1.doc>. 24. Каталог-довідник "Бібліотеки вищих навчальних закладів України" за 2007 рік. – Режим доступу: <http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/dovidnyk/towns.php3>. 25. Основні статистичні показники роботи бібліотек ДВНЗ України (III–IV рівнів акредитації) за 2012 рік. – Режим доступу: <http://library.univ.kiev.ua/ukr/for lib/stats-res-2012.pdf>. 26. Основні статистичні показники роботи бібліотек ДВНЗ України (III–IV рівнів акредитації) за 2013 рік. – Режим доступу: <http://library.univ.kiev.ua/ukr/for lib/stats-res-2013.pdf>. 27. Діяльність бібліотек вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації педагогічного та інженерно-педагогічного профілю у 2007–2009 рр.: інформ.-аналіт. огляд / НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського; [уклад. Л. А. Поперечна; наук. ред. І. Г. Лобановська]. – К., 2010. – 90 с. 28. Діяльність спеціальних наукових бібліотек установ Національної академії педагогічних наук України у 2007–2010 рр.: інформ.-аналіт. огляд / НАПН України, ДНПБ України ім. В.О.Сухомлинського; [уклад. А.В.Копилова; наук. ред.: П.І.Рогова]. – К., 2011. – 53 с. 29. Огляд роботи бібліотек ВНЗ III–IV рівня акредитації Донецької і Луганської областей за 2013 рік. – Режим доступу: <http://r.donnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1874/1/Don2013.pdf>. 30. Таблиця основних статистичних показників роботи Івано-Франківського обласного методичного об'єднання бібліотек вищих навчальних закладів освіти III–IV рівнів акредитації за 2013 рік. – Режим доступу: <http://library.nung.edu.ua/sites/default/files/files/zvitmo2013.pdf>. 31. Звіт про роботу бібліотек вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації Львівського зонального методичного об'єднання за 2011 рік. – Режим доступу: http://library.lnu.edu.ua/bibl/images/Normat-dokum/lzmo/zvit_lzmo_2011.pdf. 32. Звіт про роботу бібліотек вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації Львівського зонального методичного об'єднання за 2012 рік. – Режим доступу: http://library.lnu.edu.ua/bibl/images/Normat-dokum/lzmo/zvit_lzmo_2012.pdf. 33. Звіти про діяльність та плани роботи Наукової бібліотеки Української інженерно-педагогічної академії. – Режим доступу: <http://library.uipa.edu.ua/about/reports-and-plans.html>. 34. Белоус І.О. Науково-технічна бібліотека Національного

університету "Львівська політехніка": монографія / І.О.Белоус, О.В.Шишка, Д.О.Тарасов; [За ред. А.Г.Загороднього]. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2009. – 196 с.

35. Інформаційна складова соціокультурної трансформації українського суспільства: [монографія] / [О.С.Онищенко та ін.; бібліогр. ред. І.П.Антоненко]; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2012. – 253 с.

36. Науково-інформаційна діяльність // Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1993 році: у 2-х ч. – К., 1994. – Ч. 2. – С. 53–56.

37. Науково-інформаційна діяльність // Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1994 році: у 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 56–59.

38. Колесникова Т.О. Етапи інформатизації бібліотек вищої школи України і США: порівняльна характеристика / Т.О.Колесникова // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2010. – № 4. – С. 59–66.

Ренат Рижняк

ЭВОЛЮЦИЯ АППАРАТНОГО И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАТИЗАЦИИ НАУЧНЫХ БИБЛИОТЕК УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статье исследуется история развития аппаратного и телекоммуникационного обеспечения информатизационных процессов научных библиотек высшей школы нашей страны во второй половине XX – начале XXI века. Определены характерные особенности такого обеспечения и основные периоды его развития в контексте внедрения информатики в высшей школе Украины.

Ключевые слова: высшая школа Украины, телекоммуникационное обеспечение, аппаратное обеспечение, программное обеспечение, информатизация научных библиотек.

Renat Rizhniak

THE EVOLUTION OF HARDWARE AND TELECOMMUNICATION SUPPORT OF INFORMATIZATION OF SCIENTIFIC LIBRARIES OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 20TH – 21ST CENTURY

The article examines the history of development of telecommunication support of informatization processes of scientific libraries of higher educational establishments of our country during the second half of 20th – beginning of 21st century. There were defined the characteristic features of the software and the main periods of its development in the context of introduction of the Computer Science in high school of Ukraine.

Key words: High School of Ukraine, telecommunication software, hardware, software, informatization of scientific libraries.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930.25 "17/18"

Ганна Доманова

ДІЛОВОДНА ДОКУМЕНТАЦІЯ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ XVIII СТ.

У статті зроблено спробу систематизувати та надати характеристику діловодній документації Чернігівського магістрату XVIII ст. – органу станового міщанського самоврядування. Досліджуючи дану групу джерел, автор бере до уваги їх роззосередженість у фондах архівосховищ України та Росії, а також різноплановість за своїм функціональним призначенням. Зокрема, проаналізовано окремі накази, рапорти, ордери, промеморії, протоколи, донесення Чернігівського магістрату та державних інституцій Гетьманщини (канцелярії малоросійського генерал-губернатора П. Румянцева-Задунайського, Генеральної військової канцелярії, Чернігівської полкової канцелярії, Чернігівського гродського суду), звіти посадових осіб та особові справи урядовців магістрату.

Ключові слова: Чернігівський магістрат, Генеральна військова канцелярія, Чернігівська полкова канцелярія, діловодна документація, рапорти.

Привілей Сигізмунд III від 27 березня 1623 р. на магдебурзьке право Чернігову впродовж другої половини XVII – першої половині XVIII ст. був неодноразово конфірмований царськими грамотами та гетьманськими універсалами, що забезпечило місту самоврядний статус. Спираючись на приписи магдебурзького права, магістрат виконував функції судової та нотаріальної установи, регулював діяльність ремісничих цехів, здійснював контроль за дотриманням правопорядку і санітарного стану, займався благоустроєм і протипожежною охороною міста. Як орган міського самоврядування, мав зносини із державними інституціями Гетьманщини. Відтак, діловодна документація міського уряду займає чинне місце серед джерел з історії Чернігівського магістрату.

В основу класифікації джерел покладено праці сучасних українських учених, зокрема, М. Ковальського, С. Макарчука, В. Воронова [1–3]. Відтак, увесь комплекс писемних джерел з історії Чернігівського магістрату можна умовно поділити на кілька груп: законодавчі та публічно-правові акти – королівські привілеї, царські грамоти і укази, універсали гетьманів, полковників та Генеральної військової канцелярії; приватно-правові акти – дарчі, купчі, закладні, боргові розписки, духовні заповіти, скарги, чолобитні тощо; діловодна документація; описово-статистичні джерела другої половини XVII – XVIII ст.; матеріали статистично-топографічних описів, впорядкованих у 70–80 рр. XVIII ст.

На жаль, значна кількість документів Чернігівського магістрату втрачена через те, що магістратський архів зазнав руйнівних пожеж. Зокрема, надзвичайної шкоди центру міста заподіяли пожежі 1718 та 1750 рр., остання з яких повністю знищила будинок магістрату. Історії архіву Чернігівського магістрату автором присвячена окрема розвідка, у якій розглянуто особливості збереження магістратської документації упродовж XVIII–XX ст. [4]. Основна увага приділена законодавчим та публічно-правовим актам – королівським привілеям, царським грамотам, універсалам гетьманів, полковників та Генеральної військової канцелярії, що мали численні копії й зберігаються у різних фондах архівосховищ України та Росії. Показчик королівських привілеїв, царських грамот та гетьманських універсалів, які регулювали чернігівське міське життя, увійшов до виданої 2003 р. з нагоди 500-річчя запровадження магдебурзького права у Чернігові, збірки матеріалів "Місцеве самоврядування та статутне право в Україні" [5]. Одна з перших спроб проаналізувати документальні джерела Чернігівського магістрату була здійснена на сторінках збірника статей "Історія України: маловідомі імена, події, факти" [6]. Згодом актовим книгам міського уряду присвячена окрема розвідка [7]. Таким чином, історіографічний огляд свідчить, що у вивченні документальних джерел з історії Чернігівського магістрату накопичено певний досвід.

Діловодна документація досить строката за своїм функціональним призначенням: рапорти, ордери, промеморії, службове листування, протоколи, доповіді, донесення, звіти посадових осіб, особові справи тощо [2, с. 181; 3, с. 145]. Рапорти, ордери, промеморії, накази Малоросійської колегії, Генеральної військової канцелярії, Чернігівської полкової канцелярії, Чернігівського магістрату зберігаються у відповідних фондах Центрального історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Більшість промеморій та ордерів гетьманської канцелярії являли собою

своєрідні "відповіді" на донесення або рапорти магістрату з питань економічного характеру, міщанських привілеїв, судочинства, благоустрою міста, взаємин з полковою канцелярією [8, с. 21].

Низку гетьманських ордерів, наказів та промеморій гетьмана К. Розумовського, адресованих безпосередньо міському уряду, виявлено у фонді Чернігівської полкової канцелярії в ЦДІАК України. Так, наприклад, справи про відбудову крамниць у місті після пожежі 1750 р. та заборону міщанам і міським урядовцям займатися винокурінням. Справа щодо відбудови крамниць містить ордер гетьмана К. Розумовського 1757 р. на ім'я чернігівського полковника І. Божича з проханням плідно співпрацювати з міським урядом [9, арк. 1 зв. – 3]. Гетьманська заборона винокуріння 1761 р. викликала обурення з боку Чернігівського магістрату. Дві архівні справи, кожна з яких нараховує понад 500 аркушів та охоплює період 1761–1766 рр., містять, між іншим, оригінали та копії гетьманських наказів, ордерів, промеморій тощо [10–11]. Про це свідчать документи як магістратського архіву, так і архівів полкової та Генеральної військової канцелярій. Численні гетьманські ордери та розпорядження скеровувалися переважно з Генеральної військової канцелярії до полкової, а звіди вже потрапляли до магістрату. Чернігівський магістрат та полкову канцелярію зобов'язували відповідати на ордери Генеральної військової канцелярії рапортами про їх одержання і виконання [12, арк. 1–6]. До магістрату з Чернігівської полкової канцелярії, зазвичай, надходили листи, накази, промеморії розпорядчого характеру, між урядами велося ділове листування.

Численні рапорти, клопотання від міщан та урядовців магістрату, судові позови містить фонд Генеральної військової канцелярії у ЦДІАК України. Серед розмаїття документальних джерел можна виділити справи, які відносяться до періоду вийтвства Й. Титовича (1731–1746 рр.). Так, наприклад, справи про "ярмарковий збір в м. Чернігові на користь ратуші" та "обтяження міщан м. Чернігова постійми солдатів Чернігівського гарнізону 1732 р." [13–14]. Остання свідчить, що магістрат вимагав звільнити міщанські двори від постою. Зі свого боку, чернігівський полковник М. Богданов відправив гетьману листа, у якому зазначив, що чернігівські міщани, зазвичай, надавали квартири російським військовослужбовцям. Лист гетьмана К. Розумовського про видачу паспорта чернігівському вийту К. Каневському для його проїзду до Санкт-Петербургу входить до складу документальної колекції О. Лазаревського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ) [15, арк. 375]. Певні документи з приводу отримання паспорта вийтом Чернігівського магістрату містить фонд Генеральної військової канцелярії ЦДІАК України [16–18]. Зокрема, відомо, що восени 1750 р. К. Каневському відмовлено у видачі паспорта, але згодом він все ж таки отримав дозвіл. 1753 р. він отримав паспорт на проїзд до Смоленська та Риги.

За окремі роки збереглися книги протоколів виборів урядовців магістрату, а також відомості про жалування канцелярських службовців. Наприклад, у фонді Чернігівського магістрату виявлено "Доношения жителей города Чернигова канцелярских служащих магистрата и других о приеме и увольнении со службы" за 1750–1767 рр. [19], "Определения магистрата о принятии и увольнении чиновников" за 1754–1773 рр. [20]. Цінні відомості наведено у справі "Дело об определении в магистрат Черниговский канцелярских служителей 1772 года 15 февраля", доведений до 1782 р. [21]. На особливу увагу заслуговують звіти посадових осіб, заяви, атестати, особові справи, які свідчать про процедуру обрання та коло обов'язків вийта, бурмистрів, райців, канцелярських службовців магістрату. Цікаві біографічні відомості містять, зокрема, атестати, які посадовці одержували після закінчення терміну міської служби. Так, наприклад, райця Іван Макотрик перебував у "должности раеческой" 23 роки. На початку січня 1764 р. він подав рапорт до магістрату про видачу атестату, в якому зазначав, що 1728 р. прибув з містечка Любеча й оселився у Чернігові "у звании мещанском". Упродовж 1730–1738 рр. він займався збиранням податків з міщан, 1740 р. обраний на посаду райці. У 1752 р. І. Макотрик просив вийта К. Каневського звільнити його з посади райці, але отримав відмову й виконував відповідні обов'язки до 1764 р. [19, арк. 149]. Райця Василь Малахов перебував у "раеческом" званні 25 років (1750–1775 рр.), а згодом 6 років був бурмистром (1775–1781 рр.). Будучи райцею, у 1757, 1761 та 1765 рр. він видав магістратською скринькою. 1781 р. він порушив клопотання про звільнення з посади: "возлагаемые на меня по тем званиям дела исправлял добропорядочно, пребывая между тем в присутствии по делам в магистрате производимым даже по се время чрез 30 лет з залишком, и в штрафах и подозрениях никогда не бывал" [21, арк. 266]. Міщанин Дем'ян Леонідов у 1769 р. був "определен в должность раеческую". Наприкінці 1781 р. він звернувся до магістрату з проханням видати атестат. У його рапорті було зазначено, що у 1777 та 1781 рр. він входив до "рочної" лавиці райців "и содержал приход и расход казенных магистратских денег" [21, арк. 260].

Значний інтерес становлять лист вийта Ф. Лопати 1729 р. про звільнення його з посади, скарга бурмистрів на нього, рапорти Чернігівського магістрату, що входять до складу документальної колекції О. Лазаревського в ІР НБУВ. Справу про обрання 1731 р. чернігівським вийтом Й. Титовича

містить фонд "Історичні матеріали" в ІР НБУВ [22]. У 1852 р. цей документ побачив світ на сторінках "Черниговских губернских ведомостей" [23]. Матеріали про звільнення з посади чернігівських війтів Ф. Лопати, К. Каневського та затвердження на ній Н. Шарого, представлені у фондах Генеральної військової канцелярії, Канцелярії гетьмана К. Розумовського та Чернігівського магістрату в ЦДІАК України [20; 24–26]. Так, відмова від посади міського голови Кузьми Каневського 1756 р. викликала появу ордеру Генеральної військової канцелярії до магістрату з пропозицією визначити трьох кандидатів на цю посаду [24, арк. 6]. На зборах міської громади запропоновано кандидатури військового канцеляриста Никифора Шарого та двох бурмистрів – Петра Железняка і Григорія Бублика, однак останні подали заяву гетьману К. Розумовському з проханням, "что хотя их и выбрано з Шарым на войтовство, только за убожеством своим не могут несть войтовства и удостоили по себе быть Шарому" [20, арк. 60; 26, арк. 1–6]. "Самовідвід" прийнято, відтак вибори мали суто формальний характер. К. Розумовський надав універсал на війтівство військовому канцеляристу Н. Шарому, який листовно подякував К. Розумовському і присягнувся "в верной службе" [24, арк. 5–5 зв.].

Документи судових тяжб магістрату, а також судових процесів між представниками міщанства, козацтва та російськими військовими виявлено у фонді Чернігівського гродського суду в ЦДІАК України [27, 28]. У гродському суді розглядалася справа за позовом бурмистра І. Крутеня на війта Н. Шарого. Останній був звинувачений "в сборе казенном магистратовом убытке" 1765–1779 рр. [29]. Іноді справи порушувалися водночас у магістраті й гродському суді, що дає можливість детальніше ознайомитися із матеріалами слідства. Рапорти та клопотання урядовців магістрату з приводу звільнення їх дворів від постойів містить фонд "Канцелярії малоросійського генерал-губернатора П. Румянцева-Задунайського", що зберігається у ЦДІАК України [30–32]. Подання Чернігівської казенної палати про витрати Чернігівського магістрату 1783 р. виявлено у фонді "Канцелярії київського, чернігівського та новгород-сіверського генерал-губернатора" у ЦДІАК України [33].

Копії майнових скарг урядовців магістрату, зокрема війта Ф. Лопати 1729 р., відомості про ціни на продукти харчування на торгах та ярмарках міста у 20–40-х рр. XVIII ст. за підписом чернігівського війта, промеморії Генеральної військової канцелярії до Малоросійської колегії щодо прибутків Чернігівського магістрату, а також фрагментарні дані щодо проведення у місті ревізій у 30-х рр. XVIII ст. збереглися у документальній колекції М. Маркевича та І. Лукашевича в Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки [34–35].

Справи щодо перебування у місті російських воєвод та комендантів, зберігаються у фонді "Малоросійські справи" в Російському державному архіві давніх актів (далі – РДАДА). Зокрема, зберігся оригінал "росписного списка стольника и полковника Степана Янова" 1682 р., який містить відомості про укріплення міста [36]. У 1992 р. він опублікований на сторінках "Чернігівської старовини" [37]. "Книги Черниговского стола", до яких входять чолобитні й звіти чернігівських воєвод, виявлено у фонді "Малоросійський приказ" у РДАДА [38]. На особливу увагу заслуговують матеріали про запровадження комендантського правління в Чернігові у 20-х рр. XVIII ст., що збереглися у складі фонду "Малоросійські справи" 1720–1781 рр. в Архіві зовнішньої політики Російської імперії Міністерства закордонних справ Російської федерації [39].

Отже, діловодна документація Чернігівського магістрату доволі змістовна та репрезентативна група джерел, яка дозволяє дослідити основні напрямки діяльності міського уряду, його взаємини з урядовими установами Гетьманщини та Російської держави. Переважна більшість документальних джерел цієї групи зберігається в архівосховищах України та Росії і потребує надалі детальнішого аналізу та вивчення.

Список використаних джерел

1. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников / Н. П. Ковальский. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1979. – 109 с.
2. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / С. Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
3. Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій / В. І. Воронов. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.
4. Доманова Г. Історія архіву Чернігівського магістрату / Г. Доманова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Вип. 27. – Серія: Історичні науки. – № 2. – Чернігів, 2004. – С. 27–32.
5. Доманова Г. Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали Чернігівського магістрату / Г. Доманова // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні: Збірка матеріалів. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. – С. 53–60.
6. Доманова Г. Документальні джерела з історії Чернігівського магістрату / Г. Доманова // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 19. – С. 306–311.
7. Доманова Г. Актові книги Чернігівського магістрату / Г. Доманова // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 48–52.
8. Швидько Г.К. Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій / Г.К. Швидько // Наукові

праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С. 19–23. 9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 108, оп. 2, спр. 461, 26 арк. 10. ЦДАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 624, 709 арк. 11. Там само, спр. 630, 567 арк. 12. ЦДАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13118, 6 арк. 13. Там само, спр. 4016, 5 арк. 14. Там само, спр. 4208, 9 арк. 15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. I, оп. 1, спр. 53764–53968, 439 арк. 16. ЦДАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10156, 3 арк. 17. Там само, спр. 10436, 7 арк. 18. Там само, спр. 11523, 5 арк. 19. ЦДАК України, ф. 1673, оп. 1, спр. 11, 225 арк. 20. Там само, оп. 2, спр. 23, 104 арк. 21. Там само, спр. 95, 306 арк. 22. ІР НБУВ, ф. II, оп. 1, спр. 22926, 7 арк. 23. Дело о постановлении по выборам города Чернигова мешан и цехов Майстрату Черниговского урядников – войтом Черниговским Йосифа Титовича, и о даче ему на тот уряд универсалу 1731 года, апреля 17 дня / Сообщил П.Г. Леневиц // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 257–261. 24. ЦДАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 14307, 11 арк. 25. Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 1819, 5 арк. 26. Там само, спр. 1859, 9 арк. 27. Там само, ф. 270, оп. 2, спр. 284, 6 арк. 28. Там само, спр. 330, 66 арк. 29. Там само, спр. 57, 128 арк. 30. Там само, ф. 763, оп. 1, спр. 113, 22 арк. 31. Там само, спр. 148, 2 арк. 32. Там само, спр. 149, 2 арк. 33. Там само, ф. 736, оп. 1, спр. 66, 4 арк. 34. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (далее – НИОР РГБ), ф. 159, оп. 1, д. 1703, 18 л. 35. НИОР РГБ, ф. 159, оп. 1, д. 1896, 1 л. 36. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА), ф. 124, оп. 1, д. [стб.] 2, 31 л. 37. Половникова С.О. "Росписной список" Чернігівської фортеці 1682 р. / С.О. Половникова // Чернігівська старовина. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 88–95. 38. РГАДА, ф. 229, оп. 2, д. 8, 188 л. 39. Архив внешней политики Российской империи Министерства иностранных дел Российской Федерации, ф. 124, оп. 1, спр. 60, 12 арк.

Анна Доманова

ДЕЛОВОДНАЯ ДОКУМЕНТАЦИЯ ПО ИСТОРИИ ЧЕРНИГОВСКОГО МАГИСТРАТА XVIII В.

В статье осуществлена попытка систематизировать и дать характеристику деловой документации Черниговского магистрата XVIII в. – органа сословного мещанского самоуправления. Исследуя данную группу источников, автор берет во внимание их рассредоточенность в фондах архивохранилищ Украины и России, а также разноплановость за своим функциональным назначением. Таким образом, проанализировано отдельные указы, рапорты, ордера, промемории, протоколы, донесения Черниговского магистрата и государственных институций Гетманщины (канцелярии малороссийского генерал-губернатора П. Румянцева-Задунайского, Генеральной войсковой канцелярии, Черниговской полковой канцелярии, Черниговского гродского суда), отчёты должностных лиц и личные дела магистратской старшины.

Ключевые слова: Черниговский магистрат, Генеральная войсковая канцелярия, Черниговская полковая канцелярия, деловодная документация, рапорты.

Hanna Domanova

OFFICE DOCUMENTATION ON CHERNIHIV MAGISTRATE'S HISTORY OF XVIII CENTURY

The attempt to systematize and give the characteristic of office documentation of Chernihiv Magistrate of XVIII century as a body of petty-bourgeois estate of self-government is made. Studying this group of sources the author investigates their dispersion in different archives of Ukraine and Russia, and also variety of their functional destiny. Particularly, separate decrees, official reports, warrants, promemoriy, protocols, reports of the Chernihiv Magistrate and state institutions of Getmanshchyna (office of the Little Russian governor-general P. Rumyantsev-Zadunayskii, General military office, Chernihiv regimental office, Chernihiv city court), reports of officials and private matters of magistrate's officials.

Key words: Chernihiv Magistrate, General military office, Chernihiv regiment office, office documentation, reports.

УДК 930.2:003.345(368):323.3

Алла Курзенкова

ДЖЕРЕЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ СКАНДИНАВСЬКИХ РУНІЧНИХ НАПИСІВ XI СТ. ЩОДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙ

Досліджуються скандинавські рунічні написи XI ст. як своєрідні письмові історичні посилання щодо соціальної історії із позиції розгляду інформаційно-функціонального призначення рунічного матеріалу та джерельних можливостей текстів. Основна увага зосереджується на детальному аналізі рунічних свідчень стосовно з'ясування особливостей позначення соціальних категорій: правителів, лідерів, землевласників та визначення діапазону їх демографічних показників, графічно зображених у вигляді таблиці та діаграми.

Ключові слова: джерела, скандинавські рунічні написи XI ст., соціальні категорії, соціальний статус, демографічні показники.

Скандинавські рунічні написи містять безпосередні історичні дані, що позначаються, як особливі самостійні зразки висвітлення окремих важливих питань на каменях XI ст., утверджуючи руни одним з основних духовних витоків не тільки сучасної культури Північної Європи, насамперед Скандинавії, а також суміжної слов'янської. Звідси, актуалізується вивчення загальноскандинавської бази рунічних написів, що сприяє повномасштабному аналізу текстів та популяризації рунічних пам'ятників у сучасних наукових колах, як справжнього автентичного історичного джерела із соціальної історії, відображаючи особливості монументально-меморальної традиції ознаменування. Тому інформаційні можливості рун сприяють розгляду їх як особливих громадських документів, що оголошували про важливі соціальні складові: перелік категорій та їх демографічні показники.

Вивчення скандинавських рун як історичного джерела в соціальному контексті має принципове значення при дослідженні етногенезу поліетнічної України, Скандинавії і Європи в цілому. При цьому вони актуальні як в плані ретроспективного, так і в перспективному, оскільки скандинавський чинник відіграв важливу роль у формуванні етнічної ідентичності і продовжує залишатися важливою складовою частиною цього процесу.

Актуальність та новизна проблеми відзначаються також її прикладним характером: комплекс зібраних, систематизованих і проаналізованих матеріалів скандинавських рунічних написів можуть бути корисні та затребувані при реалізації етнокультурного і адміністративного державного менеджменту всіх рівнів.

Мета цієї розвідки полягає в тому, щоб з'ясувати інформаційні можливості скандинавських рунічних написів щодо виявлення й переліку соціальних категорій та встановлення їх демографічних показників.

Ця проблема має свою історію вивчення. Вельми актуальним є напрямок наукової розвідки ісландської дослідниці Б. Сойєр [1]. Праця цікава тим, що містить окремі підрозділи, присвячені оглядовому знайомленню із класами воїнів та землевласників, що графічно зображено рунологічними позначеннями та закріплено широким масивом рунічних написів. Британський історик, відомий рунолог Р.І. Пейдж в наукових доробках [2, р. 145–159] актуалізував питання, щодо з'ясування достовірного змістовного навантаження позначень рунічних воїнів: "drengr" та "þegn" на скандинавських пам'ятниках XI століття. Також особливий інтерес становить академічна праця англійського фахівця вікінгських досліджень, професора Дж. Джес [3, р. 82–100]. В даній науковій розвідці мають місце кількісні дослідження соціальних структур, особлива увага зосереджується на розгляді особливостей нанесення на рунічні камені головної меморіальної формули та мотивів ознаменування померлих осіб.

Поміж російських авторів, слід вказати працю О. Мельникової, у якій опубліковано зведення значної кількості скандинавських рунічних написів Молодшого Футарка із їх широким дослідницьким коментарем [4]. Особлива увага приділяється розгляду скандинавських рун як історичного джерела, вказуючи, що зображення на камені, мовні особливості напису, зміст формул, особисті імена та позначення соціальних категорій – несуть в собі цінну історичну інформацію. Водночас слід констатувати, що назріла необхідність у координації дій та виробленні єдиної концепції між національними історіографічними школами, стосовно вивчення скандинавських рунічних написів як історичного джерела із соціальної історії, особливо в контексті інтерпретації рунічних категорій землевласників.

Базовими джерелами, покладеними в основу статті, виступають епіграфічні: рунічні написи Молодшого Футарка [5].

Скандинавські рунічні тексти містять доволі широкий перелік соціальних категорій – 21 стратифікація, які умовно можна розділити на три ключові класи: правителів (у написах зустрічаються 26 разів), лідерів (112 рази), забезпечених осіб (242: управитель маєтку, член гільдії, землевласник, священник, лікар) [5]. Звідси, посилення рунічних текстів на соціальні верстви, місце й обставини смерті ознаменованих осіб та їх хвалебні епітафії не лише "хороший писемний звіт" померлого після своєї смерті організований членами сім'ї, воєнних чи торговельних підприємств, а й цінне історичне джерело із висвітлення соціальних прошарків скандинавського середньовічного суспільства, окремі особи якого доволі активно взаємодіяли із територіями Східної Європи, шляхом переміщення у торговельних, воєнних чи релігійних цілях. Згідно із англійським фахівцем вікінгських досліджень, професором Дж. Джес рунічні написи забезпечують корпус даних, який є досить значним, щоб здійснити узагальнення про соціальну історію епохи вікінгів [6, р. 149–151]. Звідси, вважаємо, що одне із сучасних рішень дослідження рун полягає не лише у тому, щоб зосередитися на конкретних подіях, а скоріше за все, актуалізує розгляд рунічних написів, як доказів певних соціальних процесів, оскільки написи, відповідно до дослідника Р. Пейджа, містять відомості про загальні відносини та "суспільні цінності" [7, р. 50–51].

Орієнтація на військову діяльність визначила особливе значення військових організацій і формування своєрідної військової ієрархії. Не випадково майже усі відомі із рунічних написів терміни, що характеризують соціальний статус, є позначеннями воїнів різного рангу. Особливу увагу привертають рунічні камені, які називають два різновиди воїнів в контексті категорії лідери: "drengr" – "молода, відважна людина, воїн" (55 разів) та "Þegn" – "вільна людина, муж, осілий землевласник, воїн" (29 разів) [5]. Основну масу воїнів складали саме молоді люди, які у переважній більшості були неодруженими і не мали свого господарства. В одному випадку зустрічаємо обидві соціальні стратифікації у рамках однієї родини: напис називає людину, що ознаменувала батька "дуже хорошого Þegn-тегна" і брата "дуже хорошого drengr-воїна" [5]. Звідси, вільні орендарі, скоріше за все, були активними воїнами, а тегни – осілими землевласниками. На користь останнього визначення свідчить російська дослідниця О. Мельникова, яка позначає "тегнів" як людей, які вели власне господарство і володіли наділом землі та воїнів, що займали вищий статус старшого дружинника у війську [4, с. 18].

Позначення "drengr" шведським дослідником Дж. П. Стрід виглядає, як більш звичайне слово, те у якого могло бути безліч тлумачень, що залежали від контексту рунічних текстів, позначаючи члена військового підрозділу, бойового корабля, торгового братства та пов'язувалося із хоробрістю, сміливістю і лояльністю [2, р. 150–153]. Автор вказує, що відношення цього слова до багатства або соціального класу виглядало менш правдоподібним, проте вважаємо, що часті матеріальні контексти написів на рунічних каменях все ж таки мають на увазі збагачення. Більш того, зустрічаємо вказівку ісландського скальда, історіографа С. Стурлусона, який у зводі саг "Круге земном", вказував, що "drengr" називалися юнаки, які залишившись без наділу, добували собі багатство та славу [8, с. 94]. О. Мельникова позначає, що це найменування було властиве молодим людям, що складали основну привілейовану масу воїнів, які тільки-но стали отримувати досвід в походах [4, с. 16]. Виявляємо, що термін "drengr", співвідносився не тільки із дружинником, а й воїном, який займав відповідний статус у війську: не випадково в ряді написів воїни-дренги названі також "товаришами" – "felge" [9, с. 70–75]. Загальне визначення воїнів "felge" в написах часто конкретизується, характеризуючи як положення даного воїна у війську, так і інші його соціальні зв'язки [5]. Б. Соїєр вказує на існування особливого статусу у "Þegn-тегнів", як королівських агентів [1, р. 106]. Так, 29 рунічних пам'ятників, що ознаменовують тегна розділяють ряд особливостей, які визначають їх як групу. Ці загальні особливості і лінгвістичні, і матеріальні пов'язані із поняттям землі та статусом. Детальний аналіз показує наступні складові [3, р. 89]: інтерес до сім'ї і генеалогії: називають членів родини, крім замовників та померлих, згадують жінок; складність пам'ятників; подання влади: "þróttar þegn".

На високе майнове положення та соціальний статус вказують формули "góðr" – "beztr", які так властиві для рунічних пам'ятників, що ознаменовували Þegn-тегнів та drengr-вільних орендарів, воїнів в Данії та Швеції, також характеризували деяких із 6 тегнів і 19 вільних орендарів в інших частинах Швеції. "Хорошими" в Смоланді названі 2 вільні орендарі-воїни, також 4 в Вестманланді, 8 в Упланді, 1 в Сьодерманланді, 3 в Данії [5]. Вважаємо, що у цих тегнів та молодих воїнів, названих як "хороші", існували певні особливі відносини із датським королем. Усі інші згадані воїни, очевидно, служили одному або більше шведським лідерам, які командували їх власними організаціями. Скандинавський рунічний напис "Тюрінге позначає" високий соціальний ранг братів як "кращих із людей" – "bestra manna", які були вождями із власними дружинами [5]. Протиставлення "в країні – військовому поході" передбачає два різновиди занять: мирне землеробство у себе на рідній землі і воєнне підприємництво далеко від дому на сході в Гардах.

У Східній Швеції, де більшість "хороших людей" були описані, як родичі або "bóndi", епітет використовувався, щоб відзначити саме соціальний статус [1, р. 108–109], так у 213 написах зустрічаємо соціальну верству "bóndi". Скандинавський рунічний корпус налічує 144 написи (із 213), у яких людина, яка була у взаємовідносинах із особою жіночої статі позначалася терміном "bóndiis" в розумінні "чоловік". Із цих 144 написів, 102 містять очевидні посилання на інших членів сім'ї, акцентуючи увагу на подружжі як основі сім'ї, а не як на пару [3, р. 86]. Відповідно до напрацювань Б. Сойєр 161 напис (із 213) засвідчує позначення "глава сім'ї", у яких вдова звертається до "свого bóndi" [1, р. 110].

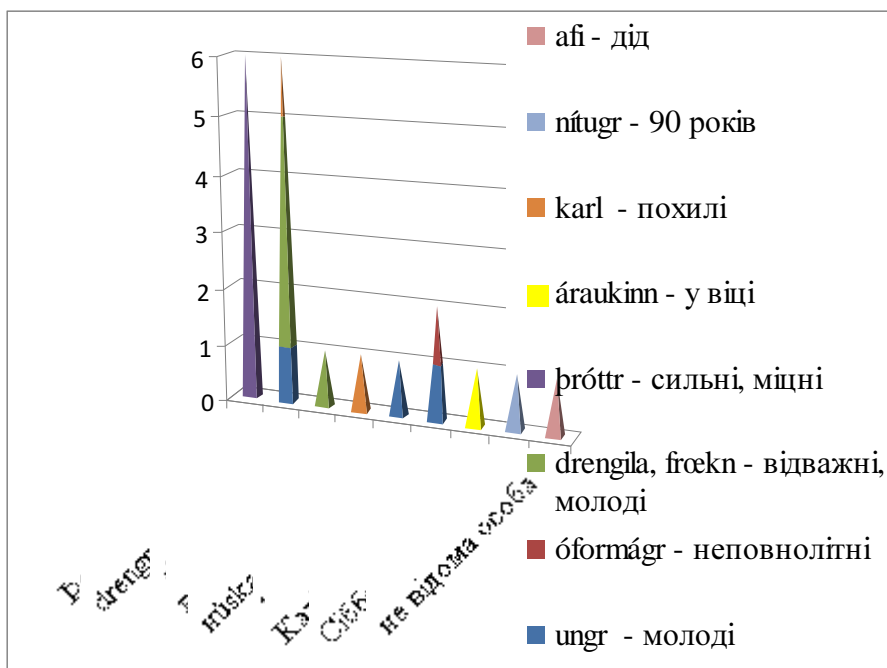
Таблиця

Розподіл "góðr" в словосполученнях із різними значеннями "bóndi" в скандинавських рунічних написах XI ст.

Рунічний напис	"Чоловік"	"Фермер, домовласник"	"Неоднозначне визначення"	Всього
Ög	3	3	2	8
Sö	2	2	4	8
Vg	-	2	-	2
U	1	6	1	8
Vs	-	-	1	1
DR	-	3	-	3
Всього	6	16	8	30

[3, р. 86].

Відповідно до таблиці 30 написів називають ознаменовану людину "góðr bóndi": у шести із них цей вислів використовувався у розумінні чоловіка жінки, вісім неоднозначні, і шістьнадцять не мають жодних очевидних шлюбних асоціацій і найбільш імовірно, відносяться до сільськогосподарської або домашньої ролі покійного. Коли "bóndi" вживається разом із жіночим ім'ям, це розцінюється, як

очевидний доказ позначення "чоловіка дружини", хоча не усуває й інші значення. Однак, коли подібне словосполучення відсутнє в рунічних написах, відповідний маркер вживається в розумінні "фермер" або "голова домашнього господарства" [3, р. 87]. Вказівка на "хороших людей" у переважній більшості простежується саме на упландських рунічних каменях (таблиця), де упродовж більше половини XI століття у руках королів зосереджувалося доволі слабка влада, звідси цей статус не був притаманний королям.

У рунічних пам'ятниках значне місце відводилося визначено правителів: вождів (2 написи), володарів (9 написів), королів (12 написів). У цьому контексті, цікавий скандинавський рунічний напис із Хагстюган (Сьодерманланд, Швеція) [5]. З тексту зрозуміло, що Домар вождь, як можна вважати із визначень "знаменитий почестями", "щедрий на їжу", що відносилися до людей знатних, багатих, керівників вікінгів. Очевидно, Домар разом зі своєю дружиною організував похід на Русь, під час якого власне й загинув. Особливу групу складають рунічні написи із вказівками на датських королів – у одному випадку на Свена I Вілобородого у п'яти випадках – Кнуда Великого. У шести

інших рунічних текстах, зустрічаємо вказівки, що померлий перебував у королівському оточенні [5]. Соціальна верства “jarl” позначена у скандинавських рунічних написах двічі, відповідно до рунологів [10, с. 29] є соціальним терміном, що у XI ст. називав осіб високого соціального рангу, наступних за вагомістю після конунга. У той же час, досліджуючи рунічні написи, виявляємо, що відповідне найменування вживалося, як і власне односкладове ім'я, приміром, у написі із Норбью. Проте у будь-яких випадках носії цих імен займали високе становище у суспільстві.

Деякі зазначені соціальні категорії: вожді, капітани, тегни, дренги, землевласники згадуються як ті, які взаємодіяли із територіями Східної Європи та Візантією. Особливий інтерес представляє напис “Гардбю” [5]: форма дієслова “sitr” вжита у тексті, вказує на тривалість дії чоловіка на ім'я Халльфінд на території Русі, який, очевидно, був одним із варяг на службі в руського князя (можливо київського) і згодом оселився у Східній Європі.

Аналізуючи інформаційні можливості скандинавських рун щодо демографічних показників ознаменованих осіб, з'ясовуємо сукупність розрізнених показників у формі, зручній для сприйняття. Згруповані дані оформляємо у вигляді діаграми запропонованої нижче.

Діаграма ілюструє, що демографічна шкала відображена у 8 показниках, лише один із яких чітко фіксує вік: “nitugr” – 90 років, інші не мають чіткого розмежування, проте ми все ж таки можемо з'ясувати окремі аспекти. Аналізуючи зміст рунічних написів бачимо, що запропоновані вище означення “сильні, міцні” та “відважні, молоді” позначають дві категорії воїнів про яких мова йшла вище. Факт, що більшість “regn: мужів, осілих землевласників, воїнів” було ознаменовано їх синами, в той час, як чимало “drengr: вільних орендаторів-воїнів” ознаменовували батьки або брати [1, р. 106–107], дає підстави стверджувати, що останні були молодими людьми, а перші – більш старшими.

Повідомлення про роль жінок у народженні наступного покоління у написах невиразні. Зазвичай, у тих випадках, коли жінки ознаменовувалися або виступали замовниками пам'ятників, рунічний напис функціонував у якості суто сімейної справи. І це не дивно, позаяк, працюючи із текстами рунічних каменів, знаходимо більше вказівок на матерів і дружин, ніж на сестер та дочок, адже репродуктивна роль жінки здійснювалася у родині її чоловіка, а не у своїй власній [3, р. 67]. При цьому упландський напис вказував на можливість високої новонародженої та дитячої смертності в епоху вікінгів [5].

Таким чином, скандинавські рунічні написи позначають доволі ієрархічне суспільство: ознаменовані люди були правителями, лідерами із великими свитами дружинників, мали високий соціальний статус “хороших-найкращих” вождів, володарів, ярлів, землевласників, тенгів, воїнів, займали високу посаду і домінували над зібраннями, інші включали місцеву еліту, яка зводила пишні рунічні пам'ятники, тоді як далі вниз по соціальній шкалі, багато людей замовляли більш прості рунічні камені із ціллю ознаменувати у написах померлих близьких.

У цілому виявлено, що у рунологічному дослідженні існують певні складнощі у кількісних дослідженнях соціальних структур, оскільки особи, згадані у написах, не складали випадкову вибірку населення, тобто пам'ятники не функціонували як стихійний загально доступний прийом для ознаменування випадкових осіб, а були формою відзначення для заздалегідь визначених категорій населення із відповідними матеріальними можливостями.

Перспективи дослідження проблеми пов'язані із подальшим порівняльним аналізом інформаційного навантаження рунічних написів та подальшим аргументуванням власних положень. Це дозволить в умовах активної модернізації історії виявити ступінь репрезентативності скандинавських рунічних каменів як письмового джерела щодо соціальної історії та об'єктивно здійснити тлумачення і залучення провідних понять до пояснення історичних фактів.

Список використаних джерел

1. Sawyer B. The Viking-age rune-stones custom and commemoration in Early Medieval Scandinavia / B. Sawyer. – Oxford: University press, 2000. – 269 p.
2. Page R. I. Scandinavian society, 800–1100: the contribution of runic studies / R. I. Page // Viking society centenary symposium 14–15 May 1992. – Viking society for Northern research, university college London, 1993. – P. 145–159.
3. Judith Jesch Runes and words: runic lexicography in context / Judith Jesch // Futhark: International Journal of Runic Studies. – Vol. 4. – University of Oslo, 2013. – P. 82–100.
4. Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. / Е.А. Мельникова. – Москва: Восточная литература, 2001. – 276 с.
5. Scandinavian Runic Text Database: Samnordisk runtextdatabas. – Uppsala university: Department of Scandinavian Languages. – Режим доступу: <https://www.abdn.ac.uk/skaldic>.
6. Jesch Judith Runic Inscriptions and Social History. Some Problems of Method / Jesch Judith // Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions: Grindaheim. – Norway, 8–12 August, 1990. – Runrön IX. – Uppsala: Uppsala Universitet, Institutionen för nordiska språk, 1994. – P. 150–161.
7. Page Raymond Ian Chronicles of the Vikings. Records, Memorials and Myths / Raymond Ian Page. – London: British Museum Press, 1995. – 240 p.
8. Младшая Эдда / [Под. ред. О.А. Смирницкая, М.И. Стеблин-Каменский]. – Л.: Наука, 1970. – 256 с.
9. Randsborg K. The Viking Age in Denmark. The Formation of a State / K.

Randsborg – London, 1980. – 206 p. 10. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Древнескандинавские источники / [Под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова]. – Т. V. – М.: Русский Фонд содействия Образованию и Науке. – 384 с.

Алла Курзенкова

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СКАНДИНАВСКИХ РУНИЧЕСКИХ НАДПИСЕЙ XI В. ПО ИЗУЧЕНИЮ СОЦИАЛЬНЫХ КАТЕГОРИЙ

Исследуются скандинавские рунические надписи XI в. как своеобразные письменные исторические ссылки по социальной истории с позиции рассмотрения информационно-функционального назначения рунического материала и источниковедческих возможностей текстов. Основное внимание сосредотачивается на детальном анализе рунических данных, относительно выяснения особенностей обозначения социальных категорий: правителей, лидеров, землевладельцев и определения диапазона их демографических показателей, графически изображенных в виде таблицы и диаграммы.

Ключевые слова: источники, скандинавские рунические надписи, камни, социальные категории, социальный статус, демографические показатели.

Alla Kurzenkova

SOURCE STUDY OPPORTUNITIES OF THE SCANDINAVIAN RUNIC INSCRIPTIONS OF THE XI CENTURY ON STUDYING OF SOCIAL CATEGORIES

The Scandinavian runic inscriptions of the XI century as peculiar written historical links on social history are investigated from a position of consideration of an information functional purpose of the runic material and source study opportunities of texts. The main attention concentrates on the detailed analysis of runic data. Clarifications of features of designation of social categories: governors, leaders, land owners and determination of range of their demographic indicators, are graphically represented in the form of the table and the diagram.

Key words: source, the Scandinavian runic inscriptions, stones, social categories, social status, demographic indicators.

УДК [070:352](477.75)(091)

Ярослав Березняк

ГАЗЕТА "ВЕСТНИК ТАВРИЧЕСКОГО ЗЕМСТВА" ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1897–1908 РР.)

Стаття присвячена дослідженню земської періодичної газети "Вестник Таврического земства", що упродовж 1897–1902 рр. видавалася у формі "Листка сільськогосподарських об'явлень". Розглянуто мету та завдання періодичного видання упродовж всього часу його існування. Досліджено програму, шляхи поширення та ставлення населення до "Вестника". Проаналізовано статті, присвячені економічній діяльності земств, окремо виділено публікації земського ветеринарного та агрономічного персоналу. Розглянуто причини, котрі призвели до припинення фінансування газети.

Ключові слова: "Листок сільськогосподарських об'явлень", "Вестник Таврического земства", Таврійська губернія, земство, газета.

Основною умовою входження України до євроінтеграційного простору є проведення комплексу державних реформ, найголовніша з яких – децентралізація влади та реформа місцевого самоврядування. За основу адміністративної реформи взято польську модель, котра дозволяє передати реальні повноваження регіональним органам управління. У той же час, не слід забувати вітчизняний досвід самоврядування, що втілювався в життя земськими установами на протязі другої половини XIX – початку XX ст.

Цінним джерелом вивчення діяльності земств Таврійської губернії виступає газета "Вестник Таврического земства", що видавалася упродовж 1897–1908 рр. Особливу увагу земській газеті дослідники почали приділяти після проголошення незалежності України в 1991 р.

З іншого боку, варто відзначити, що на сьогоднішній день немає комплексного дослідження, яке б охоплювало весь період видавництва газети.

Мета статті – аналіз газети "Вестник Таврического земства" як першоджерела до вивчення економічної діяльності земств Таврійської губернії (1897–1908 рр.).

В 1897 р. таврійські губернські збори ухвалили видавати при губернській управі "Листок сельскохозяйственных объявлений" та уповноважило передати 1000 карбованців (далі – крб.). Програма "Листка" затверджувалася Головним управлінням та включала в себе: оголошення сільських господарів губернії, приватних осіб та торгових фірм; телеграми та відомості про положення ринків збуту товарів сільського господарства; сповіщення повітових земських управ та інших закладів Таврійської губернії з питань сільського господарства.

"Листок" видавався двічі на місяць, щорічна оплата встановлювався на рівні 1 крб. Планувалося безкоштовно розсилати періодику земським управам Таврійської, Херсонської та Катеринославської губернії, міським управам, волосним та поліцейським управлінням. Оплата за публікацію одного рядка сягала 2 коп. для сільських господарів губернії, 4 коп. – для торгових фірм, 1 коп. – для земських управ [1, арк. 155].

Бажаючи забезпечити статут наміченому видавництву, Таврійська губернська управа звернулася до земських повітових управ з проханням співпрацювати та запропонувала їм: розміщувати у "Листку" розпорядження, що представляли б зацікавленість для сільських господарів губернії та повітів; публікувати відомості про ціни на хліб та стан місцевого ринку; надавати дані про стан врожаю та ціни на робочі руки; приймати передплату на видання та оголошення для нього, при чому за винагороду за цю роботу службовцям управи надавалось право отримувати 10 % від отриманих коштів [2, с. 202].

Уже в перший рік роботи в 1897 р. на "Листок сельскохозяйственных объявлений" підписалося 57 осіб, в 1898 р. – 8, ще 38 осіб підписалися на обидва роки. У 1897 р. від передплатників у видавництво надійшло 38 крб. 15 коп., у 1898 р. – 44 крб. 50 коп. Витрати на друк 8 номерів "Листка" у кількості 5160 екземплярів склали 121 крб. 80 коп. Нестача коштів покривалася з бюджету губернського земства [1, арк. 156].

В губернській управі зазначалося, що інформація, яка друкувалася у "Листку" була цікавою та важливою, але основної мети – бути посередником зі збуту та придбання сільськогосподарських продуктів так і не було досягнуто. У зв'язку з цим, розпочалися пошуки з реорганізації та популяризації "Листка".

Мелітопольська земська повітова управа рекомендувала видавати "Листок" щотижня, розсилати його безкоштовно усім закладам губернії, посадовцям та землевласникам, а також замінити 10 % винагороду за приймання передплати на право безкоштовного друку оголошень повітових земських управ. В свою чергу, губернський гласний М. Іваненко, за ініціативи якого заснували "Листок сельскохозяйственных объявлений", для залучення якомога більшої кількості передплатників запропонував: ознайомити усіх господарів губернії з "Листком", поширивши його через повітові земські управи та друкуючи оголошення про нього у всіх місцевих газетах; полегшити передплату та прийом оголошень через залучення до цієї справи волосних правліль та земських начальників; проінформувати всі торгові фірми про існування земського періодичного видання, а також друкувати всі обов'язкові постанови земств, відомості про епідемії та епізоотії [2, с. 203].

Губернська управа врахувала вказані пропозиції і вже на наступний рік розширила та замінила програму "Листка", в якому публікувалися: урядові розпорядження; розпорядження і сповіщення земських управ Таврійської губернії; місцева земська хроніка; загальноземська хроніка; торгово-промисловий відділ (ціни на хліб, відомості про ярмарки, ціни на робочі руки); сільськогосподарський відділ (відомості про врожай, вказівки по боротьбі з шкідливими комахами, метеорологічні відомості, статті по сільському господарству); оголошення [2, с. 205].

У такому форматі "Листок сельскохозяйственных объявлений" виходив до 1903 р., коли губернське земство отримало дозвіл замінити його на періодичний орган з більш широкою програмою – "Вестник Таврического земства". У газеті друкувалися урядові заходи та розпорядження, відомості з народного господарства та медицини. Читачі могли знайти у ній обговорення питань за участі провідних спеціалістів губернії – агрономів, садівників, ветеринарів, а також поділитися власним досвідом.

У квітні 1904 р. на посаду секретаря редакції запрошений співробітник "Русского богатства" Л. Зак, котрий поставив видавництво газети на професійний рівень. Статті із загальноземських питань готували іногородні співробітники, а місцеві земські діячі – подавали інформацію з всіх сфер земського життя. Так, упродовж 1903–1905 рр. у "Вестнику" публікувалися статті уповноваженого з сільськогосподарської частини, кандидата сільськогосподарських наук М. Неручева "Порода скота отвечающая настоящему строю южно-русского хозяйства" [3, с. 61–64], "Агрономическая помощь населению" [4, с. 44–52], "К вопросу о земском участии в борьбе с филлоксерой" [5, с. 59–68], земського агронома В. Андрієвича "Из сельскохозяйственной

деятельности Бердянского земства" [6, с. 52–59], земського ветеринара М. Шадріна "Об участии губернских и уездных земств в организации ветеринарной помощи" [7, с. 33–40; 8, с. 1–8].

На додаток, редакція розіслала усім кореспондентам Статистичного бюро та народним учителям листи з пропозицією доставляти кореспонденцію про місцеві потреби. Для пожвавлення зв'язку з передплатниками запроваджувалася рубрика "Вопросы и ответы", у якій присяжні повірені м. Сімферополя давали поради по земським та юридичним питанням [9, с. 3].

У 1907 р. "Вестник Таврического земства" видавався тиражом у 2400 екземплярів об'ємом 1 ½ друкованих листа. За виключенням 78 екземплярів, що розсилалися передплатникам, усі інші передавалися безкоштовно у сільські та волосні правління, земські школи та бібліотеки-читальні, лікарські та фельдшерські пункти, земським гласним та страховим агентам. З внесених у кошторис 1907 р. 11 тис. крб. витрачено до 1 листопада 7 599 крб. 55 коп., отримано прибутку від передплати та оголошень на рівні 203 крб. 04 коп. В кошторис 1908 р. внесено за прикладом минулого року 11 тис. крб., з яких: друкарські витрати – 3 650 крб.; платня секретареві редакції – 3 тис. крб.; винагорода для співробітників – 900 крб.; гонорар за статті – 1 850 крб.; поштові та експедиційні витрати – 1 350 крб.; на випуску періодичних видань та на канцелярські витрати – 250 крб. [10, с. 108].

Що стосується змісту "Вестника" упродовж 1906–1907 рр., коли він видавався у вигляді щотижневої газети, необхідно відмітити, що характер опублікованих у ньому статей визначався завданнями видавничого характеру. Домінуючою темою була проблематика, пов'язана з ознайомленням сільського населення з земством. З цією метою вміщували статті з викладом організації земських закладів: "Что такое земство", "Как выбираются земские гласные", "Организация земских учреждений", "Откуда земство берет деньги", "Земское обложение", "Что делать земству", "Мелкая земская единица", "Земство и сбыт крестьянского хлеба" і т.д. Другорядними вважалися статті, присвячені загальнодоступному викладу діючого законодавства щодо селян ("Крестьянские права", "Крестьянские семейные разделы", "Усыновление в крестьянских семьях", "Новый закон о выходе из общины") та різні практичні відомості, що були необхідні в селянському побуті ("О переселении", "Как купить землю через Крестьянский банк", "Как открыть общество потребителей", "Как открыть народные товарищества", "Народные библиотеки"). Особлива увага приділялась прийомам удосконалення техніки сільського господарства, котрим присвячена серія статей, підготовлених земськими агрономами С. Олексійнком та А. Левицьким, садовим інструктором О. Барсаком, спеціалістом головного управління землеробства К. Далем та деякими іншими фахівцями ("О травосеянию", "Боронирование озимых посевов", "О рядовой сеялки", "О томасшлаке") [11, арк. 131].

Намагаючись всебічно розширити світогляд читачів, редакція "Вестника" вміщувала на своїх сторінках немало статей з права, історії, природничих наук, повідомлення про найважливіші події внутрішнього життя Росії та кореспонденції з різних місць Таврійської губернії. Упродовж з 1 січня 1906 – 15 листопада 1907 рр. редакція у рубриці "Питання та відповіді" дала 310 відповідей на різноманітні запитання читачів, в основному в сфері права. За аналогічний період, оригінальних статей під окремим заголовком поміщено 356, що у середньому становила 4 статті на номер (52 номери у 1906 р. та 42 – у 1907 р.) До цього списку не увійшла кореспонденція, місцева земська хроніка тощо [10, с. 112].

Бажаючи визначити якою мірою матеріал, що друкувався у "Віснику Таврійського земства", задовольняли запити сільського населення та дізнатися, чи читають його селяни, редакція звернулася до сільських та волосних правлінь, земських шкіл та читалень з проханням дати відповіді на питання: 1) чи корисний "Вестник"? 2) його читають селяни? 3) потрібно продовжувати його видавництво? 4) про що надається недостатньо інформації? До 15 листопада в редакцію надійшло 634 відповіді, в тому числі від селян – 375. З 345 відповідей отриманих від сільських та волосних правлінь, 333 виразились, що "Вестник" корисний, 328 – видання потрібно продовжувати, 323 – газета селянами читається. З 246 відповідей, отриманих від земських вчителів та завідуючих земськими бібліотеками-читальнями, 236 дали позитивний результат на всі три питання. З 30 земських гласних 27 відгукнулися, що "Вісник" корисний та його і далі потрібно видавати, 24 – що селяни газету читають. Взагалі, з 634 відповідей дали позитивне відношення до газети 604–609 респондентів, що дорівнює 95–96 %. Що стосується мотиву негативних відгуків відносно видавництва "Вестника", котрих нараховувалося 4–5 %, то респонденти відмічали малограмотність населення та недоступний для селян стиль викладення матеріалу. З іншого боку, доброзичливці "Вестника" вказували на те, що газета більше ніж будь-яка інша підходить до потреб селянського життя, ознайомлюючи населення з земством та подаючи йому необхідні в побуті практичні відомості та поради, а по популярності мови являється органом доступним і для малограмотного читача [11, арк. 132].

У 1908 р. “Вестник Таврического земства” перестав видаватися. З приводу його ліквідації на губернських земських зборах розгорілися жаркі дебати, в результаті яких незначною більшістю голосів ухвалено продовжувати видання, але адміністрація вирішила інакше – асигнування на газету виключалося з кошторису, внаслідок перевищення 3 % від норми [13, с. 65]. У свою чергу, Євпаторійська земська управа заявила, що “в даний момент існує багато популярних, дешевих та загальнодоступних газет і журналів для народу, тому освічені люди в сільській місцевості можуть обрати для себе періодику за власним смаком. Що стосується спеціальних земських органів, то вони в основному розсилаються безкоштовно та практично не мають передплатників, обходяться земству дорого та не окупають витрати по видавництву” [12, с. 208].

Упродовж 1906–1908 рр. в Російській імперії припинили своє існування 11 земських періодичних органів, серед яких крім “Вестника Таврического земства” виділялися “Владимирская газета”, “Вестник Екатеринославского земства”, “Вестник Новгородского земства”, “Полтавская газета”, “Саратовская земская неделя”, “Сборник Херсонского земства” та ін. Дослідник з історії земств Б. Б. Веселовський констатував, що головна причина такої тенденції лежала не в економічній, а в політичній площині. Знищувалось все, що було запідозрено в політичній неблагонадійності і в першу чергу періодичні видання, книжні склади та інші організаційні центри, навколо яких групувався “третій елемент” [13, с. 64].

Таким чином, публікації “Вестника Таврического земства” є цінним джерелом з вивчення діяльності земств Таврійської губернії та включають до змісту статті, присвячені історії, праву, природничим наукам, з’ясуванню ролі земств у розвитку місцевого самоврядування. Особливу увагу заслуговують матеріали, опубліковані земським агрономічним персоналом.

Список використаних джерел

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. 60, оп. 1, спр. 87, 160 арк.
2. Журнали заседаний Таврического губернского земского собрания XXXII очередной сессии с 15 по 25 января 1898 г. – Симферополь: Типогр. Спиро, 1898. – 378 с.
3. Неручев М. В. Порода скота, отвечающая настоящему строю южнорусского хозяйства / М. В. Неручев // Вестник Таврического земства. – 1903. – № 2. – С. 61–64.
4. Неручев М. В. Агрономическая помощь населению / М. В. Неручев // Вестник Таврического земства. – 1903. – № 4. – С. 44–52.
5. Неручев М. В. К вопросу о земском участии в борьбе с филлоксерой / М. В. Неручев // Вестник Таврического земства. – 1904. – № 16–17. – С. 59–68.
6. Андриевич В. К. Из сельскохозяйственной деятельности Бердянского земства / В. К. Андриевич // Вестник Таврического земства. – 1903. – № 8–9. – С. 52–59.
7. Шадрин М. А. Об участии губернских и уездных земств в организации ветеринарной помощи / М. А. Шадрин // Вестник Таврического земства. – 1905. – № 1–2. – С. 33–40.
8. Шадрин М. А. Об участии губернских и уездных земств в организации ветеринарной помощи (окончание) / М. А. Шадрин // Вестник Таврического земства. – 1905. – № 6. – С. 1–8.
9. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXXIX очередной сессии с 9 по 18 января 1905 г. / Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. Земства, 1905. – 495 с.
10. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания чрезвычайной сессий 42-й очередной сессии с 8 по 15 января 1908 г. / Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. Земства, 1908. – 683 с.
11. Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. 60, оп. 1, спр. 142, арк. 131–132.
12. Постановления Евпаторийского XLIII очередного уездного земского собрания 26–30 сентября 1908 г. – Евпатория: Типогр. М. Л. Мурованского, 1909. – 414 с.
13. Веселовский Б. История земства: [в 4 т.]. – СПб, 1909–1911. – Т. 4. – 1911. – 696 с.

Ярослав Березняк

ГАЗЕТА “ВЕСТНИК ТАВРИЧЕСКОГО ЗЕМСТВА” КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗЕМСТВ ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ (1897–1908 ГГ.)

Статья посвящена исследованию земской периодической газеты “Вестник Таврического земства”, которая с 1897 по 1902 гг. издавалась в форме “Листка сельскохозяйственных объявлений”. Рассмотрена цель и задачи периодического издания на протяжении всего времени его существования. Исследована программа, пути распространения и отношения населения к “Вестнику”. Проанализированы статьи, которые были посвящены экономической деятельности земств, отдельно выделены публикации земского ветеринарного и агрономического персонала. Рассмотрены причины, которые привели к прекращению финансирования газеты.

Ключевые слова: “Листок сельскохозяйственных объявлений”, “Вестник Таврического земства”, Таврическая губерния, земство, газета.

Yaroslav Bereznyak

THE NEWSPAPER "VESTNIK TAURIAN LOCAL BOARDS" AS THE SOURCE STUDY OF ECONOMIC ACTIVITY LOCAL BOARDS TAURIDE PROVINCE (1897–1908)

The article investigates the rural periodic newspaper "Vestnik Taurian Zemstvo," which he published during 1897–1902 in the form of "Listok selskochozyaystvennykh boards." Consider the purpose and objectives of the periodical during the whole period of its existence. Researched program pathways and attitude towards "Journal." Analyzed articles on economic activity zemstva separately identified publications Provincial Veterinary and Agronomy staff. Causes which led to the suppression of the financing of the newspaper.

Key words: "Sheet of agricultural announcements", "Announcer of the Tavricheskogo zemstvo", Tavricheskaya province, zemstvo, newspaper.

УДК 930(477):39:061.22

Ростислав Конта

ЗАСНУВАННЯ "ХРОНІКИ НТШ" ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

У статті розглядається питання створення "Хроніки НТШ" та висвітлення на її сторінках розвитку української етнології в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові. Проаналізовано структуру цього друкованого видання, характер розміщених у ньому матеріалів та їх зміст у контексті дослідження діяльності членів етнографічної комісії. Простежено основні тенденції формування наукових знань про етнологічні досягнення членів зазначеної організації, а також значення "Хроніки НТШ" як історіографічного джерела до вивчення поставленої проблеми.

Ключові слова: НТШ, "Хроніка НТШ", етнологія, історіографія, товариство.

Етнографічна діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ) була важливим напрямком дослідницької роботи членів цієї інституції. Після реформування товариства у 1892 р. нагальною стала потреба створення відповідного підрозділу, який би займався розробкою етнографічного напрямку наукових пошуків у межах НТШ. Так, у 1895 р. починає видаватися "Етнографічний збірник", а у 1898 р. на засіданні історико-філософської секції НТШ створено етнографічну комісію, основне призначення якої зводилося, передусім, до впорядкування, редагування та видання великої кількості етнографічних матеріалів, які надходили до товариства [1, с. 16], паралельно з організацією етнографічних досліджень українського народу.

Крім того, М. Грушевський зазначав, що попередні видання двох томів "Етнографічного збірника" не вміщали зібрані матеріали, а тому потрібно видавати більше томів цього друкованого органу, наповнюючи його лише фольклорними матеріалами, а для публікації етнологічних матеріалів створити інше видання, запропоноване Ф. Вовком [1, с. 16], йдеться про "Матеріали до українсько-руської етнології". Окремим напрямком наукової роботи НТШ була організація та проведення етнографічних експедицій в результаті яких був зібраний значний масив етнографічних матеріалів.

Активна етнографічна діяльність членів товариства висвітлювалася на сторінках друкованих видань цієї організації. Серед них варто виділити "Хроніки НТШ", які є цінним джерелом до вивчення поставленої нами проблеми. Зародження цього видання варто шукати в іншому друкованому органі товариства – "Записках НТШ", включно до XXXIII-го тому (січень 1900 р.) існував окремий розділ під назвою "З Товариства" [2, с. 1–5]. У цьому ж томі поінформовано про зміни в структурі видання, а саме: "Далі справоздання з Товариства не будуть подавати ся в Записках, а виходитимуть в осібних бюлетенях" [2, с. 5].

Таким чином, "Хроніки НТШ" фактично стали розширеним варіантом розділу "Записок НТШ" під назвою "З Товариства" та виходили окремим виданням. Так, наприклад, перший випуск "Хронік НТШ" був більше 100 сторінок [3] та містив багато важливої інформації щодо висвітлення етнографічної діяльності членів НТШ та їх досягнень у цьому напрямку.

"Хроніки НТШ" ставали предметом аналізу як джерело до біобібліографії [4], а також це видання аналізувалося в історико-бібліографічному контексті [5]. Незважаючи на попередні

дослідження, проблема історіографічного дослідження видань НТШ, як джерела до вивчення розвитку української етнології, у цій організації залишається відкритою.

Специфіка "Хроніки НТШ" полягала у тому, що у них подавався огляд усієї організаційної роботи НТШ, друкувалися протокольні рішення загальних зборів, виділу (президії), секцій та комісій товариства (в томі числі і етнографічної), що стосувалися багатьох аспектів роботи цієї наукової організації. Зокрема щодо створення нових підрозділів та друкованих органів, рекомендації до друку окремих праць, проведення етнографічних експедицій, виділення стипендій молодим дослідникам, наводилися дані щодо дійсних членів Товариства, напрямків його роботи за останній період тощо. Окрім того, у "Хроніці НТШ" друкувалися окремі статті членів товариства, які були присвячені розвитку науки в цій організації, а враховуючи те, що етнографічні дослідження у товаристві займали пріоритетне становище, то тут можна знайти багато відомостей про досягнення членів цієї організації щодо розвитку української етнології. У цьому контексті виділяємо історіографічний аспект аналізу відповідних матеріалів вміщених у "Хроніках НТШ", оскільки це дозволяє простежити, як члени НТШ бачили розвиток української етнології, а також як вони, власне, оцінювали свої досягнення у цій галузі.

У вступній статті до першого видання "Хроніки НТШ" М. Грушевський подав коротку історію створення товариства та окреслив основні напрямки його діяльності за останній період, включаючи реформування цієї організації разом зі створенням нових структурних підрозділів та видань [6]. Автор виділив досягнення в етнологічному напрямку, які зводилися до заснування двох видань етнографічного та етнологічного спрямування ("Етнографічний збірник" та "Матеріали до українсько-руської етнології") спільно з етнографічною комісією. Водночас, М. Грушевський подав короткий перелік матеріалів, вміщених у перших томах вказаних видань [6, с. 12–13]. Для підвищення авторитету НТШ автор наголошував на позитивних оцінках діяльності цієї організації та її наукових видань з боку таких авторитетних тогочасних учених, як В. Ягич, А. Брікнер та рецензентів часопису "Київська старовина" [6, с. 18].

Матеріали "Хроніки НТШ" дозволяють виділити основні завдання, які ставило перед собою товариство, одне з яких визначалося як "... дбанє про приєднуванє нових робітників на полі українсько-руської науки і піддержуванє тих, що вже дали докази своєї здібности і робучости..." [7, с. 24]. Відповідно лише ті науковці, які відповідали перерахованим критеріям могли сподіватися на фінансову підтримку з боку НТШ і не випадково, що саме В. Гнатюк згідно з результатами звітної документації виділу в 1899 р., отримав найбільшу грошову компенсацію: 120 крон на покриття коштів етнографічної експедиції в Угорську Русь та ще 200 крон на стипендію [7, с. 24]. Таким чином, з матеріалів фінансової звітності вміщеної у "Хроніці НТШ", можна окреслити те важливе значення, яке члени НТШ надавали розвитку етнографії та залученню до цієї роботи молодих, здібних та працьовитих учених.

Тенденція до пріоритетного фінансування етнографічного напрямку роботи товариства простежується і в інших номерах "Хроніки НТШ", у яких містяться рішення етнографічної комісії щодо виділення коштів на проведення експедиції. Кошти, виділені на етнографічну комісію, досить часто перевершували фінансування інших комісій у декілька разів. Це частково пояснюється й тим, що учені НТШ використовували новітні на той час методи фіксації етнографічного матеріалу – запис на фонограф, який коштував не дешево і купувався за рахунок товариства. Так, на засіданні етнографічної комісії від 7 травня 1900 р. прийнято рішення: "... закупити два фонографи для збирання взірців бесіди і пісень нашого народу" [8, с. 9].

Пізніше на четвертому засіданні від 17 вересня 1900 р. зазначалося: "Д. Осип Роздольський демонстрував зібрані ним пісні на фонографі між лемками і кількох повітах східної Галичини. Ухвалено віднести ся до Виділу чи би не міг закупити фонограф для дальшого збираня пісень, бо показало ся, що вони виходять із фонографу зовсім добре" [9, с. 10]. Таким чином, етнографи НТШ намагалися використовувати тогочасні новітні технічні винаходи для збирання етнографічних даних, які апробували у польових умовах та робили висновки щодо їх доцільності у подальшій роботі.

Уже в першій частині "Хроніки НТШ" у розділі "Діяльність секцій і наукових комісій Товариства" можна знайти інформацію щодо керівного складу та членів етнографічної комісії [10, с. 28]. В окремому розділі під назвою "Дійсні члени Товариства" містяться дані про членів НТШ, безпосередньо пов'язаних з етнографічними науковими пошуками. Це, зокрема, біографічні довідки про М. Грушевського та на той час вже дійсних членів Етнографічної комісії – Ф. Вовка, В. Охримовича, О. Барвінського, В. Гнатюка, О. Колесси, І. Франка, у яких крім загальної інформації про життєвий та творчий шлях, містилася інформація про сферу наукових інтересів учених та їх основні праці, у тому числі етнологічні, а також діяльність щодо впорядкування етнографічних видань товариства [11, с. 50–54, 58–59, 64–68, 73–75]. Окрема посмертна стаття присвячена М. Дикареву, у якій наголошувалося на історії етнографічних зацікавлень ученого, наводилися дані

щодо його праці з цієї тематики, частина з яких була надрукована у етнологічних виданнях НТШ [12, с. 88].

З другої частини "Хроніки НТШ", яка вийшла в 1900 р. і до початку Першої світової війни зміст, обсяг і періодичність цього видання були більш-менш усталені. "Хроніка НТШ" виходила чотири рази на рік окремими виданнями, які були за обсягом біля 30 сторінок, а в їх структурі виділялися такі постійні розділи, як: "Засідання Виділу", "Засідання секцій і комісій Товариства" (в подальшому були розділені на окремі розділи – "Засідання секцій" та "Засідання комісій"), "Видання Товариства" (пізніше – "Нові видання Товариства"). Починаючи з кінця 1905 р., у "Хроніці НТШ" виділявся розділ "Справозданє з бібліотеки" (до цього це був нерегулярний розділ під назвою "Стан бібліотеки"), а з 1908 р. розділ "Справозданє з музею". Час від часу в цьому виданні з'являлися розділи "Загальні збори Наукового Товариства імени Шевченка", "Надзвичайні загальні збори", "Звичайні загальні збори", "Дійсні члени Товариства", різного роду відозви, статті та ін., а головне – окремі матеріали, присвячені питанням збирання етнографічних матеріалів та проведення етнографічних та антропологічних експедицій, біографії та некрологи етнографів НТШ.

У розділі "Нові видання Товариства" регулярно друкувалася інформація про етнографічні видання НТШ ("Етнографічний збірник" та "Матеріали до українсько-руської етнології"), а також інші друковані органи інституції ("Записки НТШ", "Літературно-науковий вісник" та ін.), подекуди з'являлася інформація про етнографічні дослідження НТШ та наукові праці членів цієї організації. Оскільки інформація про вказані видання зводилась до переліку їх змісту, то не будемо детально зупинятися на аналізі цього розділу. Зазначимо лише, що на сторінках "Хроніки НТШ" відбувалося систематичне інформування читачів про нові томи етнографічних та етнологічних видань товариства, що безумовно позитивно впливало на інформування громадськості про досягнення членів цієї наукової інституції у цьому напрямку. У "Хроніці" можна знайти вимоги, що ставилися етнографами НТШ щодо проведення етнографічних експедицій, які демонструють основні принципи наукової роботи у цьому напрямку. Аналіз рішень етнографічної комісії дозволяє з'ясувати, що перед проведенням експедиції, учені розробляли чіткі інструкції до збору етнографічних даних, які базувалися на попередньому вивченні як проблематики дослідження, так і території, на якій планувалося проводити експедицію. Так, у одному із рішень етнографічної комісії зазначалося: "Обговорено подрібно спосіб збирання як етнографічних, так і інших матеріалів для уділеної інструкції експедиції" [13, с. 9]. Крім того, як помітно з матеріалів "Хроніки НТШ" детальне звітування про результати етнографічної експедиції стало одним із обов'язкових завершальних етапів її проведення, що також стимулювало етнографів НТШ до плідної та ефективної роботи. Так, відповідно до рішення щодо виділення 1000 крон на організацію та проведення етнографічної експедиції за участю І. Франка, О. Колесси, М. Павлика, О. Роздольського та В. Гнатюка, останнім пунктом значилося: "...жадати від учасників експедиції докладного справозданя" [13, с. 9].

Крім розділу "Нові видання Товариства" інформацію про етнографічні праці членів НТШ постійно друкувалася у розділі "Засідання секцій і комісій Товариства", де крім змісту вказаних досліджень інколи містилися і їх оцінки колегами. Якщо оцінювати останній розділ в цілому, то його важливе значення в контексті нашого дослідження пояснюється тим, що тут містився детальний огляд етнологічних досліджень та етнографічних збірок членів товариства разом з оглядом змісту профільних видань етнографічної комісії. Це дозволяло читачам відстежити основні напрямки етнографічної діяльності членів НТШ та ознайомитися з новітніми працями у цьому напрямку. Крім того, у розділі "Засідання секцій і комісій Товариства" подавався огляд програм зі збирання етнографічних матеріалів, які розроблялися етнографами товариства. Ці матеріали, вміщені у "Хроніці НТШ" не лише інформували читачів про вихід методичних рекомендацій, пов'язаних з дослідженням окремих етнографічних проблем, але й у загальних рисах окреслювали їх змістовне наповнення. Так, наприклад, при огляді діяльності історико-філософської секції НТШ та ухвалених рішень на її десятому засіданні від 21 листопада 1900 р. заплановано надрукувати у третьому томі "Матеріалів до українсько-руської етнології" статтю М. Дикарева "Програма до збирання відомостей до збирання про громади і збірки сільської молоді". Разом з тим, подавався огляд вказаної статті, у якій зазначалося, що: "У формі питань подає автор детальну програму для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді: про вулицю, вечерниці і досвітки та складки. Програму попереджує вступне слово, в якому автор висказує свої погляди на порушену ним у програмі справу і на інші, що стоять із нею у звязи" [14, с. 7].

На сторінках "Хроніки НТШ" систематично з'являлися матеріали про рекомендації до друку етнографічних праць членів товариства. Процедура ж рекомендації передбачала реферування цих праць та їх обговорення, що у свою чергу сприяло висвітленню змісту досліджень та їх основних думок у підрозділі, присвяченому засіданням профільних секцій та комісій НТШ серед яких особливий інтерес для нас являють засідання історико-філософської секції та етнографічної комісії.

На сторінках "Хроніки НТШ" можна знайти відомості про популяризацію етнографічних досліджень членів НТШ за кордоном шляхом участі його членів у міжнародних конгресах і конференціях. Інформація про подібну діяльність українських етнографів сприяла формуванню позитивного іміджу товариства як наукової інституції, члени якої інтегруються у світовий науковий простір, підтверджують тим самим високий рівень своїх наукових досліджень шляхом обговорення їх результатів на міжнародних конференціях. Так, у статті під назвою "Участь Товариства у наукових конгресах у Парижі" виділений окремий розділ, присвячений конгресу фольклористів, який проходив у вересні 1900 р. Незважаючи на назву конгресу на ньому виголошено доповіді членів НТШ, що носили суто етнографічний характер. Це, зокрема, доповідь В. Охримовича про "залишки первісного комунізму в Галичині" та доповідь Ф. Вовка "про народні знання взагалі і особливо на Україні" [15, с. 16–17]. У цілому результатами своєї участі у міжнародних конгресах члени НТШ були задоволені. Про це можна зробити висновок із доповіді М. Грушевського на загальних зборах товариства від 25 березня 1901 р., у якій зазначалося: "...як перший виступ на світових зборах треба признати його вповні удачним" [16, с. 4].

Особливу цінність для дослідження мають звіти про результати етнографічних та етнографічно-антропологічних експедицій, які періодично вміщалися на сторінках записок. Саме ці матеріали вирішальним чином впливали на формування наукових знань про розвиток української етнології в НТШ. У них крім власне фактологічного матеріалу, що стосувався території та проблеми дослідження, зібраних матеріалів і т. ін., містилися дані стосовно тих проблем, з якими стикався автор у процесі збирання етнографічних матеріалів, а головне – оцінки успішності проведеної роботи з боку членів етнографічної комісії.

Вперше такого роду інформація у "Хроніці НТШ" зустрічається у четвертій частині цього видання, у статті під назвою "Справоздання з етнографічної експедиції", де розглядалися результати наукових звітів О. Роздольського, І. Франка, О. Колесси, М. Павлика [17]. Не вдаючись у деталі проведеної етнографами роботи, зупинимось на найбільш важливих аспектах цих матеріалів з позиції нашого дослідження, а саме: оцінок їх роботи на сторінках "Хроніки НТШ", включаючи методику збирання етнографічних даних та загальну успішність проведеної експедиції. Показовими у цьому плані можуть бути матеріали, присвячені етнографічній експедиції О. Роздольського на Лемківщину для збирання зразків усної народної творчості результати якої були визнані вдалими.

Інформація щодо зібраних етнографічних даних містить і низку зауважень, пов'язаних із тим, що робота ученого не була систематичною. Це пояснювалося об'єктивними обставинами. Зокрема, тим, що "...простір, який замешкують Лемки, надто великий, щоб його мож було в одних феріях прослідити; не один, але кілька років потрібні, що-б мож подати бодай як-так докладний образ хоч би лише усної словесности" [17, с. 18]. Крім того, у "Хроніці НТШ" описувався основний принцип роботи О. Роздольського зі збирання етнографічних даних: "...він мусів починати від сторін та людей йому добре знайомих, а опираючи ся на їх інформаціях та рекомендаціях переходити до сторін зовсім незнайомих" [17, с. 18]. Цей прийом етнографічних пошуків і на сьогодні у багатьох випадках є досить ефективним і дозволяє у короткі терміни зібрати цінний етнографічний матеріал стосовно визначеної наукової проблематики.

Зі сторінок "Хроніки НТШ" можна також дізнатися й про специфіку польової роботи етнографа, що зводилася до того, що, визначаючи теоретичні проблеми дослідження та їх методику, потрібно рахуватися з об'єктивними обставинами життя народу, його господарськими потребами тощо. Про це в даному виданні говорилося так: "Се-ж природна річ, що етнограф все і всюди мусить числити ся з людьми і обставинами, тим більше, коли пора (час жнив і сінокосів) так невідповідна до подібної роботи. При такім з гори назначенім методі мусіло ся нераз дармо стратити трохи часу та праці" [17, с. 18].

Починаючи з 1901 р., у виданнях "Хроніки НТШ" визначалася не лише частина, але й випуск, яких нараховувалося щороку чотири. Важливо, що крім україномовного видання "Хронік НТШ" був також і їх німецькомовний варіант, що дозволяв інформувати європейських учених про розвитку науки, в тому числі і етнології, в НТШ. Іншим напрямком роботи товариства було встановлення наукових контактів з європейськими та російськими науковими організаціями. Про міжнародний напрямок наукового співробітництва товариства свідчать слова М. Грушевського виголошені на загальних зборах інституції: "До розширення зносин його з науковими інституціями і видавництвами причинило ся богаго заснованне постійного білетеня в німецькій мові: минушого року на ново приступило до обміну видань близько 70 наукових інституцій і наукових видавництв, і річ замітна, що особливо зростає число таких обмінів із краями англо-саксонськими і скандинавськими" [18, с. 4–5]. Загалом, саме існування видання "Хроніки НТШ" наближало товариство до наукових організацій європейського рівня, де така практика була поширеною. Тому, незважаючи на суперечки у середовищі НТШ щодо доцільності існування цього видання, домінували погляди О. Колесси, який наполягав на тому, що "...руська "Хроніка" також конче

потрібна, що так само поступають і інші наукові інституції, друкуючи свої білетини у своїй і іншій конгресовій мові..." [18, с. 7]. Саме цими поглядами і пояснюється паралельний вихід "Хроніки НТШ" німецькою мовою, що була у цей час поширеною мовою міжнародного наукового спілкування.

Таким чином, заснування "Хроніки НТШ" як друкованого органу НТШ, мало важливе значення в історіографічному дослідженні розвитку української етнології. На сторінках цього видання можна знайти огляд основних аспектів, пов'язаних із розвитком етнологічних знань в інституції та простежити накопичення етнографічного матеріалу в результаті проведення низки етнографічних та етнографічно-антропологічних експедицій. Разом з тим на сторінках видання можна знайти важливу інформацію щодо оцінки членами товариства основних проблем, пов'язаних зі становленням української етнології як науки, а детальний огляд організаційних заходів товариства у цьому напрямку дозволяє виокремити специфіку етнографічної роботи в НТШ та виділити ідеї та думки членів товариства щодо перспектив розвитку української етнології.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Записка для загального збору 1898 р. / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXI. – Кн. I. – С. 10–17.
2. Товариства // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1900. – Т. XXXIII. – Кн. I. – С. 1–12.
3. Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – 116 с.
4. Кульчицька Т. Ю. "Хроніка" НТШ як джерело до біобібліографії / Т. Ю. Кульчицька // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Записки. – К., 1995. – Вип. 3. – С. 125–130.
5. Комариця М. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка / М. Комариця // Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Іст.-бібліогр. дослідж.: У 3 т. / НАН України ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики [уклад.: М. М. Романюк (кер. проекту), М. В. Галушко]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 2: 1901–1919 рр. – С. 105–118.
6. Грушевський М. Дотеперішній розвій Наукового Товариства імені Шевченка / М. Грушевський // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 3–19.
7. Діяльність Виділу Товариства в 1899 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 20–26.
8. Засідання секцій і комісій Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 3. – С. 4–11.
9. Засідання секцій і комісій Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 4. – С. 4–11.
10. Діяльність секцій і наукових комісій Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 27–35.
11. Дійсні члени Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 49–86.
12. Митрофан Дикарів // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 87–88.
13. Засідання секцій і комісій Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 3. – С. 4–11.
14. Засідання секцій і комісій Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 4. – С. 4–11.
15. Участь Товариства у наукових конгресах у Парижі // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 4. – С. 12–17.
16. Загальні Збори // Хроніка НТШ. – Львів, 1901. – Вип. II. – Ч. 6. – С. 1–8.
17. Sprawozdania z etnograficznej ekspedycji // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 4. – С. 18–22.
18. Загальні Збори // Хроніка НТШ. – Львів, 1901. – Вип. II. – Ч. 6. – С. 1–8.

Ростислав Конта

ОСНОВАНИЯ "ХРОНИКИ НТШ" И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ КАК ИСТОЧНИКА К ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМУ ИССЛЕДОВАНИЮ УКРАИНСКОЙ ЭТНОЛОГИИ В НАУЧНОМ ОБЩЕСТВЕ ИМЕНИ ШЕВЧЕНКО ВО ЛЬВОВЕ

В статье рассматривается вопрос создания "Хроніки НТШ" и освещение на ее страницах развития украинской этнологии в Научном обществе имени Шевченко во Львове. Проанализирована структура данного печатного издания, характер размещенных в нем материалов и их содержание в контексте исследования деятельности членов этнографической комиссии. Прослежены основные тенденции формирования научных знаний об этнологических достижениях членов указанной организации, а также значения "Хроніки НТШ" как историографического источника к изучению поставленной проблемы.

Ключевые слова: Научное общество имени Шевченко во Львове, этнология, историография, Общество, НТШ, "Хроніка".

Rostyslav Konta

FOUNDATION "CHRONICLE OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY" AND ITS IMPORTANCE AS A SOURCE TO HISTORIOGRAPHY RESEARCH ETHNOLOGY IN UKRAINIAN SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN LVIV

An article deals with a problem of establishment of "Chronicle of NTSh". It reveals the development of the Ukrainian ethnology in Shevchenko Scientific Society. The structure of this printing edition is analyzed in the context of research activity of Ethnographic commission members. The basic tendencies of forming of scientific knowledge about ethnologic achievements of members of the indicated organization are traced. The value of "Chronicle of NTSh" as historiography source is examined.

Key words: NTSh, "Chronicle of NTSh", ethnology, historiography, society.

УДК 94(477)

Іванна Лучаківська

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЗАГАЙКЕВИЧА:
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

У статті проаналізовано історіографічний комплекс праць, присвячених проблемам громадсько-політичної діяльності Володимира Загайкевича.

Ключові слова: В. Загайкевич, історіографія, Галичина, громадсько-політична діяльність, УНДО.

На українське суспільно-політичне життя Західної України, зокрема Перемишльської землі, в першій половині ХХ ст. здійснив помітний вплив визначний громадсько-політичний діяч, адвокат та журналіст Володимир Загайкевич. Як посол Державної Ради Австрійської імперії, член Центрального Комітету Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО), віце-маршал польського сейму, заступник голови Української парламентської репрезентації (далі – УПР), керівник інших громадських організацій та установ краю, він завжди виступав захисником інтересів українців в умовах австро-угорського і польського владних режимів.

Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича припала на період українського національного руху початку ХХ ст., Першої світової війни та Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., міжвоєнне перебування Західної України в складі Другої Речі Посполитої, добу Другої світової війни та післявоєнної еміграції. Вивчення громадсько-політичної біографії В. Загайкевича надасть матеріал для дослідження формування української національно-політичної еліти, процесів національного відродження, дозволить з'ясувати суть парламентської діяльності, партійної структуризації суспільства, інституціоналізації економічної та культурної сфери, утвердження ідей української державності та соборності.

Методи дослідження – принципи історизму, науковості та об'єктивності. Під час дослідження використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи: просопографії, дедукції, індукції, узагальнення й систематизації однотипних фактів, порівняльного аналізу, системно-функціональний та ін. При викладі матеріалу застосовано проблемно-хронологічний підхід.

Наукова новизна полягає в комплексному дослідженні історіографії громадсько-політичної діяльності Володимира Загайкевича – відомого політика, громадського діяча, журналіста і публіциста на тлі суспільних процесів Західної України першої третини ХХ ст.

Володимир Загайкевич – визначний галицький політик, правник, меценат, редактор, публіцист, депутат польського парламенту (1928–1935 рр.). Патріотизм, організаторські здібності, самовіддана праця в державних інституціях ЗУНР дозволяють зарахувати В. Загайкевича до когорти провідних галицьких діячів першої половини ХХ ст. Однак, незважаючи на вагомі заслуги перемишльського адвоката перед українською громадськістю, жоден з аспектів його багатогранної громадсько-політичної роботи належно не відображений в українській історіографії.

Упродовж 1950–1980-х рр. українські історики, громадсько-політичні діячі на еміграції намагалися спростувати численні міфи, пов'язані з постаттю В. Загайкевича, заповнити “білі плями” його біографії. Після 1949 р. в закордонній українськомовній пресі з'явилися некрологи з короткими, часто фрагментарними повідомленнями про його дитячі роки, перші кроки на політичній ниві, діяльність у польському сеймі тощо. Серед однотипних публікацій варто згадати жалобний допис С. Барана [1, с. 3], надрукований 27 липня 1949 р. в українському тижневику “Свобода”, адже саме завдяки йому “пролило світло” на маловідомі сторінки життя В. Загайкевичом у Німеччині після завершення Другої світової війни.

У 1961 р. зусиллями вихідців з Перемишля побачив світ збірник статей “Перемишль – західний бастион України” [2]. У розвідках Б. Загайкевича, М. Андрусика, А. Артимовича, С. Дмоховського епізодично проаналізовано роботу В. Загайкевича в місцевій філії “Просвіти”, товариствах “Віра”, “Народний дім”, “Руська щадниця” тощо. Автори наголошували, що адвокат на якісно вищому рівні “продовжив у повіті працю старшої генерації” [2, с. 45].

Згодом, на тлі критики польської влади, у еміграційних дослідженнях О. Субтельного [3], І. Кедріна [4], К. Паньківського [5], публікаціях Т. Гунчака [6], збірнику статей, які присвячувалися Є. Коновальцю, епізодично висвітлено діяльність В. Загайкевича на посаді віце-маршала сейму та голови Українського сеймового клубу. На особливу увагу заслуговує праця В. Маруняка “Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні” [7], у якій автор здійснює першу спробу представити особливості українського суспільного життя в Німеччині.

В. Загайкевич доклався до розбудови товариства "Просвіта" у перемишльському повіті. Його діяльність у товаристві частково відображена в публікаціях, що з'явилися в еміграції напередодні столітнього ювілею "Просвіти" (здебільшого передруки видань минулих років). Зокрема 1968 р. побачила світ праця "Сторіччя Матері "Просвіти": Нарис історії Матірнього Товариства Просвіти і огляд просвітних товариств у Канаді".

На відміну від радянської історіографії, де український націоналістичний рух розглядався виключно у негативному контексті, у літературі, що виходило в українській діаспорі, подано подекуди діаметрально протилежне тлумачення певних подій, учасником яких був В. Загайкевич. Ситуація зумовлена протистоянням "бандерівського" та "мельниківського" крила ОУН, що природно знайшло своє відображення у друкованій продукції. Зокрема, з позицій ОУН(м) написано праці З. Книшем [8–10]. Суспільно-політичне життя українців у Генеральній Губернії упродовж 1939–1944 рр., де проживав В. Загайкевич, подав голова УЦК В. Кубійович [11, с. 8–42; 12–13].

Домінування в діаспорній історіографії державницької парадигми та її національно-патріотична зорієнтованість призвели до вітчутної диспропорції, коли через надмірну зосередженість на національних військових формаціях – УВО, ОУН, УПА – залишається майже не розробленим питання участі українців у суспільно-політичному житті Польщі міжвоєнного періоду, діяльності легальних політичних партій тощо.

Водночас представники радянської історіографії, зі зрозумілих причин, оминали увагою громадсько-політичну діяльність не тільки В. Загайкевича, але й інших очільників УНДО, УРП, висвітлювали в негативному світлі діяльність УВО, ОУН тощо. Критика "українського буржуазного націоналізму" не залишала місця для неупереджених, об'єктивних досліджень у цей період. Однак серед видань радянської доби, що не втратили актуальності, особливе місце посідає дослідження С. Макарчука [14], у якому автор висвітлив ідейно-політичні засади діяльності УНДО, показав суперечності у стосунках з іншими політичними партіями, а також дослідження Ю. Сливки [15] у яких проаналізовано "реакційну політику польської та української буржуазії" в міжвоєнний період ХХ ст.

Ситуація в історичній науці докорінно змінилася після відновлення українською державою незалежності в 1991 р., адже серед істориків зросло зацікавлення національною історією, діяльністю представників українського національно-визвольного руху. Зняття ідеологічних обмежень, відкриття доступу до архівних матеріалів дозволило розширити спектр згадиних проблем. Водночас зауважимо, що навіть за таких умов не з'явилося окремих досліджень, які б присвячувалися громадсько-політичній діяльності В. Загайкевича незважаючи на те, що про нього згадується чи не в кожній розвідці з політичної історії Західної України першої половини ХХ ст.

Окреслена проблема частково відображена в узагальнювальних працях з історії України. Скажімо, Я. Грицак у "Нарисі історії України: формування модерної української нації ХІХ– ХХ століття" [16] перерахував особливості центристського руху в Західній Україні, серед яких, зокрема, виділив таке: 1) головним пунктом у діяльності центристських партій було здобуття культурної незалежності й автономії в межах Польської держави; 2) усі центристські партії сповідували лояльність до панівного режиму; 3) регіональний характер у діяльності легальних політичних партій.

С. Кульчицький в одинадцятому томі "Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)" [17] п'ятнадцятитомного академічного видання "Україна крізь віки" неодноразово підкреслював провідну роль націонал-демократії в західноукраїнському політичному русі та її консолідаційний вплив на суспільство. Характеристика епохи та умов, у яких розпочинав громадсько-політичну діяльність В. Загайкевич, відображена в розвідках К. Кондратюка [18, с. 52–62; 19] та О. Сухого [20].

Р. Ковалюк у монографії "Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст." [21] зазначав, що члени революційного військового гуртка у Відні, що був створений у травні 1917 р. з метою "відірвання українських земель від Австрії і прилучення їх до Великої України", використовували для піднесення національної свідомості українців праці В. Загайкевича. Зокрема, гурток видав дві відозви, одна з яких містила заборонену промову посла австрійського парламенту й коментар до неї. "Відозви розповсюджувалися як в Галичині, так і в українських полках на італійському фронті, – зауважував Р. Ковалюк, – Велика агітаційна робота велась серед старшин, які приїздили з фронту" [21, с. 186–187].

У 1891 р. у Перемишлі було засновано одну з найстарших філій товариства "Просвіти". Просвітницький рух українців краю на початку ХХ ст. частково проаналізовано в колективній монографії "Нарис історії "Просвіти". Однак у розділі "Діячі "Просвіти" автори видання, перерахувавши визначних діячів товариства та навівши їх біографічні відомості, чомусь "забули" про В. Загайкевича, який упродовж 1908–1914 рр. очолював перемишльську філію "Просвіти". Натомість згадки про діяльність В. Загайкевича в товаристві напередодні Першої світової війни знаходимо у наукових працях, які розкривають загальну історію цієї організації, зокрема в монографіях І. Зуляка [22] та Ж. Ковби [23].

О. Красівський у фундаментальній праці "Галичина у першій чверті ХХ ст.: проблеми польсько-українських стосунків" [24], характеризуючи перебіг Листопадового чину, підкреслив, що переворот відбувся спокійно, без кровопролиття. У розділі "Повоєнні орієнтації українського політикуму" О. Красівський охарактеризував суперечності.

На окрему увагу заслуговує робота І. Федика "УНДО, ОУН: ставлення до Польщі" [25], а також праця І. Соляра [26], присвячена першому періоду діяльності УНДО (1925–1928 рр.). Проаналізувавши виборчу кампанію 1928 р. до польського парламенту, І. Соляр зазначив, що УНДО вдалося "під час обрання керівних органів сейму, сенату та парламентських комісій провести своїх представників", адже В. Загайкевич і М. Галушинський стали віце-маршалами сейму і сенату. Роздуми автора над основними тенденціями суспільно-політичного життя у краї набули завершеного характеру в дослідженні "Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928)" [27]. У монографії висвітлено роль і вплив керівного складу УНДО на розвиток національно-консолідаційного руху в 20-х рр. ХХ ст., наведено характеристики лідерів провідної української політичної сили міжвоєнтя, зокрема В. Загайкевича.

Сучасні дослідники історії ЗУНР частково відтворили державотворчу діяльність перемишльського адвоката у жовтні – листопаді 1918 р. У спільній монографії "Історія ЗУНР" [28] М. Литвин і К. Науменко в розділі "Підвалини української державності" схарактеризували діяльність перемишльської повітової УНРади, провідним діячем якої був В. Загайкевич. Епізодично діяльність відомого громадсько-політичного діяча в Перемишлі розглянута у дослідженнях В. Кондратюка [29], С. Макарчука [30, 321–344; 31, с. 6–20; 32, с. 5–18], Б. Тищика і О. Вівчаренка [33] та інших.

Автори колективної монографії "Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 рр. Історія" [34], досліджуючи проблеми Листопадової національно-демократичної революції 1918 р., також схарактеризували участь В. Загайкевича в національно-визвольному русі українців. У монографії М. Литвина "Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр." [35] розглянуто перебіг військової кампанії у Перемишльському повіті, визначено причини поразки місцевої УНРади, участь В. Загайкевича в проголошенні української державності на західних кордонах ЗУНР. Про відомого перемишльського діяча епізодично згадано також у С. Макарчука "Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР" та колективній монографії "Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз".

І. Васюта у "Політична історія Західної України" [36] виокремив В. Загайкевича серед діячів УНДО, проаналізував його бачення розв'язання української проблеми напередодні рішення Ради амбасадорів 1923 р. щодо територіальної приналежності Західної України. Аналогічні міркування знаходимо в монографії Д. Яневського "Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки". Про державотворчу роботу В. Загайкевича йдеться у монографії О. Рубльова "Західноукраїнська інтелігенція загальнонаціональних політичних та культурних процесів (1914–1939)" [37].

Якісні зміни в українській історичній науці за роки незалежності відкрили нові можливості для об'єктивного висвітлення політики Польської держави в українському питанні на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Історіографію цього питання викладено в статті С. Віднянського "Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці" [38, С. 39–55]. Наукову історичну українську та зарубіжну літературу, присвячену суспільно-політичним процесам у Галичині періоду воєнно-революційної доби 1914–1919 рр. розглянуто у дослідженнях В. Великочі. Методологічні аспекти сучасної української історіографії проаналізував Л. Зашкільняк [39, С. 431–454].

Подоланню розбіжностей при висвітленні болючих аспектів українсько-польських відносин міжвоєнних років сприяють Міжнародні наукові конференції українських і польських істориків. Зокрема, українсько-польські відносини міжвоєнного періоду були предметом обговорювалися на I, II, XI Міжнародних семінарах. У 1, 2 та 10 томах збірника "Україна – Польща: важкі питання" опубліковано тексти доповідей М. Кучерепа, А. Айненкеля, Л. Зашкільняка.

Висвітленню даної окресленої проблеми присвячено наукові конференції "Україна в революційних перших десятиліть ХХ ст.", "Українська соборність: ідея, досвід, проблеми" (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.), "Соборність, як чинник українського державотворення (До 90-річчя Акту Злуки)", а також конференції, приурочені до 75, 80, 90-річчя ЗУНР й організовані Інститутом історії НАН України, Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, Українським інститутом національної пам'яті, Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Прикарпатським національним університетом ім. В. Стефаника.

Складність у висвітленні згаданої теми полягає в тому, що події відбувалися порівняно недавно – ще живі свідки й учасники, відтак їх часто екстраполюють на сучасний стан українсько-польських взаємин. Скажімо, М. Кучерепа, аналізуючи суперечливі пошуки шляхів та методів розв'язання української проблеми в Польщі, доходять висновку, що "методи національно-визвольної боротьби

диктували офіційні власті, а тому українці використовували всі можливі засоби боротьби за своє визволення – від збройних до парламентських. З іншої сторони – політична роз'єднаність українців не завжди сприяла успішному веденню цієї боротьби" [40, с. 17]. Більшість українських істориків вважає, що для національної політики Польської держави в міжвоєнний період характерні половинчасті рішення і несправедливі, алогічні дискримінаційні заходи.

Питання міжнаціональних антагонізмів у Західній Україні в міжвоєнний період висвітлив професор С. Макарчук, котрий дійшов висновку, що спроби українців налагодити конструктивну співпрацю з польською владою не могли бути успішними, оскільки "уряд не був зацікавлений в успіху українських починань на будь-якій ниві, не використовував їх з метою досягнення загального польсько-українського порозуміння" [41, с. 6–20]. Ці ж проблеми розглянуто у низці публікацій Л. Зашкільняка [42, с. 431–454; 43, с. 37–77; 44, с. 34–45; 45;]. Автор вважав, що українсько-польському порозумінню в міжвоєнний період перешкоджали передовсім психологічні обставини: "Міцні усталені стереотипи щодо прав Польщі на західноукраїнські землі у польському середовищі і не менш поширені уявлення про споконвічне історичне право українців на них зводили шанси досягнення розумного компромісу між обома сторонами до мінімуму, хоча й не виключали такого" [42, с. 144].

Матеріали міжнародної наукової конференції "Західно-Українська Народна Республіка: до 80-річчя утворення" опубліковано в збірнику наукових статей "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність" (Львів, 2000). У статтях Я. Дашкевича "Шляхи подолання упереджень: перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків" [46, с. 23–29], а також І. Соляра, О. Зайцева та ін. епізодично згадується персоналія В. Загайкевича як одного з очільників УНРади ЗУНР.

Значний інтерес становлять збірники наукових статей "Перемишль і перемишльська земля протягом віків" [47], що були видані зусиллями Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Громадсько-політична, адвокатська діяльність В. Загайкевича висвітлена в розвідках І. Соляра. Дослідник зазначив, що постать В. Загайкевича "займає особливе місце серед плеяди видатних особистостей краю". Автор проаналізував діяльність адвоката в місцевій філії товариства "Просвіта", а також інших організаціях краю – товариствах "Віра", "Народний дім", "Руська щадниця" тощо. Особливу увагу автор приділив парламентській праці перемишльського адвоката, його внеску в розбудову повітового комітету УНДО. "Вся 14-річна багатогранна діяльність ПНК в Перемишлі (виборчі акції, шкільні плебісцити, захист селян в судах, полагодження різноманітних справ), – констатував І. Соляр, – сприяли консолідації всіх національних сил повіту на державницькій платформі, зрозумінні необхідності розбудови національних громадських організацій, ствердженні українського характеру Перемишльської землі" [48, с. 54].

Участь В. Загайкевича в суспільно-політичному житті Західної України розглядається в низці досліджень М. Швагуляка [49; 50, с. 229–240; 51, с. 207–248; 52, с. 361–372; 53, с. 404–428; 54, с. 77–82; 55, с. 111–147]. У науковій розвідці "Пацифікація". Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність" автор схарактеризував позицію відомого перемишльського діяча щодо цієї проблеми. Спробу розкрити суть ідейно-політичної еволюції УНДО здійснено у статтях Б. Хруслова [56, с. 181–188; 57, с. 158–168], студіях Б. Вола та Я. Малика [58].

Проблеми українсько-польського політичного компромісу в діяльності УНДО розкриває публікація І. Бурковської [59, с. 26–32]. В. Комар проаналізував національну політику Польщі в Східній Галичині, що реалізовувалася різними урядовими кабінетами в період правління режиму "санації" [60, с. 120–128; 61, с. 99–105]. Автор констатував: "Влада II Речі Посполитої незалежно від декларацій державної асиміляції проводила інтенсивні кроки в напрямку національної асиміляції українців" [60, с. 127].

Діяльність В. Загайкевича в УНДО фрагментарно розкрито в монографії М. Кугутяка "Історія української націонал-демократії (1918–1929 рр.)" [62]. У розділі "Проблема консолідації національно-демократичних сил", зокрема проаналізовано позицію В. Загайкевича на з'їздах УНТП 1923–1924 рр. Автор зазначає, що перемишльський адвокат був противником автономістського курсу, якого дотримувалося керівництво УНТП, виступав за налагодження якнайтісніших стосунків із еміграційним урядом ЗУНР.

Публікації В. Загайкевича в часописі "Діло" проаналізовано Ю. Шаповалом у монографії "Діло" (1880 – 1939 рр.): Поступ української суспільної думки" [63]. У колективній праці "Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX– XX ст.)" [64] представлено процес виникнення й становлення суспільних рухів та політичних партій в Україні, їх діяльність у XIX– XX ст. Осібно автори зупиняються на функціонуванні УНДО, одним з лідерів якої виступав В. Загайкевич.

У дослідженні Н. Антонюк [65] проаналізовано розвиток української освіти, науки, культури на території Генеральної Губернії, до складу якої входила Галичина, епізодично розглянута діяльність

В. Загайкевича на посаді віце-президента апеляційного суду, проаналізовано його заходи щодо українізації судової системи на Лемківщині та Надсянні. Діяльність Українського центрального комітету під керівництвом В. Кубійовича розкрито в статті К. Бондаренка та Ю. Киричука "Український Центральний Комітет [66]. В. Старка в дисертаційній праці "Рух опору в Галичині в 1941–1944 роках" [67] висвітлив специфіку німецької окупаційної політики в Галичині та її вплив на виникнення осередків організованого та стихійного Руху Опору.

У сучасній польській історіографії чимало досліджень присвячено політичній історії Західної України міжвоєнного періоду ХХ ст., маємо на увазі студії А. Хойновського [68], Т. Пйоткевича [69], В. Кулеші [70], В. Вежбенця [71]. Приміром, М. Пап'єжинська-Турек згадувала В. Загайкевича як прихильника гетьманського руху в УНТП на початку 20-х рр. ХХ ст. [72]. Серед численних сучасних досліджень вирізняється розвідка Р. Томчика "Українське з'єднане народово-демократиче. 1925–1939 рр." [73]. Автор у третьому ("Орієнтація на власні сили. 1925–1930 рр."), четвертому ("Від негачії до автономії. 1930–1935 рр."), п'ятому ("Нормалізація. 1935–1937 рр.") і шостому ("Розчарування. 1937–1939 рр.") розділах схарактеризував діяльність В. Загайкевича на кожному етапі еволюції політичної платформи УНДО.

Парламентська діяльність віце-маршала польського парламенту частково висвітлено в дослідженнях Ч. Бжози, присвячених історії Української парламентської репрезентації в польському парламенті міжвоєнного періоду ХХ ст. [74, s. 153–165]. Про окремі аспекти його громадсько-політичної діяльності перемишльського адвоката йдеться в дослідженні В. Менджецького [75, s. 220–234]. Заслужують на увагу студії польських науковців про діяльність УПР в польському сеймі й сенаті. Зокрема, цій проблемі присвятив один з розділів монографії З. Запоровський [76], а також наукові розвідки М. Шумило [77, s. 153–170].

Отже, громадсько-політична діяльність В. Загайкевича не відображена належним чином українською та зарубіжною історіографією, незважаючи на те, що окреслена проблема викликає зацікавлення сучасних дослідників. Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчує, що змістовною наповненістю відзначаються лише декілька періодів його життєвого шляху, зокрема участь у державотворчому процесі жовтня – листопада 1918 р. у ЗУНР, діяльність на партійній ниві впродовж 1920-х рр. Натомість не тільки для широкого загалу, але й для науковців залишаються не до кінця з'ясованими обставини його еміграції у 1939 р., емігрантська діяльність 1945–1949 рр., редакційна та публіцистична діяльність, а також робота на парламентській ниві в законодавчих інституціях Австро-Угорщини та Польщі.

Список використаних джерел

1. Свобода. – 27 липня 1949. – С. 3. 2. Перемишль – західний бастион України. – Нью-Йорк, Філадельфія, 1961. – 167 с. 3. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний; [пер. з англ. Ю. І. Шевчук; вст.ст. С. В. Кульчицький]. – К.: Либідь, 1991. – 512 с. 4. Кедрин І. У межах зацікавлення / Наукове товариство ім. Шевченка / І. Кедрин. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Б. в., 1986. – 523 с. 5. Паньківський К. У 15-ліття Української Нац. Ради / К. Паньківський // Листи до приятелів / [ред. Микола Шлемкевич]. – Нью-Йорк: "Ключі", 1963. – Рік XI. – Ч. 125–126. – Кн. 7–8. – С. 44–46. 6. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с. 7. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Роки 1945–1951 / В. Маруняк. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – Т. I. – 432 с. 8. Книш З. Архів Сеника. Історично-критична студія / З. Книш. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон; Сідней: Фондація ім. О. Ольжича, 1992. – 205 с. 9. Книш З. Варшавський процес ОУН: на підлозжі польсько-українських відносин тієї доби / З. Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1986–Т. 2. – 535 с. 10. Книш З. Справа Східних Торгів у Львові / З. Книш: [передмова Зиновій Книш]. – Торонто: "Київ", 1965. – 205 с. 11. Кубійович В. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. / В. Кубійович // Український історик. Журнал українського історичного товариства / [гол. ред. Любомир Винар]. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: "LOGOS". – 1973. – № 1–2 (37–38). – С. 8–42. 12. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії (1939–1941): історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. – 664 с. 13. Кубійович В. Наукові праці / Володимир Кубійович / [упорядкув. і вступна стаття проф. Олег Шаблій]. – Париж; Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – Т. I. – 800 с. 14. Макаруч С. А. Етносоціальне развитие и национальные отношения на Западно-Украинских землях в период империализма / С. А. Макаруч. – Львов: Вища школа, 1983. – 256 с. 15. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с. 16. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ– ХХ ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 17. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – Т. 11. – 336 с. 18. Кондратюк К. К. Західноукраїнський консерватизм у міжвоєнний період / К. К. Кондратюк // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф., (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004) р. / [упорядн. Василь Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 52–62. 19. Кондратюк К. К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття / К. К. Кондратюк. – Тернопіль, 1993. – 98 с. 20. Сухий О. М. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. / О. М. Сухий. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка; Інститут

українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 226 с. 21. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX / Роман Ковалюк. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 420 с. 22. Зуляк І. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. Зуляк. – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с. 23. Ковба Ж. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж. М. Ковба. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1993. – 128 с. 24. Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст.: проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів: УАДУ при Президентові України, Львівський філіал, 2000. – 416 с. 25. Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / Іван Федик. – Львів: Б. в., 1998. – 80 с. 26. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 1995. – 71 с. 27. Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928). – Львів, 2010 – 150 с. 28. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Л., 1995. – 368 с. 29. Кондратюк В. Україна в 20–30-х роках. Суспільно-політичне життя XX ст. / В. Кондратюк, О. Зайцев. – Л., 1993. – 74 с. 30. Макарчук С. Втрати населення Галичини в роки II світової війни (1939–1945) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Сер. історія. – 2000. – Вип. 35–36. – С. 321–344. 31. Макарчук С. Міжнародні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року / С. Макарчук // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали міжнар. наук. конфер., (Львів, 23–24 вересня 1999 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 6–20. 32. Макарчук С. Поляки південно-східних воєводств Польщі міжвоєнного часу: соціальні та етнополітичні риси / С. Макарчук // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф., (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / [упорядн. Василь Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 5–18. 33. Тищик Б. Становлення державності в Україні (1917–1922) / Б. Тищик, О. Вівчаренко, Н. Лешкович. – Коломия, 2000. – 262 с. 34. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: історія. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 628 с. 35. Литвин М. Україно-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Л., 1998. – 526 с. 36. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. К. Васюта / [ред. С. В. Кульчицької]. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с. 37. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с. 38. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. В. Віднянський // Український історичний журнал / [гол. ред. Валерій Смолій]. – К.: Наукова думка, 2003. – № 2 (437). – березень-квітень. – С. 39–55. 39. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. / Л. Зашкільняк // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – С. 431–454. 40. Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитою щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // Україна – Польща: важкі питання: матеріали II міжнар. семінару істориків ["Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках"], (Варшава, 22–24 травня 1997). – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі, 1998. – С. 17. 41. Макарчук С. Міжнародні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року / С. Макарчук // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали міжнар. наук. конфер. (Львів, 23–24 вересня 1999 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 6–20. 42. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. / Л. Зашкільняк // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – С. 431–454. 43. Зашкільняк Л. Ідеологічні та програмні засади ставлення українських політичних сил до Польщі і поляків в роки Другої світової війни / Леонід Зашкільняк // Україна-Польща: важкі питання: матеріали XI Міжнар. семінару істориків ["Українсько-польські відносини під час Другої світової війни"] (Варшава, 26–28 квітня 2005 р.) / [ред. Ігор Галагіда; пер. з польської мови Вікторія Грондзька, Іван Козловський]. – Варшава: Тов Тирса, 2006. – Т. 10. – С. 37–77. 44. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.) / Л. Зашкільняк // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф., (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / [упорядн. Василь Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 34–45. 45. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 46. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень: перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків / Я. Дашкевич // Україна – Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 23–29. 47. Перемишль і перемиська земля протягом віків. – Перемишль-Львів, 2001. – 324 с. 48. Соляр І. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича / І. Соляр // Перемишль і перемиська земля протягом віків. – Львів-Перемишль, 2001. – С. 54. 49. Швагуляк М. "Тацифікація". Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність / М. Швагуляк / [відпов. за випуск Ю. Р. Бабік, В. І. Івановський]. – Львів: Академія Наук України. Інститут українознавства, 1993. – 52 с. 50. Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 / М. Швагуляк // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 229–240. 51. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (з історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки) / М. Швагуляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. / [ред. Олег Купчинський]. – Львів, 1994. – Т. ССХХVІІІ. – С. 207–248. 52. Швагуляк М. На зламі епох: Львів у вересні 1939 р. / Михайло Швагуляк // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura / [red. Kazimierz Karolczak]. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. – Т. IV. – S. 361–372. 53. Швагуляк М. Національно-політична діяльність Д. Палієва у міжвоєнний період / М. Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. –

Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип. 7. – С. 404–428. 54. Швагуляк М. Партиїні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / М. Швагуляк // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 77–82. 55. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / М. Швагуляк // Записки Наукового товариства імені Шевченка / [ред. Олег Купчинський]. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 111–147. 56. Хруслів Б. Політика УНДО напередодні Другої світової війни (1938–1939 рр.) / Б. Хруслів // Галичина. – Івано-Франківськ, 1999. – № 3. – С. 181–188. 57. Хруслів Б. Українське національно-демократичне об'єднання: політика нормалізації польсько-українських стосунків (1935–1937 рр.) / Б. Хруслів // Наукові записки ХХХV: зб. наук. статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – С. 158–168. 58. Малик Я. Й. Історія української державності / Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, В. М. Чуприна. – Львів: Світ, 1995. – 248 с. 59. Бурковська І. Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО / І. Бурковська // Розбудова держави. – 1997. – № 1. – С. 26–32. 60. Комар В. Л. "Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Л. Комар // Український історичний журнал / [гол. ред. Валерій Смолій]. – К.: Наукова думка, 2001. – № 5 (440). – вересень – жовтень. – С. 120–128. 61. Комар В. Л. Українське питання в політиці Польщі (1935–1939) / В. Л. Комар // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 1998. – № 1. – С. 99–105. 62. Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918–1929. Т. 1 / М. Кугутяк. – Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с. 63. Шаповал Ю. Г. "Діло" (1880–1939 рр.): поступ української суспільної думки / Ю. Г. Шаповал. – Львів: Львівська обласна книжкова друкарня, 1999. – 384 с. 64. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – ХХ ст.): [навч. посіб.] / Малик Я. Й., Вол Б. Д., Гелей С. Д. та ін. / [заг. ред. Малик Я. Й.]. – Львів: Світ, 2003. – 296 с. 65. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939–1944 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. В. Антонюк. – Львів, 1999. – 31 с. 66. Бондаренко К. В. Український Центральний Комітет / К. В. Бондаренко, Ю. А. Киричук // Вісник Львівського університету. – Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1993. – С. 68–75. – Вип. 29. – (Серія історична). 67. Старка В. В. Рух опору в Галичині в 1941–1944 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Старка. – Тернопіль, 2006. – 202 с. 68. Chojnowski Andrzej. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 251 s. 69. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudszczyzny. 1926–1930 / T. Piotrkiewicz. – Warszawa, 1981. – 346 s. 70. Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935 / W. Kulesza. – Wrocław, 1985. – 268 s. 71. Wierzbieniec W. Between West and East. Multi-ethnicity and religious diversity as part of the cultural heritage of border cities: a case study of Przemyśl / W. Wierzbieniec // Trans-border economies – new challenges of regional development in democratic world. Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. Ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu. – Jarosław, 2013. – S. 13–21. 72. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. – 390 s. 73. Tomczyk R. Zjednoczenie (UNDO) wobec Ukrainy Radzieckiej w latach 1925–1939: zarys problemu / R. Tomczyk // Kwartalnik ukraiński. Zustricz. – Warszawa, 1990. – N.1. – S. 98–108. 74. Brzoza C. Ukraińska reprezentacja parlamentarna w II Rzeczypospolitej / Cz. Brzoza // Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze. – Kraków. – 1992/1993. – T. I/II. – S. 153–165. 75. Mędrzecki W. Ukraińska reprezentacja parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej / Wl. Mędrzecki // Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze. – Kraków. – 1996. – T. III. – S. 220–234. 76. Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939 / Z. Zaporowski // Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. – Lublin: Wydaw. UMCS, 1992. – 265 s. 77. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie I Senacie RP (1928–1939): zarys problemu / M. Szumiło // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, 2002. – Z. 13/14. – S. 153–170.

Иванна Лучаківська

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЛАДИМИРА ЗАГАЙКЕВИЧА: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статті проаналізовані історіографічний комплекс робіт, посвячених проблемам общественно-политической деятельности Владимира Загайкевича.

Ключевые слова: В. Загайкевич, историография, Галичина, общественно-политическая деятельность, УНДО.

Ivanna Luchakivska

SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF VOLODYMYR ZAGAYKEVYCH: HISTORIOGRAPHY PROBLEMS

The paper explores the complex historiographical works on the problems of social and political activity Volodymyr Zagaykevych.

Key words: V. Zagaykevych, historiography, Galychyna, social and political activities, UNDO.

УДК (94 + 930.1)(477)"192/193"**Альона Устенко****СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС "КОЛИШНІХ ЛЮДЕЙ" В УСРР У 1920–1930-Х РР.:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Досліджується історіографічний аспект становища представників колишніх привілейованих станів України після подій революції 1917 р., які виявилися відстороненими від звичного соціально-культурного та політичного життя. Вони склали чималу частину населення країни і виявилися штучно об'єднані радянською владою у єдину категорію під символічною назвою "колишні люди" або просто "колишні".

Ключові слова: "колишні люди", "чужі", "ворожі елементи", позбавленці, "соціально небезпечні".

Після подій жовтня 1917 р. мільйони людей, які вважалися представниками привілейованих станів дореволюційного суспільства, виявилися відстороненими від звичного соціально-культурного та професійного життя. Вони та члени їх родин позбулися не лише відносного матеріального достатку, але й колишнього статусу та становища в суспільстві.

Історіографія цієї теми настільки значна, що могла б стати предметом серйозного наукового дослідження. Тому в статті автор виокремлює проблему межах двох найважливіших періодів – радянського і пострадянського.

У радянській історичній науці відсутні праці, безпосередньо присвячені дослідженню категорії "колишні люди". Долі представників колишніх привілейованих верств у післяреволюційний період вивчалися переважно у рамках проблеми ліквідації "експлуаторських класів" або в контексті дослідження питань зміни соціальної структури СРСР, становлення нового безкласового суспільства.

Методологічні основи радянської історичної науки обумовили той факт, що в центрі уваги більшості праць цього періоду були не люди або соціуми, а соціально-політичні та економічні процеси, такі, як класова боротьба, політика ліквідації експлуаторських класів, експропріація експропріаторів, націоналізація, колективізація, культурна революція, перевиховання "старих" фахівців.

Так, об'єктом вивчення радянських дослідників були не поміщики та їх післяреволюційне становище, а конфіскація поміщицьких земель, не підприємці, а націоналізація промисловості, не чиновники і стара інтелігенція, а "використання" колишніх чиновників і буржуазних фахівців на радянській службі, "перевиховання" інтелігенції. Досліджувалися не взаємовідносини представників різних соціальних верств на рівні повсякденно-побутового життя, а класова боротьба в умовах диктатури пролетаріату і вирішення завдань побудови безкласового суспільства [1–4].

Окремі аспекти цієї проблематики висвітлені у дослідженнях, присвячених формуванню радянської інтелігенції, історії вітчизняної культури в цілому, культурної революції і проблем збереження культурної спадщини у післяреволюційний період [5–7].

Деякі проблеми адаптації до нових соціально-економічних і політичних умов старого чиновництва, службовців низки відомств розкривається в дослідженнях, присвячених створенню нового радянського держапарату в цілому або окремих його відомств, а також розвитку тих чи інших галузей народного господарства [8–9].

Образ "колишніх" і їх повсякденне життя у радянському суспільстві формувалися на основі не тільки історичних досліджень, але й, певною мірою, на основі творів образотворчого мистецтва, художньої літератури та кінематографу. Художні образи були більш яскравішими, легко запам'ятовувалися і сприяли формуванню стійких стереотипів, хоча й досить далеких від реальності. Слід зазначити, що представники мистецтва, літератури і кінематографу також діяли на основі принципу класовості і партійності. З перших років радянської влади формувався однотипний образ "колишніх господарів життя" – "буржуїв", поміщиків, священиків, у яких, за словами М. Горького, на обличчі була бородавка, як ознака класової нерівності [10, с. 153].

Фахівці радянської історичної науки працювали в умовах жорсткого контролю з боку влади, а тому об'єктами їх досліджень виступають не окремі люди або класи, а соціально-економічні та політичні процеси. Поза увагою залишаються проблеми ставлення до революції і до нової влади, усвідомлення свого місця у новому суспільстві, соціальні зв'язки і повсякденні практики, способи адаптації до нових соціально-економічних умов та шляхи інтеграції у радянське суспільство – усі ці питання довгий час розглядалися побічно і фрагментарно, на основі радянських методологічних установок, орієнтованих на вивчення історії "зверху", тобто через історію влади і держави.

Були й заборонені теми, яких радянські історики старанно уникали, оскільки джерела інформації були не доступними. Наприклад, масштаби репресивної політики більшовиків у відношенні до різних соціальних верств “колишніх”. Зокрема, в радянській історіографії немає єдиної думки щодо співвідношення репресивних і виховних методів у 1920–1930-х рр. Не точним залишався і сам спектр соціальних груп, які складали категорію “колишні люди”. Немає визначення цього поняття ні у юридичній літературі, ні у радянських законодавчих актах, ні у тлумачних словниках.

У першій половині 1990-х рр. в українській історіографії починають з’являтися ґрунтовні розробки з історії політичного терору, автори яких побіжно висвітлювали проблему політичних репресій більшовицької влади щодо окремих груп українського населення. Дослідник І. Білас чи не вперше описує принципи примусового виселення людей із своїх домівок у більший чи менший географічний “мінус”, визнаних як “соціально небезпечні елементи” [11]. Глибоким аналізом репресивної політики радянської влади з-поміж інших вирізняються публікації С. Білоконя [12], В. Даниленка [13], С. Кульчицького [14].

Дослідження місця і ролі в суспільстві різних соціальних верств населення стає актуальним на початку XXI ст., коли у рамках соціальної історії, історії повсякденності і мікроісторії, зроблено спроби реконструкції радянського післяреволюційного суспільства “знизу”, створення “соціального портрету” тих чи інших суспільних верств, в тому числі й “колишніх” [15].

На початку XXI ст. одним з пріоритетних напрямків пострадянської історіографії стає дослідження інтеграції “чужих” у післяреволюційне суспільство, їх повсякденне життя поступово виходить на перший план, потіснивши вивчення традиційних питань державної політики по відношенню до них. Звернення до соціально-культурних аспектів післяреволюційної історії радянського суспільства і держави 1920–1930-х рр. стало можливим в результаті двох паралельних процесів: помітного розширення джерельної бази, головним чином за рахунок розсекречення архівних документів та публікації мемуарів; у результаті збагачення вітчизняної історіографії сучасним методологічним інструментарієм [16].

Сучасні українські дослідники вивчають історію окремих груп населення, їх становище після революції 1917 р., шляхи інтеграції та спроби адаптації до нових соціально-економічних, політичних та культурних умов. Важливим науково-історичним дослідженням є монографія Н. Темірової, яка розкриває організаційно-господарську дійсність поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність поміщиків, їх соціальний портрет [17]. В. Марочко досліджує соціальний-правовий статус колишніх поміщиків у 1920-х рр. на основі нормативно-правових документів радянського періоду [18].

Становищу української інтелігенції в умовах функціонування сталінської адміністративно-командної системи присвячена монографія В. Даниленка та Г. Касьянова [19]. Проблеми політичних репресій щодо наукової інтелігенції висвітлюються у колективній праці В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [20]. У розділі “Ідеологічні прояви сталінізму” автори розкривають боротьбу сталінського керівництва, партійних органів та організацій з “контрреволюційною націоналістичною ідеологією” наукової інтелігенції, аналізують спроби владних структур підвести ідеологічні підвалини під проведення політики масових репресій проти інтелігенції.

Значний внесок у дослідження становища української інтелігенції у 1920–1930-х рр. в Україні зробив Ю. Шаповал [21]. Спираючись на архівні документи і матеріали ЦК КП(б)У та спецслужб, що десятиріччями були недоступні для науковців, автор ґрунтовно аналізує складний період суспільно-політичного життя України 1920–1930-х років. Дослідник детально розглянув механізми політичних репресій, участь та роль української інтелігенції у протидії тоталітарному режимові, на прикладах повсякденного життя показав вплив політичних репресій на свідомість інтелігенції, її громадянську позицію.

Репресивну політику радянської влади проти родин “ворогів народу” розглядає у монографії Т. Воронська. На основі архівних та нормативно-правових документів простежується трансформація каральної політики та досліджується історія сімейного заручництва [22].

Науково-документальний проект – серії книг “Реабілітовані історією” є вагомим джерелом у вивченні даної теми. Дослідження містить наукові розвідки про політичні репресії радянської влади у територіальному зрізі – в областях, базуючись на значній кількості архівних документів, спогадів, науково-публіцистичних нарисів та історії окремих осіб, які зазнали політичних репресій з боку влади [23].

Історія повсякденності є досить актуальною на сьогоднішній день. Адже дослідження умов життя, праці та відпочинку, соціальної адаптації, а також факторів, які впливають на формування свідомості різних груп українського населення, дає змогу відтворити реальну картину і побачити життя людей “знизу” [16].

Важливий внесок у дослідження тих чи інших аспектів вивчення становища “колишніх людей” у 1920–1930-х рр. є праці закордонних фахівців, які вивчали соціальну, економічну та культурну

політику більшовиків, історію колективізації, зародження та становлення сталінізму. Так, наприклад праці К. Келлі скеровані на дослідження історії радянського дитинства і в рамках цих досліджень виокремлює становище дітей "чужих" у післяреволюційний період [24].

Незважаючи на значні досягнення у вивченні післяреволюційної історії представників колишніх привілейованих станів, ця тема залишається актуальною та однією з найбільш дискусійних у вітчизняній історії. Лише побічно досліджено повсякденні практики різних соціальних груп "колишніх", критерії їх соціальної ідентифікації, проблема співвідношення та взаємозв'язку декларованої політики та політичної практики у відношенні до них на місцях.

Основним залишається питання, що на сьогоднішній день немає навіть усталеного уявлення про те, кого слід вважати "колишніми". Нерідко доводиться зустрічати ототожнення поняття "колишні люди" з широко поширеним у середині 1920-х рр. терміном "соціально небезпечні" (або "соціально шкідливі") елементи, "позбавленці", "непмани", об'єднуючи тим самим не тільки різні соціальні верстви населення, але й зовсім різнохарактерні поняття. Очевидно, що відсутність конкретного розуміння даного питання неминуче призводить до отримання помилкових висновків та формування недостовірного уявлення.

Підведення підсумків сучасного стану історіографії з теми змушує згадати слова академіка Ю. Полякова про необхідність ретельного вивчення всього "пакету проблем", пов'язаних з долею класів, груп, шарів, відсторонених від влади, що позбулися доходів і привілеїв, "простежити долі тих, кого ми упродовж десятиліть називали "колишніми" [25, с. 108]. Отже, досліджувана тема є перспективною, оскільки є багато питань, які потребують ретельного дослідження.

Список використаних джерел

1. Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СРСР / И. Я. Трифонов. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с. 2. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф. Г. Турченко. – К.: Выща школа, 1987. – 199 с. 3. Морозов А. Ф. Вопросы борьбы с нэпманской буржуазией в советской историографии / А. Ф. Морозов // Вопросы истории. – 1978. – № 4. – С. 116–124. 4. Селунская В. М. Социальная структура советского общества. История и современность / В. М. Селунская. – М.: Издательство политической литературы, 1987. – 326 с. 5. Ткачова Л. І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. – К.: Наукова думка, 1985. – 192 с. 6. Федюкин С.А. Партия и интеллигенция. – М.: Политиздат, 1983. – 240 с. 7. Иванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции (1917–1927) / Л. В. Иванова. – М.: Наука, 1980. – 392 с. 8. Софинов П. Очерки истории ВЧК (1917–1922 гг.) / П. Софинов. – М.: Политиздат, 1960. – 248 с. 9. Овечкин В. В. Дезертирство из Красной армии в годы гражданской войны / В. В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 108–115. 10. Горький М. О литературе: статьи и речи 1928–1936 гг. / М. Горький / [Ред. Н.Ф. Бельчикова]. – М.: Советский писатель, 1937. – 511 с. 11. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. / І. Білас. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 422 с. 12. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – 447 с. 13. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с. 14. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький – К.: Основа, 1996. – 396 с. 15. Історія України: (У 3 т.) / В. М. Литвин / [Відп. Ред. В. А. Смолій]. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2005. – Т. 3.: Новітній час (1914–2004). – Кн. 1. – 2005. – 831 с.; Кн. 2. – 2005. – 639 с. 16. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія в 2-х частинах. Частина 1 / [Ред. кол.: В.М. Литвин (голова)]. – К.: Наукова думка, 2006. – 652 с. 17. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 319 с. 18. Марочко В.І. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. / В. І. Марочко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XVIII. – К.: 2010. – 305 с. 19. Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки) / В. Даниленко, Г. Касьянов. – К., 1991. – 96 с. 20. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К., 1991. – 344 с. 21. Шаповал Ю. Україна XX ст.: особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К., 2001. – 560 с. 22. Воронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.) / Т. Воронська. – К.: Темпора, 2013. – 624 с. 23. Реабілітовані історією / [АН України, Ін-т історії України та ін.]. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с. 24. Келли К. "Маленькие граждане большой страны": интернационализм, дети и советская пропаганда / К. Келли // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 60. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/60/katrimon.html>. 25. Поляков Ю.А. Гражданская война в России. (Поиски нового видения) / Ю. А. Поляков // История СССР. – 1990. – № 2. – С. 98–117.

Алёна Устенко

**СОЦИАЛЬНЫЙ СТАТУС “БЫВШИХ ЛЮДЕЙ” УССР В 1920–1930-Х ГГ.:
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Исследуется историографический аспект положения представителей бывших привилегированных классов Украины после событий революции 1917 г., которые оказались отстраненными от привычной социально-культурной и политической жизни. Они составляли большую часть населения страны и оказались искусственно объединены советской властью в единую категорию с символическим названием “бывшие люди” или просто “бывшие”.

Ключевые слова: “бывшие люди”, “чужие”, “враждебные элементы”, лишены, “социально опасные”.

Alyona Ustenko

**THE SOCIAL STATUS OF “FORMER PEOPLE” USSR IN THE 1920–1930S.:
HISTORIOGRAPHIC ASPECT**

Explores the historical aspect of the position of representatives of former privileged classes of Ukraine after the events of the revolution of 1917, which have been excluded from the usual socio-cultural and political life. They were a large part of the population and were artificially shaped by the Soviet power in a single category under symbolic title “former people” or simply “former”.

Key words: “former people”, “strangers”, “hostile elements”, “pozbavlenetsy”, “dangerous”.

УДК 94(477)

Оксана Потіха

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УНДО: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Стаття присвячена аналізу неопублікованих архівних документів, що висвітлюють суспільно-політичну діяльність Українського національно-демократичного об'єднання – однієї з найвпливовіших легальних політичних партій Західної України 1925–1939 рр.

Ключові слова: УНДО, політичне життя, політична партія, архівні матеріали, програмні документи.

Партійно-політичне життя Західної України міжвоєнного періоду ХХ ст. було особливо багатограним, адже в краї співіснували політичні партії та організації практично всіх ідеологічних напрямів. Домінуючу роль у формуванні ідеології українського руху в міжвоєнній Польщі відіграло Українське національно-демократичне об'єднання (далі – УНДО), яке виникло у 1925 р. в результаті злиття Української народно-трудоваї партії (далі – УНТП), Української партії національної роботи (далі – УПНР) і частини Української парламентської репрезентації (далі – УПР), ставши провідною українською політичною партією Західної України другої половини 1920–1930 рр., репрезентантом українців краю на міжнародній арені.

В умовах польського владного режиму, перебуваючи на легальному становищі, виражаючи національні інтереси українського народу, УНДО відіграло провідну роль у боротьбі за українську державність. Партія не визнавала законності польського панування на західноукраїнських землях і проголосила кінцевою метою своєї діяльності побудову самостійної, соборної, незалежної української держави. Досвід УНДО набуває особливої актуальності у контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні.

Потреба вивчення історії УНДО зумовлена наявністю невеликої кількості наукових праць, котрі б цілісно досліджували діяльність націонал-демократів. Тому аналіз джерельної бази дослідження даної проблеми сьогодні становить значний науковий інтерес. Межі джерельної бази, її склад і характер визначаються проблематикою і характером дослідження.

Детальний і всебічний аналіз діяльності УНДО на території Західної України упродовж 1925–1939 рр. базується на вивченні виявлених і опрацьованих історичних джерел. Відповідно до джерелознавчих вимог їх умовно можна поділити на архівні документи і матеріали, опубліковані джерела, мемуарну літературу, спогади тогочасних українських громадсько-політичних діячів, матеріали періодичних видань.

Метою цього дослідження є комплексне, об'єктивне висвітлення й аналіз однієї з найважливіших груп джерел – архівних документів і матеріалів, які висвітлюють теоретико-

ідеологічні засади УНДО та основні напрями організаційно-практичної діяльності її членів в умовах національно-визвольної боротьби західноукраїнського населення у міжвоєнний період.

Основу джерельної бази складають документи і матеріали, що зберігаються в установах Національного архівного фонду України. Найбільшу їх кількість виявлено і опрацьовано у Центральному державному історичному архіві України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), Державних архівах Тернопільської, Львівської та Івано-Франківської областей, Національній бібліотеці у Варшаві (Biblioteka Narodowa, Warszawa).

Найбільше джерел з історії УНДО знаходиться у ЦДІАЛ України. Найвагомішу роль у дослідженні відіграли неопубліковані документи і матеріали фонду 344 Українського національно-демократичного об'єднання [1–52], який містить 596 справ. Значна кількість його документів відображає діяльність партії за 1925–1939 рр. Це – статuti, положення, обіжники, інструкції, відозви, комунікати, меморіали, матеріали з'їздів та зборів, звітні і статистичні відомості. Ці документи також характеризують роботу міських та повітових організацій УНДО. Участь партії у виборчих кампаніях до польського парламенту, до міських, громадських та сільських рад розкривають інструкції, діаграми, статистичні дані, списки кандидатів, списки членів виборчих комісій, виборців та інші документи головного виборчого комітету. Видавнича і пропагандистська діяльність членів партії представлена численними працями, статтями, повідомленнями, які надсилалися до друкованих органів УНДО.

Співробітництво з українськими товариствами та організаціями розкриває листування з ними, а також статuti, звіти, які, очевидно, надсилалися до партії з метою ознайомлення з їх роботою. Одну з найменших груп документів становлять справи стосовно персональних питань членів партії, які розглядалися партійним судом. У фонді зберігаються списки, журнали, карточки обліку, анкети, партійні квитки членів партії, а також звіти, журнали, рахунки та інші документи, які розкривають фінансово-господарську діяльність УНДО.

Важливим джерелом для вивчення основних напрямів діяльності ундовських парламентаріїв упродовж 1922–1939 рр. є матеріали фонду 392 Української парламентської репрезентації (далі – УПР) у польському сеймі та сенаті [53–57], який містить 66 справ. Вони містять тексти промов послів і сенаторів, інтерпеляції (запити), внесення, законопроекти, скарги, листування та інші документи.

Значну кількість неопублікованих документів і матеріалів про різноманітні аспекти діяльності партії знаходиться у персональних фондах видатних громадсько-політичних діячів. Унікальними за своєю новизною та інформаційною насиченістю є документи одного з найбільших персональних фондів архіву – фонду 359 Осипа Назарука [58–59]. Особливо цінними для цього дослідження є матеріали щодо підготовки та організації Всеукраїнського національного конгресу (ВУНК) за 1934–1937 рр. Зокрема, це протоколи засідань підготовчої комісії за вересень-грудень 1934 р., підготовчої конференції, проведеної 24–28 грудня 1934 р., політичні програмні тези ВУНК, а також матеріали з роботи підготовчого конгресового комітету. Деякі відомості про діяльність УНДО знаходяться у фонді 358 митрополита А. Шептицького [60], фонді 348 товариства "Просвіта" [61–62], 309 – Наукового товариства імені Т. Шевченка [63], та 408 – Греко-католицького митрополичого ординаріату [64].

Важливим джерелом для дослідження діяльності УНДО зазначеного періоду є фонд 205 Прокуратури апеляційного суду [65–70]. Його матеріали становлять більше 3 тис. одиниць зберігання (у роботі згадуються лише деякі з них) і містять акти звинувачення, листування, оперативні донесення, повідомлення, інформації про звіти державної поліції про суспільно-політичну ситуацію, повідомлення прокурорів окружних судів про конфіскацію друкованих видань, а також матеріали судових процесів проти депутатів польського сейму та сенату Г. Тершаковця, О. Луцького, І. Заваликута, Л. Куницького, С. Кузика, О. Яворського, В. Целевича, Д. Левицького, Л. Макарушки, Д. Паліва, В. Загайкевича та інших, проти осіб, звинувачених у приналежності до національних партій та організацій.

Деякі матеріали з діяльності ундовських послів містяться у колекції документів про діяльність урядів і армій УНР та ЗУНР (ф.581) [71–72]. Чимало цікавої інформації, що стосується взаємин УНДО з громадськими організаціями краю, міститься у фондах 319 "Союзу українок" [73–76], 449 "Народної торгівлі" [77] та 762 – "Центросоюзу" [78]. У фондах редакції газети "Діло" (ф.779) [79–80] знаходяться матеріали про діяльність ундовських парламентаріїв у польському сеймі та сенаті – інтерпеляції, внесення, запити.

Інформація про діяльність місцевих партійних організацій УНДО, їх місце і роль в українському національно-визвольному русі, особливості політики польської влади в краї міститься у численних документах фондів воєводських управлінь та повітових староств Державних архівів Тернопільської, Львівської та Івано-Франківської областей.

Серед фондів Держархіву Тернопільської області найбільша кількість матеріалів стосовно діяльності УНДО та інших політичних партій краю міститься у фонді 231 Тернопільського воєводського управління [81–104], який нараховує понад 4 тис. одиниць зберігання, у фондах 274 Тернопільської воєводської команди державної поліції [105–106], 281 – Борщівської повітової команди державної поліції [107–108]. Серед матеріалів цих фондів – щотижневі та місячні звіти про соціально-економічне та політичне становище в регіоні, донесення, інформації польських державних структур про діяльність УНДО та інших політичних партій та громадських організацій, що діяли на території краю, а також протоколи з'їздів, нарад, обіжники, комунікати, резолюції Народного, Центрального і повітових комітетів партії. Фонди містять інформацію про діяльність УНДО напередодні та під час парламентських виборів міжвоєнного періоду, скарги, запити, інтерпеляції і тексти промов у польському парламенті. Цікаві відомості про участь ундовських послів і сенаторів у передвиборчих вічах, зборах та маніфестаціях знаходимо у фондах 3 Тернопільського повітового староства [109–110], 294 – Філії українського товариства "Просвіта" в м. Тернополі [111–113].

Подібні відомості про діяльність місцевих партійних організацій УНДО знаходимо у фондах 2 Станіславського воєводського управління [114–116], 68 – Станіславського воєводського управління державної поліції [117], 226 – прокуратури Станіславського окружного суду [118], 121 – Львівського воєводського управління державної поліції [119–124].

Значну наукову цінність для дослідження діяльності партії становлять матеріали з архіву УНДО Національної бібліотеки у Варшаві. У мікрофільмах однієї з найбільших колекцій документів з історії УНДО вміщено матеріали засідань Центрального комітету УНДО, його комунікати, резолюції і постанови, протоколи засідань секретаріату, президії, ексекютиви партії за 1928–1938 рр., а також документи про участь УНДО у парламентських виборах та діяльність повітових і міських організацій партії [125–137]. У мікрофільмах також зосереджено документи про діяльність Української парламентської репрезентації за 1922–1938 рр., зокрема резолюції, комунікати, меморіали УПР, протоколи засідань, конференцій, нарад, промови послів і сенаторів на засіданнях сейму і сенату, їх внесення, скарги, запити, законопроекти та інтерпеляції [138–142]. Надзвичайно позитивним і корисним для дослідження є наявність окремого фонду, присвяченого діяльності УНДО. Опрацьовані архівні матеріали у більшості випадків це – машинописні тексти українською та польською мовами, у меншій мірі – рукописи. І ті і інші потребували всебічного аналізу, зіставлення та перевірки фактів, які в них наводилися.

Архівні джерела комплексного вивчення діяльності УНДО та його ролі у суспільно-політичному житті Західної України упродовж 1925–1939 рр. доповнюються збірниками опублікованих документів і матеріалів, виданих на Україні та в діаспорі, опублікованими партійними документами, законодавчими актами Польської держави, мемуарною літературою та спогадами громадсько-політичних діячів, тогочасними західноукраїнськими та польськими періодичними виданнями. Проте, це тема наступного наукового дослідження.

Таким чином, джерельна база суспільно-політичної діяльності УНДО з одного боку надає можливість дослідити ті чи інші етапи діяльності партії, а з іншого, внаслідок відсутності систематичного архівування паперів "партійного" походження, вона є уривчастою, що вимагає від дослідника не лише залучати інші види та типи джерел, а й проводити постійну пошукову роботу.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 344, оп. 1, спр. 1, 13 арк. 2. ЦДІАЛ України, ф. 344, оп. 1, спр. 3, 4 арк. 3. Там само, спр. 6, 8 арк. 4. Там само, спр. 10, 6 арк. 5. Там само, спр. 23, 17 арк. 6. Там само, спр. 29, 37 арк. 7. Там само, спр. 34, 104 арк. 8. Там само, спр. 37а., 8 арк. 9. Там само, спр. 38, 18 арк. 10. Там само, спр. 49, 62 арк. 11. Там само, спр. 51, 6 арк. 12. Там само, спр. 53, 24 арк. 13. Там само, спр. 60, 37 арк. 14. Там само, спр. 68, 7 арк. 15. Там само, спр. 74, 45 арк. 16. Там само, спр. 77, 182 арк. 17. Там само, спр. 80, 61 арк. 18. Там само, спр. 170, 11 арк. 19. Там само, спр. 177, 24 арк. 20. Там само, спр. 190, 36 арк. 21. Там само, спр. 194, 12 арк. 22. Там само, спр. 197, 27 арк. 23. Там само, спр. 198, 134 арк. 24. Там само, спр. 200, 25 арк. 25. Там само, спр. 209, 15 арк. 26. Там само, спр. 214, 20 арк. 27. Там само, спр. 216, 24 арк. 28. Там само, спр. 218, 69 арк. 29. Там само, спр. 219, 103 арк. 30. Там само, спр. 220, 34 арк. 31. Там само, спр. 221, 17 арк. 32. Там само, спр. 224, 25 арк. 33. Там само, спр. 226, 25 арк. 34. Там само, спр. 231, 158 арк. 35. Там само, спр. 236, 31 арк. 36. Там само, спр. 239, 17 арк. 37. Там само, спр. 242, 65 арк. 38. Там само, спр. 246, 35 арк. 39. Там само, спр. 248, 39 арк. 40. Там само, спр. 250, 27 арк. 41. Там само, спр. 251, 7 арк. 42. Там само, спр. 255, 11 арк. 43. Там само, спр. 258, 15 арк. 44. Там само, спр. 260, 19 арк. 45. Там само, спр. 261, 84 арк. 46. Там само, спр. 266, 43 арк. 47. Там само, спр. 284, 3 арк. 48. Там само, спр. 285, 18 арк. 49. Там само, спр. 286, 61 арк. 50. Там само, спр. 518, 5 арк. 51. Там само, спр. 521, 4 арк. 52. Там само, спр. 553, 73 арк. 53. Там само, ф. 392, оп. 1, спр. 8, 25 арк. 54. Там само, спр. 14, 127 арк. 55. Там само, спр. 17, 239 арк. 56. Там само, спр. 21, 178 арк. 57. Там само, спр. 42, 176 арк. 58. Там само, ф. 359, оп. 1, спр. 381, 269 арк. 59. Там само, спр. 409, 10 арк. 60. Там само, ф. 358, оп. 1, спр. 110, 87 арк. 61. Там само, ф. 348, оп. 1, спр. 241, 216 арк.

62. Там само, ф. 348, оп. 1, спр. 354, 5 арк. 63. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2532, 142 арк. 64. Там само, ф. 408, оп. 1, спр. 592, 97 арк. 65. Там само, ф. 205, оп. 1, спр. 827, 122 арк. 66. Там само, спр. 839, 177 арк. 67. Там само, спр. 840, 11 арк. 68. Там само, спр. 850, 42 арк. 69. Там само, спр. 870, 45 арк. 70. Там само, спр. 948, 301 арк. 71. Там само, ф. 581, оп. 1, спр. 129, 6 арк. 72. Там само, спр. 130, 25 арк. 73. Там само, ф. 319, оп. 1, спр. 32, 129 арк. 74. Там само, спр. 57, 96 арк. 75. Там само, спр. 61а, 10 арк. 76. Там само, спр. 65, 244 арк. 77. Там само, ф. 449, оп. 1, спр. 2, 22 арк. 78. Там само, ф. 762, оп. 1, спр. 2, 39 арк. 79. Там само, ф. 779, оп. 1, спр. 33, 38 арк. 80. Там само, Спр. 34, 48 арк. 81. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, спр. 218, 76 арк. 82. Там само, спр. 755, 71 арк. 83. Там само, спр. 1090, 47 арк. 84. Там само, спр. 1365, 52 арк. 85. Там само, спр. 1454, 108 арк. 86. Там само, спр. 1627, 16 арк. 87. Там само, спр. 1629, 13 арк. 88. Там само, спр. 1669, 71 арк. 89. Там само, спр. 1892, 20 арк. 90. Там само, спр. 1893, 65 арк. 91. Там само, спр. 1922, 68 арк. 92. Там само, спр. 1953, 82 арк. 93. Там само, спр. 1954, 124 арк. 94. Там само, спр. 1958, 103 арк. 95. Там само, спр. 1959, 118 арк. 96. Там само, спр. 1964, 92 арк. 97. Там само, спр. 4353, 103 арк. 98. Там само, спр. 4438, 61 арк. 99. Там само, оп. 2, спр. 2928, 2 арк. 100. Там само, оп. 2, спр. 4102, 65 арк. 101. Там само, оп. 3, спр. 91, 41 арк. 102. Там само, спр. 92, 15 арк. 103. Там само, спр. 282, 59 арк. 104. Там само, оп. 6, спр. 1651, 13 арк. 105. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 218, 118 арк. 106. Там само, спр. 246, 183 арк. 107. Там само, ф. 281, оп. 1, спр. 137, 11 арк. 108. Там само, спр. 625, 77 арк. 109. Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 211, 105 арк. 110. Там само, спр. 219, 75 арк. 111. Там само, ф. 294, оп. 1, спр. 120, 4 арк. 112. Там само, спр. 123, 6 арк. 113. Там само, спр. 134, 14 арк. 114. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 267, 79 арк. 115. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 409, 123 арк. 116. Там само, спр. 477, 69 арк. 117. Там само, ф. 68, оп. 1, спр. 155, 161 арк. 118. Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 9, 84 арк. 119. Державний архів Львівської області, ф. 121, оп. 2, спр. 202, 78 арк. 120. Там само, спр. 235, 19 арк. 121. Там само, оп. 3, спр. 499, 213 арк. 122. Там само, спр. 601, 38 арк. 123. Там само, спр. 636, 153 арк. 124. Там само, спр. 837, 156 арк. 125. Національна бібліотека у Варшаві (НБВ), мікрофільм 68694. Т.І,П, 1165 арк. 126. Там само, мф. 70045, 170 арк. 127. Там само, мф. 70046, 70 арк. 128. Там само, мф. 70047, 312 арк. 129. Там само, мф. 70111, 284 арк. 130. Там само, мф. 70113, 15 арк. 131. Там само, мф. 70114, 50 арк. 132. Там само, мф. 70155, 16 арк. 133. Там само, мф. 70156, 15 арк. 134. Там само, мф. 71751, 356 арк. 135. Там само, мф. 71756, 229 арк. 136. Там само, мф. 71757, 138 арк. 137. Там само, мф. 75611, 105 арк. 138. Там само, мф. 85561, 497 арк. 139. Там само, мф. 85778, 1748 арк. 140. Там само, мф. 86475, 1447 арк. 141. Там само, мф. 86476, 1272 арк. 142. Там само, мф. 86701, 363 арк.

Оксана Потиха

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УНДО:
ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ БАЗА**

Статья посвящена анализу неопубликованных архивных документов, освещающих общественно-политическую деятельность Украинского национально-демократического объединения – одной из самых влиятельных легальных политических партий Западной Украины 1925–1939 гг.

Ключевые слова: УНДО, политическая жизнь, политическая партия, архивные материалы, программные документы.

Oksana Potikha

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY UNDO: SOURCE BASIS

This article analyzes the unpublished archival documents, covering social and political activities of the Ukrainian National Democratic Union – one of the most influential legal political parties in Western Ukraine 1925–1939 years

Key words: UNDO, political life, political party, archival materials, policy documents.

УДК 94(477): 929 О.Теліга

Жанна Кулик

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

Досліджуються життєві цінності, патріотичні позиції, риси характеру поетеси Олени Теліги на основі документів особового походження, а саме – листування поетеси з її близькими подругами Наталею Лівницькою-Холодною, Ксенією Світлик та Дарією Беч. Автор подає відомості про кількість листів як до поетеси, так і адресованих нею. Перед нами у листуванні розкривається вимогливе ставлення поетеси до такого почуття як кохання, підкреслюється важливість дружби. Автор приділяє увагу педагогічному хисту поетеси.

Ключові слова: Олена Теліга, листування, патріотичні позиції, риси характеру, педагогічний хист.

Розуміння ролі особистості в історичному процесі потрібно проводити комплексно і цілісно. У цьому нам сприяє, зокрема і листування досліджуваної постаті з рідними та друзями. Адже безпосередньо у цьому спілкуванні проявляються повною мірою усі риси, притаманні людині: життєві позиції, погляди, ставлення до оточуючих, риси характеру. В цій статті спробуємо частково проаналізувати джерела особового походження Олени Теліги, та на їх прикладі, зокрема, листування з друзями, будемо намагатися розкрити систему її життєвих цінностей.

У цій статті акцентуємо увагу на листуванні поетеси з подругами, а саме: з Наталею Лівницькою-Холодною, Даркою Беч, Ксенією Світлик. Це листування обране нами не випадково, адже вони демонструють складні умови емігрантського життя поетеси у Польщі, дають нам можливість крізь призму товариських стосунків з подругами досягнути характер поетеси.

Епістолярна спадщина О. Теліги кількісно незначна. Багато втрачено назавжди. Умови емігрантського життя осіб, із якими вона листувалася, переїзд із країни у країну, із континенту на континент, війна, підпілля, арешти, руїна – все це не сприяло збереженню листів навіть від дуже дорогих їй людей. Знаючи товариський характер О. Теліги, можна припустити, що писала вона листів багато, маємо про це й безпосередні свідчення деяких її адресатів [1, с. 7]. Так, Юрій Клиновий (Стефанік), згадуючи про своє знайомство з Оленою Телігою на іменинах у [1, с. 7] Дмитра Донцова у Львові в 1938 році, писав: "З того часу ми досить жваво кореспондували, Олена Іванівна написала мені яких 20 листів, я їй не менше – і її, і мої листи, здається, загинули" [4, с. 383]. Олег Жданович свідчив, що Олена Теліга, хоч і рідко, листувалася з Юрієм Кленом [6, с. 1043]. Про те, що Олена Теліга досить регулярно писала йому листи під час свого повернення в Україну, згадував Євген Маланюк [4, с. 383]. Його архів, що зберігається в УВАН у Нью-Йорку, ще не описаний і не маємо відомостей чи є там листи О.Теліги. Сама О.Теліга не раз згадувала про своє листування з Леонідом Мосендзом і навіть присвяченій йому поезії дала заголовок "Лист". Є згадки й про листування її з іншими особами.

Перед тим, як розпочати детальніше аналіз листування О. Теліги, хотілося б навести відомості про відомі нам її листи:

Найбільший за обсягом епістолярій опублікований у книзі "Матеріали до історії літератури і громадської думки: листування з американських архівів 1857–1933" [8, с. 147]. Тут вміщено 35 листів Олени Теліги до Наталі Лівницької-Холодної за 1932–1933 рр., один лист Н.Лівницької-Холодної до О. Теліги, три листи до неї від Д. Донцова.

Улас Самчук у книгах "На білому коні" (Нью-Йорк; Мюнхен, 1956 р.) [8, с. 147], "На коні вороному. Спомини і враження" (Вінніпег, 1975 р.) [8, с. 147] та в нарисах "Побачимось у Києві" [8, с. 147] і "На шляху до Києва", вміщених у книзі "Олена Теліга. Збірник" [8, с. 147], повністю або частково цитує 5 листів О. Шовгенової (Теліги) до нареченого, а потім чоловіка Михайла Теліги. Ці листи були у валізі, яку він залишив У. Самчукові, коли зупинявся у нього в Рівному в листопаді 1941 р. проїздом до Києва. Подальша їх доля невідома. В архіві У. Самчука, переданому з Канади в Україну, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України, вони відсутні.

П'ять листів О.Теліги зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка: три листи Б.-І.Антонича (1934, 1935 і 1937 рр.) і листівка та лист до Є. Пеленського (1934, 1936 рр.) [8, с. 147].

У копіях, надісланих Національною бібліотекою Варшави, у яких зберігається архів Д.Донцова, маємо три листи О. Теліги: один – від 17 жовтня 1928 р. до редактора "Літературно-Наукового Вістника" і два 1939 р. до редакції "Вістника" з приводу її рецензії на збірку Є. Маланюка "Перстень Полікрата" [8, с. 147].

У дні відзначення 90-літнього ювілею О.Теліги за сприяння посольства України в Чехії були одержані з архіву Праги копії листа О. Теліги до професора Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі І.Кабачківа від 10 квітня 1930 р. і чернетки його відповіді [8, с.148].

О.Жданович у книзі "Олена Теліга. Збірник" [8, с.148] опублікував лист О. Теліги до редакції "Вістника" від 12 грудня 1935 р., який був уміщений в цьому часописі в 1936 р. (кн. 1), та до Олега Лашенка від 15 січня 1942 р. під заголовком "Останній лист Олени Теліги".

Отже, комплекс листів, які є в нашому розпорядженні, складається з 51 листа О. Теліги до різних респондентів і 5 листів, адресованих їй. Їх всебічний аналіз дозволяє отримати різнопланову інформацію, цінну для істориків і літературознавців. Спеціалісти з епістолології справедливо відзначають, що приватне листування містить багатий інформаційний потенціал, на перший план ставлять суспільно-політичну інформацію і далі виділяють такі її "шари": культурна, фахова, просопографічна (вік особи – автора, статус, духовність, риси характеру, особливості ментальності, генеалогічні дані тощо), персоніфікована (особа, її місце в суспільстві, історії, державі), географічна, хронологічна, лінгвістична тощо [8, с. 148].

Оскільки епістолярії – джерела особового походження і інформація просопографічного характеру є найадекватнішою, ставимо її на перший план, відзначивши ту особливість цього джерела, що приватні листи, у більшості своїй, адресувались особам, які перебували з кореспондентом у дружніх, родинних або приятельських стосунках, не були розраховані на оприлюднення, отже, вміщена у них інформація вирізняється особливою щирістю [8, с.148].

Виходячи зі сказаного, умовно виділимо у епістолярній спадщині О. Теліги таку інформацію: 1) просопографічну (про автора листів як особистість, її світогляд, морально-етичні принципи, культурний рівень, захоплення, родинні стосунки, біографічні дані, умови життя і побуту і т.д.; 2) суспільно-політичну; 3) про культурне і літературне життя української еміграції; 4) про естетичну концепцію і творчу лабораторію О.Теліги як поетеси [8, с. 148].

Цікавим є листування між О. Телігою та К. Світлик і Д. Беч. Спогади яких переносять нас у Варшаву 1936–1938 рр., коли дві молоді галичанки приїхали туди навчатися: К. Світлик – у дворічній школі фотографів, а Д. Беч – в Інституті ручних робіт і малюнків. Вони увійшли до "Студентської громади", відвідували студентські вечірки, диспути. Саме там познайомилися з О. Телігою, яка взяла їх під свою опіку. Теліги бували досить частими гостями у скромній кімнаті дівчат, яку вони наймали на одній із центральних вулиць Варшави. Теліги жили у віддаленому від центру районі, тому після студентських вечірок, відвідувань кіно чи інших розваг у місті купували тістечка і заходили до дівчат на чай. До пізнього вечора іноді точилися там нескінченні розмови. Як згадувала Д. Беч, О. Теліга дуже любила слухати розповіді К. Світлик про боротьбу націоналістичної молоді в Галичині [10, с.13].

Згідно зі спогадами К. Світлик, саме вона познайомила Олега Штуля з О. Телігою. Склалося приємне товариство, до якого належав також [10, с.13] Український літературний критик І. Коровицький, на той час уже магістр філософії.

Отже, у нашому розпорядженні: 4 листи і 4 листівки до К. Світлик, 1 лист і листівка до Д. Беч. Хронологічно вони охоплюють період від 6 серпня 1936 р. до 4 квітня 1939 р.

Перша листівка надіслана К. Світлик із Заліщиків 16 серпня 1936 р., у якій О. Теліга відпочивала разом з чоловіком Михайлом у товаристві Д. Донцова.

У листі від 9 серпня поточного року Олена писала: "Тиждень вже живу в Заліщиках і насолоджуюсь сонцем, Дністром, прогулянками і товариством Доктора. Гарно мені тут" [10, с. 13].

Цей лист проливає світло й на деякі аспекти стосунків між О. Телігою й особами, які її оточували, зокрема, з І. Коровицьким. Про щирі почуття до Олени Теліги свідчить присвята його поетичної збірки "Віще зілля", яка вийшла 1936 року у Львові: "Пані Олені Телізі". Чи не розмовами з нею були нав'язані такі рядки:

Звичайний вечір.Тільки зустрів.

Блакитний дзвін на місто сплив.

Пішов крізь вулицю, несучи

Дитячу жменю Ваших слів [10, с. 13].

У згаданому листі О. Теліги до Ксені читаємо: "Коли Ви поїхали з Варшави, стало зовсім порожньо. Особливо для Івана. Зустрічалися ми з ним часто, майже щодня. Сварилися теж дуже часто, але ще частіше розмовляли з ним довго і по-приятельськи. Був він дуже бідним, бо бракувало йому дуже Вас..." [10, с. 13].

У цьому ж листі згадуються ще двоє близьких приятелів Олени Теліги – О. Штуль і С. Кушніренко. У ставленні до першого вже проглядаються ті почуття, які пізніше проявляться у присвячених йому сонетах "Напередодні": "Олег пише часто. Писав вже й сюди. Мій дорогий хлопче!". Вона співчуває своєму юному другові, який переживає тяжкі часи: батько поїхав у справах парафії до Крем'янця, "а Олег взяв все господарство в свої руки і працює тяжко, та ще мучається

думками, чи вдасться цього року і йому, і братові виїхати з села. Бідний хлопець". У наступних листах Олег також згадується часто [10, с. 13].

О. Теліга високо цінувала особистість і поетичний талант С. Кушніренка. У листі від 9 серпня 1936 р. до згадуваної К. Світлик вона писала: "Кілька разів був у мене Кушніренко... Розмовляли з ним багато, до полуночі і за північ. Чим більше я його пізнавала, тим більше набирала до нього пошани. Яка це горда, шляхетна і вперта вдача! І до того-талановитий на рідкість. Буде з нього здається тип людини, що ми так мало знаємо: яка вміє єднати слово з ділом" [12, с. 19].

Як відомо, С. Кушніренко присвятив вірша поетесі під назвою "Психопортрет. Олена Теліга" [12, с. 113]. Вважаємо за потрібне надрукувати його тут, позаяк творча спадщина С. Кушніренка, на жаль, ще мало відома загально:

Природньожива, мов потік балакуча,
Залюблена в ритміку сонячних днів.
Хоч пройдений шлях – це кряжі, навіть кручі,
Обличчя не знає: що смуток, що гнів.
Глибоко в душі вся іржа, вся гірчавинь –
Вона ж молода і фіглярно-струнка!
І ось елегантських, майстерних рядках
Прибоєм хвилює життя над почате.
В очах ще дитинство і танці, і сальта,
Так близько ще жарт і палкий каламбур...
"Чекайте! Ні матері вдома, ні тата,
Закурим?" [12, с. 113].

З листів дізнаємося, що О. Теліга мала намір організувати видання газети, що з деяких питань розвитку української культури, у тому числі мови, вона відстоювала свою позицію, дискутувала з товаришами, зокрема, з І. Коровицьким. У листі до К. Світлик від 3 серпня 1937 р. писала: "Дуже чекаю на приїзд Івана. Скучила вже за ним, та й хочу нарешті вияснити остаточно справу з газетою, яку ми хочемо видавати. Є багато пунктів, на яких ми не сходимося з Іваном. Я б хотіла, щоб ця газета була справді гостра, безкомпромісова, щоб можна було там критикувати все, що гальмує наш національний розвиток" [10, с. 13].

Надзвичайно яскраво розкривають листи такі риси характеру Олени Теліги, як гостинність, товариськість, вірність і самовідданість у дружбі. 3 серпня 1937 р. писала вона К. Світлик: "Наразі в Варшаві порожньо. Іван ще не приїхав, Олег сидить на селі. Маланюк допіру повернув з вакацій. Михайло їздить цілий тиждень. Я сиджу цілком сама – читаю, пишу новий реферат і смажу конфітури. Коли ж їх смажу, то обов'язково уявляю собі той час, який будете жити у мене з ними ви всі: Ви, Дарка, Іван, Олег" [10, с. 13].

Найбільше листів написала поетеса до своєї подруги Н. Лівикої-Холодної. Звісно, так стверджуємо, адже саме найбільше збережених листів, а саме 35, є у нашому розпорядженні. Та все будемо мати сміливість стверджувати це, адже вони мали дружні стосунки і можливо припустити, що твердження про дане листування є вірним. О. Теліга пише з села Железня Жонднова 35 листів за два літа до Наталі, котра жила тоді у Варшаві [1, с. 9]. О. Теліга не любила мешкання у селі, їй там було сумно, особливо тяжко їй було знайти спільну мову з селянами. Тому можна припустити, що це також було однієї з причин такого листування. Усе ж О. Теліга як особистість найповніше розкрилася у листах до Н. Лівикої-Холодної, дочки Андрія Лівичького – Президента УНР в екзилі, дружини маляра П. Холодного (молодшого). О. Теліга і Н. Лівичька-Холодна були знайомі з 1920-х років, із часу навчання у Празі, але особливо зблизилися вони після переїзду до Варшави, де дім Лівичьких був осередком культурного життя української еміграції, і в ньому любила бувати Олена Теліга. Її листи до Наталі Лівичької-Холодної, крім першого, надісланого з Варшави 29 квітня 1932 р., написані в польському селі Желязна Жондова, де вона перебувала разом з чоловіком Михайлом Телігою, який працював там землеміром. Датовані вони травнем-жовтнем 1932 року і червнем-вереснем 1933 року [1, с. 9].

1932–1933 рр. – це був час, коли О. Телігу найщиріша дружба пов'язувала з Н. Лівичькою-Холодною, і вона ділилася з подругою найпотаємнішими думками і почуттями. У багатьох листах О. Теліга пише про свою радість від того, що появилася, нарешті, в неї подруга, якій вона може повністю довіритися, написати і про своє якесь захоплення, і про свої думки. "Для мене писати тобі – найбільша радість. Це ж для мене незнана розкіш – ділитися з кимось, а головне з жінкою, всім... Це так гарно не ховати нічого в своїй душі", – зізнавалася вона подрузі [1, с. 9].

Це листи прості, буденні. Тут трохи і про куховарство, і про косметику, і про моди, і про чарівність одного англійського кіноактора, і про читання позичених у книгозбірні книжок – переважно, польських перекладів західних письменників (Штефан Цвайг, Томас Манн), і про хвороби, й брак медичної допомоги [13, с. 157].

О. Телігу і Н. Лівницьку-Холодну об'єднувала і дружба, і схожість деяких поглядів, адже без них і дружба не виникає. Їх обох відносили до "празької" школи поетів. Потрібно зазначити, що до "празької" школи відносять, здебільшого, поетів, які у період між двома світовими війнами, увесь час або якийсь його відрізок були пов'язані з Прагою. Але головне, що їх поєднувало, на думку відомого літературознавця Юрія Шереха (Шевельова), – це риси світогляду, ідеології, віри. Віри в існування окремої української "національної духовності" і волі до її вдосконалення [14, с. 12].

І ще одне свідчення авторки листів, яке підтверджує, що перед нами – дійсно щирі, відверті людські стосунки: "Все ж таки добра річ – листи. Часом вони значно краще передають думки людини, аніж розмова. Підчас розмови, може хтось вийти, перебити, зрештою, якимось необережним словом твою думку злякати і скерувати в інший бік. А коли пишу весь час переді мною твоє обличчя з найкращим твоїм виразом: дуже жіночим, дуже ніжним і якимось "всерозуміючим і всепрощаючим", – писала О.Теліга Н.Лівницькій-Холодній 8 червня 1933 р. [8, с. 149].

Листи О.Теліги – яскраве свідчення того, якими морально-етичними і світоглядними засадами керувалася вона у своєму житті. До наведених її думок про дружбу варто додати, що до цього почуття вона ставила досить високі вимоги і вважала, що саме стосунки з Н. Лівницькою-Холодною будуть відповідати її ідеалу жіночої дружби, бо в дружбі з чоловіками, яку вона дуже цінувала, завжди є своє, "хай поетичне але "але", – вважала вона [8, с. 149]. В жіночу дружбу раніше не вірила. "Ніколи не уявляла, що зможу подружитися цілковито з жінкою, так вражала мене і відштовхувала завжди в жіночій дружбі оця заздрість, дрібничковість і нестійкість. Сьогодні найкраща товаришка, а завтра "міщанка", "дрянь", "развратниця" і т.п. "епітети" [8, с. 149]. Про своє розуміння дружби писала не раз: "Це старе і сантіментальне слово – дружба, і його люблять вживати часто. Але, не смійся, Натуся, я страшна ідеалістка і надаю цьому слову велике значіння. І я вірю твердо, що у нас з тобою буде справжня, хороша і глибока дружба..." [8, с. 149]. "Наша дружба – це дар, зісланий з неба..." – писала в іншому листі [8, с. 149]. Вона вважала, що дружба буде сприяти їх самовдосконаленню, допоможе справитися з негативними рисами характеру, а для цього треба бути щирими і вимогливими одна до одної [8, с. 149].

О.Теліга надавала великого значення самовдосконаленню і сподівалася, що разом з подругою вони будуть працювати над своїм інтелектуальним розвитком. Не раз писала, що разом працюватимуть над рефератами, будуть обмінюватися думками з приводу прочитаного, а дружба і взаємна підтримка буде сприяти проведенню в життя їх планів: "Ми маємо якісь думки, розвиток, здібності, але брак нам, кожній зокрема, самовпевненості і смілості, щоб свої плани перевести в життя. Вдвох, підтримуючи одна одну, ми їх переведемо" [8, с. 150].

Не менше уваги приділяла О.Теліга вдосконаленню своїх моральних якостей. Висловлюючи враження від прочитаної повісті польської письменниці Габрієли Запольської, авторки, яка дуже добре знає жіночі негативні риси, вона пише, що "аж жажнулася над усією безоднею жіночої взагалі – це якоїсь спеціально польської злоби і заздрості О, Натуся, це таке негідне, таке погане, що ми з тобою мусимо кожний, найменший відрух цих рис виривати з корінням із своєї душі" [8, с. 150].

Листування допомагає зрозуміти, як ставилася О.Теліга до такого почуття як кохання, як розуміла стосунки між жінкою і чоловіком. Ці теми займають багато місця у їх листуванні, як і у поетичній творчості. Були ж молодими привабливими жінками, захоплювалися, закохувалися, захоплювалися й ними, це давало натхнення, спонукало до роздумів про сутність цього почуття, яке О.Теліга писала з великої літери: "Що до Кохання. Може, справжнє Кохання буває раз на тисячоліття, може цілком не буває, але не важно саме Кохання, а наше відношення до нього, оцей культ, "лампада", який є і у тебе і у мене, і оце є наше, жіноче, відвічне, що ми схоронили до цього часу" [8, с. 150].

О.Теліга завжди фіксувала, як людина ставиться до України, і це значною мірою визначало її ставлення до цієї людини. Будь-яку щирі прихильність до України і роботу заради української справи вона цінувала дуже високо. Обмінюючись у листах з Н. Лівницькою-Холодною своїми оцінками спільної знайомої, вона писала: "Знаю, дорогенька, що ти їй найбільше закидаєш те, що вона є "слабою" українкою. Але, Натусь, не обвинувачуй її дуже. Не забувай, що по походженню вона не є чистою Українкою, а до того це є жінка типу "інтернаціонального", яка справам нації уділяє небагато часу. Але вірь мені, вона не є цілковито пасивною. Знаю чудово, яку війну вона мала зі своїм добрим знайомим чехом-русофілом. Знаю, як вона його усвідомлювала, як боронила справу нашого руху, як вишукувала різні твори в англійській, французькій і чеській мові, де б мова йшла про існування української нації, щоб подарувати потім цьому знайомому, зробивши до них жовто-блакитні обкладинки. А багато наших жінок-українок, які є такими свідомими в українському товаристві, мовчать вперто при представниках чужої нації. І не лише жінки, а й чоловіки!" [8, с. 153].

Про себе ж і про Н. Лівницьку-Холодну О.Теліга впевнено писала: "Наша "українськість" не підпадає під жадні вітри, не йде на жадні компроміси" [8, с. 153].

З листів видно, що О.Теліга мала й неабиякий педагогічний хист, в них нерідко зустрічаються роздуми про проблеми сімейного виховання, деякі з них актуальні й нині. У домі Лівіцьких склалася така обстановка, що Наталя із своїм чоловіком Петром Холодним і донею Леонідою (Ідою) жили разом з Наталиними батьками, які, в основному, займалися вихованням онучки. Як завжди буває в таких випадках, виникали конфлікти на ґрунті методів виховання і ревностів. Своїми переживаннями з цього приводу Наталя ділилася з подругою, та їй співчувала і давала деякі поради: "Дороженька моя Натуся, розумію, яка це трагедія, бути матір'ю своєї дитини, а разом з тим – не бути. Але цього треба було сподіватися, віддаючи Іду під опіку своїх батьків, а для тебе іншого виходу не було.

Твої батьки, в свій час, цілковито заміняли Іді тебе і Петруся, отже, нема нічого дивного, що Іда більше горнеться до них, але мені здається, що все це тимчасове, але тимчасове необхідне. Це безперечно так і є, як ти пишеш: Ти більше зацікавлена майбутнім. Іди, аніж твої батьки хоч можливо, що вони її люблять не менш від тебе, але вони вже в такому віці, коли ось це далеке майбутнє мало обходить, в той час, як для тебе воно має велике значення. Вір мені, відчуваю все це чудово! [8,с.154].

Але, так мені здається, поки ти не живеш окремо від батьків, ти мусиш піддатися поглядам батьків, що до її виховання. Розумію, як тобі боляче, коли твій тато підриває твій авторитет в очах Іди, і це недобре з його боку, але і ти не підривай авторитет своїх батьків, які були батьками і для Іди в її ж очах, і не сперечайся з ними що до неї. Тяжко це тобі буде, але тимчасом мусиш почекати, поки не зможеш цілковито самостійно зайнятися вихованням Іди. Зрештою, часу ще Іда має так багато, що ти встигнеш, трохи пізніше, скерувати її на той шлях, на який сама хочеш" [8, с.155].

О. Теліга з радістю прийняла пропозицію Н. Лівіцької-Холодної навчати її доньку і у зв'язку з цим висловила кілька думок, які не лише свідчать про її безкорисливість, але й про розуміння нею методів навчання та виховання. "Моя дорогенька! – писала вона. – Я вже сама думала запропонувати тобі свою допомогу в навчанню Іди, отже охоче погоджуся на твою пропозицію. Лише жадні сили світу не примусять мене взяти за це гроші від тебе! Ти сама чудово це розумієш. Це просто – виключено! І не говори про це. Я буду вчити Іду, як треба, то і більше буду присвячувати їй часу, оскільки зумію підійти до неї, бо вона, дійсно, дівчинка нервова, дика в стосунку до чужих і недовірлива, отже треба, щоб вона спочатку, хоч трохи звикла до мене, бо інакше їй буде важко зі мною...

Відомо, що чужі завжди краще вчать, як свої, отже ти не можеш вчити Іду, а вчитиму я, але завжди керувати цим навчанням, себто мною, будеш ти, бо ти мати" [8,с.155].

Про своє нездійсненне материнство з жалем писала, що хоч і дуже любить дітей, боїться мати свою дитину, бо не впевнена, що зуміє присвятити їй усе життя і правильно виховати.

Листування переконливо доводить, що для характеру О.Теліги був властивий оптимізм, життєрадісність, весела вдача, що допомагали їй долати незгоди емігрантського життя. "Сумно буває, та й то часом, тяжко завжди, – писала Н. Лівіцькій-Холодній, – але ледве я пориваюсь хоч на годину в інший світ, наприклад, до тебе, в ...кав'ярню, я завжди буваю весела і на душі у мене робиться радісно, щиро радісно". В інших листах до тієї ж адресатки пише про те, як не зносить цю рису – "охання над своїм станом", про свою вдачу, яка не дозволяє впадати у відчай, хоч на душі часто буває невесело. Та я не маю права сумувати, бо належу до типу таких людей, які всіх дивують, коли перестають сміятися, а вже не дай Боже зажуритися – відразу-ж у всіх насовується питання, чи я не хора" [8, с.155]. Епістолярій О.Теліги – важливе джерело інформації про її культурний рівень, літературні смаки і зацікавлення [8, с.155].

Отже, О.Теліга була високоморальною людиною. У її листах чітко прослідковується товариський характер, вимогливе ставлення до такого почуття, як кохання, підкреслюється важливість дружби. Прослідковується педагогічний хист поетеси, у листуванні з Н. Лівіцькою-Холодною під час обговорення питання виховання дочки останньої. Прослідковується патріотизм поетеси, котрий був її життєвим кредо, громадянською позицією упродовж всього життя.

Список використаних джерел

1. Теліга О. Листи. Спогади / О. Теліга / [Упор.: Н.Миронець]. – 2-е вид., випр. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. – 400 с.
2. Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Фонд духовного відродження ім. митрополіта Андрія Шептицького. – Реп. вид. 1955–1984. – Львів: НТШ. – Том 8: Сигаревич-Тимковская. – 2000. – С. 2805-3199.
3. Шліхта І.В. Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / І. В. Шліхта. – Київ, 2005. – 20 с.
4. Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / О. В. Даниленко [та ін.]; ред. А. П. Коцур, Н. В. Терес; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Книги-XXI, 2007. – 464 с.
5. Українське слово. – Режим доступу: <http://kmoun.info/pages/view/1.html>.
6. Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні. – Репринтне відтворення видання 1955–1984. – К.: Глобус. – Том 3: 3 – К. – 1995. – С. 801–1229.
7. Набитович І. Леонід Мосендз – лицар святого Грааля. Творчість письменника в контексті європейської літератури / І. Набитович. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 222 с.
8. Миронець Н.Епістолярна

спадщина Олени Теліги як історико-літературне джерело//Спеціальні галузі історичної науки: зб. на пошану Марка Якимовича Варшавчика / [ред. Я. С. Калакура [та ін.]. – К.: [б.в.], 1999. – 211 с. 9. Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. – Репринтне відтворення видання 1955–1984 років. – Львів: НТШ. – Том 1: Абаза – Голов'яно. – 1993. – 400 с. 10. Миронець Н. Невідомі листи Олени Теліги // Українське слово – 20–26 липня 2000 – Ч. 29. – 16 с. 11. Погребенник Ф. Іван Коровицький // Визвольний шлях. – 1996. – Кн. 5 (578) – 641 с. 12. Загублений талант. Сергій Кушніренко: біографічний нарис, твори, документи / [Упорядкув., передне слово, біографічний нарис, прим. Надії Миронець]. – Дрогобич: Коло, 2013. – 258 с. 13. Шерех Ю. Скарби, якими володіємо// Сучасність. – 1993. – Ч. 6. – 168 с. 14. Миронець Н. До біографії Олени Теліги // Українське слово. – 13 лютого 1997 – Ч. 7 (2852) – 16 с.

Жанна Кулик

ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЕЛЕНА ТЕЛИГИ

Исследуются жизненные ценности, патриотические позиции, черты характера поэтессы Елены Телиги на основе документов личного происхождения, а именно на основе переписки поэтессы с ее близкими подругами Натальей Ливицкой-Холодной, Ксенией Свитлык и Дарьей Беч. Автор представляет сведения о количестве писем как поэтессой, так и адресованных ей. Перед нами в переписке раскрывается требовательное отношение поэтессы к такому чувству как любовь, подчеркивается важность дружбы. Автор уделяет внимание педагогическим способностям поэтессы.

Ключевые слова: Елена Телига, переписки, патриотические позиции, черты характера, педагогический талант.

Zhanna Kulyk

EPISTOLARY HERITAGE OF OLENA TELIGA'S

Researched Olena Teliga's values of life, patriotic position, character traits of poetess which were based on personal document, such as on the basis of the correspondence of poetess with her close friends Nataliya Livytska-Holodna, Xenia Svitlyk and Daria Bech. The author provides information of the number of letters which were addressed to poetess, and her letters which were addressed to other persons. In correspondence has revealed demanding attitude to such feelings as love, highlights the importance of friendship. The author focuses on the pedagogical talent of the poetess.

Key words: Elena Teliha, correspondence, patriotic position, character traits, teaching talent.

УДК [930.2:070:061.2–055.2](477)“1948/1953”

Інна Постика

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНКИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО РУХУ (1948–1953 РР.)

У статті проаналізовані матеріали періодичної преси зарубіжної українки як джерела з історії українського жіночого руху за кордоном у 1948–1953 рр. Визначена основна тематична скерованість статей. Досліджено жіночі організації, інформація про які подана в періодиці. Стаття розкриває роль преси у вивченні жіночих організацій в еміграції. Визначені основні різновиди інформації для дослідження жіночих об'єднань, які містяться у газетах. Зокрема, проаналізовані фотодокументи, як зображувальні джерела, оскільки вони виступають важливим джерелом при дослідженні жіночого руху. Матеріали статей представляють значну цінність для дослідження цієї тематики тому, що вони є одним із основних джерел з задекларованої проблематики.

Ключові слова: періодичні видання, зарубіжна українка, український жіночий рух, еміграція, джерельна база.

Після Другої світової війни багато українців опинилися за межами своєї Батьківщини. На теренах інших країн, вони розпочали гуртуватися, створювати свої організації, союзи. Не виключенням були й жінки, які ще на початку 20-х рр. ХХ ст. починають створювати свої організації у Канаді, Франції, США, Німеччини, Австралії та інших країнах світу. Це "Союз українок Канади", "Організація українок Канади", "Союз українок Франції", "Союз українок Америки" тощо.

Мета статті – проаналізувати матеріали статей газет зарубіжної українки та визначити їх джерелознавчу цінність.

На сьогоднішній час є декілька історичних праць про жіночі організації за кордоном, зокрема праці, присвячені Союзам українок Канади та Америки [1–3]. Так, у 1941 р. виходить "Ювілейна книжка Союзу українок Америки (1925–1940 рр.)" [1], присвячена 15-річчю заснування цієї організації. У ній детально досліджена діяльність "Союзу українок Америки", представлені звіти роботи відділів, які входили до її структури, подано діяльність "Союзу українок Канади", простежено становище жінок в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст., короткі відомості про жіночі організації в Україні, їх завдання, детально розглянуто функціонування "Союзу українок у Львові".

Чільне місце в історіографії вивчення діяльності жінок за межами України має праця голови "Союзу українок Канади" упродовж 1942–1948 рр. Н. Когуської "Чверть століття на громадській ниві 1926–1951: Історія Союзу українок Канади" [2]. У ній висвітлено діяльність "Союзу українок Канади", простежено основні напрямки роботи, вміщено відомості про перший часопис "Український голос", що виходив у Канаді.

Значний вклад у дослідження діяльності жіночого руху за межами нашої країни має ювілейна книга з нагоди 30-тилітньої діяльності жіночого товариства при катедрі Святого Івана у Едмонтоні "Історія відділу Союзу українок Канади 1926–1956" [3], яку впорядкувала Д. Яндова, голова жіночого товариства у 1938 р. У ній представлена історія жіночої організації, її основна діяльність, загальні відомості про голів жіночого товариства та почесних членів. Висвітлено основні завдання інституції, її роль у відкритті дитячих садків та шкіл, подано діяльність комітетів, які входили до жіночої організації.

Проте, сьогодні не має спеціальних джерелознавчих досліджень, у яких би аналізувалася періодичні видання як джерело з історії українського жіночого руху в еміграції у 1948–1953 рр., що й обумовлює актуальність даної статті.

Аналізуючи досліджувану проблематику, нами опрацьовано шість найменувань газет, які висвітлювали діяльність жіночих організацій в еміграції. Це видання, які виходили за кордоном українською мовою: "Гомін України", "Наша мета", "Український самостійник", "Українське слово", "Український голос" та "Новий шлях". Повністю збережені тиражі газети "Новий шлях". Декількома номерами представлені газети "Український голос" за 1948 р., "Українське слово" за 1950–1953 рр., "Український самостійник" за 1952–1953 рр., "Гомін України" та "Наша мета" за 1953 р. Вони не мають повністю зібраної колекції номерів за весь рік, тому кількість поданих статей незначна.

Чотири газети були видані у Канаді, дві з них "Український голос" та "Новий шлях" у Вінніпезі і дві: "Гомін України" та "Наша мета" у Торонто. Лише по одній газеті представлена Німеччина і Франція. Зокрема, у Мюнхені – "Український самостійник", у Парижі – "Українське слово". Найбільша кількість газет, виданих у Канаді обумовлюється тим, що там знаходиться найбільша українська діаспора світу.

Проаналізувавши матеріали газет, виявлено 615 статей, які висвітлювали діяльність українських жіночих організацій за кордоном. Інформація щодо кількісних показників статей за роками подано у таблиці 1.

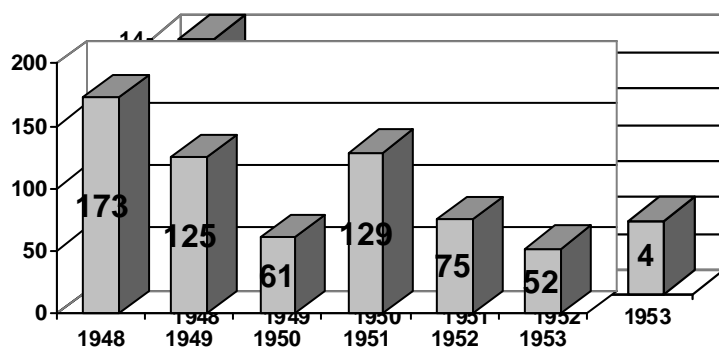
Таблиця 1

Назва газет	Роки видання газет						Усього
	1948	1949	1950	1951	1952	1953	
	Кількість статей						
"Український голос"	18	–	–	–	–	–	18
"Українське слово"	–	–	2	8	2	1	13
"Український самостійник"	–	–	–	–	4	2	6
"Гомін України"	–	–	–	–	–	2	2
"Наша мета"	–	–	–	–	–	1	1
"Новий шлях"	155	125	59	121	69	46	575
Усього	173	125	61	129	75	52	615

Таким чином, основою при вивченні українського жіночого руху в еміграції є газета "Новий шлях", представлена найбільшою кількістю статей та задовільною збереженістю. Це обумовлено тим, що ця газета мала значну підтримку з боку "Організації українок Канади" (далі – ОУК), тому діяльності жіночим організаціям газета приділяла значну увагу. "Новий шлях" містить широкую інформацію при розгляді жіночих організацій.

Проводячи аналіз кількості статей за роками, прослідковуємо тенденцію, що у 1948 р. жіночому руху в еміграції присвячено 173 статті, у 1949 р. – 125 статей, у 1950 р. – 61 стаття, у 1951 р. – 129 статей, у 1952 р. – 75 статей, у 1953 р. – 52 статті. Інформація подана у діаграмі 1.

Діаграма 1

Отже, найбільша кількість статей представлена у 1948 р., далі відбувається спад публікацій з цієї тематики. Це обумовлюється тим, що після Другої світової війни багато українців емігрувало в інші країни світу, у яких створювали різні організації, тому саме у цей період діяльності жіночих організацій приділялося достатньо уваги у періодичній пресі.

При дослідженні основної тематики статей виділяються основні жіночі організації про діяльність яких висвітлювалося на шпальтах періодичної преси. Інформацію щодо різновидів жіночих організацій на шпальтах газет подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Назва жіночих організацій	Кількість статей
"Союз українок Франції".	8
"Союз українок Канади".	9
"Союз українок Америки".	6
"Локальна жіноча рада".	1
"Жіноче товариство імені Л. Українки".	9
"Жіноче товариство імені Басарабової".	18
"Жіноче товариство "Доньки України".	1
"Жіноче товариство Святої Анни".	1
"Організація українок Канади".	448
"Організація українок Канади імені Басараб".	2

"Об'єднання українських жінок на еміграції".	8
"Комітет українок Канади".	32
"Жінки Українського Золотого Хреста".	1
"Жіноче товариство княгині Ольги".	1
"Союз українок Британії".	2
"Жіноче товариство імені Кисілевської".	1
"Жіночий відділ УПА".	1
"Жіноча організація "Союз українських канадійських ветеранів".	1
"Жіноче товариство при філії УНО".	1
"Жіноче товариство імені М. Маркович".	5
"Світове об'єднання матерів".	1
"Канадійська жіноча рада".	3
"Ліга українських католицьких жінок".	3
"Жіноча секція при українському відділу канадійського легіону".	2
"Союз українок Аргентини".	3
"Жіноча секція "Просвіти".	3
"Світова федерація українських жіночих організацій".	10
"Союз українок Австралії".	7
"Жіноча секція "Сокіл".	1
"Жіноче товариство імені О. Кобилянської".	1
"Жіноча секція Ліги Визволення України".	1
"Жіноча секція "Хліборобсько-освітнього союзу".	1
"Союз католицьких жінок".	1
"Жіноча секція у Киритабі".	1
"Канадійська федерація жінок".	1
"Матірний союз українок".	2
"Міжнародна жіноча рада".	1
"Жіноча громада Англії".	1
Різні (українське жіноцтво на конгресах).	16
Всього	615

Таким чином, періодична преса зарубіжної україніки висвітлювала діяльність 38 українських жіночих організацій, які діяли на теренах інших країн. Найбільша кількість статей розповідала про діяльність ОУК, що обумовлено тим, що ця організація була найактивніша у своїй діяльності.

За тематикою статті поділяються на 6 груп: повсякденна діяльність жіночих організацій – 372 статей; збори жінок – 101 стаття; звернення до жінок – 23 статті; спогади членів жіночих організацій – 3 статті; публіцистика та репортажі (про жінок "піонерок" українського жіночого руху та еміграція) – 4 статті; об'яви (які виходили під назвою "Вісті з товариств", або "Річні збори") – 112 статей. Інформація щодо кількісних показників тематичних груп подана у діаграмі 2.

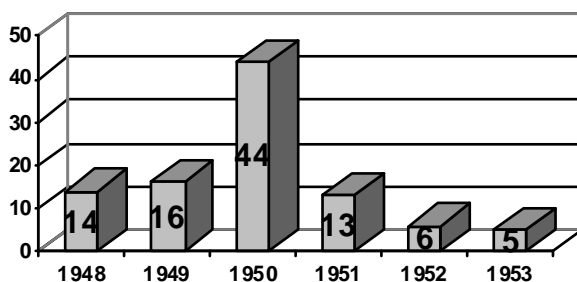
Діаграма 2

Для дослідження жіночого руху великого значення набувають статті першої тематичної групи, представленої найбільшою кількістю статей, у них подано звіти з діяльності, безпосередньо описана робота жіночих організацій, участь жінок в організації свят, присвячених Лесі Українці, Т. Шевченку, Дню матері тощо.

Окремо у цій групі, виділені статті, які містять подяки членам жіночих організацій за те, що вони допомагали громадянам, які опинилися за межами України. Відповідно, динаміку публікацій подяк членам жіночих організацій подано у діаграмі 3.

Діаграма 3

Таким чином, 1948 р. представлений найбільшою кількістю статей у якій містяться подяки, далі майже однаково кількість статей, які підтверджують допомогу жінок особам, які потребували допомоги.

Значний вклад роблять у дослідження статті другої тематичної групи, у яких представлена інформація про проведення збори жінок, конференції, конгреси, з'їзди тощо. Ці статті вміщують значну інформацію, бо на таких зборах жінок були прийняті плани роботи, постанови, резолюції тощо.

Так, у статті "XIII Крайова конференція ОУК" [4, с. 4], зазначено, що на цій конференція, яка проходила наприкінці грудня 1950 р., виділено такі напрямки роботи ОУК: виховання української молоді у пошані до своєї країни; поширення культурно-освітньої діяльності через курси, свята, народне мистецтво; посилення допомоги та збільшення фондів Золотого Хреста; надання матеріальної підтримки журналові "Жіночий світ"; зміцнення ОУК через приєднання нових членів; заснування нових відділів; посилення організаційної діяльності; активізація молодих жінок та приєднання їх до ОУК; співпраця з українськими та англійськими організаціями; праця у "Світовій федерації українських жіночих організацій" (далі – СФУЖО) тощо. На конференції ОУК, у липні 1952 р. ухвалено найважливіші постанови, серед них такі: співпраця з загальним жіночим рухом Канади; толерантність до інших українських жіночих організацій, які діяли для добра українського народу і Канади; подальша допомога "залишенцям"; посилення українськими книжками шпитальних і різних публічних бібліотек; виховання молоді на прикладах сильних, здорових і свідомих членів української нації і громадян Канади через рідні школи, дитячі садки тощо [5, с. 3].

Важливе значення для дослідження мають резолюції, серед них "Резолюція XII Крайової конференції ОУК" 1949 р. [6, с. 3], у якій відзначені основні завдання ОУК. Зокрема, виділено чотири резолюції: загальні, виховні, гуманітарні, суспільно-організаційні. Серед загальних резолюцій виділені такі: жінки повинні допомагати газеті "Новий шлях" приєднанням нових передплатників; збиранням коштів на пресовий фонд; вступом у ряди місцевих жіночих рад для праці у розв'язанні загальних жіночих проблем; вступом у ряди "Консумерсу" – жіночого руху, який боровся проти "надужиття і визиску" в продажу і домагався контролю цін і якості споживчих товарів; збільшення експонатів музею ОУК. Усе жіноцтво мало ставитися зі щирістю, ввічливістю, пошаною та любов'ю до українських новоприбулих громадян надавати їм допомогу і пораду та вітати їх радо та з сестринською щирістю у рядах ОУК [6, с. 3].

У виховних резолюціях виділялося наступне: посилення опіки над молоддю; виховання їх у пошані та віри до батьків, любові до рідного народу; плекання рідної мови, культури, традицій, щоб молодь була корисна для своїх родин, українського народу та для Канади [6, с. 3].

Гуманітарні резолюції стосувалися наступного: українцям, які внаслідок Другої світової війни були змушені залишити рідні землі та знаходилися в чужих краях і таборах, жінки мали б допомагати морально і матеріально [6, с. 3].

Суспільно-організаційні резолюції окреслювали, що члени ОУК мали б творити національну культуру в Канаді, захищати її самобутність [6, с. 3].

Статті третьої тематичної групи представляють звернення членів жіночих організацій до жінок. Так, у зверненні до жінок України [7, с. 4] окреслювалися основні напрямки роботи. Зокрема, вказувалося, що ОУК та її відділи вели корисну зорганізовану діяльність у гуманітарній, культурно-освітній й господарській сфері. Найбільше вони присвятили свою діяльність допомозі українським жінкам, рятуючи своє життя перед "тортурами комунізму". Вони видавали різні публікації, книжки, журнали, часописи. Перед III конгресом українців Канади, який відбувся у лютому 1950 р. голова СФУЖО О. Кисілевська звернулася до українського жіноцтва, виділила завдання жіночих організацій. Вона зазначила, що жінки повинні допомагати виховувати молоде покоління у релігійному й

національному дусі, позаяк "від цього залежить даліше національне існування й розвиток життя української еміграції, як і тих, що вже мають повні громадські права в Канаді" [8, с. 7].

Вказувала на тому, що опіку над молоддю варто розпочинати з заснування дитячих садків, поставити на найкращому рівні рідну школу, щоб вона могла гідно сповнити своє велике завдання через курси українознавства в університетах, допомагати в здобутті вищої освіти талановитій молоді [8, с. 7].

У сфері суспільного захисту й здоров'я, важливим питанням, на думку О. Кисілевської, була боротьба з вживанням алкоголю. Окрім того, на думку голови СФУЖО, важливою була допомога у переселенні з Європи значної частини осіб, заслужених в громадській науковій та фаховій праці, також матерів з дітьми. У політичній сфері, українське жіноцтво мало б зберігати понадпартійність [8, с. 7].

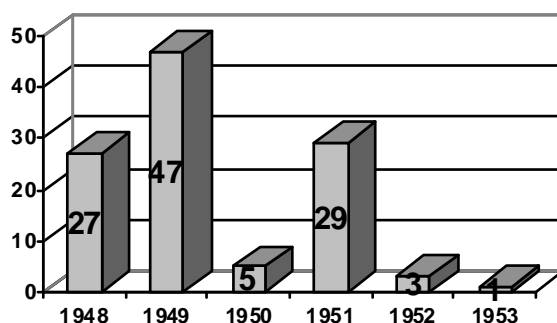
Четверта тематична група містить спогади членів жіночих організацій. Зокрема, Є. Ситник, поділилася враженнями про з'їзд та конгрес жінок, поділилася враженнями про подорож Альбертою.

Є. Ситник зазначала: "З'їзд Заходу дав нам велику моральну насолоду, підніс в очах наших співгромадян високу нашу культуру, нашу пісню і наше мистецтво, а в нас вплив надію на оживлення праці для добра Канади й нашої України..." [9, с. 3].

П'ята тематична група містить репортажі – розповідь про жінок "піонерок" українського жіночого руху: М. Гладку, Г. Романець, М. Магас, про них вела репортаж Є. Ситник, яка відвідала їх. Вона описала життя перших жінок, які приїхали за кордон, взявши у них інтерв'ю про еміграцію, у якій описано основні етапи еміграції та започаткування жіночого руху.

Значна цінність шостої тематичної групи – об'яви, що містяться у газеті "Новий шлях", вони інформують про збори жіночих організацій. Аналізуючи об'яви, можемо стверджувати, що жінки збиралися на засідання, проводили звіти з роботи тощо. Інформація щодо кількісних показників публікацій об'яв подано у діаграмі 4.

Діаграма 4

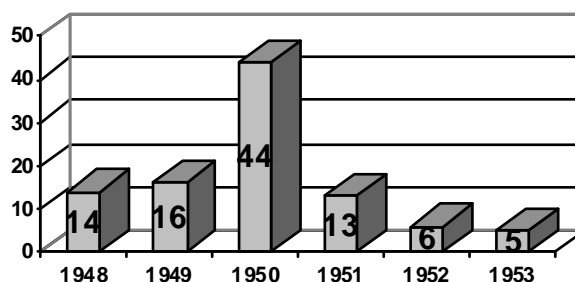

Таким чином, динаміка публікацій об'яв надає інформацію про збори жінок, їх активність у проведенні річних зборів, конференцій тощо.

Аналізуючи матеріали періодичної преси окремо виділилися фотодокументи, які містяться на шпальтах газет. Фотодокументи, як зображувальні джерела, є окремим видом джерел, які несуть значну інформаційну цінність для дослідження. Вони є свідками тих подій, про які йдеться у статтях, формують уяву про зовнішній діячів жіночих організацій.

Серед досліджуваних газет фотодокументи представлені у двох газетах: "Новий шлях" та "Український самостійник". Загальна кількість фотодокументів складає 98 фотографій, серед них 97 фото знаходиться у газеті "Новий шлях" та лише одне фото у газеті "Український самостійник". Серед них виділені такі різновиди фотографій: портретні – 71 фотографія, колективні – 16 фотографій, подійові – 11 фотографій. Інформація щодо кількісних показників, що стосуються фотодокументів по подана у діаграмі 5.

Діаграма 5

Практично однакова кількість фотодокументів містять статті за 1948–1949 рр., 1951 р., 1952–1953 рр. Найбільшу кількість фотографій і портретів представлено у 1950 р.

Одним із основних видів джерел з історії українського жіночого руху в еміграції (1948–1953 рр.) є преса зарубіжної україніки, яка розкриває діяльність жіночих організацій, що діяли у різних країнах світу, вони формують джерельну базу для вивчення жіночих організацій за кордоном. Матеріали на шпальтах газет несуть різну за видом та формою інформацію, яка допомагає формувати погляд на вклад жіночих об'єднань у розвиток суспільства. Окрім статей у газетах містяться і фотодокументи, як окремий вид джерельної інформації. Вони виступали свідками подій, представляли портрети діячок жіночого руху, що мало значний внесок у історичне джерелознавство.

Список використаних джерел

1. Ювілейна книжка Союзу українок Канади 1925–1940. – Нью-Йорк: Союз Українок Канади, 1941. – 254 с.
2. Когуська Н. Л. Четверть століття на громадській ниві 1926–1951: Історія Союзу українок Канади / Н. Л. Когуська. – Вінніпег, 1952. – 540 с.
3. Історія відділу Союзу українок Канади 1926–1956 / [ред. Д. Яндова]. – Едмонтон, 1957. – 216 с.
4. Стебницька О., Ситник Є. XIII Крайова конференція ОУК / О. Стебницька, Є. Ситник // Новий шлях. – 1951. – № 11. – С. 4.
5. Ситник Є. Дещо з конференції ОУК / Є. Ситник // Новий шлях. – 1952. – № 85. – С. 3.
6. Резолюції XII Крайової конференції ОУК // Новий шлях. – 1949. – № 59. – С. 3.
7. Голос жіноцтва в Україні // Новий шлях. – 1952. – № 108. – С. 4.
8. Кисілевська О. Слово до українського жіноцтва з приводу III конгресу українців Канади / О. Кисілевська // Новий шлях. – 1950. – № 7. – С. 7.
9. Ситник Є. Мої враження із з'їзду Заходу / Є. Ситник // Новий шлях. – 1948. – № 57. – С. 3.

Инна Постыка

ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ ЗАРУБЕЖНОЙ УКРАИНИКИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО ЖЕНСКОГО ДВИЖЕНИЯ (1948–1953 ГГ.)

В статье проанализированы материалы периодической прессы зарубежной украиники как источника по истории украинского женского движения за границей в 1948–1953 гг. Определена основная тематическая направленность статей. Исследовано про какие женские организации было описано в периодике. Статья раскрывает роль прессы в изучении женских организаций в эмиграции. Определены основные виды информации для исследования женских объединений, которые содержатся в газетах. Проанализированы фотодокументы, как изобразительные источники, поскольку они выступают важным источником при исследовании женского движения. Материалы статей представляют большую ценность для исследования этой тематики потому, что они являются одним из основных источников по данному вопросу.

Ключевые слова: периодические издания, зарубежная украиника, украинское женское движение, эмиграция, источниковая база.

Inna Postyka

THE PERIODICALS OF UKRAINIAN STUDIES ABROAD AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE WOMEN'S MOVEMENT (1948–1953)

In the article there have been analyzed the materials of the periodical press of Ukrainian studies abroad as a source of history of the Ukrainian women's movement abroad during the period of 1948–1953. It has been defined the main subject area of the articles. It has been investigated which women's organizations were described in the periodicals. The article reveals the role of printed press for the studying of women's organizations in emigration. It has been determined the main varieties of information for investigation of the women's associations presented in the newspapers. Besides, there have been analyzed documentary photographs as visual sources because they are the main source for the women's movement investigation. The materials of the articles are considered to be of great importance for studying of this subject area as they are one of the key sources on the problem.

Key words: periodicals, foreign ukrainica, the Ukrainian women's movement and emigration, the source base.

УДК 94(47)“18“:930.2(=111)

Лілія Сеніна

**РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОЗВ'ЯЗАННІ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ 1853–1856 РР.
В АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

У статті проаналізовано доробок новітньої британської та американської історіографії, присвячений Кримській війні 1853–1856 рр. Основну увагу приділено виявленню бачення науковцями ролі зовнішньої політики уряду Миколи I у розв'язанні військового конфлікту в Європі. Автор приходить до висновку про існування двох історіографічних підходів до визначення характеру війни Російської імперії у розв'язанні війни: агресивний курс, скерований на силове вирішення східного питання, та прорахунки царської дипломатії. При цьому в обох наративних моделях вина інших великих держав Європи має різні способи репрезентації.

Ключові слова: Кримська війна, східне питання, Микола I, англомовна історіографія, дипломатична криза

2013 року виповнилося 160 років від початку Кримської війни. Хоча ця подія нової історії знайшла численні висвітлення у працях істориків, проблема причин конфлікту залишається однією з дискусійних проблем в історіографії. Англомовна історіографічна спадщина цього протистояння заслуговує на увагу, оскільки її масив складають роботи з історії східного питання, написання яких розпочато у період самого протистояння і продовжено у наш час на основі декількох історіографічних підходів.

Хоча епізоди Кримської війни викликають інтерес у сучасних українських науковців, її англомовна історіографія не знайшла комплексного висвітлення у вітчизняній дослідницькій практиці [1, с. 153–162; 2–3; 4, с. 108–117]. Зауважимо, що британськими та американськими істориками здійснено декілька спроб у дослідженні історіографії Східної війни. Наприклад, Б. Гуч здійснив огляд робіт французької, британської та радянської історіографії у контексті висвітлення ними ролі Наполеона III у розв'язанні війни 1853–1856 рр. та зображення британської дипломатії напередодні зіткнення із Російською імперією [5].

Згодом інший історик У. Ян систематизував англомовну історіографію у відповідності до прихильності дослідників до певної версії причин Кримської війни [6].

Радянським ученим також був притаманний інтерес до англо-американської історіографії протистояння, але обмежені системою правил історичної науки СРСР щодо тлумачення доробку зарубіжних колег, їх студії зосереджувалися на “розвінчання” численних фальсифікацій, викривлень та односторонніх тлумачень “буржуазної” науки [7–9].

Сучасна російська історіографія згадує англомовні праці у своїх дослідженнях та досить стисло визначає основні напрямки еволюції зарубіжної, у тому числі і англомовної, історіографії Кримської війни [10–12].

Відтак, представлена спроба історіографічного огляду має на меті виявити основні напрямки тлумачення ролі Російської імперії у розв'язанні Кримської війни в англомовній історіографії ХХ – початку ХХІ ст. Така російськоцентрична перспектива, на нашу думку, дозволить уникнути повторення висновків уже згаданих дослідників, передусім, Б. Гуча та У. Яна. По-перше, варто зазначити, що історіографічна традиція у вивченні Кримської війни 1853–1856 рр. у британській та американській академічній площині зародилася під впливом різних умов. Британія була безпосередньою учасницею війни, з якої вийшла переможницею, але відразу опинилася у вирі соціальної кризи, що передбачала посилення впливу середнього класу на політичне життя країни з відповідним послабленням сили аристократичних кіл [13, р. 48–52]. Позиція США щодо Кримської війни зазнавала трансформацій, але у час протистояння в Європі у цій країні мала місце потужна русофільська течія, що сформувалася під впливом наявності спільного ворога в особі колишньої метрополії – Британії [14].

Не беремо до уваги низку публіцистичних праць про Кримську війну, що з'явилися у ХІХ ст. у США та Британській імперії, оскільки цей доробок може стати предметом окремого дослідження. Утім, зазначимо, що саме історіографічні спроби осмислити кримський епізод з британської публіцистики, на нашу думку, прийшла тема пошуку винуватця війни та головного інтригана конфлікту, що відповідало прагненню вікторіанського суспільства оцінювати зовнішню політику та події міжнародного життя з моральної точки зору. У цьому ракурсі Кримська війна набула статусу трагедії в історичній пам'яті британців. До подібної рефлексії штовхали і уже згадані соціальні зміни.

Американська ж історична наука успадкувала погляд на східну війну “зі сторони” і робила спробу комплексно поглянути на наміри та дії всіх учасників протистояння. Можемо також

припустити, що тема вини за початок цього конфлікту або була запозичена згодом з британської історіографії, що цілком можливо, враховуючи тісні академічні контакти, або виникла пізніше, як елемент історіографічної рефлексії під впливом двох світових війн. На сьогодні дати відповідь саме на це питання ми не в змозі, оскільки чимало робіт з історії Кримської війни просто відсутні у фондах українських та російських книгосховищ і, відтак, у нашому дослідженні проаналізовано далеко не повний обсяг англомовного доробку.

Опрацювання доступних нам творів британських та американських істориків дозволило зробити висновок про наявність двох варіантів політики Російської імперії як каталізатора Кримської війни.

Автори першої групи стверджують, що Микола I мав агресивні наміри у своїй близькосхідній політиці. Ця ідея отримала розвиток у творах У. Морфілла, Дж. Марріотта, Р.У. Сітон-Уотсона, Дж. Кларксона, П. Гіббса, К. Фінкель, О. Фіджеса та ін. Утім, навіть у цій когорті робиться спроба пояснити саме таку лінію Санкт-Петербурга щодо східного питання. Незважаючи на часткове поширення в англомовній історіографії, ця думка була одноставно підтримана радянськими ученими [7; 15].

Представники іншого напрямку наголошують на дипломатичній кризі епохи з її прорахунками, подвійними стандартами, помилками, але не приписують російському імператору войовничих намірів. Цю когарту дослідників представляють В. П'юр'їр, Г. Темперлі, Б. Гуч, Дж. Г. Болсвер, Л. Сіман, М. Андерсон, Д. Маккензі, Б. Джелавіч, Р. Еджертон, Ф. Уорнер. У сучасній російській історіографії схожі ідеї розвивають В. Виноградов, В. Дегоєв, Л. Височков, О. Айрапетов, О. Марінін.

Оцінка ж політики Лондона та Парижа набуває різних відтінків у обох моделях наративів: від абсолютного виправдання західноєвропейського блоку до розподілу вини на усі сторони військового протистояння.

Із зародженням академічної русистики у Британії її представники були вимушені боротися проти русофобії, поширеного явища вікторіанської громадської думки. Перший професор російської історії в Оксфорді У. Морфілл вважав, що саме антиросійські настрої спричинили вибух Кримської війни. Він наполягав на думці щодо нездатності великих держав Заходу зрозуміти політику Санкт-Петербурга і тлумачить дії антиросійської коаліції як акт відплати за придушення Миколою I революційних рухів у Європі. Стосовно російської близькосхідної політики британський русист зазначає, що курс російського царя був природним для країни, яка існувала поруч із імперією, чиє падіння було неминучим. Хоча російський монарх планував розподілити оттоманський "спадок" із Лондоном, останній, підтриманий Парижем, був схильний до військового протистояння [16, р. 291–297].

Перші академічні спроби росієзнавства в Англії зробили спробу виправдати близькосхідний курс царської дипломатії. Наступні розвідки англомовної історіографії, зазвичай, будували концепт виправдовування відносно політики Форін Офіс.

Англійський дослідник Дж. Марріотт, наприклад, виправдовує лондонську лінію у кримському епізоді, зауважуючи, що хоча Микола I і був щирим у перемовинах з англійцями відносно своїх намірів стосовно Туреччини, кабінет не міг дозволити падіння статусу-кво на Близькому Сході. Більше того, британський історик висловлював упевненість щодо серйозності планів російського імператора силою реалізувати свій проект протекторату над християнськими підданими султана. У той же час історик зауважував, що Паризький мир загальмував прогрес російської держави та поклав відповідальність за майбутнє балканських народів на учасників антиросійського союзу [17, р. 224–253].

Англійський історик Р.У. Сітон-Уотсон наводить декілька чинників, що спричинили розв'язання Кримської війни. Так, він вказував на політичну ситуацію в Англії, що полягала у відсутності чіткої лінії розмежування між консерваторами та лібералами, та називав східне питання проблемою, про яку суспільство країни, починаючи з самого Пальмерстона, було невірною проінформоване [18, р. 301]. По-друге, напередодні війни Європа поділилася на два табори, де Центральна та Східна опинилися під контролем прихильників реакції. Російського імператора Миколу I Р.У. Сітон-Уотсон називав "самим утіленням реакції, підсиленням бруталістичності та старанності" [18, р. 303]. Такий стан речей, на переконання науковця призводив до того, що ліберальні сили Європи з підозрою ставилися до будь-яких кроків самодержавства. Разом з тим такий поділ та настрої породили іншу фатальність: самодержавна Росія виступала за прогрес та добробут балканських народів, але її негативна репутація змусила західний блок підтримувати ще жадливішого прибічника східного питання – Османську імперію [18, р. 303]. Переговори російського імператора та Г. Сеймура англійський славіст вважав класичною ілюстрацією того непорозуміння, що могло виникнути між абсолютистським та конституційним урядами. У підсумку обидві сторони по-різному тлумачили результати своєї домовленості: Микола I розглядав її як "зв'язуюче зобов'язання", а лондонський кабінет вважав, що це не більше ніж моральні гарантії окремих міністрів [18, р. 305].

Російський імператор під впливом подій у Чорногорії та дискусії про "Святі місця" лише переконався у неминучості розпаду Туреччини, тому, коли до влади у Британії прийшов уряд, очолений Абердіном, якого цар вважав своїм другом, Микола I повірив, що прийшов час аби вирішити східне питання. Р.У. Сітон-Уотсон вважає, що не варто сумніватися у щирості російського імператора у його прагненні до співпраці, але порозуміння не могло бути досягнуто, оскільки Лондон та Санкт-Петербург по-різному сприймали Османську імперію. Росія, як безпосередній сусід цієї слабкої держави та її можливий спадкоємець, абсолютно вірила у те, що Туреччину неможливо врятувати, у той час як Британія плакала, за словами науковця, "жалюгідні переконання" щодо можливості провести реформи у Стамбулі. Микола I же, пропонуючи британцям у 1853 р. свої роздуми щодо східного питання, не зрозумів, що ситуація на Близькому Сході уже змінилася з 1844 р., тобто з часу перших довоєнних англо-російських перемовин щодо майбутнього "хворої людини Європи" [18, р. 305–307]. Паризький договір 1856 р. зупинив російське просування на південь і дав Туреччині можливість пройти через низку реформ, які, по суті, так і не були втілені в життя. Р.У. Сітон-Уотсон уточнює, що для русофобської атмосфери у Британії занепад оттоманської держави був невловимий, акцент же робився на тому, що сама Росія не має потенціалу утворити на Близькому Сході нову державу [18, р. 352].

Будучи прихильником слов'янських національних рухів, Р.У. Сітон-Уотсон висловлював твердження про те, що саме народи Балканського півострова отримали дійсну вигоду від результатів східної війни, оскільки їм було ще дано час для відточення їх ідей у межах Османської імперії [18, р. 353, 360]. Проте ці процеси були настільки непомітними, що британські політики їх не побачили. За словами Р.У. Сітона-Уотсона, честь Британії згодом відстоїть У. Гладстон, який звернув увагу вікторіанської громадськості на долю балканських підданих Османської імперії [18, р. 353]. Кримську війну дослідник також вважав яскравим зразком того, що "голос народу не завжди є голосом Бога", оскільки у цьому випадку дезінформовані британці достатньо швидко втягнули країну у війну, не гірше ніж у цій ролі виступають диктатори чи монархи [18, р. 359]. Що ж до наслідків війни для Росії, то вона, хоча й була зупинена на шляху до Константинополя, мала лише терпляче чекати на нагоду позбутися зобов'язань договору 1856 р. та відновити свій статус захисника християн Сходу, а згодом і безпосередньо сприяти їх визволенню у ході війни 1877–1878 рр. [18, р. 359].

Балканська перспектива роботи Р.У. Сітона-Уотсона хоча й зображує Російську імперію як таку, що хотіла прискорити вирішення питання спадку "хворої людини Європи", не містить негативної конотації, оскільки автор очевидно не висловлював симпатій до султанської держави через її внутрішню політику стосовно християнських підданих. Критика британської політики та міркування про повоєнне відновлення честі Лондона у східному питанні також пов'язані у його концепції зі зверненням уваги ліберальних кіл Британії до балканських народів.

Свої роздуми щодо причин Кримської війни запропонував і П. Гіббс. Автор зазначав, що історіографічні оцінки Кримської війни застаріли, на наше переконання, у висвітленні саме причин конфлікту та довоєнної дипломатії П. Гіббс продовжив усталені дослідницькі традиції та представив вже існуючі оцінки великих держав. Так, провокатором цього протистояння постає французький імператор Луї Наполеон, який прагнув відновити престиж країни і здобути підтримку своїх підданих. Найкращим засобом для досягнення цієї мети було обрано помсту Російській імперії за події 1812–1814 рр. Цим автор пояснював "роздмухування" Парижем суперечки про "Святі місця", оскільки було очевидно, що Петербург відреагує на будь-які флуктуації на Близькому Сході [19, р.11–16].

П. Гіббс подав реакцію царя на султанське рішення з елементом певної іронії, зауважуючи, що Санкт-Петербург, вочевидь, керувався "високими мотивами християнства", коли відправив війська до дунайських князівств та передав до Константинополя інструкції з образливим змістом [19, р. 18].

Звертаючись до ретроспективи російсько-турецьких відносин, П. Гіббс робить висновки про те, що цар ніколи не полишав ідею розподілу османських володінь, про що й спробував домовитися з Лондоном напередодні східної війни. Аналізуючи вимоги, що їх представив Порті О. Меншиков, історик стверджував, що цар вже і до цього був номінальним захисником християн Османської імперії, але новий протекторат було укладено за зразком аналогічного, за яким у попереднє століття Катерина II отримала майже повну владу над Польщею. Доповнюють бачення істориком російської дипломатії як винуватиці протистояння і його роздуми про помилки царської політики, деспотизм Миколи I, відсутність у нього таланту політика, негнучкість мислення, що завадила йому зрозуміти, чому Європа не тлумачить окупацію дунайських князівств як мирний захід [19, р. 26–28].

Більш позитивну оцінку російської дипломатії П. Гіббс дає, коли говорить про спроби відвернути війну [19, р. 28]. Але якщо тлумачення науковцем політики Санкт-Петербургу у довоєнний час має певну цілісність, то у зображенні Лондона, на наше переконання, її бракує. Так, у ретроспективному огляді східного питання до початку Кримської війни історик відкрито говорить про наявність у Лондона та Парижу інтересу на Близькому Сході, що був шляхом до Індії. Саме це, за словами історика, і забезпечило Османській імперії друзів в особах цих двох європейських країн.

Утім, коли автор розпочинав аналізувати кримський епізод, він зазначав, що Британія була втягнута у цей конфлікт випадково як учасниця антиросійського союзу завдяки діям свого представника у Константинополі Редкліфа. Дослідник також називав причини утворення англо-французького союзу: небезпека формування потенційного протекторату Росії над Туреччиною [19, р.18, 24–25].

Виходячи із цілком влучних, на наше переконання, зауважень самого історика щодо інтересів Лондона у Леванті, не зовсім зрозумілою постає характеристика його участі у війні як ненавмисна. Винуватцями східної війни, на думку науковця, була амбітна Франція та деспотична Росія. Вочевидь, сам П. Гіббс переконаний, що Англія була вимушена відреагувати на загострення ситуації, а тому вона не змогла розділити вину за початок конфлікту рівною мірою з іншими великими державами.

Американський історик Дж. Кларксон, на нашу думку, досить радикально стверджував, що знищення Османської імперії було наміром російського царя. Війна 1853–1856 рр. була спричинена різницею у поглядах Англії та Росії на майбутнє "хворої людини Європи". Діячі Форін Офіс були переконані, що Константинополь потребував "лікаря", який би відвернув падіння імперії [20, р. 288–291].

Сучасна британська дослідниця К. Фінкель тлумачить природу війни як акт захисту цілісності османської держави Лондоном та Парижем. На її думку, Микола I планував завоювання Константинополя, або, принаймні, були ознаки цього. У подібному ж ключі історик оцінює Паризький договір 1856 р. На її думку, він долучив Туреччину до європейської спільноти та гарантував інтеграцію усієї імперії [21, р. 624–627].

Британський професор історії О. Фіджес відверто заявляє, що Микола I "є людиною, яка більше за інших несе відповідальність за початок Кримської війни" [22, р. 36]. Цьому твердженню історик пропонує досить розгорнуті аргументи, що висвітлюють історію східного питання від початку правління Миколи I. Науковець стверджував, що ще більше ніж його брат Олександр I, наступний імператор зробив тему православ'я центром своєї зовнішньої політики, а упродовж свого правління був абсолютно переконаний, що має виконати божественну місію, врятувавши православну Європу від лібералізму та революції [22, р. 36–37]. Наприкінці свого правління, вважає О. Фіджес, Микола I особливо захопився ідеєю визволення балканських християн та об'єднання їх з Росією у єдину православну імперію. Утім, наміри самодержця щодо релігійної імперії не були очевидні у 1825 р.: "З перших років його правління, коли він підтримував легітимні принципи Священного Союзу, до останнього періоду напередодні Кримської війни, коли він зробив заступництво православ'я основною метою його агресивної зовнішньої політики на Балканах та на Святій Землі, відбулася поступова еволюція у його поглядах" [22, р. 37].

Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Микола I повірив, що загибель Османської імперії вже досить близька. Але тоді, боячись формування антиросійської коаліції, Микола I та К. Нессельроде дійшли до думки, що продовження існування поруч слабкого Стамбула також може сприяти вигоді Росії, оскільки залежатиме від неї, чим і забезпечить поступову реалізацію усіх близькосхідних ініціатив Санкт-Петербурга. Саме тому Адріанопільський договір мав досить поблажливі для Туреччини умови [22, р. 39–40]. О. Фіджес зазначав, що це ще більше спровокувало підозри на Заході щодо Росії, оскільки вважалося, що вона могла реально укласти певні секретні договори із султаном. У Лондоні російський протекторат над Туреччиною був іще гіршим варіантом розв'язання східного питання, ніж, власне, розпад імперії [22, р. 40–41]. Саме ці страхи, на переконання британського науковця, змусили англійців підтримати утворення грецької держави 1832 р. [22, р. 41].

Тим часом саме політика підтримки "слабкого сусіда" домінувала у російському близькосхідному курсі до початку Кримської війни. Її модель була достатньо гнучка, аби задовольнити амбітні прагнення російських політиків і уникнути європейської війни. В основі такої політики полягав принцип використання релігії як приводу до втручання у справи Константинополя та застосування військової сили для посилення російського впливу серед християнського населення Османської імперії [22, р. 41].

Підписання Ункяр-Іскелесійського договору 1833 р. між Росією та Туреччиною стало поворотним моментом у визначенні британської політичної лінії у східному питанні: Лондон став активним поборником реформування Османської імперії, аби захистити країну від потужних мусульманських рухів (що їх продемонстрував Єгипет) та від російського протекторату [22, р. 45–46]. Британці, за словами О. Фіджеса, вірили, що, реформувавши Туреччину, вони вирішать східне питання. При цьому на порядку денному з'явилось і декілька інших цілей: зробити Туреччину залежною фінансово і політично; розмістити там власні військові сили; цивілізувати країну за англійськими зразками; захистити шлях до Індії [22, р. 52–53]. Ознаки поверхневої вестернізації у Стамбулі лише спонукали англійців до реалізації обраного ними курсу. 1838 р., застосовуючи

військові загрози та обіцянки, британці врешті нав'язали Константинополю угоду про тарифи, що фактично перетворила османську державу на зону вільної торгівлі [22, р. 47].

Розпочавши активну діяльність у Туреччині, англійці лише переконалися у стратегічній важливості знаходження цієї держави на шляху до колоній Лондона у Центральній Азії. Це відкриття стало ще одним стимулом для активізації русофобських настроїв у вікторіанському суспільстві на основі сумнозвісного сюжету про існування "російської загрози Індії" [22, р. 48–50].

Характеризуючи епізод візиту Миколи I до Лондона 1844 р., британський історик зазначав, що російський імператор не розумів принципів діяльності уряду конституційної монархії і вважав, що британський зовнішньополітичний курс формується під впливом королеви та найголовніших міністрів, тому йому вистачить домовленості лише з цим колом осіб [22, р. 60]. При цьому цар не розумів, що британські погляди на їх близькосхідну політику вже змінилися: Лондон був вірний своєму курсу на реформування Туреччини, а Росія для них становила найбільшу загрозу в Леванті [22, р. 62–63]. О. Фіджес розмірковував, що неочікуваний візит імператора до столиці Британії, метою якого було нав'язати англійцям російський варіант вирішення східного питання, був наслідком психічного захворювання самодержця, на яке у свій час страждав і Олександр I [22, р. 65].

У перемовинах з Пілем та Абердіном Микола I вважав, що щирість та відкритість сприятимуть укладанню англо-російської угоди. Британські ж політики, вражені такою поведінкою царя, погодилися з його пропозицією щодо співпраці у випадку розпаду Османської імперії, але різниця полягала в тому, вважав О. Фіджес, що на той час необхідності вживати подібні заходи англійці не бачили. До того ж вони поставилися до цієї розмови як до обміну думками. І все ж російський монарх поїхав додому, щиро вірячи у те, що йому вдалося домовитися з Лондоном. Саме в цьому історик і вбачає найголовнішу помилку царя: Микола I недооцінив потенціал впливу парламенту, опозиції та громадської думки на формування зовнішньополітичного курсу Британії чим і сприяв виникненню дипломатичного непорозуміння, що призвело до Кримської війни [22, р. 69–70].

Як бачимо, О. Фіджес, по суті, використовує тези істориків, що звинувачують Росію у дипломатичних прорахунках, але при цьому він, по-перше, відстоює думку, що Микола I дійсно мав намір прискорити падіння Османської імперії, а по-друге, приписує йому найбільшу вину за дипломатичне непорозуміння. Впадає у вічі те, що, незважаючи на досить ґрунтовний та всебічний огляд довоєнної ситуації у Європі, комерційних цілей Лондона, промахів англійців щодо політики у Стамбулі, вина саме за дипломатичний провал не розподіляється між учасниками війни і приписується виключно Росії.

На наше переконання, слабкою ланкою у цьому баченні розв'язання війни 1853–1856 рр., є теза історика, що британці сприйняли розмову з Миколою I у 1844 р. як ні до чого не зобов'язуючий обмін думками. Більш логічним, на наше переконання, було б використання у цій концепції тези, яку висували деякі згадані нами дослідники, про те, що британці всерйоз сприйняли слова російського імператора, вважаючи, що він виніс на обговорення справжній проект вирішення східного питання. У роботі ж О. Фіджеса про такі наміри Миколи I заявляє автор дослідження, а не британські політики, які, за його ж словами, вже після 1829 р. дивилися на Санкт-Петербург з підозрою, як на головного конкурента у Леванті. На наше переконання, у такому випадку тривалої недовіри та в умовах русофобської атмосфери в країні Піль та Абердін не могли бути лише "здивовані відвертістю" царя та не могли не сприйняти всерйоз його проект [22, р. 60]. Вочевидь, ідея агресивних намірів Російської імперії напередодні війни не має хронологічних меж в англійській історіографії. При цьому політика західної коаліції, зокрема, Британії набуває різних характеристик: вона чи виявилася піддатливою до французького впливу, чи вступила у війну вимушено, захищаючи свої інтереси. Р.У. Сітон-Уотсон досить критично оцінив британську участь у Кримській війні, але його концепція побудована навколо історичної долі слов'янських народів Османської імперії.

Наступна історіографічна лінія пропонує іншу оцінку ролі Російської імперії у протистоянні. Цій когорті дослідників властива думка щодо вирішальної ролі дипломатичної кризи та непорозуміння між великими державами, але вони не приписують Санкт-Петербургу спроб прискорити падіння османської держави напередодні Кримської війни.

В. П'юр'р, американський науковець, висловив міркування, що в результаті російсько-англійських перемовин 1844 р. дійсно укладено повноцінну секретну угоду щодо спільного вирішення долі володінь Османської імперії, коли стане зрозумілим, що її падіння буде вже неминучим. Дослідник зазначав, що до весни 1853 р. Лондон та Санкт-Петербург діяли саме згідно з умовами цієї угоди. Навіть тиск царя на Порту не сприймався британцями як загроза стабільності у Леванті. Однак колапс англо-російського союзу відбувся у березні 1853 р., коли стало очевидно, що, по-перше, сторони мають різне бачення стосовно ролі Франції у європейській політиці, а по-друге, сторони по-різному оцінили загострення ситуації на Сході: Микола I вважав, що час розпаду Туреччини вже настав, але в Лондоні таку думку царя не розділяли. Коли ж самодержець врешті усвідомив, що втратив союзника, відступити і при цьому зберегти честь держави – він вже не міг [23].

Наприкінці розвідки В. П'юрір наводить цитату з роботи американського ученого Р. Кернера, який стверджував, що згодом британські політики неодноразово згадували про угоду 1844 р. як про свою найкращу можливість вирішити східне питання [23, р. 234].

Г. Темперлі наголошував на автократичній природі правління Миколи I та його численних прорахунках як дипломата. Згідно з інтерпретацією ученого, цар був одержимий ідеєю неминучого падіння Османської імперії і деякою мірою обманював Г. Сеймура під час перемовин, оскільки дещо іншу версію близькосхідного проекту імператор представив фельдмаршалу І. Паскевичу. Хоча Микола I запевняв англійців, що відмовився від намірів Катерини II та Олександра I щодо розв'язання східного питання, Г. Темперлі вважає, що їх ідеї Микола I замаскував у ідеї російського протекторату. Утім, Г. Темперлі зауважує, що Микола I був щирим у своїх бажаннях співпрацювати з Лондоном у вирішенні східного питання, але він обрав хибні дипломатичні методи. Історик зауважував, що традиція звинувачувати імператора у розв'язанні війни мала очевидні русофобські витоки, оскільки цар запропонував мирне вирішення проблеми [24, р. 270–279]. Таким чином, дипломатія російського імператора трактується Г. Темперлі як така, що прагнула уникнути військового зіткнення, але не отримала належних методів реалізації.

Оцінки історика Б. Гуча схожі на концепцію Г. Темперлі. На його думку, впевненість російського імператора у невідворотній загибелі Константинополя вселяв слабкий внутрішній стан Османської імперії. Водночас британський кабінет не зробив нічого, аби проінформувати царя про власні погляди стосовно проблеми. Місія О. Меншикова та подальша окупація дунайських князівств, на переконання Б. Гуча, була дипломатичним блефом. Але у той же час Європа прийшла до думки, що здатність царя врятувати турків рівнозначна його можливості знищити їх [5, р. 33; 38–41; 56–58].

У концепції Дж. Г. Болсовера Кримська війна постала результатом спроб Російської імперії реалізувати свою політику підтримки "слабкого сусіда", що передбачала встановлення у Османській імперії російського протекторату над її християнськими підданими. Саме ідея не допустити такого успіху царської дипломатії об'єднала Туреччину, Англію та Францію у антиросійську коаліцію [25, р. 340].

Л. Сіман на основі структурного підходу розвивав розуміння природи протистояння як наслідку оновлення міжнародної парадигми Європи. Хоча він і згадував про дипломатичні передумови Кримської війни, він тлумачить конфлікт як кризу Священного Союзу, що лише загострила відносини між Сходом та Заходом. Послаблена Габсбурзька держава спонукала Миколу I втілити його близькосхідні проекти. Проте історик не говорить ані про розподіл Туреччини, ані про її знищення. Л. Сіман має на увазі лише посилення впливу на Балканах. У той же час новостворений британський кабінет не доніс до царя, що останній має ілюзії щодо розуміння англо-російської співпраці у східному питанні. Л. Сіман поділяє думку Дж. Марріотта, що Лондон не міг дозволити російського просування у Леванті і мав на меті усунути вплив Санкт-Петербурга з регіону. За словами дослідника, реалізація французьких намірів могла відбутися лише за умови остаточного занепаду Священного Союзу, а Російська імперія була останнім прихистом його цінностей [26, р. 23–31].

Пошуки витоків війни на основі традиційного нарративу з політичної історії продовжив британський історик М. Андерсон, автор хрестоматійної в англійській літературі праці зі східного питання. Цей науковець виявляв низку помилок, актів прояву дволичності, прорахунків та прогалів у довоєнній дипломатії. Російський імператор не усвідомлював, що його неправильно зрозуміли у Лондоні, і був сповнений ілюзій щодо створення союзу з англійцями після червневих переговорів 1844 р. Коли цар вів перемовини із Г. Сеймуром на початку 1853 р., він не надав значення силі антиросійських настроїв у Англії і внаслідок цього лише "додав масла у вогонь" [27, р. 111–119].

М. Андерсон також вдався до аналізу причин впевненості Миколи I у майбутньому неминучому падінні Порту. На переконання історика, дві події змусили царя повірити у занепад Туреччини: одна з них стосувалася австро-турецького конфлікту через Чорногорію, а інша була суперечкою про "Святі місця". Обидва випадки запевнили царя, що турки піддаються будь-якому зовнішньому тиску та залякуванню, що, у свою чергу, створювало небезпечну ситуацію на Близькому Сході. Його пропозиції Г. Сеймуру не були проектом майбутнього розподілу – вони лише мали на меті отримати довіру Лондона та його бажання до співпраці на випадок початку боротьби за спадщину "хворої людини Європи". М. Андерсон вважає окупацію дунайських князівств найбільшою помилкою царя [27, р. 119–120].

Але не тільки Росія має бути обвинуваченою у помилках. На думку англійського історика, кожна держава, що брала участь у Кримській війні, загострювала конфлікт таким чином, аби він вів до неминучої війни. Британія, на його переконання, не доклала жодних зусиль, аби донести до царя, що він помилково тлумачить лондонські позиції щодо близькосхідної проблеми та переоцінює міцність англо-російської співпраці у спільному вирішенні східного питання. Русофобія, за словами дослідника, також свідчила про неефективність політики Уайтхоллу: "Щодо Британії, то її вина має бути покладена частково на слабкий і роз'єднаний кабінет і більшою мірою на русофобську

громадську думку, яка формувалася за часів останнього покоління... Саме ця комбінація слабкості на Даунінг-стріт та емоцій на Фліт-стріт, більше ніж маневри англійської середземноморської ескадри чи успіхи і поразки Стретфорда де Редкліфа у Константинополі, пояснює залучення Британії у війну" [27, р. 131]. Оттоманська держава, у свою чергу, проявила свою слабку та лицемірну дипломатію, що лише загострювало ситуацію. Таку ж роль виконувала і політика французького імператора. Розгортанню дипломатичної кризи у військове протистояння також сприяло використання збройних сил як методу дипломатії [27, р. 125, 131].

Англійський дослідник Ф. Уорнер у роботі "Кримська війна. Переоцінка", на нашу думку, представляє достатньо об'єктивний перелік причин Кримської війни. На його думку, протистояння викликано через зіткнення інтересів Великобританії, Росії та Франції на Близькому Сході. Історик підтримує думку про існування загрози індійським володінням Англії у випадку зміни розстановки сил у Леванті, амбіції щодо якого також плекали Росія та Франція. Туреччина, яка розташовувалася на цій території, загрожувала ситуації тим, що сама перебувала у стані занепаду, чим лише загострювала потенційний конфлікт у регіоні. Ф. Уорнер стверджував, що така атмосфера слугувала сама по собі ускладнюючим чинником, тому дії однієї держави, які вона сама розуміла як превентивні, інша сторона сприймала як акт агресії [28, р. 6].

Дипломатичні непорозуміння, на думку вченого, також зробили свій внесок у розв'язання війни. Дипломатію Миколи I історик характеризує як необачну, проте не позбавлену щирості. Англія ж, у свою чергу, маючи інтереси щодо Єгипту, який їй і було запропоновано царем у ході переговорів, не хотіла досягати цієї мети за рахунок розпаду Османської імперії. Російський імператор, який у ході діалогу з англійцями лише прагнув запевнити їх, що хоче задовольнити свої інтереси у регіоні, як і інші країни-учасниці вирішення східного питання, тому зрозуміло його невдоволення тим, що французи поширювали свій вплив у Туреччині, а Лондон тим часом підтримував статус-кво [28, р. 5–7]. Серед наслідків Кримської війни британський дослідник називав зупинку західноєвропейськими країнами російського просування на Близький Схід. За його оцінками, якби війни не сталося, то Російська імперія ще б у середині XIX ст. вийшла до Середземномор'я [28, р. 220–221].

Б. Джелавіч, американська дослідниця країн Центрально-Східної Європи у новий час та східного питання, також переконана щодо існування у Миколи I ілюзій та прорахунків з приводу співпраці з англійцями у Леванті. Останні не повірили у щирість царя під час серії перемовин з ним, але водночас російський імператор не повідомив Лондон про свої наміри, коли відправив О. Меншикова до Константинополя та окупував князівства. Дослідниця стверджує, що цар не мав конкретного наміру щодо прискорення падіння Туреччини, він лише, будучи впевненим у її невідворотній загибелі, прагнув знайти порозуміння з Лондоном щодо ситуації, яка виникне з падінням східної держави [29, р. 112–127]. Місія ж О. Меншикова, на її думку, мала забезпечити продовження курсу, взятого ще з часу укладання Адріанопільського договору 1829 р.: підтримання статусу-кво у Леванті шляхом збереження Османської імперії, але з сильним впливом Росії у Константинополі [29, р. 118–119].

Кримська війна, як результат дипломатичної кризи, постає у творах Д. Маккензі. Американський історик вважає, що кожна з великих держав несе відповідальність за початок східної війни, хоча жодна з них не планувала розпочинати військове протистояння. Основним мотивом великих держав було зупинити просування Російської імперії на Близькому Сході та на Балканах. Розмірковуючи про наміри Миколи I стосовно Порту, історик приходять до висновку, що цар не прагнув захопити свого південного сусіда, а лише консолідувати свій вплив у Константинополі [30, р. 302–305; 31, р. 47–53].

Р. Еджертон, стверджуючи, що події 1853–1856 рр. варто розглядати у невіддільній єдності з подіями "Великої гри" англо-російського суперництва у Центральній Азії, також розмірковує над питанням відповідальності Миколи I за початок війни. Історик дійшов до висновку, що цар не був "брутальним автократом" і його наміри щодо Туреччини обмежувалися ідеєю винятково протекторату, а не захоплення [32, р. 11 – 13]. Лондон не вірив у неагресивні наміри Російської імперії, хоча також виступав за збереження оттоманської держави. Р. Еджертон також зауважує, що оголошення війни Росії Британією та Францією взагалі не мало поважних причин [32, р. 13–17].

На нашу думку, використання різних джерел спричинило зміщення історіографічної концепції відносно Росії. Автори другої групи помітно більше працювали з російськими матеріалами (наприклад, додатками творів А. Зайончковського "Восточная война", С. Горяїнова "Босфор и Дарданеллы" та матеріалами, що публікували радянські дослідники), хоча значний масив їх джерельної бази все ж складають британські та французькі ресурси, які зустрічаються і у дослідників, віднесених нами до першої групи.

Вбачаючи у намірах Миколи I прагнення зберегти статус-кво на Близькому Сході, критикуючи його дипломатичні промахи та створені дипломатичні непорозуміння, історики не сходяться у своєму баченні ролі західноєвропейської політики: зустрічаються думки як щодо вимушеності

Британії розпочати війну, так і щодо повної відсутності причин розв'язання військового конфлікту та утворення антіросійської коаліції. Сучасні російські історики розділяють версію дипломатичної кризи та прорахунків російського імператора у багатьох аспектах, утім, питання про його справжні наміри стосовно Османської імперії часто самі лишають відкритими. Так, В. Виноградов вважає, що справжні наміри царської дипломатії, а саме встановлення російського протекторату, що поступово призвело би Османську імперію до занепаду, було розкрито британцями, що, власне, і спровокувало зіткнення [10, с. 13]. В. Дегоєв, залишаючи після низки роздумів відкритим питання про плани Миколи I, приходять до висновку про проблему необізнаності та поганого інформаційного обігу у відносинах між Лондоном та Санкт-Петербургом [12, с. 138]. Л. Вискочков підтримував ідею, що Микола I прагнув лише відновити російські позиції у Леванті, втрачені на початку 1840-х рр. із укладанням Лондонських конвенцій [33, с. 272–273, 393–394, 402–404]. О. Айрапетов розділяв думку, що Микола I пропонував англійцям у 1844 і 1853 рр. реальний проект розподілу Туреччини, але лише на випадок її розпаду. Чи дійсно Микола I перебував під впливом ілюзій, чи не хотів розуміти реального стану відносин з Лондоном – російський дослідник залишає це питання без відповіді [34, с. 165, 183–185]. Науковець також запропонував альтернативне розуміння діяльності Британії як "лікаря" Туреччини та Росії як "спадкоємця хворої людини Європи": "Ілюзії стосовно можливості знайти спільну мову з Лондоном у Східному питанні були найбільшим промахом Миколи I. Туреччина дійсно була "хворою людиною", навколо якої групувалися доктори та спадкоємці. А втім, перші іноді були зацікавлені у спадщині більше, ніж у лікуванні, а другі часом зовсім не прискорювали смерть хворого, скоріше навпаки" [34, с. 183].

О. Марінін у роботі під красномовною назвою "Куди веде дорога, вибукувана добрими намірами?" зауважував, що після турецько-єгипетської кризи 30–40-х рр. XIX ст. східне питання перестало бути суперечкою між безпосередніми сусідами, Росією та Туреччиною, і отримало міжнародний статус. Саме тому царська дипломатія була вимушена шукати собі союзників для відстоювання своїх позицій, що і призвело до Кримської війни [35, с. 59]. На думку О. Марініна, у перемовинах з англійцями 1844 та 1853 рр. Микола I намагався скоординувати зусилля і відвернути європейську війну [35, с. 60–62].

Отже, англійська історіографія Кримської війни не є одностайною у своєму баченні політики усіх залучених сторін. Російськоцентрична позиція історіографічного дослідження дозволила виокремити два основних підходи до тлумачення близькосхідного курсу Миколи I напередодні кримської кризи. Перша нарративна модель пропонує розглядати наміри царя як агресивні, що полягали у його планах прискорити падіння Османської імперії. Другий підхід містить у собі думку, що російський імператор до останнього докладав усіх зусиль, аби зберегти у Леванті статус-кво шляхом встановлення у Стамбулі свого протекторату. Ми також можемо констатувати, що оцінка англійськими істориками політики основного суперника Санкт-Петербурга у східному питанні, Лондона, в обох випадках може коливатися від засудження – до виправдання факту вступу у Кримську війну. Політика Росії в обох підходах також може як виправдовуватися сусідством з нестабільною Туреччиною, прагненням захищати її балканських підданих, так і засуджуватися за порушення рівноваги на Близькому Сході та прагнення до експансії. Такі багатогранні оцінки учасників протистояння є яскравими прикладами існування різних аргументованих підходів, крізь які можна поглянути на конфлікти минулого. Перспективними напрямками дослідження можуть бути, на нашу думку, різні форми репрезентації історіографічного концепту "вини" за розв'язання війни в історичних дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Казарин В. Битва за ясли Господни. Проиграла ли Россия Восточную (Крымскую) войну 1853–1856 годов? / В. Казарин // Исторична панорама: Збірник наукових статей Чернівецького національного університету. – Чернівці, 2007. – Вип. 4. – С. 153–162.
2. Іщенко Н. А. Міфотворчість у воєнному дискурсі: національний міф про Кримську війну 1853–1856 років у літературі Великої Британії другої половини XIX століття: автореф. дис. д-ра філол. наук: спец. 10.01.04 / Іщенко Наталя Анатоліївна. – Сімферополь, 2008. – 44 с.
3. Духопельников В. М. Крымская война / В. М. Духопельников. – Харьков: Фолио, 2010. – 120 с.
4. Русаков К. А. Дипломатическое развязывание Крымской войны. Миссия князя А. С. Меншикова в Константинополь / К. А. Русаков, Р. С. Козлов // Вісник Луганського національного університету імені Т. Шевченка. Серія "Історичні науки". – 2010. – № 23 (210). – С. 108–117.
5. Gooch B. D. A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War / B. D. Gooch // The American Historical Review. – 1956. – Vol. 62. – No. 1. – P. 33–58.
6. Young W. Historiography of the Origins of the Crimean War / William Young. – Режим доступу: <http://internationalhistory.wordpress.com/2012/10/02/historiography-of-the-origins-of-the-crimean-war/>
7. Тарле Е. Английские фальсификации о начале Крымской войны / Е. Тарле // Вопросы истории. – 1949. – № 3. – С. 119–125.
8. Георгиев В. А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса / В. А. Георгиев // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 172–181.
9. Ибрагимбеили Х. М. Кавказ в Крымской войне 1853–1856 гг. и международные отношения / Х. М. Ибрагимбеили. – М.: Наука, 1971. – 404 с.
10. Виноградов В. Головокружение без успехов. О застарелом взгляде на Крымскую эпопею / В. Виноградов // Родина. – 1995. –

- № 3–4. – С. 12–16. 11. Виноградов К. Б. Королева Виктория, принц-супруг Альберт и Крымская война / К. Б. Виноградов, П. Б. Суртаев // Новая и новейшая история. – 2004. – № 2. – С. 175–201. 12. Дегоев В. "Странная" Крымская война / В. Дегоев // Свободная мысль. – 2009. – № 3 (1598). – С. 133–146. 13. Cain J. E. *Bram Stoker and Russophobia: Evidence of the British Fear of Russia in Dracula and the Lady of the Shroud* / J. E. Cain, Jr. – McFarland & Company, Inc., Publishers, 2006. – 203 p. 14. Болховитинов Н. Н. Общественность США и оборона Севастополя в 1854–1855 годах / Н. Н. Болховитинов, Б. П. Полевой // Новая и новейшая история. – 1978. – № 4. – С. 35–52. 15. Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX в. / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с. 16. Morfill W. R. *Russia* / W. R. Morfill. – New York: G. P. Putnam's Sons, London: T. Fisher Unwin, 1901. – 394 p. 17. Marriott J. A. R. *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy* / J. A. R. Marriott. – Oxford: Clarendon Press, 1917. – 456 p. 18. Seton-Watson R.W. *Britain in Europe 1789–1914. A Survey of Foreign Policy* / R.W. Seton-Watson. – New York: Howard Fertig, 1968. – 716 p. 19. Gibbs P. *Crimean Blunder. The Story of War with Russia a hundred-years ago* / P. Gibbs. – London: Frederick Muller Limited, 1960. – 297 p. 20. Clarkson J. D. *A History of Russia* / J. D. Clarkson. – N.Y., 1962. – 857 p. 21. Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Кэролайн Финкель; [пер. с англ. К. Алексеева, Ю. Яблокова]. – М.: АСТ, 2010. – 829 с. 22. Figes O. *Crimea. The Last Crusade* / O. Figes. – London, 2011. – 575 p. 23. Puryear V. J. *New Light on the Origins of the Crimean War* / V. J. Puryear // *The Journal of Modern History*. – 1931. – Vol. 3. – No. 2. – P. 219–234. 24. Temperley H. *England and the Near East. The Crimea* / H. Temperley. – London: Longmans, Green and Co., 1936. – 548 p. 25. Bolsover G. H. *Aspects of Russian Foreign Policy, 1815–1914* / G. H. Bolsover // *Essays Presented to Sir Lewis Namier* / [Ed. by R. Pares, A. J. P. Taylor]. – London: MacMillan, 1956. – P. 320–356. 26. Seaman L. C. B. *From Vienna to Versailles* / L. C. B. Seaman. – New York: Harper Colophon Books, 1963. – 216 p. 27. Anderson M. S. *The Eastern Question, 1774 – 1923: A Study in International Relations* / M. S. Anderson. – London, 1966. – 435 p. 28. Warner Ph. *The Crimean War: a Reappraisal* / Ph. Warner. – London: Arthur Baker Limited, 1972. – 232 p. 29. Jelavich B. *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914* / B. Jelavich. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 292 p. 30. MacKenzie D. *A History of Russia and the Soviet Union* / D. MacKenzie, M. W. Curran. – Homewood, Ill.: The Dorsey press, 1977. – 689 p. 31. MacKenzie D. *Imperial Dreams ... Harsh Realities. Tsarist Russian Foreign Policy, 1815–1917* / D. MacKenzie. – Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers, 1994. – 196 p. 32. Edgerton R. B. *Death or Glory: The Legacy of the Crimean War* / R. B. Edgerton. – Westview Press, 1999. – 288 p. 33. Высокочков Л. В. Николай I / Л. В. Высокочков. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 694 с. 34. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914) / О. Айрапетов. – М.: Изд-во "Европа", 2006. – 672 с. 35. Маринин О. Куда ведет дорога, вымощенная добрыми намерениями? Николай Павлович и начало Крымской войны / О. Маринин // *Родина*. – 2013. – № 3. Спецвыпуск. – С. 58–62.

Лилия Сенина

РОЛЬ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В РАЗВЯЗЫВАНИИ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ 1853–1856 ГГ. В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (XX – НАЧАЛО XXI СТ.)

В статье проанализировано наследие британской и американской историографии, посвященное Крымской войне 1853–1856 гг. Основное внимание уделено выявлению видения учеными роли внешней политики Николая I в возникновении военного конфликта в Европе. Автор приходит к выводу о существовании двух историографических подходов к определению характера вины Российской империи в развязывании войны: агрессивный курс, направленный на силовое решение восточного вопроса, и просчеты царской дипломатии. При этом в обеих нарративных моделях вина других великих держав Европы имеет различные способы репрезентации.

Ключевые слова: Крымская война, восточный вопрос, Николай I, англоязычная историография, дипломатический кризис

Liliya Senina

THE ROLE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE OUTBREAK OF THE CRIMEAN WAR IN THE ENGLISH-LANGUAGE HISTORIOGRAPHY (XX – EARLY XXI CENTURY)

The article analyzes the heritage of the British and American historiography, dedicated to the Crimean war of 1853–1856. The attention is given to ascertainment of the scholarly vision of the role of Nicholas I's foreign policy in the outbreak of the military conflict in Europe. The author comes to the conclusion about the existence of the two historiographical approaches to the definition of the nature of the fault of the Russian Empire. One trend focuses on an aggressive course aimed at a military solution of the Eastern question, while another one supports the idea of miscalculation of the tsarist diplomacy. There are different variations of representation of the Western great powers' fault in starting of the war in both narrative models.

Key words: Crimean war, eastern question, Nicholas I, English-language historiography, diplomatic crisis.

УДК 94:061.2(477)“1920/1930“**Олександр Лада****УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ 20–30-Х РР. ХХ СТ. В ІСТОРИОГРАФІЧНОМУ ДОРОБКУ НАУКОВОЇ ШКОЛИ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДПУ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

У статті проаналізовано становище та основні напрямки діяльності української інтелігенції та наукових осередків 20–30-х рр. ХХ ст. через призму історіографічного доробку наукової школи кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди.

Ключові слова: наукові товариства, громадські організації, “Пролетаркульт”, “Головполітосвіта”, творча інтелігенція.

Початок ХХ століття, а саме 20–30-ті роки в історії українського народу має свої виняткові особливості. Насамперед він характерний значним підвищенням національної свідомості, активізацією демократичних процесів. Такі суспільні зрушення у середовищі українців яскраво проявилися у першій половині 20-х рр. В історичній літературі цей хронологічний відрізок відомий як процес “коренізації” або “українізації”. Така назва зумовлювалася тимчасовою тактикою молодого центрального керівництва ВКП(б) у відношенні до “менших братів”, “сетер-республік”, однією з яких була і Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Наступним, не менш важливим в історії України відрізком, є 1930-ті роки, – форсоване згорання радянською владою будь-яких проявів партійної демократії та самоврядності як такої. У цей час відбувається зміцнення авторитаризму та адміністративно-командної системи, яка впливала на всі сфери життя країни. Саме така контрастність подій, що розгорталась на українських теренах, зумовлює необхідність ґрунтовного та детального вивчення даної історичної проблематики.

Сьогодні вивчення історичних процесів 20–30-х років ХХ ст. в Україні здійснюється шляхом критичної переоцінки історичної літератури радянської доби, на основі використання нових методологічних підходів, позбавлених політичної запланованості. Саме тому є надзвичайно актуальним, а головне, потрібним осмислення вітчизняної історії на основі ґрунтовних наукових досліджень.

Об'єктом дослідження визначено історіографічний доробок наукової школи кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди.

В якості предмету статті обрано становище та основні напрямки діяльності української інтелігенції та наукових осередків 20–30-х років у працях науковців кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди.

Метою статті є дослідити становище і основних напрямки діяльності української інтелігенції та наукових осередків 20–30-х рр. ХХ ст. через призму історіографічного доробку наукової школи кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди.

Сучасна історична література про українську інтелігенцію та наукові товариства України 20–30-х рр. ХХ ст. репрезентована у працях відомих вітчизняних дослідників, серед яких важливе місце посідають науковці кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди: В. Коцур [8–12], А. Коцур [7], Н. Коцур [13–14], О. Тарапон [25–29], О. Висовень [1–5], Л. Хмельницька, В. Молоткіна [15–22], І. Демуз, Н. Самойленко [24], С. Кикоть [6] та ін.

Серед цілої плеяди сучасних учених-істориків, якими славиться українська наука, по праву провідне місце займає Віктор Петрович Коцур – один з відомих істориків, історіографів, педагогів, член-кореспондент АПН України й Академії педагогічних і соціальних наук (м. Москва), академік Української академії історичних наук, заслужений працівник освіти України, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України, ректор ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” [7, арк. 353].

Сьогодні можна стверджувати про становлення та плідну діяльність наукової школи професора В. Коцура, яка об'єднує його учнів і послідовників у сфері вітчизняної історіографії та проблем соціально-політичної історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Вона представлена однодумцями та продовжувачами його наукової справи, передусім аспірантами, котрі успішно захистили кандидатські дисертації, а також молодими науковцями, які працюють під його керівництвом. Представники наукової школи В. Коцура працюють асистентами, доцентами на його кафедрі історії та культури України, в інших наукових і освітніх закладах [7, арк. 354]. Серед них важливо відмітити А. Коцура, Н. Коцур, О. Тарапон, О. Висовень, Л. Хмельницьку, В. Молоткіну, І. Демуз, С. Кикотю та

ін. Саме вони стали продовжувачами та послідовниками подвижницької праці Віктора Петровича Коцура у дослідженні української історії 20–30-х рр. ХХ ст.

Саме В. Коцур, на основі нових концептуальних підходів, здійснив історіографічний аналіз літератури з проблем історії українського робітництва, селянства, інтелігенції [8–13], інших соціальних верств суспільства, а також дослідив роль комуністичної партії, рад, профспілок, комсомолу й інших громадських організацій, силових органів, зокрема ВНК та НКВС, у формуванні антидемократичного репресивного ладу. При цьому переосмислено низку оцінок, висновків, концептуальних підходів, які раніше домінували в історіографії, поставлено історіографічні та історичні проблеми, які потребують подальшої наукової розробки. Науковцем використані сучасні методи дослідження масових джерел (кореляційного і контент-аналізу), подана класифікація історіографічних досліджень, висловлена обґрунтована критична оцінка щодо достовірності ряду фактів і висновків, які раніше були введені дослідниками у науковий обіг [7].

Серед значного масиву наукових праць кафедрального збірника "Наукові записки з української історії" чільне місце посідають роботи про наукові товариства (осередки) України, які здійснили справжній прорив в науці. Як зазначала Н. Полонська-Василенко, "заслуги всіх цих товариств перед українською наукою колосальні" [23]. На особливу увагу заслуговують праці науковців кафедри історії та культури України. Зокрема, про значення та роль українських медичних товариств в Російській імперії, а згодом в СРСР у своїх дослідженнях аналізували Н. Коцур, С. Кикоть, Н. Самойленко, І. Демуз та ін.

Цікаві відомості про наукові медичні товариства України знаходимо у статті С. Кикотя, у якій автор, зокрема, повідомляє: "Громадські наукові осередки, що виникли в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у різних регіонах царської Росії (пізніше Радянської Росії) і, зокрема, в Україні, охопили представників усіх верств інтелігенції і зробили істотний внесок в організацію наукових досліджень.

Організаційною основою наукових товариств був принцип автономії, що надавав виборних колегіальних і широких повноважень по керівництву діяльністю товариства та полегшував шляхи використання досягнень науки. Наукові товариства стверджували і принцип колективної праці вчених при вирішенні наукових проблем, що сприяло формуванню кваліфікованого співтовариства та наукових шкіл. Рада товариства, як і університетська рада, мала широкі повноваження: розглядала і затверджувала програми досліджень у секціях, комісіях, відала фінансуванням, видавничою діяльністю, формуванням особового складу товариства" [6, арк. 245].

Найбільш глибоко медичні наукові осередки репрезентовані у працях Н. Коцура, яка здійснила ґрунтовний аналіз діяльності Київського і Харківського медичних товариств. Зокрема, про науково-медичне "Товариство київських лікарів" другої половини ХІХ ст. автор повідомила, що воно "...було високоорганізованою системою, яка може бути відбиттям, і моделлю структури для сучасних громадсько-наукових організацій. Діяльність провідних учених – Членів товариства київських лікарів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мала як теоретичний зміст – сприяла поширенню серед них новітніх наукових досягнень, науковому вдосконаленню лікарів, розробку науково-теоретичних і прикладних основ різних галузей медицини, так і практичний зміст, зокрема, боротьба з інфекційними та соціальними хворобами" [13, арк. 321].

Близьким функціонально було харківське медичне товариство, діяльність членів якого, як зазначала Н. Коцур, скеровувалися насамперед на проведення санітарно-статистичних досліджень та з'ясування демографічної ситуації в Харкові, а питання гігієни, санітарії, епідеміології були одними із основних на засіданнях вказаного товариства.

"Санітарно-гігієнічна та протиепідемічна діяльність Харківського медичного товариства та його членів була спрямована на профілактику і подолання епідемій, діагностику, пошук і обґрунтування ефективних засобів профілактики і лікування інфекційних хвороб людей та сільськогосподарських тварин. Харківське медичне товариство і його члени приділяли постійну увагу питанням етіології та профілактики соціальних захворювань" [14, арк. 286].

Важливу інформацію про діяльність Одеського наукового товариства лікарів нам повідомляє Н. Самойленко: "Товариство відіграло важливу роль у розробці теоретичних засад епідеміології, гігієни, бактеріології та їх упровадженні. Провідні вчені Одеси провели велику організаційну і санітарно-освітню роботу по подоланню епідемій холери, віспи, розробці і втіленню в життя невідкладних санітарних-протиепідемічних заходів" [24, арк. 379].

У цілому наукові товариства України 20–30-х рр. ХХ ст. стали своєрідним осередком демократичної науки тих часів, адже їх функціональною основою став принцип автономії, що надавав виборчій колегіальній раді широких повноважень із керівництва діяльністю товариства та полегшував шляхи використання досягнень науки. Наукові товариства стверджували і принцип колективної праці учених при вирішенні наукових проблем, що сприяв формуванню кваліфікованого співтовариства та наукових шкіл. Робота товариств також дозволяла акумулювати знання з різних галузей знань і сприяла обміну науковою інформацією як у межах України, так і з установами

зарубіжжя. Важливе значення мала і просвітницька діяльність товариств, що проявлялася у читанні публічних лекцій, які прискорювали поширення відомостей про останні досягнення науки, і в залученні до природничо-наукових знань широких верств населення.

Історія українського народу зазначеного періоду має безліч спірних питань, пов'язаних, насамперед, з його активною громадською діяльністю. Важливе місце у суспільному житті займає інтелігенція як ідейний натхненник народу. Саме тому науковці кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького університету у своїх дослідженнях значне місце відводять інтелігенції. Так, О. Тарапон вдалося проаналізувати суспільно-громадську позицію та прояви опору тоталітарній системі з боку представників творчої інтелігенції України, зокрема її літературно-мистецької частини, у 1920-ті – на початку 1930-х рр. [26–27; 29]. Вона вказує на важливість для суспільства інтелігенції та складність її співіснування з тоталітарним режимом комуністичної партії, підсилюючи дану проблематику відсутністю ґрунтовних досліджень про опір вітчизняної інтелігенції становленню тоталітарної системи. Автор відмічає, що "творча інтелігенція однією з перших усвідомила встановлення командно-адміністративної системи, казенно-бюрократичних методів керівництва культурою, класово-звulьгаризованого підходу до творчості і намагалася протистояти цьому.

Найяскравішим прикладом активного опору представників літературної інтелігенції насадженню партійної монополії в культурі став факт видання І. Багряним у 1929 р. поеми "Ave Maria", надрукованої в одному з провідних секторів друку і з'явилася на світ без офіційного дозволу цензури (!). Це були не лише реакції автора на заборону ряду його творів, але й справжній бунт, що чітко окреслився в присвяті до поеми: "Всім бунтарям і протестантам, всім, хто родився рабом і не хоче бути ним, всім скривдженим і зборканим і своїй бідній матері – крик свого серця присвячую" [28].

Також О. Тарапон приділила значну увагу "Пролетаркульту" – організації, яка претендувала на роль виразника творчих запитів революційних мас і намагалася підкорити своєму впливові все культурне життя країни. Як відмітила дослідниця, радянська влада прагнула обмежити розвиток української культури шляхом звуження і контролю над її діяльністю, саме для цього і була створена відповідна державна організація – "Пролетаркульт". Автор стверджувала: "За планами більшовицької партії марксистська критика повинна була стати "не лише функцією літературознавства, але й партійної політики". Її метою, за визначенням постанови ЦК КП(б)У 1927 р. було сприяти виявленню і розвитку молодих літературних сил, "товариськи допомагати окремим письменникам та літературним гурткам" виявляти та виправляти "помилки та збочення з певного пролетарського шляху", звільнитися від "націоналістичного полону" [25].

Такі підходи, фактично, відкривали необмежене поле перед марксистськими ідеологами в культурі. Оскільки термін "буржуазний націоналізм" включав досить широкий спектр "ухилів" і "збочень", то під вогонь марксистської критики потрапляла майже вся національно свідомо творча інтелігенція.

Інший радянський орган, який здійснював контроль за діяльністю громадських організацій України в умовах НЕП (1920–1929 рр.) був "Головполітосвіта". Ґрунтовний аналіз діяльності якого здійснила В. Молоткіна. Автор стверджувала, що "Головполітосвіта" створена як орган державної пропаганди комунізму, що підпорядковувався ідеологічному керівництву ЦК КП(б)У. Ця структура, для здійснення своїх завдань, організувала єдину щодо управління, організації побудови і взаємовідносин складових її частин та методів роботи мережу установ для суспільно-політичної і загальнокультурної освіти та виховання дорослого населення. Усі громадські організації України, що хоча б частково виконували завдання політичної освіти, повинні були погоджувати з партією свої плани [15]. Ця проблематика автором була розглянута і в інших працях науковця, присвячених ролі громадських організацій України 1920–1930-х рр. [16–22].

Таким чином, стратегія радянської влади в національному та культурному питаннях скеровувалася не на забезпечення вільного культурного розвитку України, досягнення конкретних політичних досягнень. Зокрема, зміцнення своїх позицій Україні, в становлення партійної монополії в культурі та підпорядкування культурного процесу інтересам радянського керівництва.

О. Висовень питання української інтелігенції розкрила з точки зору історіографічного аналізу тогочасної літератури (20–30-х рр. ХХ ст.) [2–5]. "Проблеми формування концептуальної та джерельної бази щодо вивчення історії участі інтелігенції в культурно-освітньому розвитку УСРР 1920-х – на початку 1930-х рр. були досить драматичним і суперечливим явищем. У 1920-х – на початку 1930-х розробка цієї проблеми тільки почала створюватись концептуальна і джерельна база. Сформувався наукові установи на окремі напрямки в радянській історіографії. Відбувалася гостра полеміка навколо даного питання на сторінках тогочасної преси як серед партійних лідерів, так і істориків, як серед провідних представників інтелігенції, так і серед рядових. Тобто політична та літературна публіцистика з елементами соціального аналізу поклала початок вивченню

різнопланових питань досліджуваної проблеми. Поряд з цим виходили праці, в яких подано перші оцінки результатів діяльності інтелігенції в культурно-освітньому процесі. Проте дана література, як правило, була проблемно вузькою, мала швидше джерелознавче, ніж історіографічне значення. Вже наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. спостерігається поступова монополізація та політизація історичної науки, розпочався терор проти провідних українських учених, літераторів і митців. У зв'язку з цим більшість наукових праць була спрямована на обґрунтування "правильності" терору проти старої та доведення тези про утворення нової робочо-селянської інтелігенції. При цьому теоретичні підходи зводилися лише до підбору необхідних цитат із творів класиків марксизму або з партійних документів, а дослідницька робота в більшості випадків обмежувалась пошуками конкретних фактів для ілюстрацій таких положень" [1].

Отже, проблеми, пов'язані з діяльністю української інтелігенції та функціонуванням наукових осередків у 1920–1930-х рр., займали і продовжують займати вагомe місце в дослідницькій роботі представників наукової школи В. Коцура. Зокрема, найчастіше предметом наукового аналізу виступають соціальні аспекти діяльності вітчизняної інтелігенції, українського робітництва та селянства, а також профспілкових, громадських та наукових осередків.

Список використаних джерел

1. Висовень О. І. Формування концептуальної та джерельної бази досліджень участі інтелігенції УСРР в культурно-освітньому русі в 1920-х – на початку 1930-х рр. в історіографії (20-ті – перша половина 50-х рр. ХХ ст.) / О. І. Висовень // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 26. – С. 297–302.
2. Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / О. І. Висовень. – К., 2004. – 20 с.
3. Висовень О. І. Педагогічна інтелігенція в національно-культурному розвитку України (1920-ті – початок 30-х років): історіографія / О. І. Висовень // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 8. – С. 106–118.
4. Висовень О. І. Участь наукової інтелігенції в національно-культурному розвитку України в 1920–1927 рр. у висвітленні радянської та новітньої української історіографії / О. І. Висовень // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 7. – С. 78–83.
5. Висовень О. І. Участь художньої інтелігенції в національно-культурному розвитку України в 1920-х – на початку 30-х років: історіографія діаспори / О. І. Висовень // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 303–312.
6. Кикоть С. М. Наукові товариства дослідників природи як осередки розвитку ботанічної науки в Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. / С. М. Кикоть // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 22. – С. 245–252.
7. Коцур А. П. Соціально-політичне життя України 1920–1930-х рр. у науковій проблематиці кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди" / А. П. Коцур // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 21. – С. 353–361.
8. Коцур В. П. Інтелігенція 1920-х – 30-х рр.: соціальні партнери чи "прошарок суспільства?" / Віктор Петрович Коцур // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 28. – С. 260–270.
9. Коцур В. П. Інтелігенція 20-х – 30-х рр. ХХ ст. в об'єктиві сучасної історіографії / В. П. Коцур // Наукові записки з української історії. – К. – Переяслав-Хмельницький, 1998. – Вип. 5. – С. 29–35.
10. Коцур В. П. Творча інтелігенція в суспільно-політичному житті України 20-х – 30-х рр. ХХ ст. (Методологічні та історіографічні аспекти) / В. П. Коцур // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1998. – Вип. 39. – С. 29–32.
11. Коцур В. П. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія / В. П. Коцур, О. І. Висовень // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 18. – С. 15–17.
12. Коцур В. П., Молоткіна В. К. Культурно-освітні установи в період нової економічної політики (1921–1929 рр.) / В. П. Коцур, Валентина Костянтинівна Молоткіна // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 23. – С. 99–108.
13. Коцур Н. І. Наукове Товариство київських лікарів: становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Н. І. Коцур // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 26. – С. 313–323.
14. Коцур Н. І. Харківське наукове медичне товариство: санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Н. І. Коцур // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 27. – С. 280–288.
15. Молоткіна В. К. Головополітосвіта як орган контролю за діяльністю громадських організацій України в умовах НЕПу (1921–1929 рр.) / В. К. Молоткіна // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – Вип. 18. – С. 183–188.
16. Молоткіна В. К. Внесок молодіжних організацій України в національно-культурний розвиток в 20-ті роки ХХ ст. / В. К. Молоткіна // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 9. – С. 109–114.
17. Молоткіна В. К. Всеукраїдає як орган контролю за діяльністю видавництва УСРР (1919–1934 рр.) / В. К. Молоткіна // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 26. – С. 194–199.
18. Молоткіна В. К. Критерії класифікації громадських організацій України, які займалися культурно-освітньою роботою в період нової економічної політики / В. К. Молоткіна // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 21. – С. 218–226.
19. Молоткіна В. К. Культурно-масова робота в діяльності громадських

організацій України в умовах нової економічної політики (1921–1929) / В. К. Молоткіна // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 24. – С. 113–117. 20. Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах непу (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – "Історія України" / В. К. Молоткіна. – К., 2005. – С. 18–24. 21. Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність українських сільбудів в умовах непу / В. К. Молоткіна // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 298–303. 22. Молоткіна В. К. Художньо-масова робота культурно-освітніх установ України в умовах непу / В. К. Молоткіна // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 304–314. 23. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. – К.: Дніпро, 1992. – Т. 2. – С. 382–383. 24. Самойленко Н. І. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям / Н. І. Самойленко // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 376–380. 25. Тарапон О. А. Національно-культурна політика радянської влади в період українізації (1923 р. – поч. 30-х рр.) / О. А. Тарапон // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 7. – С. 132–137. 26. Тарапон О. А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – "Історія України" / О. А. Тарапон. – К., 1999. – С. 19–22. 27. Тарапон О. А. Творча інтелігенція в суспільно-політичному житті України 20-х рр. XX ст. / О. А. Тарапон // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1997. – Вип. 4. – С. 6–12. 28. Тарапон О. А. Творча інтелігенція України періоду українізації: громадська позиція та опір тоталітаризму / О. А. Тарапон // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 137–142. 29. Тарапон О. А. Художня інтелігенція в українізації 1923–1933 рр.: творчі пошуки й здобутки / О. А. Тарапон // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 7. – С. 38–47.

Александр Лада

УКРАИНСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И НАУЧНЫЕ ОБЩЕСТВА 20–30-Х ГГ. XX СТ. В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ КАФЕДРЫ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ УКРАИНЫ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦКОГО ГПУ ИМЕНИ ГРИГОРИЯ СКОВОРОДЫ

В статье проанализированы положение и основные направления деятельности украинской интеллигенции и научных центров 20–30-х гг. через призму историографического наследия научной школы кафедры истории и культуры Украины Переяслав-Хмельницкого ГПУ имени Григория Сковороды.

Ключевые слова: научные общества, общественные организации, "Пролетаркульт", "Главполитпросвета", творческая интеллигенция.

Oleksandr Lada

UKRAINIAN INTELLECTUALS AND SCIENTIFIC CENTERS OF THE 20–30S OF THE TWENTIETH CENTURY IN HISTORIOGRAPHIC LEGACY OF SCIENTIFIC SCHOOL OF HISTORY AND CULTURE OF UKRAINE, PEREYASLAV-KHMELNYTSKY STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY OF HRYHORII SKOVORODA

The paper analyzes the situation and the main activities of Ukrainian intellectuals and scientific centers of the 20–30's of the twentieth century trough the light of historiographical legacy of scientific schools of history and culture of Ukraine, Pereyaslav-Khmelnysky state pedagogical university of Hryhorii Skovoroda.

Key words: scientific societies, community organizations, "Proletarkult", "Glavpolitprosveta", intellectuals.

УДК 908(477.84)

Галина Сеньківська

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (СЕРЕДИНА 40-Х РР. ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

У статті проаналізовано історіографію розвитку історичного краєзнавства на Тернопільщині впродовж 40-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. та окреслено стан наукової розробки названої проблематики у науковій літературі.

Ключові слова: історіографія, краєзнавчі дослідження, література, науковці, краєзнавці-аматори.

Реконструювати та об'єктивно проаналізувати особливості історико-краєзнавчого руху на Тернопільщині дозволили історіографічний аналіз досліджуваної проблеми. Історіографічне осмислення історичного краєзнавства на Тернопільщині вітчизняними та зарубіжними дослідниками частково розкриває історико-краєзнавчу роботу на Тернопіллі та в українській діаспорі. Слід зазначити, що у вітчизняній історіографії відсутня спеціальна праця, присвячена розвитку історичного краєзнавства на Тернопільщині середини 40-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. З деякими загальними міркуваннями та окремими регіональними аспектами історії краєзнавства області можна ознайомитись у науковій літературі, але вони аж ніяк не вичерпують проблему.

Зазначене й обумовлює актуальність теми, оскільки подальший розвиток сучасного краєзнавства неможливий без осмислення й усвідомлення досвіду минулого.

Метою статті є огляд літератури з історико-краєзнавчої тематики та її класифікація на групи, що сприятиме вивченню та популяризації історії краю.

Автор окреслює стан наукової розробки названої проблеми у науковій літературі, визначає, які питання потребують доопрацювання, більш комплексного аналізу з огляду сучасної історіографії.

У краєзнавчих дослідженнях виділяється два етапи наукової розробки проблеми: середина 1940-х – кінець 1980-х рр. – перший етап, у якому краєзнавство, "затиснуте" ідеологічними вимогами, концентрувало свою увагу переважно на збиранні матеріалів фольклору, героїзмі воїнів Другої світової війни, носило епізодичний характер та обмежувалося рамками тогочасної ідеології; 1990-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. – другий етап, який характеризується демократизацією суспільства, деідеологізацією краєзнавства, національно-культурним відродженням і підвищеною зацікавленістю до власної історії, вивченням невідомих і замовчуваних сторінок історії краю з позиції української національної історіографії. Така протилежність поглядів на краєзнавство радянських істориків і дослідників сучасності свідчить про необхідність історично достовірного, незаангажованого тлумачення цього українського феномену.

Проведений аналіз історіографії проблеми дає змогу умовно поділити використану літературу на три групи: 1. Загальні праці, у яких розвиток та характеристика історичного краєзнавства розглядається в цілому в Україні, лише частково стосується Тернопілля. 2. Наукові праці, у яких висвітлено розвиток історичного краєзнавства в окремих регіонах України. 3. Роботи науковців-краєзнавців з історії Тернопільщини, у яких, поряд із висвітленням історико-краєзнавчої роботи музеїв, бібліотек, архівів, зроблено спробу дати узагальнено охарактеризувати краєзнавчий рух в регіоні.

До першої групи публікацій належить цикл праць П.Тронька, який узагальнив досвід краєзнавчих досліджень та значну увагу приділив питанням збереження історико-культурної спадщини українського народу, становлення наукових і громадських форм дослідження рідного краю [1–3].

Серед узагальнюючих праць привертає увагу колективна монографія "Історичне краєзнавство в Українській РСР" (П.Тронько, В.Горбик, О.Лугова, Ю.Данилюк, С.Кот, Ф.Шевченко, Є.Склярєнко та інші науковці) під загальною редакцією П.Тронька, у якій вперше на значній джерельній базі робиться спроба всебічного висвітлення теоретичних питань та водночас узагальнення практичного досвіду краєзнавчої діяльності в Україні за 1917–1980-ті рр., включаючи й Тернопільщину [4].

Участь архівних установ у краєзнавчому русі другої половини 40–80-х рр. ХХ ст. охарактеризовано у дослідженні В.Грабовецького, В.Калиниченко, Ш.Людковського [5, с. 9–20]. Доволі широкий спектр проблем архівної справи висвітлено у публікації О.Мітюкова [6].

Краєзнавчий доробок бібліотечних установ України систематизований лише на рівні відомчих інформаційних матеріалів та окремих статей у збірниках матеріалів наукових конференцій, які нечітко окреслюють основні форми та методи краєзнавчої роботи бібліотек у другій половині ХХ ст. Рекомендації з організації краєзнавчої роботи бібліотек, застосування нових інформаційних

технологій у краєзнавчій бібліотечній діяльності, популяризації краєзнавчих документів містить методичний посібник, науковим редактором якого є доктор педагогічних наук, професор, Заслужений працівник культури України, академік Міжнародної академії інформатизації при ООН Н. Кушнарєнко [7].

Певні відомості про історико-краєзнавчі дослідження містить публікація В. Горбика, Г. Денисенко, у якій здійснено спробу визначити засоби та шляхи для здійснення низки заходів, скерованих на охорону пам'яток історії та культури [8, с. 33–144]. П. Ричков, О. Мацюк вивчення архітектурної цінності пам'яток поєднали з аналізом різноманітного історичного архівного матеріалу, фактичним сучасним станом фортифікацій [9, с. 20–22; 10, с. 56–60].

Періодизація історичного краєзнавства знайшла яскраве відображення у статтях В. Петранівського, М. Рутинського [11, с. 20–26], А. Аббасова [12, с. 115–121], В. Прокопчука [13, с. 159–164].

В останнє десятиріччя з'явилися наукові розвідки, у яких висвітлюється робота архівних і музейних установ з дослідження історії в Україні. Діяльність музейних установ у галузі краєзнавства знайшла відображення в узагальнюючих працях І. Буланого, І. Явтушенко [14], А. Василенко [15], О. Василенка [16]. Обмеженість джерельної бази, вплив політичної кон'юнктури позначилися на змісті цих досліджень, які характеризувались обмеженістю критичного аналізу щодо практики музейного будівництва. Особливої уваги заслуговують розвідки Г. Скрипника [17], А. Данилюка [18]. Досвід становлення й розвиток в ХІХ – перших десятиріччях ХХ ст. музеїв міст, як окремої профільної групи музейної мережі в Україні розглядає кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Л. Федорова [19].

Традиційно значна увага приділяється теоретичним аспектам шкільного та вузівського краєзнавства, методам історичного дослідження у краєзнавстві. Зокрема, науковці Харківського національного університету ім. В. Каразіна С. Куделко та С. Посохов на сторінках часопису "Краєзнавство" за 1995 рік відзначають тенденцію "професіоналізму" в історичній науці, який передбачає оволодіння науковими методиками [20, с. 15].

Виняткове значення має дослідження Я. Верменич [21, с. 129–144], у якому пропонуються шляхи оптимізації дослідження регіонального аспекту історії на основі сучасних методологічних підходів.

До другої, порівняно незначної в кількісному відношенні групи слід, на нашу думку, віднести студії, у яких проаналізовано розвиток історичного краєзнавства в окремих регіонах України. На межі 1990-х – 2000-х років виявити специфіку історико-краєзнавчого руху на Тернопільщині, рельєфніше побачити його сильні та слабкі сторони допомогли дисертаційні дослідження.

Серед наукових праць за цією тематикою передусім необхідно відзначити монографії відомого українського вченого В. Прокопчука [22–23]. У працях науковця теоретичні питання нерозривно пов'язуються з їх практичним застосуванням на сучасному етапі та мають велике значення для діяльності академічних установ й окремих краєзнавчих організацій. У контексті нашої теми актуальними є дисертації О. Савчук [24], І. Ярмошник [25], М. Поставникої [26], М. Ігнатенко [27].

Третю групу літератури репрезентують праці місцевих істориків, науковців-краєзнавців, які безпосередньо присвячені розвитку історичного краєзнавства в області. Загальну характеристику краєзнавчого руху в регіоні містить стаття відомого музеєзнавця й краєзнавця, голови обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, директора обласного краєзнавчого музею В. Лавренюка [28, с. 57–65]. Історико-краєзнавчий доробок місцевих музеїв окреслено у путівниках та статтях тернопільських дослідників: Я. Гайдукевич, В. Лавренюка, І. Зеленої [29–31], І. Герети, О. Черемшинського [32], Г. Чернихівського [33], С. Костюка [34, с. 57–58].

Історико-краєзнавче напрацювання бібліотек області висвітлено у матеріалах Г. Молицької [35, с. 39–40], А. Ленчишин [36].

У багатогранному спектрі дослідницької роботи краєзнавців у 90-х рр. помітне місце посідало вивчення історії населених пунктів і пам'ятників матеріальної культури Тернопільщини. У цей період, незважаючи на фінансово-матеріальні труднощі, в області видано низку історико-краєзнавчих праць. Їх підготовка та видання здійснювалися переважно з ініціативи краєзнавців-аматорів, учителів, культурно-освітніх закладів і товариств.

Маючи у загальних рисах уявлення про минувшину нашого краю, спираючись на перекази, спогади, архівні матеріали, дослідники намагалися відтворити історію заснування населених пунктів, походження їх назв й, дотримуючись правил сучасної історіографії, висвітлити основні віхи з історії міст і сіл області. Розглянувши низку історико-краєзнавчих нарисів про містечка та села області, умовно можна виділити три групи досліджень про: 1) обласний центр – м. Тернопіль; 2) подільську частину області; 3) північні райони Волині.

Окремо слід сказати про літературу з діаспори. Досліджуючи зміст і форми тернопільського краєзнавства, сучасні тенденції та перспективи його розвитку, слід вивчити здобутки й досвід

краєзнавства в публікаціях за межами України. Саме там знаходяться архіви документів, створені в Україні та вивезені за її межі під час масової політичної й військової еміграції. У зарубіжжі наші співвітчизники створювали освітні, громадські, науково-громадські, просвітницькі осередки, які брали на себе функції центрів з вивчення фактів, подій, особистостей, їх популяризації. Результати їх культурно-освітньої та науково-краєзнавчої діяльності знайшли відображення в низці монографій з минувшини Тернопільської землі, на сторінках періодичних наукових видань, які побачили світ за кордоном у 50–80-ті рр. ХХ ст.

Деякі матеріали, підготовлені авторами з діаспори, опубліковані тернопільськими краєзнавцями. Серед таких видань: "Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів" [37], "Козова і околиці в спогадах емігрантів" [38], "Бережанщина в спогадах емігрантів" [39], "Заліщицька земля в спогадах емігрантів" [40], "Теребовлянщина в спогадах емігрантів" [41].

Немало також зробили краєзнавці у вивченні української західної діаспори. Глибиною і масштабністю відзначається енциклопедичний довідник "Журавлина книга" у 2-х томах, укладений Н. Совінською [42]. Словник імен подає інформацію про 340 визначних уродженців Тернопільщини, які в силу обставин проживають за кордоном.

Таким чином, можна стверджувати, що учені з української діаспори зробили значний внесок у висвітлення історії Тернопільської області. Їх зусиллями виникли комісія регіональних дослідів, комітети, які публікують спогади очевидців в історико-мемуарних збірниках, періодичних виданнях, довідниках, журналах українською та іншими мовами. Зарубіжні та вітчизняні дослідники взаємно доповнюють один одного, допомагають нам краще вивчити історію регіону. Проте варто пам'ятати, що матеріали несуть відображення суб'єктивізму і висвітлюють особисте розуміння історичного процесу авторами.

Праці радянського періоду дали змогу створити ґрунтовну базу для поглибленого, якісно вищого осмислення та аналізу названої проблематики. Значна кількість літератури натомість не завжди супроводжувалася якісним проривом, у ній залишалися нерозкритими багато подій, які в силу відомих причин десятиліттями були закриті як для читачів, так і науковців, замовчувалися чи спотворювалися. Науковці, краєзнавці-аматори незалежної України зробили значний внесок у розвиток вітчизняної історіографії. Видано значну кількість праць, у яких здебільшого об'єктивно і неупереджено проаналізовано та висвітлено чимало досліджуваних проблем.

Список використаних джерел

1. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи / П. Т. Тронько. – К.: Рідний край, 1994. – 108 с.
2. Тронько П. Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: Досвід. Проблеми. Перспективи / П. Т. Тронько. – К., 2001. – 49 с.
3. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: Досвід, проблеми, перспективи: Монографія / П. Т. Тронько. – К.: Інститут історії України, 2000. – 271 с.
4. Історичне краєзнавство в Українській РСР / [П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін.; відп. ред. П. Т. Тронько]. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.
5. Грабовецький В. В. Про роль державних органів у розвитку краєзнавства / В. В. Грабовецький, В. В. Калиниченко, Ш. С. Людковський // Історичні джерела та їх використання – К., 1964. – Вип. 1. – С. 9–20.
6. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973 / О. Г. Мітюков – К.: Наукова думка, 1975. – 271, [28] с.
7. Краєзнавча діяльність бібліотек: метод. посіб. / [В. П. Кисельова, З. Х. Мусіна, С. І. Смілянець; наук. ред. Н. М. Кушнарєнко]. – К.: М-во культури і мистецтв України, Держ. іст. б-ка України, 2002. – 208 с.
8. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 133–144.
9. Ричков П. Західноукраїнські міста-фортеці XVI–XVIII століть / П. Ричков // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 20–22.
10. Мащок О. Фортеці й замки України / О. Мащок // Пам'ятки України. – 1991. – № 2. – С. 56–60.
11. Петранівський В. З історії галицького туристичного краєзнавства (друга половина XVIII ст. – 1945 р.): розвиток мандрівництва / В. Петранівський, М. Рутинський // Історія української географії. – Вип. 12. – Тернопіль, 2005. – С. 20–26.
12. Аббасов А. Основні етапи розвитку вітчизняного краєзнавства / А. Аббасов // Український історичний журнал. – 1969. – № 12. – С. 115–121.
13. Прокопчук В. Періодизація історичного краєзнавства Правобережної України / В. Прокопчук // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 159–164.
14. Буланій І. Т. Громадські музеї України: історія, досвід, проблеми / І. Т. Буланій, І. Г. Явтушенко – К.: Мистецтво, 1979. – 197 с.
15. Василенко А. С. Літопис слави народної: З історії становлення і розвитку народних музеїв України / А. С. Василенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 190 с.
16. Василенко О. А. Літопис історії становлення і розвитку народних музеїв України / О. А. Василенко. – К., 1974. – 90 с.
17. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України / Г. А. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.
18. Данилюк А. З глини, дерева і соломи. Пам'ятники народної архітектури Західного Поділля / А. Данилюк. – Тернопіль, 2003. – 196 с.
19. Федорова Л. Д. Становлення й розвиток містознавчого музейництва в Україні в XIX – перших десятиріччях ХХ ст. / Л. Д. Федорова // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 72–83.
20. Куделко С. Історичне краєзнавство в контексті сучасних тенденцій розвитку науки та суспільства / С. Куделко, С. Посохов // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 13–15.
21. Верменич Я. В. Суб'єктивні межі й об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо шляхів осмислення місцевої історії / Я. В. Верменич

// Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 129–144. 22. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія / В. С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 203 с. 23. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту: монографія / В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2005. – 600 с. 24. Савчук О. В. Краєзнавчий рух в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / О. В. Савчук. – К., 1997. – 22 с. 25. Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ– ХХ століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни" / І. І. Ярмошик. – К., 1998. – 17 с. 26. Поставнича М. В. Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 50–90-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / М. В. Поставнича – Харків, 2002. – 18 с. 27. Ігнатенко М. М. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / М. М. Ігнатенко. – Харків, 2004. – 20 с. 28. Лавренюк В. Розвиток краєзнавства на Тернопільщині / В. Лавренюк // Наукові записки: збірник / Тернопільський обласний краєзнавчий музей. – Тернопіль: Джура, 1993. – С. 57–65. 29. Лавренюк В. Храм у дзеркалі ріки: нотатки музейчика / В. Лавренюк. – Тернопіль, 2000. – 349 [10] с. 30. Гайдукевич Я. Тернопільський обласний краєзнавчий музей: нарис-путівник / Я. Гайдукевич, В. Лавренюк. – Тернопіль, 1998. – 66 с. 31. Гайдукевич Я. М. Музеї Тернопільщини: путівник / Я. М. Гайдукевич, І. Я. Зелена, В. А. Лавренюк. – Львів: Каменяр, 1989. – 127 с. 32. Герета І. П. Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка у Велесневі / І. П. Герета, О. С. Черемшинський. – Львів: Каменяр, 1991. – 95 с. 33. Чернихівський Г. Кременецький краєзнавчий музей. Путівник / Г. Чернихівський. – Кременець: ВАТ "Папірус", 2005. – 70, [16] с. 34. Костюк С. Реалії та перспективи музейництва Тернопілля / С. Костюк // Рада. – 2004. – № 5. – С. 57–58. 35. Моліцька Г. Бібліотеки Тернопільщини: конкурс дослідників / Г. Моліцька // Бібліотечна планета. – 2003. – № 4. – С. 39–40. 36. Примірна схема зведеної краєзнавчої картотеки: методичні поради / [упоряд. А. О. Ленчишин]. – Тернопіль, 1999. – 11 с. 37. Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів / [ред. – упоряд. Б. Мельничук, Б. Проник]. – Тернопіль, 1992. – 204 с. 38. Козова і околиці в спогадах емігрантів / [упоряд.-ред. Б. Мельничук, Б. Проник]. – Тернопіль, 1992. – 138 с. 39. Бережанщина в спогадах емігрантів / [упоряд.-ред. Н. Волинець, Б. Мельничук]. – Тернопіль: Кн.-журн. видавн. "Тернопіль", 1993. – 390 с. 40. Заліщицька земля в спогадах емігрантів / [упоряд.- ред. Б. Мельничук]. – Тернопіль, 1993. – 123 с. 41. Теревовлянщина в спогадах емігрантів / [упоряд.-ред. Б. Мельничук, Г. Миколаєнко, Г. Цубера]. – Тернопіль, 1993. – 293 с. 42. Журавлина книга: Тернопільська українська західна діаспора: словник імен. – Ч. І (А–Ї) / [упоряд. Б. Мельничук, Х. Мельничук, Н. Совінська]. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – 242 с.

Галина Сеньковская

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ НА ТЕРНОПОЛЬЩИНЕ (СЕРЕДИНА 40-Х ГГ. ХХ – НАЧАЛО ХХІ В.)

В статье анализируется историография развития исторического краеведения на Тернопольщине в течении 40-х гг. ХХ – в начале ХХІ в. и определено состояние научной разработки данной проблемы в научной литературе.

Ключевые слова: историография, краеведческие исследования, литература, ученые, краеведы-любители.

Galyna Senkivska

HISTORIOGRAPHICAL REVIEW OF HISTORICAL STUDY IN THE TERNOPIL REGION (MID 40-IES. XX – BEGINNING OF XXI CENTURY.)

In the article is analyzed the historiography of historical study on Ternopil Region during 40's of the XX – on the beginning of XXI centuries and outlined the state of scientific research this subject in the scientific literature.

Key words: historiography, regional studies, literature, academics, amateur historians.

УДК 930.1:[069:378.4](477) "2002/2011"

Ірина Березанська

ФУНКЦІОНУВАННЯ МУЗЕЇВ ПРИ ПЕДАГОГІЧНИХ ВУЗАХ УКРАЇНИ І–ІІ РІВНІВ АКРЕДИТАЦІЇ (2002–2011 РР.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано історіографічний доробок українських учених з питань діяльності музеїв при вищих педагогічних навчальних закладах І–ІІ рівнів акредитації у 2002–2011 рр., визначено їх досягнення у висвітленні досліджуваної проблеми.

Ключові слова: музей, вищі навчальні заклади, функції музею, педагогічні вузи, історіографія.

Модернізація вітчизняної освіти вимагає нових підходів до виховання та навчання студентської молоді. Одним із важливих аспектів соціокультурного середовища вищого навчального закладу є музеї, яким належить важлива роль у здійсненні науково-методичного підходу діяльності закладів освіти. Відповідно до положення "Про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України", ця структурна одиниця, як складова системи навчально-виховної роботи, створюється з метою залучення учнівської та студентської молоді до вивчення і збереження історико-культурної спадщини українського народу, формування освіченої розвиненої особистості та сприяння вихованню у неї патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей українського народу [1].

Основними завданнями музею є: залучення молоді до пошукової, краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи; формування в молоді соціально-громадського досвіду на прикладах історичного минулого України; розширення і поглиблення загальноосвітньої та професійної підготовки молоді засобами позакласної, позашкільної роботи; надання допомоги педагогічному колективу навчального закладу в упровадженні активних форм роботи з молоддю; залучення молоді до формування, збереження та раціонального використання Музейного фонду України; вивчення, охорона і пропаганда пам'яток історії, культури і природи рідного краю; проведення культурно-освітньої роботи серед молоді та інших верств населення [1].

Метою статті є аналіз поглядів вітчизняних науковців початку ХХІ ст. щодо діяльності музеїв при вищих педагогічних навчальних закладах України І–ІІ рівнів акредитації (далі – р.а.). Питанню діяльності музеїв при педагогічних вузах присвячено публікації: К. Адаменко, Л. Гайди, О. Горбенко, О. Караманова, І. Медведєвої, С. Муравської, Ю. Павленко, Н. Пусепліної, Н. Самойленко, А. Чуткого.

Окрім того, нами оглянуто сайти педагогічних вузів І–ІІ р.а. Слід сказати, що не при усіх навчальних закладах функціонують музеї. Із 60 вузів, які є предметом нашого дослідження, лише у 18 створено музеї. Більша частина вищих навчальних закладів мають музеї, присвячені історії освіти закладу [2–11], інші – видатним особам краю чи засновникам даних закладів [12–15], народному та декоративно-прикладному мистецтву [16], народознавству [17], а також музеї-світлиці [18–19].

Експонати музеїв при навчальних закладах зібрані копіткою працею колективів викладачів і студентів. Стало традицією в багатьох музеях на початку навчального року проводити для студентів перші заняття. Окрім традиційних екскурсій у музеях практикують показ експонатів на лекціях, організуються тематичні виставки, матеріали музею студенти використовують при написанні курсових робіт, проведенні конференцій.

Музеї у своїй діяльності керуються Законом України "Про музеї та музейну справу" (249/95-ВР), постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 № 1147 (1147–2000-п) "Про затвердження Положення про Музейний фонд України", нормативно-правовими документами Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури і туризму України з питань діяльності музеїв, згаданим вищим Положенням, а також окремим положенням про музей, затверджений керівником навчального закладу [20].

Однією з найважливіших проблем діяльності музеїв при вищих навчальних закладах є вдосконалення їх нормативно-правового забезпечення. Процес формування нормативно-правової бази діяльності музеїв при вищих навчальних закладах України з 20–30-х рр. ХХ ст. до наших днів порушується в публікації Л. Гайди. Кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. дослідниця називає періодом розширення нормативно-правової бази діяльності музеїв при вищих навчальних закладах, під час якого підготовлено блок нормативно-правових актів, серед яких Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України, Положення про відомчу реєстрацію та перереєстрацію музеїв при закладах освіти та Положення про "Зразковий музей", наказ Міністерства освіти і науки "Про внесення змін до положень щодо музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України" [21, с. 13–15].

Концептуальні засади державного управління музейною справою в Україні порушуються у статті Є. Бородіна, Т. Шапаренко. Дослідниками виявлено комплекс нормативно-правових документів, які регулюють процес державного управління музеями, показано місце та роль законодавчої бази України, що регламентує функціонування музеїв [22].

З прийняттям закону "Про вищу освіту" (2002 р.) вищі навчальні заклади I–II р.а. були включені до системи вищої освіти, а це вимагало суттєвого підвищення якості та ефективності навчального процесу. Приєднання України до Болонського процесу поставило перед педагогічними вищими навчальними закладами I–II р. а. нові вимоги щодо модернізації навчального процесу відповідно до європейських стандартів. Ці події змусили зосередити головну увагу дослідників на питаннях навчального процесу вузів, що призвело до зменшення уваги до діяльності музеїв даних навчальних закладів. Так, упродовж 2002–2007 рр. спостерігається відчутне зменшення кількості статей, присвячених функціонуванню музеїв при ВНЗ I–II р.а., однак це не означало повного призупинення досліджень у цій сфері. У 2007–2008 рр. з'являються публікації Л. Гайди, у яких порушуються питання нормативного забезпечення, обліку та реєстрації музейних предметів, наукового та навчально-методичного забезпечення діяльності музеїв, виділяються напрями та форми роботи музеїв при навчальних закладах [23–24].

Значний науковий інтерес становить дисертаційне дослідження Ю. Павленко, у якому автор серед основних напрямів, що використовуються музеями вищих педагогічних навчальних закладів для професійної підготовки майбутніх учителів, називає: використання музейних матеріалів як змістовно-структурної складової науково-методичного забезпечення навчального процесу (лекції, практичні, лабораторні заняття в музейному середовищі); залучення студентів до пошукової роботи; використання музею історії ВНЗ як дієвої форми виховної роботи; використання музейних колекцій при викладанні факультативів та спецкурсів тощо [25, с. 50]. Дослідницею уточнено сутність поняття "музеї педагогічного профілю"; аудиторні й позааудиторні форми, методи та прийоми роботи зі студентами в музейно-педагогічному середовищі; конкретизовано класифікацію музеїв педагогічного профілю, розширено уявлення про історію виникнення, особливості діяльності, функції, види музеїв педагогічного профілю як культурно-освітнього феномена та невід'ємного компонента освітнього середовища вищого педагогічного навчального закладу [26, с. 5].

Досліджуючи проблему музейно-педагогічної діяльності у вищих педагогічних закладах України Ю. Павленко, провівши анкетування серед студентів вищих навчальних закладів, дійшла висновку, що 24,72 % викладачів використовують музей, вивчаючи творчу спадщину славетних педагогів; 15,73 % для проведення студентами наукових досліджень; 13,48 % проводячи виховні заходи; 4,49 % для проведення лекцій, практичних занять. Разом з тим виявлено, що 26,97 % педагогів взагалі не вводять музейний компонент у викладацьку діяльність. Як показують результати анкетного опитування існує низка труднощів, які перешкоджають повній реалізації музейно-педагогічних можливостей у професійній підготовці майбутніх учителів: низька зацікавленість здійснювати музейно-педагогічну діяльність, яка існує через неусвідомленість повного комплексу шляхів його залучення у навчально-виховний процес ВНЗ; недостатність методичного забезпечення музейно-педагогічної діяльності; брак часу викладача або надмірна завантаженість іншими видами роботи [27, с. 9].

Н. Пусепліна використання освітнього потенціалу музеїв у підготовці майбутніх учителів вважає одним із дієвих засобів формування у підростаючого покоління потреби у творчому самовираженні, спілкуванні з історичною спадщиною, формуванні інтересу до педагогічної професії [28].

Кадрове забезпечення відіграє важливу роль у здійсненні науково-дослідної, соціально-виховної та освітньої функції музею навчального закладу. Проблема кадрового складу музеїв порушує у статті "Проблеми и перспективы развития музейного дела в Украине" авторський колектив Г. Кожоляно, А. Мойсей. І. Воротняк. На думку авторів, серйозним недоліком кадрового забезпечення музеїв є недостатня кількість вищих навчальних закладів, які займаються підготовкою спеціалістів для музейної сфери. Дослідивши кадровий склад музейних працівників, на їх переконання, молодих спеціалістів недостатньо, більше працівників середнього і старшого віку, оскільки для молоді ця робота неprestижна і малооплачувана [29, с. 154].

Питанням керівництва музеями при вузах приділена увага дослідниці С. Муравської. Так, керівник вузівського музею, повинен мати досвід роботи у музейній сфері, лідерські здібності, володіти вмінням адаптуватися до культури та умов конкретного музею. Серед недоліків, які впливають на функціонування музеїв, С. Муравська вважає відсутність у багатьох працівників базової музейної освіти [30].

Проблемою багатьох вищих навчальних закладів I–II р.а. є низький рівень їх відвідування. Причиною цього, на нашу думку, може бути недостатній рівень проінформованості студентів про існування музею в навчальному закладі як з боку музейних працівників, так і з боку педагогічного колективу. На думку А. Чуткого, причиною низького рівня відвідування музеїв є відсутність

достатньої інформації про роботу відповідних структур ВНЗ. Серед додаткових засобів заохочення відвідування музеїв студентами дослідник називає впровадження новітніх мультимедійних засобів, що дозволить компенсувати нестачу наочних експонатів, збільшить їх інформаційність і, водночас, перетворить їх на більш сучасні об'єкти, що посилять інтерес з боку студентства [31, с. 29].

Міністерство освіти і науки України проводить огляди музеїв при вищих навчальних закладах, метою яких є удосконалення профільної структури музеїв; проведення аналізу краєзнавчо-пошукової роботи музеїв та їх участі у навчально-виховному процесі закладу; виявлення кращих музеїв та заохочення їх діяльності.

Л. Самойленко, окрім позитивних моментів оглядів музеїв, вказує і на виявлені недоліки: проблема з приміщеннями та спеціальними музейними меблями, недостатнє кадрове забезпечення, слабка фондово-облікова робота, низька матеріально-технічна база тощо. Для удосконалення і покращання роботи музеїв вищих навчальних закладів, розширення їх мережі та підвищення ролі у науково-навчальному і культурно-освітньому процесах, на переконання автора, важливо: внести зміни до ЗУ "Про вищу освіту"; чітко усвідомити відмінності науково-дослідних музеїв при ВНЗ від музеїв інших навчальних закладів, що перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України; вирішити питання фінансування та кадрового забезпечення музеїв [32, с. 34–35].

Серед дослідників немає однастайності щодо визначення функцій сучасних музеїв при вищих навчальних закладах. Так, І. Медведєва виділяє наступні: науково-дослідну, соціально-виховну та освітню [33]; Ю. Павленко виокремлює освітню, виховну, науково-дослідну, функцію популяризації, профорієнтаційну, функцію підвищення кваліфікації [34].

В останні роки серед науковців порушуються питання впровадження у навчальний процес музейно-педагогічних програм та інтегрованих курсів. На думку О. Караманова, такі навчальні курси як "Музеєзнавство" й "Історичне краєзнавство" потрібно викладати саме у музейному середовищі, що сприятиме засвоєнню необхідних знань, опануванню практичних методів і прийомів музейно-педагогічної діяльності. Музей здатний не лише "занурювати" глядача до культури минулого, а й "прокладати місток" до цінностей сьогодення [35, с. 138].

Питання створення музейно-педагогічних програм порушує у дисертаційному дослідженні Т. Белофастова. Дослідницею розроблено і науково обґрунтовано технологію створення цільових музейно-педагогічних програм. При підготовці таких програм, на думку автора, важливо враховувати профільність музею, тематичну спрямованість його експозиційних залів та потенційний склад аудиторії. Автор виділяє три змістовні компоненти технології створення цільових музейно-педагогічних програм: організаційний, методичний, психологічний [36, с. 13–14].

Таким чином, здійснений аналіз праць українських науковців, присвячених проблемі діяльності музеїв при педагогічних навчальних закладах України I–II р.а., свідчить про існування до них значного дослідницького інтересу. Пріоритетними напрямками наукових досліджень були музейно-педагогічна діяльність викладачів, кадрове забезпечення музеїв, процес формування нормативно-правової бази, проблеми фінансового та матеріального забезпечення музеїв. На сьогоднішній день відсутні спеціальні, ґрунтовні, узагальнені розвідки з означеної проблеми, а тому їх створення перетворюється в одну з необхідних потреб сучасної української історіографії.

Список використаних джерел

1. Наказ Міністерства освіти № 151 від 20.05.1997 "Про затвердження Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України". – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0151281-97>.
2. Адаменко К. Розповідають експонати музею / К. Адаменко // Педагогічний вісник. – № 19. – 2005. – 30 верес. – С. 4.
3. Мальована Т. Г. Музей історії Нікопольського училища КДПУ. – Режим доступу: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/ua/istoriya-nikopolya/42-suchasniy-nikopol/685-muz-ist-nik-ped-uch.html>.
4. Офіційний сайт Бериславського педагогічного коледжу. – Режим доступу: <http://www.bpc.ks.ua/>.
5. Офіційний сайт Богуславського гуманітарного коледжу імені І.С. Нечуя-Левицького. – Режим доступу: <http://www.bgc.in.ua/>.
6. Офіційний сайт Корсунь-Шевченківського педагогічного училища імені Т.Г. Шевченка. – Режим доступу: <http://kshpu.at.ua/blog>.
7. Офіційний сайт Красноградського коледжу КЗ "ХГПА" ХОР. – Режим доступу: <http://pedkoledg.at.ua/>.
8. Офіційний сайт Лисичанського педагогічного коледжу. – Режим доступу: <http://lisichansk.luguniv.edu.ua/>.
9. Офіційний сайт Маріупольського коледжу ДВНЗ "ПДТУ". – Режим доступу: <http://mkpstu.ucoz.com/>.
10. Офіційний сайт Ржищівського гуманітарного коледжу. – Режим доступу: http://www.rgk.edukit.kiev.ua/nasha_gordistj/.
11. Офіційний сайт педагогічного коледжу Львівського національного університету імені Івана Франка. – Режим доступу: http://pedcollege.franko.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1:streamline-theme&catid=1:blog_&Itemid=1.
12. Офіційний сайт Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського. – Режим доступу: <http://bar-bgpk.at.ua/>.
13. Офіційний сайт ВКНЗ "Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А.Ю. Кримського". – Режим доступу: <http://www.vvpc.com.ua/>.
14. Офіційний сайт Індустріально-педагогічного технікуму Конотопського інституту Сумського державного університету. – Режим доступу: <http://kipt.sumdu.edu.ua/>.
- 15.

Офіційний сайт Путивльського педагогічного коледжу імені С.В.Руднева. – Режим доступу: <http://www.putped.edu.ua/>. 16. Горбенко О.В. Музей – осередок народної культури / О.В. Горбенко // Освітнячка. – № 1 (8). – 2004. – 26 січн. – С. 2. 17. Офіційний сайт Лебединського педагогічного училища імені А.С.Макаренка. – Режим доступу: http://lebped.com.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=8&Itemid=36. 18. Офіційний сайт Жовтоводського училища Криворізького державного педагогічного університету. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/college/16357/>. 19. Офіційний сайт Красноармійського педагогічного училища. – Режим доступу: <http://www.krasn-rada.gov.ua/gromadskezhittya/osvita/peduchilische>. 20. Наказ Міністерства освіти № 151 від 20.05.1997 “Про затвердження Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України”. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0151281-97>. 21. Гайда Л.А. Сучасний стан та перспективи розвитку музеїв при навчальних закладах України / Л.А. Гайда // Матеріали 2-го Круглого столу “Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України”. Тези доповідей. Київ, 23–24 листопада 2007 р. – К.: 2007. – С. 13–15. 22. Бородин Є.І., Шапаренко Т.І. Концептуальні засади державного управління музейною справою в Україні: нормативно-правовий аспект. – Режим доступу: [http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2012-02\(8\)/12beinpa.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2012-02(8)/12beinpa.pdf). 23. Гайда Л.А. Музеї при навчальних закладах України / Л.А. Гайда // Краєзнавство. Географія. Туризм – № 36 (569). – 2008. – С. 3–9. 24. Гайда Л.А. Сучасний стан та перспективи розвитку музеїв при навчальних закладах України / Л.А. Гайда // Матеріали 2-го Круглого столу “Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України”. Тези доповідей. Київ, 23–24 листопада 2007 р. – К.: 2007. – С. 13–15. 25. Павленко Ю.Г. Музеї педагогічного профілю як фактор професійної підготовки майбутніх учителів: дис. ...кандидата пед. наук: 13.00.04 / Павленко Юлія Григорівна. – Х., 2008. – 248 арк. 26. Павленко Ю.Г. Музеї педагогічного профілю як фактор професійної підготовки майбутніх учителів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Ю.Г. Павленко. – Х., 2008. – 20 с. 27. Павленко Ю. Стан практичного використання музеїв педагогічного профілю у професійній підготовці майбутніх учителів // Імідж сучасного педагога. – № 5–6. – 2007. – С. 7–9. 28. Пусепліна Н. Формування у майбутніх учителів інтересу до професії засобами музейно-педагогічної діяльності. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2011_33_2/Puseplina.pdf. 29. Кожолянко Г., Мойсей А., Воротняк І. Проблеми и перспективы развития музейного дела в Украине. – Режим доступа: http://atlas.usv.ro/www/codru_net/CC17/2/09_museum.pdf. 30. Муравская С.В. Музеи высших учебных заведений: некоторые особенности существования. – Режим доступу: http://history.spbu.ru/userfiles/Elekt_bib./VM/6/Muravskaya.pdf. 31. Чуткий А.І. Роль музею ВНЗ в процесі формування свідомості громадян України / А.І. Чуткий // Історія України – очима молоді. Практична допомога музеїв вищих навчальних закладів: Матеріали 3-го круглого столу. Київ, 17 листопада 2008 р. – К.: НТУУ “КПІ”, 2009. – С. 29–30. 32. Самойленко Н.Г. Огляди музеїв при навчальних закладах та їхня роль в покращенні роботи університетських музеїв / Н.Г. Самойленко // Історія України – очима молоді. Практична допомога музеїв вищих навчальних закладів: Матеріали 3-го круглого столу. Київ, 17 листопада 2008 р. – К.: НТУУ “КПІ”, 2009. – С. 32–35. 33. Медведева І. Соціально-функціональний аспект діяльності музеїв вищих навчальних закладів у процесі виховання студентської молоді. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/gnvp/2010_52_2.5.pdf. 34. Павленко Ю.Г. Музеї педагогічного профілю у контексті професійного становлення майбутніх учителів: сутнісний аспект. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/2322/1/05pyugsa.pdf>. 35. Караманов О. Вищий навчальний заклад у просторі музею: перспективи впровадження інтегрованих курсів / О. Караманов // Вісник Львівського університету. – Серія педагогіка – 2010. – Вип. 26. – С.134–142. 36. Белофастова Т.Ю. Педагогічні засади діяльності музею як соціально-культурного центру: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.06 “Теорія, методика і організація культурно-просвітньої діяльності” / Т.Ю. Белофастова. – К., 2003. – 14 с.

Ирина Березанская

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МУЗЕЕВ ПРИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ УКРАИНЫ I–II УРОВНЕЙ АККРЕДИТАЦИИ (2002–2011 ГГ.): ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье проанализированы наработки украинских ученых по вопросам деятельности музеев при высших педагогических учебных заведениях I–II уровнях аккредитации в 2002–2011 гг., определены их достижения в освещении исследуемой проблемы.

Ключевые слова: музей, высшие учебные заведения, функции музея, педагогические вузы, историография.

Iryna Berezanska

FUNCTIONING OF MUSEUMS BY PEDAGOGICAL INSTITUTES OF HIGHER EDUCATION OF UKRAINE I–II ACCREDITATION LEVEL (2002–2011): HISTORIOGRAPHY PROBLEM

In the article historiography work of the Ukrainian scientists analyzed on question museums' activity by pedagogical institutes of higher education I–II accreditation level in 2002–2011, their achievement was certain in illumination of the investigated problem.

Key words: museum, institutes of higher education, functions of museum, pedagogical universities, historiography.

УДК 94(477):2

Тарас Дідух

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В СРСР У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано проблему державно-церковних відносин радянського періоду в наукових працях вітчизняних дослідників. Основну увагу приділено систематизації та класифікації джерел, у яких висвітлюється проблема взаємовідносин між органами радянської влади та релігійними об'єднаннями в цілому, і католицькими конфесіями зокрема.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, державно-церковні відносини, Римо-католицька церква, Греко-католицька церква, конфесія.

Після здобуття Україною незалежності процеси державотворення сприяли динамічному відродженню конфесій й активізації релігійного життя українського народу, що сприяло зростанню наукового інтересу до вивчення особливостей державно-церковних відносин в радянський період. Поступово у вітчизняній історіографії відбулося переосмислення ролі релігії і церкви в духовному та суспільно-політичному житті нашої країни. У цьому контексті актуальними залишаються об'єктивний аналіз та неупереджене висвітлення державно-церковних відносин в СРСР до Римо-католицької (РКЦ) і Греко-католицької (ГКЦ) церков, які займають значне місце у духовному та релігійному житті України.

Наукова новизна статті полягає в тому, що у ній проаналізовано узагальнений історіографічний матеріал вітчизняних науковців з проблеми державно-церковних відносин радянського періоду.

Об'єктом дослідження виступає аналіз взаємовідносин радянської влади з релігійними об'єднаннями на території СНСН.

Предметом – дослідження державно-церковних відносин в СРСР на прикладі РКЦ і ГКЦ у вітчизняній історіографії.

Мета наукової статті – комплексне висвітлення і аналіз державно-церковних відносин радянського періоду в сучасній українській історіографії. Основними завданнями дослідження є з'ясування стану наукового вивчення проблеми та проведення систематизації джерел і літератури, у яких висвітлено політику радянської влади стосовно католицьких конфесій в СРСР.

У радянський час вітчизняної історії усі сфери суспільно-політичного та духовного життя народу підпорядковувалися офіційній комуністичній ідеології, яка вбачала в релігії перешкоду на шляху побудови комунізму. Тому в радянській історичній науці ставлення до церкви і релігійних організацій в цілому було суб'єктивним та ідеологічно упередженим. Варто відзначити, що новий етап у дослідженні державно-церковних відносин в СРСР розпочався після розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України. Важливе місце у цьому процесі займала зміна методології дослідження проблеми та усунення ідеологічних стереотипів у усталених щодо релігії. Окрім цього, значна увага приділялася переоцінці сталих поглядів на роль держави у церковно-релігійному житті, чому сприяло розкриття таємних архівних документів, які дали змогу науковцям об'єктивно вивчити особливості державно-церковних відносин в СРСР.

Аналіз вітчизняної історіографії дав можливість автору публікації виокремити три групи джерел з проблеми дослідження державно-церковних відносин в СРСР: перша – узагальнюючі праці з історії та релігієзнавства; друга – роботи з історії РКЦ; третя – праці, у яких досліджується становище ГКЦ у радянський період.

Одними з перших вітчизняних узагальнюючих робіт, у яких переосмислено і об'єктивно розкрито місце держави в церковно-релігійному житті Радянського Союзу, є праці В. Єленського [31, с. 21–25] та І. Меркатун [43, с. 70–76]. Вказані дослідники проаналізували характер взаємовідносин між церквою і державою з точки зору права, принципу свободи совісті, підкреслюючи, що в результаті планомірного наступу на церкву та релігійні організації в СРСР з боку радянської влади відбувалися численні порушення права громадян вільно сповідувати свої релігійні переконання. Так, на думку В. Єленського, радянська влада, керуючись комуністичною ідеологією, реалізовувала на території СРСР безпрецедентний у світовій історії квазіатеїстичний експеримент з метою подолання релігії у суспільстві, однак, незважаючи на усі зусилля з боку влади, рівень релігійності серед громадян України залишався доволі високим [30, с. 2–5].

Важливою подією в сучасному українському релігієзнавстві стало заснування у березні 1993 р. Української Асоціації релігієзнавців – всеукраїнської світської громадської організації (далі – УАР), яка об'єднала на добровільних засадах учених-релігієзнавців, викладачів релігієзнавчих дисциплін

навчальних закладів, співробітників музеїв та інших наукових установ України. У складі УАР нараховується понад 230 релігієзнавців, об'єднаних у 20 обласних і міських організаціях, на чолі з президентом УАР, професором А. Колодним. Упродовж двадцяти років функціонування УАР опубліковано лише академічною інституцією – Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАНУ понад 420 монографій, наукових збірників, брошур і часописів, більше 1500 статей її членами в різних виданнях [58, с. 5–8]. Відзначимо, що серед значної кількості наукових праць, опублікованих членами УАР, виділяються фундаментальні академічні видання – "Академічне релігієзнавство" й десяти томник "Історія релігій в Україні" [1; 34].

Окреме місце посідають дослідження взаємовідносин між державою і релігійними конфесіями на території України в повоєнний період. Зокрема важливими є монографії І. Андрухів, П. Бондарчука, В. Войналовича, А. Моренчука і Я. Стоцького. Так, у роботах І. Андрухів основна увага зосереджена на дослідженні особливостей церковно-релігійного життя Прикарпаття. Серед них заслуговує уваги наукова праця "Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз". У монографії автор висвітлює особливості взаємин органів радянської влади з релігійними конфесіями в 40–80-х роках ХХ ст. через призму політичного курсу радянського керівництва у сфері релігії, простежив причини і характер конфесійних трансформацій та їх наслідки для населення Прикарпаття [3].

Важливе наукове значення має ґрунтовне дослідження П. Бондарчука "Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін" [15]. У монографії автор здійснив комплексний та системний аналіз особливостей релігійної політики радянської влади і її вплив на конфесійне життя громадян України в середині 1940-х – середині 1980-х рр. Основна увага в дослідженні приділена вивченню місця релігії у повсякденному житті віруючих. Зокрема, П. Бондарчук простежив динаміку відвідування ними храмів у святкові та будні дні, розглянув виконання релігійних обрядів хрещення, вінчання і поховання. Також дослідник висвітлює вплив секуляризаційних процесів на внутрішнє життя релігійних конфесій, які діяли на території України, проаналізував їх конфесійну мережу, кількісний склад віруючих та їх соціально-демографічні характеристики.

У історико-політологічній праці В. Войналовича "Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс" [19] проведено ретельний аналіз державної політики щодо релігійних об'єднань на території України в повоєнний час та у період керівництва країною М. Хрущова. Автор ґрунтовно проаналізував радянську політичну модель державно-церковних відносин в контексті еволюції тоталітарного режиму і спроби влади створити на території СРСР "нову історичну спільноту". Значне місце у науковій роботі займає аналіз відносин між органами радянської влади і РПЦ, її ролі у суспільно-політичному житті країни. Крім цього, висвітлено особливості взаємовідносин між органами радянської влади і католицькими конфесіями та заходи, спрямовані на ліквідацію інституцій ГКЦ у контексті протистояння між Радянським Союзом й Ватиканом.

У праці А. Моренчука "Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей)" [46] досліджено релігійні процеси у західних областях України в період керівництва державою М. Хрущова. Основна увага в дослідженні приділена висвітленню особливостей розвитку релігійних процесів на західноукраїнських землях у контексті загальносоюзної і республіканської політики радянської влади у сфері релігії. Автор відзначив, що причинами, які зумовили особливу конфесійну ситуацію в західних областях України, були: високий рівень релігійності серед населення, значна підтримка ГКЦ з боку віруючих, що у свою чергу призвело до того, що органи радянської влади підтримували РПЦ на протигагу греко-католикам.

Результатом цілеспрямованої та копіткої наукової роботи стала монографія Я. Стоцького "Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років" [55], у якій ґрунтовно проаналізовано особливості конфесійного життя Західної України в результаті державної політики радянської влади у сфері релігії. Автор розкрив основні причини і характер змін в конфесійній мережі у контексті державної політики радянської влади, скерованої на подолання впливу релігії серед громадян та скорочення кількості офіційно діючих громад і храмів у досліджуваній період часу.

Особливості розвитку конфесійного життя на території України в контексті державно-церковної політики радянської влади у післявоєнний період досліджували В. Андрущенко [4], О. Бажан [6], В. Баран [8–9], Я. Грицак [23], Л. Зашкільняк [59], П. Панченко [49], О. Шуба [63] та інші дослідники.

Відзначимо, що другу групу джерел складають праці, у яких досліджуються відносини між органами радянської влади і Римо-католицькою конфесією на території СРСР у повоєнний період. Так, історію та правове становище РКЦ на території УРСР в повоєнний період досліджували І. Андрухів [2], В. Байдич [7], Ю. Білоусов [12], В. Войналович [18], О. Гура [25], В. Осадчий [48], Я. Стоцький [56] та інші. У праці О. Калакури "Поляки в етнополітичних процесах на землях України

у XX столітті" [36] проаналізовано зміни в конфесійній мережі РКЦ на території України внаслідок планомирної політики радянської влади, яка мала на меті поступову асиміляцію та русифікацію громадян польської національності. Автор зауважив, що ключове місце у такій політиці радянського режиму щодо українців, поляків та громадян інших національностей відводилося боротьбі проти релігії, насамперед тих конфесій, які підтримували національні почуття неросіян [36].

Окремої уваги заслуговує четвертий том "Історії релігії в Україні" – "Католицизм" за редакцією А. Колодного і П. Яроцького. У ньому ґрунтовно висвітлено історію католицизму на українських землях з X ст. до здобуття Україною незалежності у 1991 р. та комплексно досліджено етапи розвитку церковно-релігійного життя католицьких конфесій: РКЦ і ГКЦ [35].

Значний конкретно-історичний матеріал міститься у збірнику документів В. Сергійчука "У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні". У дослідженні науковець на основі архівних джерел висвітлив та проаналізував репресивну політику, яку проводила радянська влада стосовно Римо-католицької конфесії на території України в 20–80 рр. XX ст. [53].

Необхідно відзначити, що у значній мірі ставлення радянської влади щодо РКЦ визначалося його взаємовідносинами з Ватиканом та політикою, яку проводив Святий Престол по відношенню до Радянського Союзу. У цьому контексті виділяємо узагальнюючу працю Е. Бистрицької "Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.)" [11], у якій ґрунтовно розглядаються особливості релігійної політики радянської влади у сфері міжнародних відносин, зокрема східної політики Ватикану. Автор з'ясувала основні етапи й тенденції розвитку дипломатичних відносин між Святим Престолом і Радянським Союзом в контексті еволюції Східної політики Ватикану від протистояння, яке набуло найбільшої гостроти у період понтифікату Пія XII (1939–1958 рр.), до нормалізації відносин та конструктивного діалогу між новим радянським керівництвом на чолі з М. Хрущовим (1953–1964 рр.) і папою Іоанном XXIII (1958–1963 рр.). Так, Е. Бистрицька відзначала, що покращенню відносин у значній мірі сприяло встановлення прямих політичних контактів між керівництвом Радянського Союзу і Ватикану [11].

Окремі аспекти східноєвропейської політики Ватикану, зокрема стосовно СРСР, досліджували С. Горбач [20], Ю. Зубкова [33], Г. Мурашко [47] та інші дослідники. Так, С. Горбач відзначала, що з приходом до влади М. Хрущова (1953 р.), в СРСР розпочали пошук шляхів до порозуміння зі Святим Престолом. Підтвердженням цих спроб є запрошення у грудні 1955 р. в СРСР абата Редінга, який під час свого візиту мав зустріч з А. Мікояном – першим заступником Голови Ради Міністрів та членом Президії ЦК КПРС. На ній А. Мікоян продемонстрував готовність СРСР до конструктивного діалогу з Ватиканом. Проте події в Угорщині негативно вплинули на перспективи подальшого розвитку стосунків між Радянським Союзом та Ватиканом. Кризи, що виникали у середині комуністичних режимів, поклали край відкритості щодо "Римської церкви" [21].

Третю групу джерел складають праці, у яких розкрито становище греко-католицької конфесії на території західних областей України в 1946–1989 рр. у контексті державно-церковної політики радянської влади. Зокрема, особливості підпільного становища та діяльності ГКЦ в радянський період висвітлили у наукових працях Б. Боцюрків [16], Б. Гудзяк [24], Т. Дідух [28], В. Жупник [32].

З числа монографічних досліджень відзначимо працю В. Пащенко "Греко-католики в Україні: від 40-х років XX століття до наших днів" [50], у якій на основі значної джерельної бази проаналізовано державну політику радянської влади щодо ГКЦ в період її перебування у підпіллі. У праці автор розкрив методи та тактичні прийоми, які використовували радянські органи влади з метою протидіяти впливу "катакомбної церкви" на віруючих, детально проаналізував характер репресій, які застосовувала влада проти найактивніших представників греко-католицького духовенства і мирян.

У праці Я. Стоцького "Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.)" [57] проаналізовано підпільне служіння греко-католицького духовенства і віруючих на території Тернопільської області. У монографії автор розкрив зміни у греко-католицькій конфесії на Тернопільщині в контексті радянської державно-релігійної політики та викликаних нею конфесійних трансформаціях.

У 2001 р. вийшов збірник документів під редакцією В. Сергійчука "Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу" [52]. У праці дослідник, використавши раніше засекречені архівні документи органів державної безпеки, архівні фонди та матеріали місцевих органів влади, ґрунтовно проаналізував державну політику радянської влади стосовно ГКЦ, зокрема особливості взаємин між радянськими органами влади і греко-католиками.

Інші науковці, серед них Р. Бойко [14], К. Будз [17], І. Гургула [26], С. Гуркіна [27], С. Кияк [37], Л. Купчик [38], Ю. Кучабський [39], В. Марчук [42], о. І. Шевців [60] та П. Шкраб'юк [61] у своїх працях акцентують увагу на дослідженні підпільного життя і діяльності греко-католицького духовенства. Окрім названих авторів, підпільну діяльність греко-католицьких ієрархів висвітлили І. Бойко [13], С. Дмитрух [29], Н. Мизак [44] та інші.

Варто відзначити, що значна увага з боку науковців приділена дослідженню постаті митрополита Й. Сліпого. Зокрема, його релігійну та суспільно-політичну діяльність розглянули у своїх працях Л. Бабенко [5], М. Бендик [10], О. Гринів [22], В. Ленцик [40], М. Марусин [41], О. Мишанич [45], М. Рудницька [51], Н. Сердюк [54], С. Штука [62].

Отже, важливе місце у сучасній вітчизняній історичній науці посідають дослідження державно-церковних відносин радянського періоду. Зважаючи на значний масив історичних джерел з цієї проблематики, у статті ми розкрили та проаналізували лише основні праці узагальнюючого характеру, в яких досліджено політику радянської влади щодо РКЦ і ГКЦ. Систематизація наукових праць, у яких висвітлюється проблема державної політики радянської влади щодо релігійних об'єднань в цілому, дозволила нам умовно поділити висвітлені праці на три групи джерел. Зокрема, до першої групи належать праці, у яких становище релігійних об'єднань на території СРСР досліджується в основному у контексті переосмислення ролі та місця релігії в духовному та суспільно-політичному житті нашої держави. До другої – роботи в яких аналізується діяльність РКЦ на теренах України в радянський період. Третю групу джерел складають праці, присвячені дослідженню становища ГКЦ на території України в період перебування її у підпіллі. Таким чином, дослідниками проведена ґрунтовна робота, скерована на висвітлення і аналіз змін духовного життя, які відбувалися в католицьких конфесіях у контексті антирелігійної політики радянської влади.

Список використаних джерел

1. Академічне релігієзнавство / [За ред. А. М. Колодного]. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с. 2. Андрухів І. О. Ліквідація релігійних громад та монастирів Римо-католицької церкви на теренах Станіславської області в 1944–1960 рр. / І. О. Андрухів // Схід. – 2008. – № 4 (88). – С. 93–97. 3. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ: "Лілея-НВ", 2006. – 432 с. 4. Андрущенко В. П. Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. Т. 6. Від тоталітаризму до демократії, 1945–2002 / В. П. Андрущенко. – К.: Генеза, 2003. – 694 с. 5. Бабенко Л. Л. Відображення діяльності Митрополита Йосифа Сліпого у документах радянських органів державної безпеки / Л. Л. Бабенко // Історична пам'ять. – 2011. – № 1 (25). – С. 69–76. 6. Бажан О. Г. Антирелігійна політика в УРСР в 1950-ті роки: позиція церкви, настрої серед віруючих / О. Г. Бажан // Релігія і церква в історії України / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 31–38. 7. Байдич В. Римо-католицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.) / В. Байдич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Випуск 36. – С. 294–315. 8. Баран В. К. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках / В. Баран // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 113–127. 9. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с. 10. Бендик М. П. Помісність Української греко-католицької церкви, та її бачення Патріархом Йосифом Сліпим / М. П. Бендик. – Львів: "Свічадо", 1996. – 55 с. 11. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): Монографія / Е. В. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с. 12. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир: ОП "Житомирська облдрукарня", 2000. – 332 с. 13. Бойко І. Владика Миколай Чарнецький: ісповідник, мученик, чудотворець / І. Бойко. – Львів: Місіонер, 1997. – 77 с. 14. Бойко Р. Ю. Особливості становлення греко-католицького підпілля у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. / Р. Ю. Бойко // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія "Історичне релігієзнавство". – Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2010. – Вип. 2. – С. 25–33. 15. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 382 с. 16. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) / Б. Боцюрків // Ковчег: збірник статей з церковної історії / [ред.: Я. Грицак, Б. Гудзяк]. – Львів: Інститут історії церкви, 1993. – Ч. 1. – С. 123–164. 17. Будз К. Обрядова ідентичність підпільних греко-католиків (1946–1989 рр.) / К. Будз // Магістеріум. Історичні студії. – Київ: Видавництво Національного університету "Києво-Могилянська академія", 2010. – Вип. 41. – С. 33–38. 18. Войналович В. А. Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.) / В. А. Войналович // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – К.: Рідний край, 2002. – Вип. 20–21. – С. 405–425. 19. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: "Світогляд", 2005. – 741 с. 20. Горбач С. І. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після другої світової війни (1945–1953) / С. І. Горбач // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 68–76. 21. Горбач С. І. Східноєвропейська політика Ватикану та Радянський Союз (1954–1958) / С. І. Горбач // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 57–71. 22. Гринів О. І. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог / О. І. Гринів. – Львів: "Тріада плюс", 2012. – 276 с. 23. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 24. Гудзяк Б. Образ сили духу: Дослідження живої історії підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946–1989 / Б. Гудзяк // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч. II. – С. 125–129. 25. Гура О. А. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в другій половині 40-их – першій половині 50-х років ХХ

століття / О. А. Гура // Історична пам'ять. – 2009. – № 1. – С. 60–68. 26. Гургула І. День над ніччю / І. Гургула. – Львів: Свічадо, 2004. – 96 с. 27. Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада / С. Гуркіна // Схід / Захід. – 2008. – Випуск 11–12. Спеціальне видання. – С. 265–282. 28. Дідух Т. Г. Активізація діяльності греко-католицького духовенства на Тернопільщині у 1953–1958 рр. / Т. Г. Дідух // Наукові записки. Серія "Історичне релігієзнавство". – Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2012. – Вип. 6. – С. 147–159. 29. Дмитрух С. Життя як подвиг для Христа: Curriculum Vitae монаха – редemptориста, Місцєблостителя і Правлячого Архірея Києво – Галицької Митрополії Володимира Стернюка / Севастіян Дмитрух. – Львів: Свічадо, 2007. – 223 с. 30. Єленський В. Є. Релігійність в Україні після квазіатеїстичного експерименту / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 1994. – № 7. – С. 2–5. 31. Єленський В. Є. Суворя "відлига". Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – поч. 60-х років / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 6. – С. 21–25. 32. Жупник В. Греко-католицька церква в період 1944–1953 рр. у висвітленні сучасної української історіографії / В. Жупник // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Львів, 2008. – Вип. 17. – С. 600–608. 33. Зубкова Ю. Міжнародні зв'язки і співробітництво Ватикану і США у 60–80-і рр. ХХ сторіччя / Ю. Зубкова // Схід. – 1999. – № 7. – С. 59–61. 34. Історія релігій в Україні: навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Т-во "Знання", ККО, 1999. – 735 с. 35. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Т. 4. Католицизм / А. М. Колодний (ред.). – К.: Український центр духовної культури, 1996. – 598 с. 36. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с. 37. Кияк С. Р. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи: Монографія / С. Р. Кияк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 632 с. 38. Купчик Л. С. Третій удар: Долі галицьких отців-деканів / Л. С. Купчик. – Львів: Каменяр, 2001. – 145 с. 39. Кучабський Ю. Отець Володимир Кучабський: священик, катехит, науковець, письменник / Ю. Кучабський. – Львів: Свічадо, 2011. – 192 с. 40. Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий / В. Ленчик. – Львів: Свічадо, 2010. – 608 с. 41. Марусин М. Митрополит Йосиф Сліпий: (Нарис життя, подвигів і страждань) / М. Марусин. – Брюссель: [б. в.], 1972. – 56 с. 42. Марчук В. В. Українська греко-католицька церква у 1946–1987 рр. / В. В. Марчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип. 7. – С. 550–562. 43. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні / І. П. Меркатун // Український Історичний Журнал. – 1991. – № 10. – С. 70–76. 44. Мизак Н. Єпископ Павло Василик – ідейний натхненник і борець за відродження та легалізацію Української греко-католицької церкви / Н. Мизак // Релігія та соціум. – 2008. – № 2. – С. 34–38. 45. Мишанич О. Наукова діяльність митрополита Йосифа Сліпого на засланні / О. Мишанич // Пам'ять століть. – 2002. – № 6. – С. 39–47. 46. Моренчук А. А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): монографія / А. А. Моренчук. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 196 с. 47. Мурашко Г. П. Государственная власть и католическая церковь в странах Центральной Европы. 1948–52 годы / Г. П. Мурашко // Новая и новейшая история. – 2007. – № 2. – С. 33–49. 48. Осадчий В. Католицька церква в Україні: історичний нарис / В. Осадчий. – Луцьк: "Luceoia Books", 2001. – 112 с. 49. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і початок – 90-х рр.) / П. П. Панченко. – К.: Інститут історії України АН України, 1993. – 48 с. 50. Пашенко В. О. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів / В. О. Пашенко. – П.: Полтава, 2002. – 616 с. 51. Рудницька М. Невидимі стигмати / Товариство за Патріархальний Устрій Української Католицької Церкви / М. Рудницька. – Рим та ін.: Видавнича комісія, 1971. – 550 с. 52. Сергійчук В. І. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 493 с. 53. Сергійчук В. І. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 228 с. 54. Сердюк Н. Митрополит катакомбної церкви / Н. Сердюк // Пам'ять століть. – 2002. – № 6. – С. 82–102. 55. Стоцький Я. В. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років: [Монографія] / Я. В. Стоцький. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с. 56. Стоцький Я. В. Римо-Католицька Церква в західних областях України під тиском влади у хрущовський період / Я. В. Стоцький // Схід. – 2008. – № 5 (89). – С. 73–78. 57. Стоцький Я. В. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989) / Я. В. Стоцький. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с. 58. Українській Асоціації релігієзнавців двадцять років. Збірник праць та інформативок. За редакцією проф. А. М. Колодного // Українське релігієзнавство. – К., 2013. – № 65. – С. 324 с. 59. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 414 с. 60. Шевців І. Збірник: статті, доповіді, промови і тому подібне / о. І. Шевців. – Львів: Свічадо, 1996. – 250 с. 61. Шкраб'юк П. В. Монаший Чин Отців Василіян у національному житті України / П. В. Шкраб'юк. – Львів: ВВП "Місіонер", 2005. – 439 с. 62. Штука С. В. Вплив Йосифа Сліпого на підпільну діяльність ГКЦ в Радянській Україні (1946–1963 рр.) / С. В. Штука // Наукові записки. Серія "Історичне релігієзнавство". – Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2012. – Вип. 6. – С. 336–344. 63. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. – Київ: Криниця, 1999. – 324 с.

Тарас Дидух

**ИССЛЕДОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕРКОВНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СССР В
СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

В статье проанализировано проблему государственно-церковных отношений советского периода в научных трудах отечественных исследователей. Основное внимание уделено систематизации и классификации источников, в которых освещается проблема взаимоотношений между органами советской власти и религиозными объединениями в целом, и католическими конфессиями в частности.

Ключевые слова: отечественная историография, государственно-церковные отношения, Римско-католическая церковь, Греко-католическая церковь, конфессия.

Taras Didukh

**RESEARCH THE STATE-CHURCH RELATIONS IN THE USSR IN A MODERN UKRAINIAN
HISTORIOGRAPHY**

In article are analysed the problem state-church relations in the Soviet period in scientific works of local researchers. The main attention is paid to systematization and classification of sources in which the problem of relationship between Soviet authorities and religious associations and religious organizations a whole and Catholic confessions of a particular.

Key words: local historiography, the state-church relations, Roman-Catholic church, Greek-Catholic church, confession.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

УДК 94(477)

Ярослав Стоцький

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ КОМПЛЕКСНОЇ ІСТОРІЇ ЄПАРХІЙ І МОНАСТИРІВ УГКЦ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розкривається методологія досліджень історії основних складників життєдіяльності єпархії, а саме: історія утворення, розвитку, трансформації складових єпархії: парафій, монастирів, храмів, припарафіяльних спільнот, братств, катехизаційні процеси, монастирських духовних і суспільних інституцій тощо.

Ключові слова: дослідження, методологія, єпархія, парафія, монастир.

Процес пізнання, як основа будь-якого наукового дослідження, є багатовекторним, складним і вимагає концептуального підходу на засадах певної методології, застосування відповідних методів та практичних прийомів методики.

Отже, методологія – це вид раціонально-рефлексивної свідомості, скерований на вивчення, удосконалення і конструювання методів та водночас, це – система певних правил, принципів і операцій, які застосовуються у різних сферах діяльності, у тому числі й в науці, а також є вченням про загальну теорію метода.

У свою чергу, метод, у широкому значенні, це – шлях дослідження, шлях пізнання, теорія, вчення, раціонально-свідомий спосіб досягнення певного результату, вирішення поставлених задач і є сукупністю відповідних правил, способів, прийомів, норм пізнання і дій. Тобто, це – інструмент для вирішення основного завдання науки – відкриття об'єктивних законів дійсності, застосовуючи для цього дедукції й індукції, синтез і аналіз, аналогії і абстракції, компаративістику і узагальнення тощо.

Натомість, методика – це конкретизована, фіксована загальність прийомів практичної, у тому числі наукової діяльності, що призводить до заздалегідь визначеного результату. Тобто, в завдання методики, на відміну від методу, не входить теоретичне обґрунтування отриманого результату, бо вона сконцентрована на технічній стороні наукового дослідження [1, с. 23–26].

Релігієзнавство, як будь-яка розвинута наукова система, має у своїй структурі принципи, що є вихідними пунктами розвитку всієї дисциплінарної системи знань. Найфундаментальнішими в релігієзнавчому дослідженні є принципи об'єктивності, історизму, загальнолюдськості, позаконфесійності, дуальності, які визначають специфіку функціонування решти принципів релігієзнавчої методології, увесь зміст релігієзнавчої системи [2, с. 64].

Для змісту запропонованої методології, яка в основному базується на принципі історизму, який вимагає досліджувати об'єкт в його розвитку, необхідно пам'ятати, що цей принцип у векторі дослідження більше спрямований на ретроспективу та ймовірні конфесійні динамічні трансформації. Так, як в масштаб дослідження входять усі парафії і монастирі єпархії, які діють нині, то слід пам'ятати, що більшість із них мають кількасотлітню історію і власне їх зачепили конфесійні церковно-організаційні структурні зміни, наприклад, у XVI–XVII століттях парафія належала до Київської православної митрополії Константинопольського патріархату, з XVIII ст. до 1946 р. – до Львівської єпархії УГКЦ, у 1947–1990 рр. – до Українського екзархату РПЦ, з 1990-х років – знову до УГКЦ.

Тому ця методологія скерована на дослідження конфесійних організаційно-структурних етапних трансформацій парафії, її еволюцію і зорієнтованість, розкритті причинно-наслідкових змін в її функціонуванні, які, у загальному, векторують на догматично-обрядові трансформації. Отже, акцентується не на дослідженні світоглядного релігійного феномену парафії, його конфесійній зміні, релігійній свідомості тощо, а на життєдіяльності парафії як конкретній організації не тільки релігійного контексту, але й суспільного, на ролі духовенства у її всебічному розвитку.

Актуальність теми зумовлена малодослідженістю комплексної життєдіяльності парафій і монастирів як складників єпархії в ретроспективі й на сучасному етапі, висвітленні глибших і ширших знань з історії релігії даних організацій для широкого загалу і для віруючих конкретних конфесій і парафій зокрема, що може вплинути на зменшення чисельності ще подекуди жевріючих міжконфесійних протистоянь і зростання практичної реальної релігійної толерантності в українському суспільстві.

Зазначена методологічна проблема не в комплексному значенні дослідження, а в конкретно-цільовому змісті висвітлюється стосовно життєдіяльності монастирів для прикладу у публікаціях

таких науковців, як: П. Шкраб'юк [3], І. Мицько [4], М. Швед [5], Я. Стоцький [6], в матеріалах конференцій [7]. Натомість історії парафій тих чи інших населених пунктів можна простежити у краєзнавчих дослідженнях сіл чи міст, але відносно життєдіяльності парафій у таких дослідженнях відсутня релігієзнавча методологія, її основні принципи тощо, що, зрозуміло, не сприяє її різнобічності та глибинності.

Відносно методології дослідження комплексної історії єпархії, а саме її таких складників як парафії, монастирі, храми, припарафіальні спільноти, братства, монастирські інституції тощо, то слід відмітити такі публікації: "Шематизм Стрийської єпархії Української Греко-Католицької Церкви" [8], В. Слободян "Церкви України. Перемиська єпархія" [9], Єпископ М. Бусек, І. Седельник "Львівська архієпископія латинського обряду. Ілюстрована розповідь. – Том 1. Парафії, костели та каплиці (Івано-Франківська, Тернопільська та Чернівецька обл.)" [10], "Храми Української Православної Церкви Київського Патріархату Тернопільщини" [11].

Зазначені публікації не розкривають усієї повноти життєдіяльності парафій і монастирів, а в сумі – єпархії. У них висвітлюється в сукупому енциклопедично-словниковому змісті історія храмів, фіксація утворення парафій в теперішніх роках, подекуди згадується прізвища й імена настоятелів парафій, випущено із дослідження утворення і всебічний розвиток монастирів, історичні релігійні апогеї і перигеї функціонування парафій і монастирів тощо. У книзі "Храми ...УПЦ КП Тернопільщини" розкривається не стільки діяльність парафій, а історія їх храмів, але дивний парадокс – у переважній більшості із 275 парафій (і майже стількох храмів) станом на 1 січня 2012 року, якими володіли три єпархії УПЦ КП в Тернопільщині, вони до 1946 року належали УГКЦ, тому по суті йдеться про церкви до історії яких (будівництво, архітектура, внутрішній інтер'єр тощо) УПЦ КП не має жодного відношення. Та заволодівши ними з другої половини 1992 року вона приписала собі їх історію. Тому доцільніше було озаглавити книгу "Парафії УПЦ КП Тернопільщини" і широко розкрити їх функціонування, що було б не тільки доцільно, але й раціонально, та сприяло б з'ясуванню життя парафій Тернопільщини цієї конфесії. Отож, у зазначених виданнях акцентується не на комплексній історії діяльності парафій, тобто віруючих і духовенства, що є сутнісним у дослідженні, а на історії храмів, що є вторинним у складовій парафії.

Об'єктом досліджень є всебічна полівекторна життєдіяльність єпархії.

Предметом – історія утворення, розвитку, трансформації складових єпархії: парафій, монастирів, храмів, припарафіальних спільнот, братств, катехизаційні процеси, монастирських духовних і суспільних інституцій тощо.

Мета – дослідити функціонування усього комплексу діяльності єпархії як в духовно-релігійному контексті, так і в громадсько-суспільному, спираючись на дослідження її зазначених складових від їх утворення до теперішнього часу.

Комплексне дослідження діяльності єпархії, у цьому випадку мається на увазі греко-католицької конфесії, включає, в основному, такі аспекти: історію створення і розвитку єпархії; структуру єпархіального управління; історію кафедрального храму (будівництво, архітектура, внутрішній інтер'єр, богослужбову парафіальну діяльність); історію і богослужбовий зміст головного духовного центру, якщо такий є у межах єпархії; географічні мапи парафій протопресвітеріатів (деканатів, районних благочинь); історію парафій і їх храмів (це буде проаналізовано детальніше); історію утворення і діяльності чоловічих та жіночих монастирів, які функціонують на території єпархії; історію та діяльність навчальних духовних закладів і благодійних фондів та інших приєпархіальних інституцій єпархії, а також шематизм духовенства і чернецтва єпархії на час дослідження.

Слід заздалегідь зазначити, що масштаб дослідження перелічених аспектів залежить від обсягу планованого видання (його формату і кількості сторінок). Також необхідною умовою дослідження є стисла співпраця дослідника (чи дослідницької групи) із єпархіальним управлінням (призначеним співкоординатором дослідницького проекту, протопресвітерами, парафіальним духовенством, ігуменами і настоятелями чоловічих і жіночих монастирів), котрі мали б бути глибоко зацікавленими у процесі і меті дослідження так як воно безпосередньо дотичне до їх священничого служіння у минулому і в теперішньому.

Як приклад, розглянемо комплексну схему-методику дослідження греко-католицької парафії, яка функціонувала на території Тернопільщини (аналогічно – Львівщини та Івано-Франківщини) з XVIII ст. і з певними зумовленими перервами знову відновила свою діяльність на початку 90-х років XX ст.

Спочатку необхідно відзначити до якої єпархії і якого протопресвітеріату (деканату) належить парафія. Назва парафії ототожнюється із назвою населеного пункту. Відповідно необхідно вказати до якого району належить населений пункт, за скільки кілометрів він знаходиться від того населеного пункту в якому розташоване єпархіальне управління і від управління митрополії, якщо

епархія є структуризована як складова митрополії. Окрім того, потрібно вказати скільки у населеному пункті проживають осіб та скільки з них належать до парафії.

Згодом необхідно визначити точну назву храму, на честь кого чи чого названий храм при відновленні парафії і церкви у лоні УГКЦ на початку 1990-х років та реєстрації її (парафії) статуту в органах державної влади не завжди відповідає канонічним теологічним назвам і сучасному українському правопису, наприклад, "Пресвятої Тройці" чи "Пресвятої Трійці".

Щодо безпосереднього утворення греко-католицької парафії, дати, засновників то потрібно спиратися на архівні джерела, шематизми, візитації парафій очільниками митрополії чи епархії, історичну, краєзнавчу літературу, парафіяльно-церковні записи, які збереглися (якщо збереглися) у храмі. Для давніх греко-католицьких парафій характерним було те, що більшість населених пунктів Тернопільщини були утворені у XV–XVI століттях, ймовірно у роках тих століть створювалися парафії, але в приналежності до, наприклад, Львівської православної епархії Константинопольського патріархату. Та, коли у 1700 році владики Львівської епархії Йосип Шумлянський з'єднав її з Апостольським Престолом, то усі діючі на той час парафії Львівщини, Тернопільщини, Івано-Франківщини й майже з усієї Правобережної України перейшли до Уніатської (Греко-католицької) церкви.

Але не у кожному населеному пункті у ті роки були церкви, тому такі безхрамові парафії були дочірніми тих парафій (населених пунктів) у яких були діючі церкви. Таке становище дочірніх парафій могло зберігатися роками, а то й століттями, – до тих пір, поки греко-католицька громада села не збудувала свою церкву. Тоді, в основному, парафія ставала відокремленою від матірної – самостійною, але її могли й надалі обслуговувати священики із колишньої матірної парафії.

Слід відмітити, що діяльність греко-католицьких парафій, на відміну від православних, має свою особливість, пов'язану із релігійною, а безпосередньо антигреко-католицькою, політикою СРСР і Московського патріархату. Це виразилося у так званому Львівському соборі 8–10 березня 1946 р., коли державні органи влади заборонили діяльність Греко-католицької церкви, прагнучи гоніннями і репресіями проти духовенства і віруючих її повністю ліквідувати. Усе це зумовило те, що парафії, монастирі, храми і значна частина духовенства були насильно переведені у російське православ'я або закриті. Тільки незначна кількість духовенства, чернецтва і віруючих діяли у підпіллі і таким чином зберегли, а згодом – розвинули свою Церкву. У 1959–1964 рр. близько 40 % возз'єднаних парафій і храмів знято із реєстрації і стали недіючими. Процес відродження колишніх греко-католицьких парафій і храмів почався після легалізації 20 листопада 1989 р. ГКЦ та одночасно масового утворення нових парафій і будівництва нових храмів. Тому необхідно враховувати ті історичні періоди у розкритті діяльності парафії, функціонуванні храму й у створенні нових парафій, одночасно не випускаючи із хронології дослідження міжконфесійні відносини у західних областях України у 1990-х роках.

Важливе місце в історії дослідження парафії займає парафіяльний храм як богослужбовий центр. Тому доречним є дослідити коли він збудований, хто архітектор, жертводавці, автори іконостасу і розписів, коли їх виконано, хто його освятив і коли, які історичні події з ним пов'язані, у які роки і якими конфесіями він використовувався. Усе це значним чином стосується як давніх (збережених діючих чи недіючих, а також тих, які не збереглися з різних причин), так і теперішніх діючих храмів.

Безпосередньо діяльність парафії залежить від священика, який її обслуговує, від його заангажованості не тільки у релігійній практиці, але й у громадському житті парафії в цілому і кожного парафіянина зокрема.

Тому дослідження таких напрямків служіння парафіяльного духовенства буде розкривати його роль як у розвитку парафії, так і населеного пункту, який не завжди був (чи є) моноконфесійним. Наприклад, до 1946 року для переважної більшості населених пунктів Галичини було характерним проживання в них населення трьох конфесій: греко-католицизму, римо-католицизму і юдаїзму. Нині конфесійність є дещо інша: греко-католики, православні (УАПЦ, УПЦ КП чи УПЦ МП – зокрема або усі), протестанти (Церкви ХВЕ, Церкви ЄХБ чи Церкви АСД – зокрема або усі), єговісти тощо. Тому релігійна толерантність священика впливає на міжконфесійну злагоду жителів населеного пункту і сприяє реалізації суспільних ініціатив священика для усіх його жителів. Отже, використовуючи хронологічний метод дослідити конкретні роки служіння кожного душпастиря парафії, означає розкрити його вклад у розвиток парафії і населеного пункту. Для греко-католицького духовенства, яке служило з XVIII ст. до 1946 року, дані можна отримати із зазначеної історіографії. Натомість діяльність духовенства, яке обслуговує греко-католицькі парафії з 1990-х років можна отримати безпосередньо від нього чи методом анкетування, чи інтерв'ю. У проміжку між цими роками необхідно розкрити функціонування парафії, храму, служіння духовенства, у тому числі вказати тих пастирів, які в 1946–1947 рр. не возз'єдналися (або возз'єдналися) з РПЦ, а також тих, які у 1990-х роках перейшли в УГКЦ, будучи до цього священиками РПЦ.

Якщо парафію візитував той чи інший єпископ, також необхідно вказати його ім'я, прізвище, точну дату або рік візитації та, якщо вдалося дослідити, його дії під час її проведення. З історичних джерел відомо, що єпископські візитації парафій ГКЦ проводилися, починаючи з XVIII ст. і закінчилися у 1930-х роках та відновилися з 1990-х років. Вони були не тільки контрольно-ревізійного змісту, але й пов'язані із освяченням наріжного каменя під будову храму, освяченням новозбудованого храму, престолу, нового розпису церкви, каплиці, дзвіниці тощо, присутності єпископа (владики єпархії) на храмовому празнику парафії, де він з тієї нагоди проводив архиєрейську Літургію і позитивно впливав на глибшу релігійність віруючих парафії.

Якщо у парафіяльному храмі є чудотворні ікони та мощі святих необхідно описати їх історію, коли, яким чином і завдяки кому вони знаходяться в церкві, навести приклади їх надприродного впливу на віруючих. Також, якщо парафія (храм) мають статус відпустового місця потрібно це вказати, а саме хто, коли та з якої причини надав цей статус, коли відбувається відпуст, як він проходить. Зазначені аспекти надають більшої богослужбової ваги парафії і храму, підсилюють релігійність не тільки віруючих парафії, але й сусідніх парафій, які періодично відвідують храм цієї парафії і приймають участь у відпусті. Для дослідження це – важливо, бо показує одне із джерел поглиблення релігійності віруючих.

На наступному етапі проводиться дослідження безпосередньої діяльності парафії як у богослужбовому, так і у суспільному контекстах, тобто припарафіяльних братств, спільнот, дружин, катехитичних недільних шкіл, просвітницьких, навчальних, господарських інституцій тощо. Це стосується діяльності парафії як до 1946 року, так і з 1990-х років, а саме: хто і коли заснував ті чи інші припарафіяльні і громадські інституції, хто їх очолював (очолює), скільки у них налічується членів, яка практика функціонування таких інституцій тощо. Це дає можливість визначити активізацію парафіян і священника у парафіяльному і громадському житті населеного пункту.

Своєрідним проведенням цього вектору дослідження є розкриття катехизаційного навчання на парафії, яке повинно глибше і змістовніше ознайомити парафіян із основами християнської віри конфесії, її обрядами, святами, традиціями, молитвами, а також із основними аспектами Святого Письма. Катехизаційний процес, зазвичай, охоплює дітей і молодь, але за потреби до нього можуть бути залучені й парафіяни старшого віку. Наслідком катехизації має бути глибше розуміння основ віри, догматики, обрядовості та прийняття дітьми, після такого вишколу, таїнств першої сповіді і урочистого причастя. Хто проводить катехизацію, скільки в рік осіб залучені до неї, де вона відбувається – усе це необхідно розкрити. Катехизацію на парафії проводять або катехит, або священник, або почергово, хоча для її проведення під час літніх канікул можуть бути залучені й семінаристи єпархіяльної семінарії. Також слід пам'ятати, що у практиці такого дослідження методом анкетування часто отримується відповідь, що катехизацію проводить в школі (середній чи початковій) учитель основ християнської етики. Така відповідь є невірною, тому що програма цього шкільного факультативного предмету має інші завдання і мету, хоча у ній є теми, які відповідають катехизаційним. Але безпосередньо катехизація не може проводитися у школі, тому що у статті 6 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23.04.1991 року сказано: "Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер... Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування...". [12, с. 288–289].

Як продовжувачем катехизаційного процесу є доречним в соціологічному аспекті дослідити скільки за рік на парафії відбулося таїнств хрещення, шлюбів та обряду похоронів, а з іншого боку, це дає певні дані для перспективних демографічних досліджень.

Парафія функціонує в суспільному просторі конкретного населеного пункту, має можливість співпрацювати із органами місцевого самоврядування (сільрадами, селищними радами, міськрадами) та із державними школами різних ступенів. Якщо така співпраця існує, то необхідно показати її на конкретних прикладах, враховуючи участь у ній парафіяльного духовенства. Тобто, це має бути відповідь не "так" чи "ні", а конкретизація її у тому чи іншому випадку.

Парафія у сакральному архітектурному змісті не обмежується тільки будівлею храму і дзвіниці. У кожній парафії (особливо давніх) на території населеного пункту є ще кілька сакральних пам'яток: каплиці, фігури, хрести, хресні дороги тощо, тому необхідно коротко їх дослідити і описати, а саме: хто і коли їх збудував, хто жертводавці, на честь кого чи чого (в теологічному змісті) вони названі, де конкретно знаходяться.

У наступних питаннях треба розкрити хто нині є парохом, адміністратором чи сотрудником парафії: ім'я і прізвище, дату призначення. Якщо парафія чисельно велика, то головний душпастир є або парохом, або адміністратором, а йому ще допомагають у служінні один або декілька священників сотрудників, тому також необхідно вказати їх ім'я і прізвище, дату призначення

сотрудником на парафію. Актив парафії складає так звана десятка віруючих, які разом із священиком є його помічниками в духовному житті парафії і у функціонуванні храму, тому доречним буде вказати хоча б хто з них є дяком, регентом, головою парафіяльної ради, щоправда в останні роки частіше зустрічається, що парафіяльні ради очолюють священики.

З практики досліджень випливає, що значна кількість парафій мають у власності нерухоме майно, наприклад, храм, проборство тощо, тому необхідно, якщо таке майно є, вказати що саме.

Для цілісної картини життєдіяльності парафії важливим є вказати чи крім греко-католиків у населеному пункті є віруючі інших конфесій і якщо такі є, то зазначити яких саме конфесій і скільки жителів населеного пункту, зокрема, належать до них. І на завершення дослідження слід знати точну адресу парафії (храму чи проборства) для того, щоб не тільки нею завершити дослідження, але й для того, щоб у його процесі мати можливість для контакту зі священиком для уточнення тих чи інших питань, які виникатимуть під час аналізу дослідження й опрацювання.

Виходячи із концепції дослідження, доречним буде підсилити отриманий текстовий матеріал ілюстративним матеріалом, зокрема фотографіями: зовнішнього вигляду церкви, священика парафії в облаченні, іконостасу та інтер'єру церкви, запрестольної ікони, парафіян (братств, спільнот, хору), подій, які відбувалися на парафії (візитацій, свят, відпустів, місій, освячень храму, каплиці, дзвіниці), історичного характеру, які відображають минуле життя парафії.

Зазначена методологія в основному стосується й дослідження історії жіночих і чоловічих, у даному випадку, греко-католицьких монастирів. Слід відмітити, що більшість чоловічих монастирів є єпархіяльного права, тому показана методика дослідження парафії і храму повністю входить в комплексне дослідження історії монастиря. Але тим не менше тут є свої особливості, які необхідно розглянути. Зрозуміло, що необхідно спочатку зазначити у якій місцевості і населеному пункті знаходиться монастир, яка його назва і до якого чину чи згромадження він належить, коли і ким монастир утворений, хто архітектор його будівлі і монастирського храму (якщо такий є), хто жертводавці його (їх) побудови, розписів, внутрішнього інтер'єру, коли і ким освячено монастирські приміщення та храм. Згодом слід розкрити основні історичні віхи діяльності монастиря від часу заснування і донині.

Якщо проводиться дослідження давніх монастирів, то слід пам'ятати, що більшість із них утворені в догреко-католицький період, мається на увазі до 1700 року – возз'єднання Львівської православної єпархії з Апостольським Престолом, а це значить, що на її території до того року монастирі функціонували самостійно, незалежно один від одного, тобто не були структуризовані до Чину Святого Василя Великого (далі – ЧСВВ). І тільки після 1700 року, впродовж наступних декількох років вони, прийнявши унію, увійшли в ЧСВВ, який засновано у 1617 році митрополитом унійної церкви Йосифом Велямином Рутським, що призвело до об'єднання монастирів і їх централізації, які стали гранітним фундаментом Берестейської унії. Але, необхідно відмітити, що до 1700 року монастирі ЧСВВ функціонували в основному у Білорусі, Холмській єпархії і Луцькій (до 1632 р.).

Також варто у дослідженні декількома штрихами зазначити, до якої провінції (конгрегації) належав монастир у XVIII ст. і яка його спіткала доля після Дубненської (1743 р.) і Тороканської (1780 р.) капітул, березневого декрету 1787 року цесаря Йосифа II про редукацію василіанських монастирів та внаслідок Добромільської реформи ЧСВВ 1882–1904 рр. Але окрім ЧСВВ у першому десятиріччі XX ст. митрополит Андрей Шептицький для духовних потреб Галицької митрополії відновив або утворив нове чернецтво, зокрема чоловічі: Згромадження Студійського Уставу, Чин Найсвятішого Ізбавителя, їх жіночі спільноти. У наступних роках чернечі гілки урізноманітнилися і розширилися. Винятком був радянський період, коли у 1946–1950 рр. влада усі греко-католицькі монастирі закрила, значна кількість ігуменів і настоятельок монаших спільнот були репресовані, але чернецтво органами КДБ і МВС не було розгромлене, а діяло у підпіллі спільно із духовенством і вірними "катакомбної" ГКЦ. І цей період (підпільний) діяльності монастирів потребує дослідження.

Зокрема, слід розкрити таку діяльність монастиря (осідку) в підпільний період: (чи були нові поповнення новиками (новичками), чи проводилася нелегальна катехизація дітей, скільки дітей було катехизовано, чи проводилися у монастирі підпільні відправи (хто проводив, частота проведення, хто був духівником осідку (монастиря), скільки віруючих брали в них участь, які були форми і методи переслідування комуністичною владою чернецтва осідку чи монастиря, вказати прізвища і посади переслідувачів та наслідки репресій, чи контактував монастир (осідок) з іншими монастирями, чи ченці (черниці) займалися підготовкою для відправ підпільних священиків, які були дії православних священиків щодо відомої їм підпільної діяльності монастиря (осідку).

Після цього, згідно хронологічного методу, треба розкрити діяльність монастиря після виходу ГКЦ з підпілля: хто ініціював його відродження і розвиток (прізвища, імена ігуменів (ігумень), настоятелів (настоятельок), ченців (черниць), в тому числі як проходили: відбудова монастирських приміщень (монастирського храму, якщо такий є), духовне служіння, навчально-виховна діяльність,

катехизація дітей і молоді тощо. Також необхідно дослідити, яка чисельність ченців (черниць) у монастирі (осідку) є нині, хто є тепер ігуменом (ігуменею) монастиря та з якого року, показати іншу, якщо така є, діяльність монастиря.

Інші аспекти дослідження співпадають, в загальному, із дослідженням парафії, в тому числі із ілюстративними матеріалами, хіба що слід додати зовнішній вигляд монастиря, монастирської каплички із її іконостасом (фотографії монастирської церкви співпадають із подібними щодо парафії), ченців (черниць), ретроспективні фотографії дотичні життєдіяльності монастиря.

Сума сумаріум об'єктивних досліджень парафії і монастирів складатиме основну частину широкого розкриття життєдіяльності єпархії у минулому і сучасному.

Список використаних джерел

1. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'ютантів / [за ред. А. Є. Конверського]. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.
2. Академічне релігієзнавство. Підручник / [за наук. ред. проф. А. Колодного]. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
3. Шкраб'юк П. Крехів: дороги земні і небесні / П. Шкраб'юк. – Львів: Місіонер, 2009. – 414 с.
4. Мицько І. Святоуспенська лавра в Уневі (кінець XIII – кінець XX ст.) / І. Мицько. – Львів: Свічадо, 1998. – 319 с.
5. Швед М. Спаський та Лаврський монастирі – осередки духовності й культури в Галичині / М. Швед. – Львів: Місіонер, 2000. – 112 с.
6. Стоцький Я. Бучацький монастир отців Василян: на службі Богові й Україні. До 300-ліття заснування / Я. Стоцький. – Жовква: Місіонер, 2011. – 216 с. + 24 с.
7. Преображення у Господі: Матеріали конференції монашества УГКЦ. – Львів: Свічадо, 2004. – 348 с.
8. Шематизм Стрийської єпархії Української Греко-Католицької Церкви. – Дрогобич: Коло, 2011. – 504 с.: іл.
9. Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія / В. Слободян. – Жовква: Місіонер, 1998. – 864 с.
10. Бусек М., Седельник І. Львівська архідієцезія латинського обряду. Ілюстрована розповідь. – Том 1. Парафії, костели та каплиці (Івано-Франківська, Тернопільська та Чернівецька обл.) / Єпископ Мар'ян Бусек, Ігор Седельник. – Львів: ТзОВ "Кольорове небо", 2006. – 363 с.
11. Храми Української Православної Церкви Київського Патріархату Тернопільщини. – Тернопіль: ТОВ "Новий колір", 2012. – 396 с.
12. Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство. Підручник / Ю.А. Калінін, Є.А. Харьковщенко. – К.: Наукова думка, 1998. – 336 с.

Ярослав Стоцький

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КОМПЛЕКСНОЙ ИСТОРИИ ЕПАРХИЙ И МОНАСТЫРЕЙ УГКЦ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье раскрывается методология исследований истории главных составляющих жизнедеятельности епархии, а именно: история создания, развития, трансформации составных епархии: приходов, монастырей, храмов, приприходских общин, братств, катехизационные процессы, монастырских духовных и общественных институций и т.п.

Ключевые слова: исследование, методология, епархия, приход, монастырь, храм.

Jaroslav Stotskyi

CONTEMPORARY INVESTIGATION METHODOLOGY OF COMPLEX HISTORY OF PARISHES AND MONASTERIES OF UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH

The article reveals investigation methodology of history of eparchy main activity constituents, namely history of establishment, development, integral parts of eparchy transformations – parishes, monasteries, parish communities, brotherhoods, catechetical processes, monastery religious and social institutions etc.

Key words: investigation, methodology, eparchy, parish, monastery, temple.

УДК 94(477.8)“1918/1939“

Володимир Місько

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ ЩОДО ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ УПРОДОВЖ 1918–1939 РР.

В статті проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж міжвоєнного періоду.

Ключові слова: ліворадикальний рух, методи дослідження, принципи дослідження, комуністичні організації, Західна Україна.

Сучасний стан української історіографії характеризується переходом від ідеологічно ангажованої й політизованої історичної концепції до нових теоретико-методологічних конструкцій, в основі яких лежать більш адекватні уявлення про природу історичних знань. Нового поштовху отримали наукові пошуки, що визначаються широким спектром проблемних зацікавлень та охоплюють міжвоєнний період історії Західної України. В межах окресленого періоду помітного інтересу набуває дослідження ліворадикального руху з огляду на необхідність розширення фактографічних напрацювань, залишених на рівні 1989–1990 рр. та формування нових підходів до визначення його місця та ролі в суспільно-політичному житті краю.

Демократичні процеси поживляють суспільний інтерес до вітчизняної історії, який супроводжується активними історичними дослідженнями. Ці обставини актуалізують та зумовлюють першочерговість проблеми методології науки. Методологічна основа – чи не найскладніша складова сучасних суспільних наукових пошуків. Професійне застосування різних методів та їх комбінації при проведенні наукового дослідження, обумовленого правильністю постановки проблеми і вибором відповідних підходів, становить методологію наукового дослідження. Визначення методологічних аспектів зумовлене складністю та неоднозначністю задекларованої наукової проблеми.

Мета статті – проаналізувати теоретико-методологічні засади дослідження політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж міжвоєнного періоду.

Основні завдання наукової публікації полягають у виокремленні із значного масиву сучасних методологічних напрацювань комплексу теоретико-методологічних засобів дослідження політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж 1918–1939 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що розвідка є одним із перших в українській історіографії комплексним аналізом теоретико-методологічної бази дослідження політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні упродовж міжвоєнного періоду.

Об'єкт дослідження становлять сучасні теоретико-методологічні засоби, які сприяють дослідженню суспільно-політичних процесів в Західній Україні упродовж міжвоєнного періоду.

Предметом дослідження виступають принципи та методи дослідження, які розкривають основні тенденції та особливості політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні в 1918–1939 рр.

Хронологічні рамки наукової студії охоплюють період існування Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.).

Територіальні межі наукової розвідки обмежуються поняттям “Західна Україна” – географічним регіоном, до складу якого у міжвоєнний період входила Східна Галичина, успадкована Польщею від Австро-Угорщини, Західна Волинь і Західне Полісся – від царської Росії. Згідно з адміністративно-територіальним поділом міжвоєнної Польщі, до складу Західної України входили: Львівське, Станіславівське, Тернопільське, Волинське та Поліське воєводства. Терміном “Західна Україна” послуговуємося як умовним, оскільки початково він вживався як публіцистична назва ЗУНР, пізніше поширився на всі українські землі, приєднані до УРСР упродовж 1939 – 1940 рр.

Формування теоретико-методологічних засад дослідження впливає із сукупності наукових принципів та методів пізнання, зумовлених тенденцією наукових пошуків у сучасній історіографії з окресленої проблеми. На наш погляд, українська історіографія помітно збагатилася методологічною основою дослідження суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях міжвоєнного періоду. Особливої уваги в цьому контексті заслуговують праці Л. Зашкільняка [1], Я. Верменич [2], С. Кульчицького [3], Г. Бондаренка [4–5], І. Колесник [6] та Ю. Ганжурова [7], які розкривають логічну побудову системи понять, категорій і принципів, що допомагають досліднику рухатися від джерел до наукових історичних знань та сприяють розумінню їх ролі та функцій у суспільстві. Основні методологічні підходи в досягненні мети та реалізації поставлених дослідницьких завдань ґрунтуються на кращих здобутках української методології.

У науковому пошуку намагалися дотримуватися двох взаємозв'язаних завдань: розкрити політику Польщі щодо ліворадикального руху, піддаючи всебічному аналізу передумови, особливості та специфіку її реалізації в сукупності з висвітленням політичної діяльності комуністичних організацій. Досягнення окреслених завдань вимагає методологічного осмислення і узагальнення результатів дослідження.

Наша студія суспільно-політичних процесів у Західній Україні впродовж міжвоєнного періоду базується на об'єктивності та достовірності. Саме тому домінуючим є принцип історизму, націлений на реконструкцію подій та явищ у хронологічній послідовності, динаміці й взаємозв'язку. Використання тільки перевіреної інформації з окресленої проблеми відповідає принципу науковості, який також сприяв уникненню спрощеності, кон'юктурності та штучної заідеологізованості. Необхідність подолати різнопланові обмеження, вийти з колапсу суспільної свідомості, звільнити історичні знання від фальсифікацій та "білих плям", зумовила дотримання нами принципу об'єктивності. Він полягає в неупередженому підході до дійсності, її пізнання і практичного перетворення. Керуючись цим принципом, ми сприймали кожне джерело як об'єктивну реальність, що містить незаангажовані, правдиві наукові факти.

Розумінню причинно-наслідкових зв'язків, що вплинули на формування політики Польщі щодо ліворадикального руху, сприяє принцип альтернативності. Принцип соціального підходу застосовується для подолання відвертого соціологізму, міфологізації політичної реальності, протиставлення загальнолюдських, національних і класових ідеалів та цінностей. Соціальний підхід набуває важливого значення, коли оцінюємо програми, реальну політичну діяльність партій, лідерів, їх роль у політичному розвитку суспільства. При цьому беремо до уваги характер соціальних і класових інтересів, співвідношення соціально-класових сил у політичній боротьбі. Соціальний аналіз дає змогу зіставити класові інтереси із загальнолюдськими, оцінити вплив класових сил і партій на розвиток політичних процесів, їх відповідність інтересам народу й світового співтовариства в цілому. Застосування цього принципу дає змогу простежити динаміку зростання популярності та поширення впливу комуністичної ідеології на розвиток суспільно-політичних процесів у Західній Україні міжвоєнного періоду.

Використання нами різноманітних носіїв історичної інформації, їх аналіз, співставлення, визначення ступеня об'єктивності відповідає вимогам принципу комплексності джерел. Нами проаналізовано документи місцевої польської адміністрації, поліції, судових органів, в'язничних установ, які відображають особливості реалізації політики Польщі щодо ліворадикального руху. Водночас у науковій студії використано агітаційні, організаційні та фінансові матеріали, що розкривають специфіку політичної діяльності комуністичних структур. Залучено інформаційні повідомлення тогочасних періодичних видань для відтворення реалій суспільно-політичного життя Другої Речі Посполитої та відстеження суспільної думки щодо окресленої проблематики.

Всебічне розкриття задекларованої теми з поєднанням необхідних для наукового пошуку принципів з різних галузей знань, як-от: політології, юриспруденції, соціології – забезпечується використанням принципу методологічного плюралізму. Дотримання цього принципу сприяє встановленню причинно-наслідкового зв'язку застосування польською владою політики державного примусу щодо ліворадикального руху, розкриттю закономірностей суспільно-політичних процесів, особливостей нормативно-правового обґрунтування судових рішень, винесених підсудним, звинуваченим у комуністичній діяльності, дозволяє простежити динаміку сприйняття суспільством комуністичних ідей.

У комплексі з науковими принципами, використаними під час дослідження політики польської влади щодо ліворадикального руху, поєднуються методи, що визначаються метою, завданнями, джерельною базою, наявною методологічною основою соціально-гуманітарного пізнання. Розв'язуючи конкретні дослідницькі завдання, ми використали три групи методів: світоглядні, загальнонаукові та спеціальнонаукові.

До першої групи належить метод діалектичного вивчення історичного процесу, що дає змогу розглядати визначену проблематику в русі, розвитку і суперечностях. Поряд з діалектичним у нашому дослідженні активно використовуємо синергетичний метод (грец. "sinergetikos" – спільний, узгоджено діючий). Синергетика не детермінована чітко визначеною сукупністю методологічних принципів та понять. Вона виходить за межі однозначного, загальноприйнятого поняття "політична система", а базується на властивостях – взаємопроникнення, відкритості, самоорганізації, випадковості, наявності асиметричних структур, нерегулярності зв'язків і функціональної нестабільності. Застосовуючи міждисциплінарні дослідження, синергетичний метод передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів суспільно-політичного розвитку. Зокрема, цей метод сприяє розумінню проблеми взаємовідносин ліворадикального руху та чинної польської влади, що, на наш погляд, лежить у площині вибору суспільно-політичного розвитку та моделі державно-правового устрою.

Загальнонаукова група методів охоплює такі: аналізу та синтезу (фактів, джерел), індукції та дедукції (забезпечують можливість переходу від поодиноких історичних фактів до загальних положень і навпаки), узагальнення (у висновкових формулюваннях), систематизації (передбачає правильне упорядкування зібраної інформації на підтвердження конкретної гіпотези), структурно-системний (дозволяє виділити об'єкт дослідження та вивчити його в межах раціонального пізнання, забезпечує цілісність та логічну упорядкованість наукових міркувань).

Практичне історичне пізнання охоплює світоглядні, теоретичні відомості і конкретні способи дослідження соціальних явищ, тож у ході наукових студій ми також використовували спеціальнонаукові методи. Серед них, зокрема, проблемно-хронологічний, який вплинув на визначення побудови дослідження. Його дотримання дозволило виокремити з великого масиву аналізованих суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, логічно описати їх проблемні аспекти, з'ясувати суперечливу еволюцію в контексті закономірностей існування Другої Речі Посполитої, охопити часові межі процесу становлення та утвердження державності. Зокрема, проблемно-хронологічний метод сприяє належному висвітленню основних аспектів участі державних органів у реалізації політики польської влади щодо ліворадикального руху та розкриттю динаміки політичної діяльності комуністичних організацій.

Історико-порівняльний метод дає змогу розкрити спорідненість функціональних зв'язків, соціальних явищ, досягнути минуле в єдності та індивідуальності, а також знайти зв'язок та основу історичних явищ. Завдяки цьому методу, зіставляючи історичні події, явища, нам вдалося виявити особливості розвитку ліворадикального руху в Західній Україні, визначити специфіку діяльності місцевої поліції, пенітенціарної та судової систем у реалізації політики державного примусу стосовно провідників комуністичної ідеології.

Використання ретроспективного методу зумовлене порівняно нетривалими хронологічними межами дослідження. Цей метод дає змогу абстрагуватися від сьогодення та поступово вникнути в реалію суспільно-політичного життя Західної України, окресленого періоду, визначити його найхарактерніші риси, тенденції і закономірності розвитку. Зважаючи на сучасні наукові підходи в дослідженні міжвоєнних польсько-українських взаємин, шляхом ретроспективи ми висвітлили особливості польського адміністрування західноукраїнських земель.

У дослідженні помітне місце займає синхронний та діахронний метод. Застосування синхронного методу сприяло, зокрема, виявленню спільних та відмінних напрямків діяльності політичних та громадських об'єднань, які функціонували на західноукраїнських землях, а діахронного – виділенню етапів розвитку ліворадикального руху на основі суспільної підтримки та мети діяльності.

Для зіставлення статистичних даних, проведення підрахунків кількості судових процесів, чисельності підсудних та політичних в'язнів, а також з метою отримання узагальненої, цілісної й важливої інформації ми використали метод математичної обробки матеріалів. Помітно доповнюють фактичним матеріалом дослідження окремі статистичні дані щодо діяльності комуністичних осередків, місцевої поліції, закладів позбавлення волі, судових органів. Для повної їх інтерпретації, застосовуємо структурно-функціональний та статистично-аналітичний методи. В результаті, увиразнюємо загальні міркування конкретними відомостями, демонструємо їх взаємодію, поглиблюємо розуміння сутності суспільно-політичних процесів. Зауважимо застосування цих методів актуалізує на перший погляд мало помітні явища, які в цілісності становлять підстави для нових науково виважених оціночних суджень.

Осмислення історичних процесів і явищ вимагає комплексної оцінки, що супроводжується застосуванням новітніх наукових критеріїв у порівняльно-аналітичному співвідношенні із тогочасним значенням, розумінням і сприйняттям суспільством фактів та подій. Відзначимо, що в науковій студії послуговуємося лише такими термінами, поняттями, які, відображаючи окремі аспекти досліджуваних процесів, тяжіють до наукової однозначності. У цьому контексті доречно уточнити використання нами термінів "ліворадикальний" та "комуністичний", які слугують релевантними характеристиками описаних політичних структур, тож використовуються як контекстуальні синоніми. Відповідно, зазначені терміни виступають взаємозамінними в тексті дослідження. Маємо на увазі, що усі партійні та громадські організації, які перебували під впливом комуністичної ідеології або використовувалися для ведення легальної прокомуністичної діяльності та власне комуністичні організації, логічно марковані терміном-означенням "комуністичний". Водночас комунізм розуміємо як чітко виражений ліворадикальний ідеологічний напрямок, тому "ліворадикальний" виступає об'єднавчою, узагальнювальною терміноназвою окреслених організацій. Однак, зважаючи на те, що в сучасній українській історіографії триває процес формування нових наукових підходів до вивчення ліворадикального руху, допускаємо можливість коригування категоріального апарату.

Специфіка роботи, мета і завдання зумовили комплексне застосування світоглядних, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів. Дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності, логічності й системності, комплексного використання джерел.

Масив історичних досліджень, які відображають різні спектри наукової проблеми, не вичерпують її, а навпаки, породжують необхідність поглибленого вивчення ліворадикального руху в Західній Україні та формування нових наукових підходів щодо визначення його місця та ролі у суспільно-політичному житті краю з використанням здобутків вітчизняної та зарубіжної методології. Комплексне використання джерельної бази із здобутками української та зарубіжної історіографії дає змогу всебічно підійти до розкриття обраної наукової проблеми, поглибити розуміння суспільно-політичних процесів у Західній Україні міжвоєнного періоду та сформувані нові підходи до вивчення ліворадикального руху.

Отже, використання широкої методологічної основи дослідження забезпечує досягнення поставленої мети, дає можливість всебічно проаналізувати проблему, розширити фактологічну та аналітичну складові наукового пошуку. На наш погляд, застосування різноманітних сучасних методологічних підходів дозволяє максимально уникнути суб'єктивних оцінок і забезпечує наукову достовірність результатів дослідження, доповнює фактографічним матеріалом задекларовану проблематику. З огляду на це застосування означених теоретико-методологічних засобів для дослідження суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних процесів в західноукраїнському регіоні міжвоєнного періоду становить перспективу подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Вид-тво ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 228 с.
2. Верменич Я. В. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів / Я. Верменич // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 110–130.
3. Кульчицький С. В. Методологія і методика наукового дослідження: Матеріали до нормативного курсу / С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 32 с.
4. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози / І. Колесник // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукраїнського науково-методичного семінару 17 червня 2004 р. – К., 2005. – С. 22–35.
5. Бондаренко Г. В. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Г. В. Бондаренко. – Луцьк: Вежа, 1998. – 227 с.
6. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів / Г. Бондаренко. – Луцьк: Ред.-вид. відділ Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.
7. Ганжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики / Ю. С. Ганжуров // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 30–40.

Владимир Мисько

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИТИКИ ПОЛЬШИ ОТНОСИТЕЛЬНО ЛЕВОРАДИКАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ НА ПРОТЕЖЕНИИ 1918–1939 ГГ.

В статье проанализированы теоретико-методологические основы исследования политики Польши относительно леворадикального движения в Западной Украине на протяжении межвоенного периода.

Ключевые слова: леворадикальное движение, методы исследования, принципы исследования, коммунистические организации, Западная Украина.

Volodymyr Misko

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIC OF THE RESEARCH POLICY OF POLAND CONCERNING THE RADICAL LEFT MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE DURING THE INTERWAR PERIOD

The article analyzes the theoretical and methodological basis of the research policy of Poland concerning the radical Left movement in Western Ukraine during the interwar period.

Key words: the radical left movement, research methods, principles of research, communist organizations, Western Ukraine.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(477)

Віталій Стецкевич

КУНИЦЬКИЙ М. П. "СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА" (1941–1944 РР.)"

Прорецензовано монографію М. Куницького "Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.)"

Ключові слова: монографія, соціально-правовий статус Райхскомісаріат "Україна", населення, правове поле.

В українському історіописанні війни тематика про долю і життя людності краю під окупацією зазвичай досліджувалася в річищі цивільної історії. Це був усталений і традиційний підхід; навіть історико-партійна література радянської доби такі сюжети оминала. Як, до речі, і воєнно-історична. А статус (у тому числі й правовий) населення на всіх підокупаційних теренах – що під нацистами, що під румунами – лапідарно і промовисто позначався як рабський з усіма його ознаками, характеристиками й наслідками. А між тим уся така тематика вимагала не лише історичного осмислення, але й правового аналізу бо ця проблематика лежить на перетині принаймні двох наук – історії і правознавства. Монографія М. Куницького якраз і демонструє виразно синтетичний міждисциплінарний підхід до осягнення теми в історико-правовому полі. І це перший, але не останній, позитив цієї роботи. Але такий кут зору на проблему вимагав і відповідної технології дослідження – від методології до методики, – певної джерельної бази, але ще й відповідної інтелектуальної (та й фахової) підготовки автора та його, так би мовити, поліфонічної візії цієї проблеми.

Аналіз тексту монографії показує, що М. Куницький впорався з завданням і владо виписав "правове поле" (якщо його тільки можна так назвати) в якому окупанти діяли, а місцева людність – жила в зоні Райхскомісаріату "Україна", та механіку регулятивного тиску на місцеву людність. На думку автора монографії, таке "правове поле" створювало, за задумом окупантів, своєрідний механізм "легітимізації" нацистського режиму та своєрідну систему залучення місцевого населення до співпраці аж до повномасштабної колаборації. До речі, співпраця-колаборація сприяла зміні соціального статусу і піднімала таких "підручних нової влади" на вищі щаблі, що мало слугувати таким собі агітаційно-пропагандистським взірцем для решти населення.

Доволі переконливо виглядають новели монографії, в яких йдеться про створення та функціонування окупаційної адміністрації, впровадження та регулювання нацистського правопорядку й німецької зони юрисдикції; ґрунтовно показано й спроби окупаційного режиму засвідчити місцевому населенню свою "справедливість" – та ба! – навіть певну лояльність. Реалізація таких задумів і дій, як пише М. Куницький, лежала на шляху запровадження німецьких законів та створення цілої низки установ, які повинні були створювати своєрідний, окупаційний за визначенням, режим "правопорядку": йдеться про юридичні консультації, адвокатські і нотаріальні контори, загони жандармерії, а також судові інституції – цивільні (шліфени) і кримінальні (шафени). Назагал уся ця система органів "правопорядку" мала компетенцію встановлювати опікунство, оформлювати акти про всиновлення, шлюб чи розлучення; вирішували майнові спори, поновлювали документи тощо. А до того ж вони мали засвідчити перед місцевим населенням "справедливість" окупантів та їх прагнення до встановлення "німецького порядку". Щодо судової системи окупаційної влади варто наголосити, що автор переконливо доводить: вона була спрямована винятково на вирішення проблем місцевої людності, але не торкалася проблем (суперечок) між окупантом і уярмленим мешканцем: юрисдикція цих судів не поширювалася на окупантів-арійців, а лише на "тубільців". І це була одна із виразних ознак окупаційної політики нацистського штибу, яка по суті означала неприховану расову сегрегацію.

Додамо до цього, що в Райхскомісаріаті "Україна" широко застосовувалася й практика позасудових вироків та засобів впливу на місцеву спільноту; запроваджена була й система колективної відповідальності та заручництва, про що не забув сказати автор монографії.

І хоча окупаційне законодавство і відповідна система інституцій в Райхскомісаріаті "Україна", за М. Куницьким, так і не були до кінця розбудовані, але й те, що було створено, цілеспрямовано працювало лише на уярмлення і визискування людності краю та створення видимості мінімуму "правопорядку", а неадекватно високий рівень юридичних санкцій "примушував місцевий соціум безумовно коритися німецькій владі" (с. 309). Загалом уся система заходів окупаційної влади (від чинного законодавства до системи оподаткування), дія її репресивної машини створювали в

Райхскомісаріаті "Україна" суцільну зону безправ'я і були спрямовані не на розвиток краю, а на його експлуатацію та придушення будь-яких проявів спротиву "новому порядку".

Досить вдало у фактографічних вимірах виписано в монографії роботу владних інституцій окупаційного режиму; ця новела виглядає вельми переконливо і головно завдяки солідному джерельному підґрунтю. До речі, джерела – це сильна сторона усієї монографії – вона базується на десятках і десятках архівних справ, більшість з яких уведено до наукового обігу вперше. І це надає праці вагомості і виразно працює на її позитивну оцінку.

Але й та джерельна основа, на якій базується монографія М. Куницького дала йому можливість поповнити фактографію проблеми та приростити нові наукові знання і, перш за все, ті з них, що додають до історіографії про соціально-правовий статус населення в Райхскомісаріаті "Україна". На загал, як впливає з контексту цієї монографії, статус населення можна позначити одним словом – "безправний". І, хоча М. Куницький вважає таке означення "аморфним" і таким, що прийшло з арсеналу радянської пропаганди, але рецензент схильний вважати, що це означення не суперечить реаліям того часу, а отож має право на використання в науковій літературі. І це попри те, що, як пише автор (і тут рецензент погоджується з ним), окупанти намагалися надати населенню бодай мінімум ("мінімум-мінорум") юридичних послуг. Та всі вони вкупі з цілою системою заходів чужинського режиму працювали перш за все на функціонування окупаційного апарату, встановлення "нового порядку", упокорення людності, викорінення всього радянського, проведення жорстоких "зачисток" з метою винищення євреїв, комісарів, неблагодійних елементів та забезпечення певної лояльності і законслухняності місцевого населення, але насправді, як показав досвід життя місцевої людності під окупантами, такої законслухняності окупанти так і не досягли. І зміст монографії М. Куницького це переконливо доводить. Більше того, автор наполегливо проводить думку, що й усі такі заходи (нормативно-правового штибу) не сприяли покращенню соціально-правового статусу українського населення. Навпаки. Воно усвідомлювало свою уярмленість і повне безправ'я, що зрештою і обумовило його поведінку; міру лояльності і спротив в усіх його проявах, готовність (чи радше б сказати – неготовність) до співпраці з окупаційною владою тощо. Звідси й системна політична криза окупаційного режиму в ході встановлення "нового порядку" і рецензент погоджується з думкою М. Куницького, що вона розпочалася буквально з перших днів окупації, а передумовами такої стала наявність "глибокого, антоганістичного за своєю сутністю протистояння між окупаційною владою та місцевим цивільним населенням, яке динамічно поглиблювалося".

Загалом праця М. Куницького читається доволі легко; написана вона доброю українською мовою і має всі атрибути наукової монографії: наразі маємо солідну фактографію, але поряд з нею і добру аналітику, роздуми, узагальнення та власні висновки, що сукупно й дає підстави рецензенту зробити висновок про питомо авторський продукт яким і є праця М. Куницького. Та чи дає вона прирощення нових знань в царині історії України в добу окупації? Чи все в ній гармонійне й dokonano точно виписане й оформлене? Маємо переконання, що на загал це – завершений науковий "продукт", який додає нові знання в загальну картину буття людності в Райхскомісаріаті "Україна" і зокрема – його соціально-правового статусу. Що ж до "гармонійності" всіх складових елементів цієї монографії, то рецензенту видається, – що М. Куницький не завжди чітко розставив акценти в оцінці політики окупаційного режиму який, на наш погляд, власне і "загнав" населення у стан підданих, але не громадян Раєйху і повністю позбавив їх права бути суб'єктами влади. Деяко спрощено і схематично виглядають в монографії аналіз джерел та історіографічний огляд. Та втім, це – не вирок, а лише суб'єктивні зауваження-рекомендації автора рецензії.

Виталий Стецкевич

**КУНИЦКИЙ М. П. "СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ
РАЙХСКОМИСАРИАТА "УКРАИНА" (1941–1944 ГГ.)"**

Прорецензирована монографія М. Куницкого "Социально-правовой статус местного населения Райхскомисариата "Украина" (1941–1944 гг.)"

Ключевые слова: монография, социально-правовой статус Райхскомисариат "Украина", население, правовое поле.

Vitaly Stetskevych

**KUNITSKY M. "SOCIO-LEGAL STATUS OF THE LOCAL POPULATION
REICHSKOMMISSARIAT "UKRAINE" (1941–1944)"**

Peer-reviewed M. Kunitzky monograph "Social and legal status of the local population Reichskommissariat "Ukraine" (1941–1944)".

Key words: monograph, social and legal status Reichskommissariat "Ukraine", the public, the legal field.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Березанська Ірина** – аспірант ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".
- Березняк Ярослав** – аспірант Кримського гуманітарного університету.
- Бистрицька Елла** – доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Білобровець Ольга** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Бутенко Яніна** – асистент кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Ващук Людмила** – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Гайдаєнко Ігор** – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди".
- Гвоздков Сергій** – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Городня Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Гумен Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, директор Державного архіву Тернопільської області.
- Дацків Людмила** – аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Делія Оксана** – кандидат історичних наук, доцент Полтавського університету економіки і торгівлі.
- Дідух Тарас** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Доманова Ганна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.
- Желізняк Василь** – кандидат історичних наук (м. Кременець).
- Зіньковський Сергій** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Коваленко Наталія** – кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектора наукознавства Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.
- Коваль Михайло** – кандидат історичних наук, доцент генерал-полковник (Київ).
- Конта Ростислав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Крива Людмила** – аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- Кулик Жанна** – аспірант Кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім.Т.Г.Шевченка.
- Курзенкова Алла** – аспірант історичного факультету Донецького національного університету.
- Лада Олександр** – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди".
- Луговська Тетяна** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лучаківська Іванна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Мазурок Ольга** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мельничук Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроекологічного університету.
- Місько Володимир** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Осипенко Максим** – аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Палієнко Ольга** – старший викладач кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

-
- Пасічник Наталя** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- Підгайна Тетяна** – аспірант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.
- Постика Інна** – аспірант кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Потіха Оксана** – кандидат історичних наук, асистент кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Придибайло Ольга** – аспірант кафедри історії та археології слов'янських народів Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.
- Ріжняк Ренат** – кандидат педагогічних наук, професор кафедри математики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- Савенко Тетяна** – викладач суспільних дисциплін Тернопільського вищого професійного училища ресторанного сервісу і торгівлі.
- Сеніна Лілія** – науковий співробітник кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.
- Сеньківська Галина** – кандидат історичних наук, асистент кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка.
- Ситнікова Анастасія** – аспірант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.
- Степник Зоряна** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Стецкевич Віталій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та українознавства Криворізького національного університету.
- Стоцький Ярослав** – доктор історичних наук, професор кафедри психології у виробничій сфері Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Стрішенець Микола** – доктор історичних наук, професор (Тернопіль).
- Трускавецька Ірина** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри біології і методики навчання ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди".
- Устенко Альона** – викладач кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- Чучалін Олександр** – викладач кафедри філософії та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ	3
Максим Осипенко	
УЧАСТЬ ПОЛОВЦІВ У МІЖКНЯЗІВСЬКИХ ВІЙНАХ ЯРОСЛАВИЧІВ ТА ЇХ ПОДАЛЬШІ	
ВІДНОСИНИ У 70–80 РР. ХІ СТ.	3
Ігор Мельничук	
ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА П. САГАЙДАЧНОГО З ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ	
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ.....	8
Микола Стрішенець	
ТЕРЕБОВЛЯНИЩИНА В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПІД	
КЕРІВНИЦТВОМ ГЕТЬМАНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	12
Василь Желізняк	
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ	
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХІХ СТ.	17
Зоряна Степник	
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ АКЦИЗНОГО ЗБОРУ У ВИНОКУРНІЙ	
ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ	
СТОЛІТТЯ.....	20
Оксана Делія	
“...БЫВШИЙ ИМУЩИЙ КЛАСС НЕ МОЖЕТ УДОВЛЕТВОРИТЬ ПРЕДЪЯВЛЕННЫМ	
ТРЕБОВАНИЯМ...”: ДО ПРОБЛЕМИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО НАДЗВИЧАЙНОГО	
ОПОДАТКУВАННЯ.....	23
Тетяна Луговська	
ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА РОСІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ “ДРУГ” У	
ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.	26
Олександр Чучалін	
АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ОСВІТИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА	
ВИХОВАННЯ МОЛОДІ У 1920–1930-Х РР.	30
Ольга Мазурок	
ВЗАЄМОЗВ’ЯЗОК ТА СПІВПРАЦЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО СОЮЗУ УКРАЇНСЬКОГО	
СТУДЕНТСТВА У ПРАЗІ З ПРОФЕСІЙНОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКОГО	
СТУДЕНТСТВА “ПРОФОРУС” УПРОДОВЖ 1921–1926 РР.	34
Тетяна Савенко	
МІЖНАРОДНА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЛЕНІВ НТШ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	40
Ольга Придибайло	
СТАНОВИЩЕ ЦИГАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.....	45
Сергій Зінковський	
ЕКОНОМІЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ РАДНАРГОСПІВ УРСР.....	49
Юрій Гумен	
ДИНАМІКА ЗАБРУДНЕННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	
УРБОІНДУСТРІАЛЬНИМИ ОБ’ЄКТАМИ ТА ТЕРИТОРІЯМИ УПРОДОВЖ 1960–1990-их	
РР.	55
Людмила Крива	
ПРОБЛЕМИ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ У 90-Х РР. ХХ СТ.	
(РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ)	62
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	66
Людмила Ващук	
ЗВИЧАЙ “РАДІСНОГО В’ЌЗДУ” ЯК ЗАСІБ ЗМІЦНЕННЯ ТА САКРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ	
ФРАНЦИСКА І ВАЛУА	66
Ольга Білобровець	71
ПОЛЬСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ У БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ПОЛЬЩІ НА	
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1913–1914 РР.....	71
Елла Бистрицька	
ОСОБЛИВОСТІ КАНОНІЧНОГО СТАТУСУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПОЛЬЩІ	
(1944–1948 РР.)	75

Яніна Бутенко	
ВПЛИВ РІШЕНЬ ДРУГОГО ВАТИКАНСЬКОГО СОБОРУ (1962–1965).....	83
НА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАПИ РИМСЬКОГО ІОАННА ПАВЛА II.....	83
Сергій Гвоздков	
ЗОНИ НЕСТАБІЛЬНОСТІ НА ТЕРЕНАХ СНД ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ЦІЛЕЙ РОСІЇ.....	88
Наталія Городня	
АМЕРИКАНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ (2009–2013 рр.): КРИЗА І МОДЕРНІЗАЦІЯ АЛЬЯНСУ	93
ІСТОРИЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	99
Наталія Пасічник	
ІНТЕГРАТИВНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ	99
Анастасія Ситнікова	
НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОРТО-НАСІННЕВОГО.....	106
УПРАВЛІННЯ “ЦУКРОТРЕСТ”	106
Ірина Трускавецька	
РОЗВИТОК ЕНТОМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ.....	110
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	110
Ігор Гайдаєнко	
ВІТРОЕНЕРГЕТИКА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА.....	114
Тетяна Підгайна	
К. ОСЬМАК (1890–1960) – ТЕОРЕТИК РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ БУРЯКОВОЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....	119
Михайло Коваль	
РАВА-РУСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН	122
Людмила Дацків	
ІНСТИТУТ КЛІТИННОЇ БІОЛОГІЇ ТА ГЕНЕТИЧНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ НАН УКРАЇНИ: ІСТОРИЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ	126
Ольга Палієнко	
НАУКОВИЙ ДОРОБОК АКАДЕМІКА В. В. ФРОЛЬКІСА В ГАЛУЗІ ДЕМОГРАФІЇ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ).....	133
Наталія Коваленко	
ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОЇ ШКОЛИ З СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СІВОЗМІН У ЗЕМЛЕРОБСТВІ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ	137
Ренат Ріжняк	
ЕВОЛЮЦІЯ АПАРАТНОГО ТА ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ НАУКОВИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ.....	142
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	150
Ганна Доманова	
ДІЛОВОДА ДОКУМЕНТАЦІЯ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ ХVІІІ СТ. 150	
Алла Курзенкова	
ДЖЕРЕЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ СКАНДИНАВСЬКИХ РУНІЧНИХ НАПИСІВ ХІ СТ. ЩОДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙ.....	154
Ярослав Березняк	
ГАЗЕТА “ВЕСТНИК ТАВРИЧЕСКОГО ЗЕМСТВА” ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1897–1908 РР.)	158
Ростислав Конта	
ЗАСНУВАННЯ “ХРОНІКИ НТШ” ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ	162
Іванна Лучаківська	
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЗАГАЙКЕВИЧА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	167
Альона Устенко	
СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС “КОЛИШНІХ ЛЮДЕЙ” В УСРР У 1920–1930-Х РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	174

Оксана Потіха	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УНДО: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	177
Жанна Кулик	
ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ОЛЕНИ ТЕЛІГИ.....	181
Інна Постика	
ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНІКИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО РУХУ (1948–1953 рр.).....	187
Лілія Сеніна	
РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОЗВ'ЯЗАННІ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ 1853–1856 РР. В АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	193
Олександр Лада	
УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ 20–30-Х РР. ХХ СТ. В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДОРОБКУ НАУКОВОЇ ШКОЛИ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДПУ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ	202
Галина Сеньківська	
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (СЕРЕДИНА 40-Х РР. ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.).....	207
Ірина Березанська	
ФУНКЦІОНУВАННЯ МУЗЕЇВ ПРИ ПЕДАГОГІЧНИХ ВУЗАХ УКРАЇНИ І–ІІ РІВНІВ АКРЕДИТАЦІЇ (2002–2011 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	211
Тарас Дідух	
ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В СРСР У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	215
МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ.....	221
Ярослав Стоцький	
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ КОМПЛЕКСНОЇ ІСТОРІЇ ЄПАРХІЙ І МОНАСТИРІВ УГКЦ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	221
Володимир Місько	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ ЩОДО ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ УПРОДОВЖ 1918–1939 РР.....	227
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	231
Віталій Стецкевич	
КУНИЦЬКИЙ М. П. "СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРИАТУ "УКРАЇНА" (1941–1944 РР.)".....	231
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	234

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 3. – 240 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 28.05.2014 р. Підписано до друку 04.06.2014 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 28.
Замовлення 234. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти **українською, російською та англійською мовами**);
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"